

પ્રકાશક :

ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ દીવાન

મધુસૂદન દેવિમનલાલ મોદી

કેશવરામ કારણીરામ શાસ્ત્રી :

મેંત્રીઓઃ મૂળરાત સાહિત્ય સભા, બેલેન્ટાર્નની હવેલી, ત્રણદરવાળઃ અમદા

આમાર્નનાં કેઈ પંજુ બાગનો કેઈ પંજુ સીતનો ઉપયોગ કરવાની
પરવાનગી પ્રકાશક પાસેથી મેળવવી આવશ્યક છે.

આવૃત્તિ ૧ હી • પ્રત ૧૦૦૦

વિ. મે. ૧૯૬૬ : ઇ. સ. ૧૯૪૨

કિંમત સલાબે રૂપિયા

નિવેદન

આ પ્રકાશન ગૂજરાત સમક્ષ રજૂ કરતા અમે ખૂબ કૃત-
કૃત્યતા અનુભવીએ છીએ

તૂટેલી વીણા સમાગર્હ છે, એના અધવચ્ચ વીખરેલા તાર એકઠા
કરાયા છે, તેનો “ઠાક” મેળવાયો છે અને ફરીથી તે મીઠાશ અને
મસ્તીથી ગુજતી થઇ છે

આપણી—ગૂજરાતની—કાવ્યરુચિનો ‘અર્ધો સદીનો દેશવટો’
આમ પૂરો થાય છે

આ માટે ગૂ સા મઆ નિમિત્ત અને તે તેને માટે ધન્ય પ્રસંગ
નહિ તો મીઠું શું ?

ભાર્ગવ હિમાશકરે આ સંપાદનનું કાર્ય કરી, કવિ ખાલના
માનસપુત્ર બની, તેમના આત્માનું મંતરપંથુ કરી, આખા ગૂજરાતને
ઝલ્મુમુક્ત કર્યું છે

“મૃચ્છકટિક”ના ‘મવાહકે’ પોતાની ચાતુરીથી દેવામાથી આગાદ
મુક્તિ મેળવી તેવી ને તેટલી ચાતુરી ભાર્ગવ હિમાશકરે નથી એમ
તેઓ પોતે જણાવે છે અને ગૂ સા સમા તરફથી આ સંપાદન
કાર્ય ખીજાને સોંપાયલું તે તેમની પામે કેવી રીતે આવ્યું તેનું રસિક
ખવાન (ઉપોદ્ધાતમા) આપે છે. પરંતુ તેમણે યાદ રાખવું જોઈએ
કે તેમણે આ સંપાદનકાર્ય કરી માત્ર પોતાને તો નહિ પણ આખાએ
ગૂજરાતને એક જૂના દેવામાથી મુક્તિ અપાવી છે

ગૂ. સા. સભાં તરફથી આ મંપાદનકાર્ય કરવા માટે અમે સભા વતી તેમના અત્યંત આભારી છીએ.

કવિ બાલાચંકરના પુત્ર લાઇ ત્રિપુરાચકરનો પણ અમારે સહ તરફથી ખૂબ આભાર માનવાનો છે. એમણે પોતાના લાઠીની સંમતિથી કાંઈ પણ આર્થિક કે બીજાં લાભ મેળવવાની જગા પશુ છુટ્ટા વગર પોતાના સ્વ. પિતાના લખાણોનું પોટકું અમને વિના મંકાએ અને તેને ગોપ્ય ઉપયોગ કરવાના સર્વ અધિકાર સાથે સોંપ્યું.

એમના આ સદકાર વિના આ પ્રકાશન થવું અશક્ય હતું.

કવિ બાલને આમ શ્રદ્ધાથી સંભારવાનું સૌભાગ્ય આપશ્યને પ્રાપ્ત થયું છે. તે માટે આપણે ધન્યના અનુભવથી જોઈએ. અમે તે અનુભવીએ છીએ.

ઉવટે, કવિ જાણે જે ચિત્તિકૃતિની આજન્મ સાધના કરી તે શ્રીમત ત્રિપુરસુંદરીને આપણે પણ " ચૈતન્ય-અર્ધ " અર્પી વિરમીએ.

ત્રિશેખર

૧૯૪૨

}

ચૈતન્યમસાદ દિવાનજી
મધુસૂદન મોહી
કે. એ. રાજેલી

મંત્રીઓ, ગજાન સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ.

स्वागत

१

आवे। पाव । रसपि साग्य ददा,
स्नेहालाप सुढंती सुष्टि सदा;
स्पर्शना शुभ भाग क'ठमां छ,
भारो। आ भननी मङ्गलीमां के ?

२

आये तुम आंगन, सुहागन को साथ लाये,
गुनियल गोरी सोहि कविता किस्सोरी ।
याजे उपग चग, गाजे सुव्यंग रंग,
अंग अंग राजे अनंग रास होरी ।
हिय हुआ रंगभोग, पुलकित से रोम रोम,
नाचे अनादि भोग, रह मैं कर जोरी ।
गोरी गोरी सी बात—क्या बोझ बाढ भरि ?—
तोरी सो गोरी और गोरी सो तोरी ।

भद्रे त्वद्विग्रहाद् विलोक्य दशा का मे निराशामयो ।

[५० ८४]

અર્ધી સદીના દેશવટો

૧

ઇ. સ. ૧૮૬૮ થી ૧૯૪૨

“આપે કહેલાં પુસ્તકો લાઠી જઈને વાંચીશ. બાળાશંકરને હું મળ્યો
થયો. પણ આપે એમનું જે વર્ણન આપ્યું હતું તે પરથી તેમના પર મારી
ફાંસ મમતા હતી. હાલ તો તેનાં કાન્યો બધા હપાઈ શકે તેવી ગોઠવણ થાય
તો તેના કુટુંબને કાંઈક ટેકો મળી શકશે. એમ કરતાં શું ખર્ચ થાય તે
ખરો, તો હું એકલો નહિ તો જે ત્રણ જણ થઈને પણ તેની ગોઠવણ કરી
પડીશ.”

—‘કલાપીના પત્રો’

કલાપીએ આ શબ્દો સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદીને
ઇ. સ. ૧૮૬૮માં—સત્યવતઃ^૧ બાલાશંકરનું એપ્રિલમાં મૃત્યુ થયું તે
પછી તરતમાં જ—લખેલા મળે છે. મણિલાલ અને બાલાશંકર
નાનપણના મિત્રો. મણિલાલને કવિતાનો છંદ લગાડનાર બાલાશંકર.
મોતાની પ્રથમ કાવ્યકૃતિ ‘શિક્ષાશતક’ મણિલાલે બાલાશંકરને જ
અર્પણ કરેલી.

વડોદરે પ્લેગમાં સપડાઈ માત્ર બે દિવસમાં બાલાશંકરે આલીસ
વરસની કાચી ઉંમરે દેહ છોડ્યો, ત્યારે ખીજી તરફ નડિયાદમાં
બાપદાદા તરફથી વારસામા મળેલા ભર્યાભર્યા ઘરનું છેલ્લું વાસણ
પણ વેચાઈ ચૂક્યું હતું મણિલાલ પણ કાંઈ સાધનમંપત્ર ન હતા;
પણ ઇ. સ. ૧૮૬૮ સુધીમા એમનું એક વિચારક તરીકેનું કાર્ય એવું
ફાલ્યું ફૂલ્યું હતું, એમનું વ્યક્તિત્વ અનેક સત્યશોધકો(જેમાંના એક

^૧ પ્રસ્તુત પત્ર (ન. ૬૨) તારીખ વગરનો છે ન. ૮૪ તા. ૯-૩-૬૮ના
મણિલાલના પત્રના અંતુર્ગતરૂપ છે. ન. ૮૮ માં ૨૨ મી અને ૯૦ માં ૨૬મી
માર્ચના લેણેખ છે. એટલે ન. ૬૨ તે એપ્રિલના આરંભનો હોઈ શકે.

अगर आशिक न होते तुम क्यामन तक न जाया यों
 हमारे गुश्नने गुश्नत में बुलबुल का अफराना ।
 कभी मस्तोकी महेफिलमें मूयस्सर हो न सजता था
 शरने नाच तेरी को मेरे हृद्यों से प्यमाना ।
 मेरे महेबुब अय गुरू, गिताह हूँ के मुदकों स
 महक उठता न ये गुश्नान, न होता कोई मस्ताना ।
 तरी मुरत को रूमी पर न ठरती 'गर नजर मेरी
 न होता हाल यह कि हो गया दिल मेरा मयमना ।

४

गुलनी मदक क्यापी । यदुःख गुलगुलनी शी ।
 मदेही जाताननी आ क्यापी कस्तुरी ।
 क्यापी न ये सिरान निर्जने साह । अल
 जोबिली नैनापी नीतरे भरतुरी ।
 भागुलनी पदरन इताने आ क्यापी । आम
 यमकी ल मगूलनाह आपो ये शरी ।
 नाही डाटी अमारी कबिलानी किसिमारी
 कुरी ते लाव । ने शी नजवी शीतुरी ।

५

कृपया अमाप इहमद्रवने कुषारे।
 ते न। नपथा रसिः । १६ सुमान इव।
 सौनर्धसोभमदले धिर रायनारो,
 तं भूर्निमत रस - सुन्दरीविशेषण

६

धने मोमान तो सेन्धा, पणु भौन सगु धिप ।
 आभने सुन्दरीने वने सो अन मोनिप

૭

પધારો રસવાહુના વસો મંદિર મંદિરે,
હૈયે હૈયે હવે રેના નિત્ય હો જન ગુર્જરે.

૮

વિધાગી રસધોગી હે, બાસ તોયે અનુસવી,
કલાન્ત શ્રીશૃંગારી હે, મસ્ત હે સ્વસ્થતામ્હવિ !

૯

ચરણરેણુ ઉરઆગણે પ્રિયાતી
નયનઅંજન સમાન તે પ્રમાણી.
અલકની લટ મુગધફેરતી ને
તવ સુકાવ્ય વિણ ક્યાં મળે જ બીજે ?

૧૦

કવિચત્ર શૃંગારાગે રસમર તરંગે કમકતી,
કવચિત્ર કાવ્યોલ્લાસે સલિલવિધુલાસે કમકતી,
કવચિન્ન નિર્વાણોર્મિ પ્રબળ, રસ સૌન્દર્યાં રમી રહે;
સદા આત્મનુધારા ત્રિપથ ઉર તારા ચક્રી વહે.

૧૧

તારી કલાન્ત ! કલાપિકાન્તમણિને કહ્યું રમેલી ગિરા
ખેલો સૌ અવણે મુખકુતિ, રસપ્રૌઢ, સમાધિસ્થિરા.
હો સૌના ય સરસ્વતીપ્રણયનું સૌહાર્દસંતર્પણ,
ને હૃદયે મુધા વધાવી તવ મેં તે હો તને અર્પણ.

[શ્લોક ૧ અને ૯માં છંદઃપ્રયોગ નવા છે. ૧નું નામ 'વિશ્વવિરાટ' મળે છે. ('શૃંગિગણ'-૧, પૃ. ૨૮૪). શ્લોક ૯નો છંદ જેને નિમિત્તે ઉદ્દેશ્યો છે તે 'બાસ'ના નામથી જ, બાસછંદ તરીકે ઓળખાવ્યો.-૭૦]

કાન્ત', બીજા કલાપી)ને એવું પ્રેરણાદાયી બની રહ્યું હતું. પોતાના મિત્રનો સમદ પ્રગટ કરવાની 'ગોઠવણ' એ જરૂર કરી શકે અને એ ગોઠવણનો ભાર કલાપીએ ઉપાડી લીધેલો આપણે ઉપર-પરથી જોઈએ પણ છીએ.

'સુદર્શન' (એપ્રિલ, ૧૯૬૮) માટેનો અવસાનનોધર્મા મણિવા પોતાના બાલમિત્રની અમરતાને અર્પિત આપતા તેની બધી સિદ્ધિઓ મોગ્ય રીતે કવિતાને મદદ આપે છે.

"ગુજરાતી, દિંદી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી, આરબી એટલી બધી જોનું સાક જ્ઞાન ધરાવી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી વાચનની ઉન્નત માટે એમણે જે જે મતનો કર્યો છે તે સર્વને સુવિદિત છે. 'ભારતીભૂપણ' માં જ્યારે તેઓ પોતાની સાહિત્યભાવના વિસ્તારી રહ્યા હતા ત્યારે 'છાંદસમાળા'માં તેમણે પોતાના ફારસી જ્ઞાનને આધારે ગુજરાત અને હિન્દુસ્તાન ઇતિહાસની ખરી દબીકત બદાલ લાવી ઐતિહાસિક ચર્ચાના સપ્રમાણ ધોનાં સમન્વયવાનો ચત્ર આજંબો દતો. પ્રાચીન સિદ્ધાંત અને લેખો વિગ્રહવાં અને તે ઉપરથી અનુમાન કરવાનો પણ એમને એટલો બધો શોખ હતો તેમાં પણ કાલ અને દ્રવ્યનો ધણો વ્યય કરી ઇતિહાસના કામને ઉપયોગ દબીકત મેળવ્યા કરતા પ્રખ્યાત કવિ દરિયદ્રની 'અદ્રાવધી' નાટિકાનો તે 'દિગ્દાસ રાજનીતિ'નો ૧૪ ગુજરાતીમાં આપ્યો ઉપરાંત ચદ્રકના 'મૃચ્છકટિક' એની સારી રીતે તેમણે ગુજરાતીમાં મૂક્યું છે કે તે અઘાપિ પણ અલોકપ્રિય છે. 'સાહિત્યસિધ્ધિ' જેવો ગુર્જર સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ અવલંબવાનો મદાસત્ર જેમ તેમણે આરબેલો આપણે 'ભારતીભૂપણ' જેઇએ છીએ, તેમ તેમના ખાન ધિ લખાણોથી એક એક કાગળ વધારે ઉપયોગ ભગીરથ પ્રમત્ત તેમણે એકતાએ લખાણો આપજને સમન્વય છે. શાસ્ત્રમાત્ર પારિભાષિક શબ્દોને એક સર્વસમદ (સાદૃશ્યોપીડિયા) તેમણે રચવા માડા દતો. સર્વ કાગળ મુખ્ય તો તેમની અતિ આકર્ષક અને લાવણ્યમયી એ મધુર પ્રાસાદિક કામ્યકલા જ તેમનું નામ અમર કરી શકે તેવી છે. .. કલાન્ત કવિ, સોનદંડદરી અને પ્રદક કાગ્યો કાગળ વધારે સમદ આપવારે નથી. નથ પિ તેલણીય તેમની પૂર્ણ પ્રતિભાનું આપણને પ્રમા મળી રહે છે."

‘કલાન્ત’કવિ આદિ છૂટક કાવ્યોય એટલાં એક સંગ્રહ રૂપે તો ઉપલબ્ધ ન હતાં. તે ‘કાવ્યો બધાં’ છપાવવાના પ્રયત્નનાં પગરણ મંડાયાં ન મંડાયાં ત્યાં મણીલાલ પણ ‘૯૮ માં જ મિત્રની પાછળ ચલા. પેલાં ‘ખાનગી લખાણો’ તો અવસાનનોંધમાં નોંધાયાં એટલું જ ! ‘એક એક કરતાં વધારે ઉપયોગી ભગીરથ પ્રયત્ન’ ખાલાશંકર એકલાના જ નહિ, મણિલાલના પણ, કાલના હિદરમાં ચળત કરી ગયા. (તે કાંઈક આ સાલ હાથ લાગતાં ગુ. વ. સો. માં સમઢાયા છે.) રાજની કવિ કલાપીનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ પણ તેમના મૃત્યુ પછી કાન્તે કર્યો. કાન્તનાં કાવ્યો પણ ગ્હીરહીને છેક તેમના મૃત્યુદિને સંગ્રહરૂપે પ્રગટ થયાં. તે પેઢીના કવિઓમાં કાવ્યસંગ્રહની ખાખતમાં કદાચ નરાસહરાય સૌથી નસીબદાર હતા જન મીન બધા કવિઓની કૃતિઓ પ્રમાણમાં ભલે મોડીવહેલી પણ સંગ્રહરૂપે પ્રગટ તો થઈ શકી હતી. કોઈ પણ ગણનાપાત્ર કવિ સંગ્રહ । પમાવે વાંચનાર વર્ગના ધ્યાન બહાર લાંબો વખત રહેવા પામ્યો ’ એવું બન્યું ન હતું. માત્ર ખાલાશંકરનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ ૧. . . । તે રહી જ ગયો !

ખાલાશંકરે પોતે પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ . . . । હતી એમ નહિ. પણ જો પોતાનું એકલાનું જ છપાવ્યા હો તો એ ખાલાશંકર શેના ? ‘ભારતીશૂણ્ય’ નામે સામયિક ત્રયશ્રેણી (book-magazine) પોતે કાઢતા, તેમાં પોતાના તેમજ અન્ય અનેક લેખકોનાં પુસ્તકો પ્રગટ થતાં. ખીજાઓની રચનાઓ પ્રગટ કરવાની તો કવિને બારે હોંસ. શ્રી. દેરાસરીનું ‘શુભ્રણ્ણ’ અલબ્ધ હતું. કવિએ ખૂબ આગ્રહ કર્યા છતાં ખીજી આવૃત્તિ તેમણે કાઢી નહિ. એટલે એકવાર તો જીધું । ધાલીને ખાલાશંકરે તે કાવ્ય છપાવી પ્રચારમાં મૂકી દીધું. ખાલાશંકરનું આ કામ છે તે નહિ બાણવાથી દેરાસરી છાપનાર પર દાવો પણ । માંડવાના વિચારમાં હતા, ત્યાં ઘટસ્ફોટ થઈ જતાં છેવટે દેરાસરીએ નવી આવૃત્તિ કઢાવી એ રીતે વાતનો અંત આવ્યો. ખીજાની રચનાઓમાં અપૂર્વ રસ લેનાર કવિ. એ વાતમાં એમનું ધન્ય અનકરણ કરવા આપણને

પ્રેરવા માટે જ બહુ, પોતાની કૃતિઓ અપ્રકાશિત મૂકી ગયા ન હોય !

અને દસઠા ચતાં તો એ તકનો લાભ લાવનગરના એક સહૃદય સંસ્થાન અનંતરાય માધવજી દવે લે છે પણ ખરા. તેઓ 'કલાન્ત-કવિ બાલાચંકર હિલાસરામ કંધારિયાકૃત હરિપ્રેમપંચદશી' પાક્ષી-તાણામાં છપાવીને પ્રગટ કરે છે. પણ તેમાં જે આડત્રીસ કૃતિઓ સમાવિષ્ટ છે એમાંથી હેડ્ડી સત્તરમાંની મોટા ભાગની બાલાચંકરની નથી, મહિલાલ, કલાપી, કાન્ત, બલવંતરાય આદિની છે. એથી આ પ્રકાશનનું એવ બાલાચંકરને ભાગે પૂરી રીતે થયું નહિ. ખીજું, પુસ્તકનું 'હરિપ્રેમપંચદશી' નામ રાખવા પાછળ આમાં કેવળ માનુષી પ્રેમ નહિ પણ હરિપ્રેમનું ગાન છે એ વસ્તુ આગળ ધરવાનો આશય હશે. પણ પંચદશી એટલે જેમાં પદર કડી છે એવી કૃતિ. આ વર્ણન પહેલે એવીસ કૃતિને જ લાગુ પડે એવું છે, બાકીનીને નહિ. વળા આડત્રીસે કૃતિઓ પ્રકીર્ણ મંદ્રદશપે રજૂ થઈ છે. એથી 'હરિપ્રેમ-પંચદશી' એ એક વિષયનો વિકાસ આલેખતી કાવ્યભાષા છે તે વાત દબાઈ જવા પામી છે. તેમ છતાં, આ સ્તુત્ય પ્રયત્નથી બાલાચંકરની પ્રમુખ રચનાઓ-કલાન્ત કવિ - અને હરિપ્રેમપંચદશી કાવ્યરમિકોને સુલભ થઈ એ આ પ્રકાશનનો વાચકવર્ગ ઉપર મોટો ઉપકાર છે.

સાહિત્ય પરિષદની બંડોળ કમિટી રચાપાતા તેના વિદ્વાન કાર્યકર પ્રો. બાલવંતરાય કાકોરને બાલાચંકરની કવિનાની એક વ્યવસ્થિત 'સંપૂર્ણ આગતિ' કાઢવાનું સદ્ગ્રામ્યે સૂચી આવે છે. કવિના યુગ થી ત્રિયુગચંકરનો તે સદ્કાર માગે છે

૧ પંચદશીના અર્થ માટે આ કથા ન બુઝો આવતી પૃ. ૪૩.

૨ બાલાચંકરે 'બાલકૃષ્ણ'ના પદેલા અંકથી 'હરિપ્રેમપંચદશી' રજૂ કરેલી અને એ વખતે મેરિડુ કે 'પંચદશીમા પ્રેમ.સા.સરતો' ઉ બને અતરોતરે ! જાનારા લોકોને સ્વર્ણા ન્યા છે. " પ્રેમાનું પ્રાગમ્બ જુદા જ દોઢ પાછળથી કવિને પદાંક મરજીથી 'બાલકૃષ્ણ'મા 'પ્રેમપંચદશી' કાં. ૨૩૫૬ ને ચાલુ છે.

“સેવામાં વિ. કે આપના સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રીને હું જેતણ વાર મળ્યો હતો; એમના એક મિત્ર રા. રા. અનુપરામ મીઠાલાલ દીનબંધુ નિરાળમાથી મોસા બાદબંધ હતા. અને હું કાર્યને દોવાથી એમની કવિતાઓનો ભોગી છેક નહાનપણથી જ થયો છું.

એમની તમામ કૃતિઓની એક સમ્પૂર્ણ આવૃત્તિ નીકળી રાકે તો સારું એવી ભારી અંતઃકરણની ઇચ્છા છે. એમાંથી મને પોતાને એક પાછનો પણ નફો ભેજતો નથી એ નક્કી માનસો. વ૦ વ૦.” (રાજકોટ : તા. ૧-૧૧-૧૯૧૧)

કવિના પુત્ર, જે પોતે પણ કવિતાના ઉપાસક છે, એમના બેવડા ઉત્સાહનો અણસારો પ્રો. ઠાકોરના ખીજ પત્રમાંથી મળે છે:

“આપના પૂજ્ય પિતાશ્રીની કૃતિઓના સંગ્રહના વેચાણથી ને કદાચ સાબ થાય તો ‘તેમાંથી એક રાત્રી પાઈ પણ’ આપને ભેજતી નથી પણ ‘તે પૈસા તેમનું જ નામ કોઈ રીતે ચિરંજીવ રહે તેવા કાર્યમાં’ વપરાય એ આપની અભિલાષા હૃદય અને સ્તુતિપાત્ર છે. વ૦ વ૦.” (રાજકોટ : 11. ૧૮-૧૧-૧૯૧૧)

બંને પક્ષનો આવો ઉત્સાહ હતા એ સંકલ્પ પાર પડ્યો નહિ. વિદ્વાન પ્રોફેસરના મમર્થ સંપાદનનો લાભ મળ્યો હોત તો બાલા-શંકરની કવિતાની વેળાસર અને દૃઢમૂલ પ્રતિષ્ઠા થાત.

કવિના પુત્ર એક નિષ્ણાત જૂસ્તરવિદ છે. (તેમ જ ખીજ પુત્ર પણ.) સંગ્રહના પ્રકાશનમાં ‘૬૮માં કલાપીને હતો તેવો કવિના કુટુંબને મદદરૂપ થઈ પડવાનો આશય હવે જરૂરી ન હતો. એક અગમ્ય કવિપૂર્વજનું શ્રાદ્ધ માત્ર કરવાનું હતું. પણ આપણી ગૂજરાતી પ્રજાને એવી સાવ બાહાણિયા વાતનું મૂલ્ય શું? એ પાછી સ્પર્ધા. ને ખાસાં દસઘાર વરસ, વળી, નીકળી ગયા.

ઇ. સ. ૧૯૨૨માં શ્રી રામનારાયણ વિ પાઠકે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ‘સાગરમતી’ દ્વિમાસિકમાં પોતાનો પ્રથમ વિવેચનલેખ: ‘કવિ બાલાશંકર કચારિયાનાં કાવ્યો’ લખીને એમની એક પ્રધાન સાહિત્યપ્રવૃત્તિના શ્રીગણેશ માંડ્યા. તે વખતે એમણે યોગ્ય રીતે નોંધ

કરી કે 'આ કવિ તરફ સાહિત્યપ્રેમીઓનું દુર્લભ ન સમજી શકાય
એવું છે તેની એક સુંદર આવૃત્તિ કોઈ કાંઠે તો માહિત્યમાં એક
જરૂરની સેવા બજાવી ગયાય।' બે વરસમાં પોતાની વિવેચનશક્તિની
સેવા 'કાન્ત ના 'પૂર્વાભાષને અર્પનાતો પ્રસંગ આવતા તે કાર્યથી પરવારી
તે બાલાશ ૪૦ તરફ નજર કરે છે તો સમઢની સામગ્રી મેળવવાની
મુશ્કેલીઓને લોધે કાંઈ થઈ શકે એમ ન હતું

૭ વરસ પછી ૧૯૨૮માં માઉન્ટ આણુ ઉપર શુ. વ
સોસાયટી માટેનું આબિહક વ્યાખ્યાન લખતા લખતા શ્રી નર્મદાચક્ર
કે મહેતા કવિની એક પકિત ગુજે છે

'તુમી મારી વીણા અધવચ્ચ ગયા તાર વિખરી
અને તેની ઉપર બાબરૂપ ઉદ્ધમાર કાંઠે છે

' આ બાગીચની વીણા સમારી પ્રભ આગળ ફાલ્ગુ વાગતી કરશે ?
તેમની સપાળી કૃતિઓ એક ન કરી ગુજરાતી પ્રભ સમગ્ર ક્યારે પુકારી ?
મારી નમ્ર વિનંતી છે કે આ કાર્ય કરી તેમના પુરે અલુનિવૃત્તિ કરવી
જોઈએ અથવા ફાલ્ગુ મીમાન માનસપુત્રે સદૃશસાવધી આ કવિના આત્માનું
સતર્પણ કરતું બાંધે કવિ બાવને તો મધ્ધા હતી જ કે —

અન્નદયતેઽસ્તિ મમ કોઽપિ હમ્માનપર્મા

પોતે કવિના બહેન ધાર નાનપણમાં તેમની નજર તળે
ઉછરેલા સાહિત્યઆસગના સંસ્કાર પામેલા પોતાના મગા મામાનું
અરિત નિરૂપના જે સ્પષ્ટતા અને નિષ્પાલમતાથી બધો વાનેત એ રજૂ
કરે છે તેમજ વિવેચનમાં કવિની કાવ્યકૃતિઓમાંના પ્રતિપાદ વિવેચની
એમની ઊંડી સમજની માથે સાથે જે તટસ્થતા અને મમતુ ૧૧ જોવા મળે
છે એ બધું જોતાં સ કા રહેતી નથી કે આ વિગતમુદર વ્યાખ્યાનકૃતિના
આપનાગે દાથે જો કવિની મમત કાવ્યકૃતિઓનું સ પાલન થાય તો
એના જેવું એકે નહિ એ કાર્ય એમજે જ કરવું જોઈતું હતું ૫૫

૫૫ એ તો કોઈ બાપિ 'મમાનપર્મા'ને આગળ કરી ખરી
મર્મા મુજરાતોઓનો અવદારુશગના કેમ બીજા અનેક મોળી

વરતુઓની સાથે સાથે જાણી પંક્તિની સાક્ષરતાને પણ ભોગે કેળવાય છે, તેનું આ એક નોંધપાત્ર દષ્ટાંત છે

આ કાર્ય કવિશ્રી નાનાલાલનું પ્રીતિપાત્ર બન્યું હતું, એમ મને મળેલા કાગળિયામાંની એમના હાથની નોંધ ઉપરથી સમજાય છે. 'મેટર' આવી મહા સુદ—૨૭-૨-૨૯ વાત ચર્ચ હતી ધનતેરશે' કવિ બાલાશંકર પોતાને દરપતરામના શિષ્ય કહેવડાવવામાં ગૌરવ લેતા દલપતરામના જ કવિપુત્રને હાથે એમની કૃતિઓનું અંપાદન થવા પામ્યું હોત તો એમાં એક જાતનું આચિત્ત્ય હતું પણ કમભાગ્યે 'મેટર'નું કાંઈ ચર્ચ ન શમ્યું કવિશ્રીને પૂછી જોતા જાણવા મળે છે કે પોતે સામેથી માગીને આ કામ માથે લીધું હતું નહિયાદના સ્વર્ગસ્થ ફૂલચંદ્રભાઈ બાપુભાઈ શાહની એમાં એમને મદદ હતી વગમ દિવસ રાહ જોવા છતાં છપાવવા વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ નહિ અને વાત હતી ત્યાં જ અટકી કવિશ્રીનો જ્યારે મધ્યાહ્ન તપતો હતો (—સુવર્ણ મહોત્સવ પછીનું બીજું વગમ—) ત્યારે સામે ચાલીને એક પૂર્વકવિનું શ્રાદ્ધ કરવા એ સમય ગ્રાહે છે એ ઘટના એમની શુભાનુરાગી પૂર્વજપૂજનનું તેમજ બાલાશંકર જેવાના અમોઘ આકર્ષણનું નિદર્શન છે

તે પછી શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ દીનાનજીએ કવિની રચનાઓમાં અને તેના પ્રમશનના પ્રશ્નમાં સક્રિયપણે રસ લેવા માડ્યો ન હોત, તો ઠાણુ જાણે હજી એ બીજા કેટલા વરસ નીકળી જાત શ્રી ચૈતન્ય-પ્રસાદની મૂળ અટક કથારિયા છે અને કવિ અને તે એક કુટુંબના છે એ પણ એમને માટે એક વધારાનું ગ્રેરક જળ હશે એમણે શ્રી ત્રિપુરાશંકર પાસેથી પ્રાપ્ય હતો તે જઘા સગ્રહ મેળવ્યો અને ગુજરાત સાહિત્ય સભાના પ્રકાશનકાર્ય માટે નિશ્ચિત કરી અંપાદન માટે શ્રી રસિકતાલ છેા પરીખને કહ્યું તેમને આ કાર્યમાં અનહદ રસ હોવા છતાં અન્ય વ્યવસાયોને લીધે તે એમનાથી થઈ શક્ય નહિ શ્રી

રામનારાયણ પાઠકને પણ પૂછવામાં આવ્યું હતું પણ હવે તે બીજા કાર્યોમાં રોકાયેલા હતા.

શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે તેમજ શ્રી. રમિકલાશ પરીબે મને તેમની સાથે આ કાર્યમાં સહસંપાદક તરીકે જોડાવા કહેલું અને મેં હા પણ પાઠી હતી. પરિણામે મૃચ્છકટિકના જુગારી સંવાદક જેવી-જે કે તેના જેવી મારામાં આવડત ન મળે એટલે તેનાથી બીણટી જ-મારી દસા થઈ. મેંવાદકનું તેના બે લેણદારોએ અર્ધું અર્ધું ફેરું માફ કર્યું ત્યારે તે અર્ધું જતું કર્યું છે અને અર્ધું તે જતું કર્યું છે એમ બંનેને કહી પોતે નાચી બેઠો કે બંદા આખામાંથી છૂટી ગયા. ત્યારે હું તો આખા ક્ષણમાં આવી ગયો. અર્ધા કામની એક વિદ્વાનને અને અર્ધાની બીજાને હા કહેલી, તે બંને અર્ધા બેમાં થઈ આવું કામ કરવાનું મને પ્રાપ્ત થયું. ૧૯૩૯.

આજાર માનું છું. આ કાર્ય તે બંનેને પારકું નહિ હોઈ વિશેષ અત્રે અનુચિત ગણાશે.

‘કલાન્ત કવિ’ એ ખંડકાવ્ય ઇ. સ. ૧૮૮૫માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું.^૧ બે વરસ પછી એના પ્રકાશનને સાઠ વરસ થશે. હજી અર્ધો સદી ઉપર થયેલા એક કવિ અંશોધનનો વિષય બની ગયા છે, એ આપણા જીવનની એક ખલિહારી છે.

અને આશ્ચર્ય તો એ છે કે સાહિત્યોપાસકો ન્યાં શાંતિથી સાહિત્યસાધના કરી શકે એવો ‘કવિલોક’ વસાવવાના તરંગી ખ્યાલ પાછળ બાપદાદાની અનર્ગળ સમૃદ્ધિ જે કવિએ ઉઠાવી દીધી તેની જ કૃતિઓની આ દશા !

પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહના પ્રકાશનનો આટલો ઇતિહાસ લાક્ષણિક હોઈ આપોઆપ નોંધપાત્ર બની રહે છે.

એ ઇતિહાસમાં એક વાત ઊડીને આંખે વળગે છે. આપણા અનેક કવિઓ અને વિદ્વાનો જીવંજીવે સમયે આ કાવ્યસંગ્રહના સંપાદન-કાર્યને અપનાવવા આગળ આવતા દેખાય છે. તેમ ન થયું હોત તો તો શ્રી. ગોવર્ધનરામ, નવલસંથાવસિના સંપાદનકાર્યને સ્વીકારતાં, ટકોર કરે છે તેમ ‘ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગને શિર મોટો કૃતધ્નતાદોષ આરોપાત.’ જે કવિઓ અને વિદ્વાનો આ કાર્યમાં રસ લેતા દેખાય છે તેમની રુચિઓની બિલતતા બેતા ખાલાસકરનું એક કવિ તરીકે જેવું બાપક આકર્ષણ છે તેનું પણ સૂચન મળે છે. કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન થઈ નહોતું થકયું એ કમનસીબ વસ્તુ બે એકવાર બૂલી જઈએ, તો જણાશે કે મણિલાલ દ્વિવેદી, કલાપી, પ્રો. બલવતરાય ઠાકોર, રામનાગવજી પાઠક, નર્મદાસકર મહેતા, કવિશ્રી નાનાલાલ, રસિકલાલ પરીખ જેવાઓના મોડોબજો મમય પણ બક્તિમાજન થવું એ સૌભાગ્ય નાનુંમનું નથી.

અર્ધોએક સદીનો દેશવટો બોગવીને આપજો આ ફરીર, એના શબ્દોમાં ઠીકેથી તો ‘નિરુદ્ધ’ હોવાને કારણે ‘રાગનનો રાગ’—

‘કવિગણ’, એની સ્નેહાલાપક કારતી વીણા લઈને ગુર્જરીને હૃદયાગણે પ્રવેશ કરે છે. આપણે એને અપનાવીએ એટલું જ નહિ, આટલે વરસે પણ એને લાયક નીવડીએ.

૨

કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન

આ સંપ્રદમા શું સેવુ એ નક્કી કરવું તે સારી પેઠે મુશ્કેલ હતું. હલાન્ત કવિ, સાન્દયવદરી, હરિગ્રેમપયશીનાં કદ માના ૨૧* કાવ્યો અને દાદિજની ૧૦ અંધો ૮ કૃતિઓ એટલું કવિએ પોતે છટકછટક પ્રમિદ કરેલું હતું. હરિગ્રેમપયશીનો બાકીનો અદાગ ગઝલો આખી લખાઈ હોય એમ ગમગાતું નથી તેની આગમની પકિતઓ ઉપયોગ થઈ છે તે સંપ્રદમા સામેલ કરી છે. આપણા ગઝલપ્રિય યાવરો પાદ-પૂર્તિ તરીકે એમાની કોઈ ને કોઈ કડી લઈ બાવાસકગની ખીણ ગઝલોના બગની કવિતા આપવા લલચાવે એના એક એકેજ-આત્માન-રૂપ એ પકિતઓ થઈ ગયે એવી આશા ગળીએ. હરિગ્રેમપયશી એ આખી સગળ કાવ્યમાળાના વિષયની રૂપરેખા, તેના આરોહ-અવરોહ અને તેના ઉદય, વિકાસ અને વિશ્રાન્તિની કવિની ચોળના શી દશે તેનું કાંઈક કડીબદ્ધ સ્વરૂપ સમજવામા પણ એ ‘અપૂર્ણ’ ગઝલો મદદરૂપ નીવડે. દાદિજના અનુવાદોમા નવમી અને દમમી (અપૂર્ણ) ગઝલ મળી છે તે સંપ્રદમા દાખલ કરી છે. તેમજ એ અનુવાદોના પ્રવેશપથે કવિએ તૈયાર કરેલો દાદિજ ઉપગનો નિગધ તે પણ અનુવાદોની પાછળ જોડાયો છે, કેમકે એ અનુવાદોની માથે જ તેનું ચોખ્ખું સ્થાન છે. દાદિજનું—અને તેના અનુવાદનું પણ—હાઈ રમજવામાં એ નિગધ જરૂર માર્ગદર્શક બની રહેશે.

હવે ગ્લો ‘પ્રકીર્ણ’ કૃતિઓના વિગત, જેમા નાનીમોટી પાઠ

* જાતીનૂજળ મા ૨૦ કૃતિ અને ૨૧મી ‘સુદિપ્રકાશ’મા ૭૫૫ છે.

× કૃતિ પર મી (જાગૃતજાગી મલમા) અને મલેલા સમ્રદને જાણારે ૭૫૫મા પાડી તે અન્ધ કવિ-ની દાસિદની જાણારે ૨૬૬ની પાડી ૭ આ અને

રચનાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ કૃતિઓનો ખ્યાલ કોઈને હોય તો કાં તો બાલાશંકરને, કાં તો સંપાદકને એવી વિચિત્ર વસ્તુસ્થિતિ થવા પામી છે ! બીજા શબ્દોમાં, કવન અને મંપાદનની વચ્ચેના ગાળામાં કવિની રચનાઓ વિષે ચિંતા નહોતી સેવાઈ છે. તેથી આ કાવ્યોના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન વિદ્વાનોની વિચારણા માટે રજૂ કરવો રહે છે. કૃતિઓ આ પ્રમાણે મળી છે: (૧) ‘ભારતીભૂષણ’ અને ‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’માંથી, (૨) શ્રી. ત્રિપુરાશંકર પાસેથી મળેલા સંગ્રહમાંથી, (૩) શ્રી. અનંતરાય માધવજી દવેની હરિપ્રેમપંચદશીમાંથી અને (૪) કવિનાં તેમજ બીજાં પુસ્તકોમાંથી.

(૧) ‘ભારતીભૂષણ’માંથી લીધેલી છ કૃતિઓમાંથી ‘૫૩ વેની-વાલસાહિયસિંધુમાંથી ચાલકૃતિ’માં ચાલ એવું સ્વનામસંકીર્તન છે, ‘૪૮ વ્યંજનાંક સંગ્રા’ નીચે ‘બા. ઉ.’ એમ ટૂંકી સહી છે અને ‘૩૩ કુદરત-૧’, ‘૩૪ ઝીણા ઝરો’, ‘૩૫ તરંગ’ અને ‘૩૬ કવિની ચક્ષુ’ તેની નીચે જયવિજય ઉપનામ મૂકેલું છે. ‘પ્રેાપિતા-પચીસી’ કવિનું જ એમ શ્રી. ન. દે. મહેતા અને શ્રી. રા. જ. દેસાઈ નોંધે છે અને શ્રી. ત્રિપુરાશંકર પણ તેમ કહે છે. આરંભની રચના લાગે છે. આંતરપ્રમાણમાં, ‘૨ પવન ખ્યારા બાઈ વસન વિખેરે શાને ?’ (૨૧ અ) સાથેની ‘કલાન્ત કવિ’ના ‘નભસુત ઉછાળે વસનને’ (૬૨ઈ)ની સરખામણી એક રજૂ કરી શકાય.

‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’નું તંત્રીપદ બાલાશંકરે મંબાળ્યું તે ગાળામાં તેમાં છપાયેલી કૃતિઓમાં અન્યોક્તિ (પૃ. ૧૬૫-૬ ઉપરના ચાર આગળચર્ચામાં બીજા પ્રશ્ન ચિત્ત્ય કર્તૃત્વના કાવ્યો નિર્દેશ્યા છે તે શ્રી દવેના ‘હરિપ્રેમપંચદશી’ના પ્રકાશનમાં અન્ય કવિઓની કૃતિઓના પ્રવેશના પ્રશ્નને ઉદારતાથી જોવા પ્રેરશે.... ‘પૂર્તિ’માં (પૃ. ૪૪૩-૪૪૪) ‘અદ્વૈત’ નામે કાવ્ય ‘ભારતીભૂષણ’ (ફેબ્રુ. ૧૮૯૫)માંથી ઉતાર્યું છે એટલે પ્રકાશની સખ્યા ૫૭ જ રહે છે. આ કાવ્ય તે જ અક્ષમા ‘કાન્ત’ના ‘કલ્પના અને હસ્તરી મૃગ’ અને ‘મૃગનૃપ્ત્યા’ પણ મૂકેલું છે એ સૂચક છે. ‘મૃગનૃપ્ત્યા’ સાથે તેને સરખાવવાનું વિચારણા નહિ જ ચૂકે.

શ્લોક)ની જ નીચે 'બાલ'ની સહી છે. કાવ્યોંતે પંક્તિમાં જામ્મનો ઉલ્લેખ હોય એવાં કાવ્યો પશુ જે જ છે: 'ગુજરે જે શિરે' વાળી ગઝલ (૫૦ ૧૦૪) અને '૧૪ કાલે પાલંભ.' તે સિવાય તે ગાળાની જયવિજય અને 'શંકરસિંધ'નાં ઉપનામવાળી અને મથાળે છે છેડે 'મલેહુ' લખ્યું હોય એવી કૃતિઓ આ સંગ્રહમાં લીધી છે. એક જ અંકમાં એક જ કવિનાં અનેક કાવ્યો આપવા ઠીક ન લાગતાં કદાચ કવિને ઉપનામો વાપરવાં પડ્યાં હશે. એ શિરરતો—કવચિત્ તે આકર્ષણ જમાવવા ઓવાચક નામના ઉપયોગનો—તંત્રીઓમાં અનુપયોગ નથી. વળી બાલાશંકરને ગુ. વ. સો.માં આસિ. સેકેટરી તરીકે લીધા ત્યારે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં નૃગારની કવિતા દાખલ ન કરવી એ ખાસ શરને લેવામાં આવ્યા હતા. તે જોતાં એ બારખમ પત્રનો કવિ તંત્રી—ખાસ કરીને એ ત્યારે દલપતરામ જેવું કાંઈ માણસ ન હોય ત્યારે—પોતાના નામે બહુ કવિતા આપતાં સંકાચાય તો 'તેમાં નવાઇ પામવા જેવું બોલું છે.

બુદ્ધિપ્રકાશમાં, કવિએ અમદાવાદ છોડ્યું તે અરમામાં થી 'જયન્ત' નામનો કાંઈ લેખક પોતાના 'ટીકાકારથી ચનાં અનિષ્ટ' નામના લેખની પાટીપમાં "૨ 'કવિનિશા'નું મંગલાચરણ" આપતાં કહે છે કે 'કવિ ખાસે યોગ્યક પર કવિનિશા નામે એક કાવ્યનું બોલું તૈવાર કરેલું મારા જોવામાં આવ્યું હતું. ૫૦' 'સૌક્યમાર્ગમાર મુંદરી અને સુનિરપૃદ્ધી કરીને વસુતા વિભાવરી'નું આ ગાન 'કવિનાં લલ્લપ ખરે એટલાં કામગ જ છે, તેનો પશુ પ્રસ્તુત વિષય કેવો નમનો છે તે જ બતાવતા' પોતે દાખલ કર્યું છે એમ મી જયન્ત નોંધે છે. કાવ્યમાંની 'મુંદરી'ને પોણા રાખી, 'કરિ'ને આગળ કરી, બીજાને જ માખમ બીનાં બીનાં આટલી આઠ લીટી—અને તે પાટીપમાં—આપે છે તે પશુ તે ગમવના અનિષ્ટારી ટીકાકારોને જ એક અંજલિ છે! આખું કાવ્ય આ આઠ લીટીરૂપે જ પ્રાપ્ય દોષ મી 'જયન્ત'ના આપણે અનદાદ ઋણી છીએ.

પણ ઉપર નોંધેલાં ઉપનામો બાલાશકરનાં જ હશે ?

અંગ્રેજીમાંથી કરેલા અનુવાદો—શેલી, બાયરન, શેર્સિપ્પર-આદિના—છે તે બધા જ બાલાશકરના હશે એમ માનતા એમાંની કેટલીક કૃતિઓની ક્યારા જોતાં આશકા થાય એવું પણ છે. પરંતુ હમણાં જોયું તેમ ‘૧૪ કાલોપાલ્લ’ને અંતે તો ચાલનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે. તેની પૂર્વે કૃતિ ‘૩૩ કુદરત-૧’, ‘૩૫ તરંગ’^૧ અને ‘૪૦ કુદરત-૨’ જયવિજયની સહીથી અને તેની પછી ‘૪૬ મહનશક્તિ’ ‘મળેલું’ સહીથી પ્રસિદ્ધ થયેલ, તે બધી જ હરિગીતમાં છે અને ‘ચાર્લ્સ હેરાલ્ડ’ના કાર્પ ને કાર્પ અંશના સીધા અનુવાદ હોઈ ‘અનુકરણ’, ‘—ઉપરથી’ એમ કવિએ નોંધ પણ દરી છે. જ્યારે ‘કાલોપાલ્લ’ અનુગુજન માત્ર હોઈ નીચે ‘આ કવિતામાં બાયરન કવિતા વિચારો પણ મિશ્ર છે’ એમ નોંધ કરી છે. આ શાર્લ્સમાં કંઈક સર્જનનું તરવ જણાતાં કવિએ તેને એકને જ ચાલથી સુપ્રિત કર્યો હોય એ સંભવિત છે. ‘૩૮ નૈરાશ્ય’—ઉપગના જેવા જ, જયવિજયની સહીના, હરિગીત નીચે “‘શેલીની કવિતાનું અનુકરણ છે’—એડીટર” એમ નોંધ છે તે ‘એડીટર’ જ એ કાબ્યનો લેખક હોય એમ સૂચવે છે. અને ‘ભૂદ-મકાશ’ના એ વખતે ‘એડીટર’ તે બીજા કાર્પ નહિ પણ બાલાશકર પોતે જ. આમ જયવિજય તે બાલાશકર હોવાનું સમજાય છે, જેને હવે પછીની ચર્ચાથી પણ ટેકા મળે છે.

‘શંકર શિષ્ય’ને નામે ‘૩૭ સૂર્યોદય’ અને ‘૧૬ દેવો દોષ ન કવિ-વરને’ એ બે કૃતિઓ મળે છે. પાછલો કૃતિ વિષે કહેવાય છે કે કવિના મિત્ર અનુપરામ મીઠાલાલ દીનબંધુએ ટોમમ મૂરના ‘Oh ! Blame not the bard’નું ભાષાતર ‘ભાટને દોષ ના દેશો’ એ રીતે આદરેલું તેમા ‘ભાટ’ શબ્દ કવિને ખૂંચતા તેમણે પોતાની પકિત ગૂંચ કરી હતી. પણ બાબી કૃતિ (જેની છેલ્લી બે દડી ટીકામાં આપી છે—૫૨ ૩૬૨) જાની^૨ છેલ્લી પકિતમાં દીનબંધુએ ‘દીન’ શબ્દ છે—

૧ આ શીર્ષક બે કૃતિનું છે. ૧૫ અને ૩૫મીનું.

તેમજ 'સૂર્યોદય'મા 'અનૂપ' મળે છે કાવ્યવિષયમાં પોતે બાલાશકરના શિષ્ય એમ ગણી અનુપરામે તો 'ચક્રગિષ્ય' ઉપનામ રાખ્યું નહિ હોય ? ઉપરાત જયવિજય ઉપનામવાળા 'સૂર્યસ્ત'મા પણ બે વાર (૮૪ અને ૧૦૪) અનુપમ' અને 'સૃષ્ટિસૌન્દર્ય'મા (૧૪) 'અનૂપ' મળે છે અન્યત્ર અનુપગમ 'અનુપ' અને અનુપમ' કાવ્યાન્તે પ્રયોગે પણ છે. તો શું આથી એમ માનવું કે જયવિજય તે પણ ઉપર નોંધુ તેમ બાલાશકર નહિ પણ અનુપરામ અથવા માડવાળ કરીએ તો બાલાશકર અને અનુપરામની જોડી તે જ જય અને વિજયની જોડી? આ પ્રશ્નના નિગદ્યેષુ માટે 'સૂર્યસ્ત'માના 'ગંગો શોકે રાતાં ધનધુમટ થાતાં' એવા બાલાશકરના લાક્ષણિક આત્મગ્રામ કે 'સૃષ્ટિસૌન્દર્ય'ના 'નાના નાવ' (૬૪)મા 'નાના સર્જન પ્રેમનાવ' (સૌન્દર્ય) ૫૪)નો પડઘો કે બાલાશકરના કવનના આગસમુ ઉલ્લી કડીમાનું ચિત્ર, કે બને કૃતિઓના છંદની દયોગી કે એવા કાગળો આગળ કરવાની જરૂર જ નથી એવું તો એક મિત્રા બીજાના અનુભવજ્ઞને કાગળે પણ હોઈ શકે મહાભાગે વધારે નિર્ણાયક વસ્તુ રજૂ થઈ શકે એમ છે. 'અનૂપ' જ નેખવાણ 'ચક્રગિષ્ય'નું 'સૂર્યોદય' અને 'અનુપમ' ઉલ્લેખવાણ 'જયવિજય'નું 'સૂર્યસ્ત' 'ભુદિપ્રકાશ'મા અનુક્રમે આગરત '૬૩ અને નવે ૦ '૬૩ માં પ્રગટ થયા, તેવામાં જ બીજી તરફ અનુપરામને તત્રીપદે આવતા 'સાનર્થન'ના ૪ સ ૧૮૬૭-મ ૧૬૪૬ ના જોડા અંકમાં હોયી દક્ષિણમાં 'અનુપમ'ના ૨૫૮ ઉલ્લેખવાળા 'પ્રમાતકાલ' અને 'મન્ધ્યાકાલ' નામે અનુપગમનાં કાવ્યો જોવા મળે છે આ એક જ ગાળામાં પ્રગિદ્ધ થયેલાં સૂર્યોદય-સૂર્યાસ્તનાં બંને મામિયામાના વર્ણન એકજ કલમના દોષ એવી મંત્રાવનાને પણ બંને કાવ્યયુગ્મેની કક્ષાના બેદને કાગળે ધ્યાન નથી ઉપરાંત ચક્રગિષ્યનું 'દેને દોષ નં' ૧૫૨૦ ' ૬૩ના 'ભુદિપ્રકાશ'માં બહાર પાડ્યું તેની માથે 'સ નર્થન'ના ૧૮૬૩-૧૬૪૬ ના આવજુ અંકમાં એ જ દાગમા દોમમ મૂળના બીજા એક કાવ્ય-From life without freedom etc-નો અનુપગમનો

અનુવાદ પ્રગટ થયો છે તે સરખાવવાથી પણ અનુપરામ તે શંકર-
શિષ્ય નહિ એ નિર્ણય અનિવાર્ય ઠરે છે. 'અનુપમ' શબ્દ ન્યાં ન્યાં
આવે ત્યાં તેને વિશેષનામ ગણીને ચોંકવાનું કારણ નથી, સામાન્ય
અર્થમાં આ શબ્દ વારંવાર પ્રયુક્ત થાય એવો છે. (ઉ. ત., 'કર્કે શું
મેતિમાળા હું, અનુપમ મારી પ્યારીએ' વગેરે માં. પૃ. ૧૦૩.) આ
બધા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે શંકરશિષ્ય અને જયવિજય તે
એક જ વ્યક્તિના ઉપનામ છે અને તે વ્યક્તિ તે અનુપરામ હોવાની
એક મંલાવના તે પણ દૂરાપારત છે. બાલાશંકર તે જ જયવિજય એમ
ઉપર જોયું છે. હવે જયવિજય તે જ શંકરશિષ્ય સમજાય છે.
તેથી શંકરશિષ્ય તે બાલાશંકરનું ઉપનામ સિદ્ધ થાય છે. (પોતે
પ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવતું કાવ્ય લખ્યું પણ છે.
જુઓ પૃ. ૨૧૮.)

'મળેલું'—એવા વર્ણનવાળી કૃતિઓમાં '૪૪ ભમરા-યોક્તિ'માં
(૭ અ) પૂર્ણતા અર્થમાં 'પુર' વાપરવાની કવિની લાક્ષણિકતા '૪૨
શીશરક્ષા' અને '૪૫ સ્વર્ગસ્થમિત્રને પ્રાર્થના' જેવામાં શિખરિણીની
અને '૪૭ પરોપકાર'માં શાર્દૂલની કવિના લાક્ષણિક લક્ષણ (અને તે
બધામાં સ્તુત્તુ લાક્ષણિક કાવ્યત્વ) તે એ સૌ કૃતિઓ બાલાશંકરની
હોવાનું સ્પષ્ટ છે. '૪૩ શુભવૃક્ષ'ના 'દિવસેશ્વર-કર-કલાકાન્ત' વિશેષણથી
અને છેલ્લી પંક્તિઓમાં તે કવિની પોતાની દશાનું જ જાણે હાથ
ચિત્ર હોય તે કૃતિ બાલાશંકરની હોવા વિષે અને 'મળેલું' બાલાશંકર
પોતાની કૃતિઓ માટે યોગ્ય વિષે શકા રહેવા પામતી નથી.

(૨) શ્રી ત્રિપુરાશંકર? પાસેથી મળેલી કૃતિઓમાંથી '૫૦ વિજયા-

૧. તેમાં પણ અત્યપક્તિમાં 'અનુપમ' છે તે અને હવેની શિયલ-
વા જુઓ:

નિરાસ ન થાશે! હૃદ લોકોમાં સ્થાપિત થયેલો જે વિનાસ થાયે,

અનુપમ તમને પરચોડે તે મળશે નિશ્ચય કવિ ગાયે.

૨ ઉપર ઉલ્લેખાયેલી હરિપ્રેમપદ્યદશીની 'અપૂર્ણ' ૧૮ ગાથો અને
દાદિજના અનુવાદની છેલ્લી જે ગાથો પણ તેમના સમઢમાંથી મળેલી છે.

પ્રણતિ' સ્વતંત્ર પુસ્તિકારૂપે કવિના નામથી છપાવેલું અને '૫૧ શ્રીમદ્
 શંકરાચાર્ય આગમનપ્રસંગ'નું તે પ્રમંગે છપાવેલું માનપત્ર જેવું કાગળિયું
 મળેલ છે. તેમાં અને '૪૬ શ્રી રીપનપચદશી'માં કાવ્યાંતે કવિનામ-મંકીર્તન
 (માલ) છે જ. '૫૪ ગીત', '૫૬ સુમાપિત', '૫૭ ગત્તલેયાલ' અને '૧૫ તરંગ'
 માં પણ તેમજ છે. '૪ સરિતોપકંઠ-ચદ્વિઞ્ઞા'માં પણ છેલ્લી કડીના 'વિધિ
 બાળા જાપયું'માં પદ્યતરે કવિનામ જોઈ શકાય એવું છે. '૨૩ અમોલા'માં
 હમ્ભગતનુજ મળે છે. '૬ થયે ચાતુર્માસ'માં (૫૪) અને '૭ હૃદયમણિ' (૨૪)
 માં 'હૃદયમણિ' સમાસ મળે છે જેમા કવિપત્ની મણિવ્રક્ષાગીતા ઉલ્લેખ
 છે એમ કવિની એ રીતે પત્નીનામમંકીર્તન કરવાની ટેવ જોતાં
 સમજાય છે. આ બે કાવ્યમાં શિખરિણીની હથોટી અને કૃતિ હર્મા
 છેલ્લા કોઠાના આદિ અને અંતના અનુપ્રાસ પણ બાધાશંકરની
 હલમને છતી કરી દેવા માટે પૂરતા છે. સહી કેળીળ એવા ૨૫૪ સૂચન
 વગરની કૃતિઓ પણ છાની રહેતી નથી. '૧૯ બેકરર દુનિયા' તે
 'નિગરનો ચાર'ના 'ધ્યાર બેઠકાર'ની જ લહેનું છે. '૨૦ બેઠકારની
 દાદ'ને અંતે 'અપીલ માલેકની દગ્ગારમાં' કરવી છે તેને મરખાવો
 દરિમૈમ૦૩૦ની 'કાટ' કે અદાલત' સાથે (૫૦ ૧૦૮). '૨૧ અમિત
 મન'નું 'પ્રજુના નામનું પ્યાલું'(૧૮અ) તે જ દરિમૈમ૦૨૧માંનું

૧ જુઓ કલાન્ત કવિ અતે 'ચતકમણિ૩૫૦' અને 'વિજયાપ્રણતિ' અતે
 'અષ્ટકમણિ૩૫ અદાલતમાં.' 'હૃદયમણિ' કવિનો માનીને પ્રયોગ છે. જુઓ 'પ્રેમી-
 બોનો હૃદયમણિ તે' (૫૦ ૧૬). હૃદયમણિ=(૧) હૃદયે જેને મળે છે તે, (૨)
 હૃદયરવિષય મળે.

૨ આ કાવ્યમા અતે દરિમૈમ૫૫૬૨ની ૨૪મી વચ્ચતી રાખાવલિ
 મળે છે. છતાં આશ્ચર્ય આપુ વાતારજી અને બાવ એને ૧૫મી
 વચ્ચતનું મૂળ મળવા પ્રેરે એવા છે. કવિમાનસના વિભાગમા ૧૬ દોષ
 તેવા અઘાસીમાંએ આવા નમૂના સમજવા જેવા છે. 'બેકરર દુનિયા' અને
 'નિગરનો ચાર'ના સળધને હસારો પણ કર્યો જ છે. માત્ર અભિપ્રાયે,
 દરિમૈમ૫૫૬૨ની વચ્ચતો આ પ્રજીર્જ વચ્ચતોના ફક્ત ૬૧૫ અને તેથી પાછળનો
 અને પાંચાડી૫

‘શ્રી પ્રભુના પ્રેમનુ પ્યાલું’. તેવું જ તે બનેમાંનાં ‘પ્રભુનાં પ્રેમનાં પુષ્પો’
 વિષે પણ કહી શકાય. ‘૨૪-ગરબી’માંના ‘ઊલટા વિધિના અંક’ (૧૦અ)
 હરિપ્રેમ૦૧૫ના ‘વિધિના ઊલટા અંક’ની યાદ આપે છે. ‘૨૫
 ભ્રમરા રે’મા કપોલપગના અલકનું વર્ણન હરિપ્રેમ૦૨(૧૦અ) સાથે
 સરખાવે. ઉપરાંત તેમાંના ‘વર’નો પ્રયોગ અને ‘૨૬ જઈ કહો
 માધવને’મા ‘ઉત્તમને’ (૭અ)નો પ્રયોગ તે અનુક્રમે ‘સૌન્દર્યલહરી’ ૭અ
 અને ‘કથાન્ત કવિ’ ૧૬આ સાથે સરખાવતા કવિના લાક્ષણિક
 પ્રયોગો સમજાય છે. ‘૨૯ સતીદહનમાથી’ના ત્રણ દુકડાઓ છે
 તેટલા જ કવિપુત્ર પાસેથી મળ્યા છે. આટલા સિવાય કવિનું સર્વ પ્રથમ
 એ કાવ્ય લુપ્ત થયું છે ‘૩૨ મુક્તકો’ પણ કવિનો અલકારશાસ્ત્રનો
 શોખ અને ઇંદની લદણ જોતા તેમના લાગે છે. ‘૧-સ્તુતિ’, ‘૩ દપતી
 ભાવ્યશાળી’, ‘૫ વિરહતરંગ’, ‘૮ ના ભૂલાતો પ્રેમ’ તે ૭૬, પદાવલિ
 અને કાવ્યવિષય એટલા ઉપરથી જ બાલાશકરના ગણવાં ગહે છે.
 કવિની માનસસૃષ્ટિના અનુગ્રહમા આ કૃતિઓ જોતાં તે વિષે સદેહ
 રહે એવું નથી (મને તો નથી જ.) જે કૃતિઓ વિષે શકાને સ્થાન
 મળ્યું છે. ‘૨૮ મહિના’મા ત્રણ વાર ‘જીવણું’ છે તે ઉપરથી હું
 તપાસ કરવા લલચાયો, તો શુ વ સો. પ્રત ૬૨૭ મા જીવણું કવિના
 અપ્રસિદ્ધ મહિના મળ્યા, જેનો આટલો અથ કવિને પ્રાપ્ત થયો હશે
 અને તેથી તે મને મળેલી નોટખૂંકમા સચવાયો હશે. નોટખૂંકને આધારે
 છાપેલું એવું બીજું કાવ્ય ‘૨૭ રાધિકાસદેશ’ તે શ્રી મણિલાલ છાયાગમ
 ભટ્ટના ‘કાવ્યપીયૂષ’ (પ્રસિદ્ધ ઇ સ ૧૯૧૧)ના પૃ ૮૧ ઉપર ‘રાધાનો
 પત્ર’ નામે જોવામા આવ્યું છે ટીકામા મેં નોંધ્યું છે કે તે શ્રી મ જ.
 ભટ્ટનું હોવા વિષે મને શંકા નથી પણ અત્રે થોડુંક વિદ્વાનોના પ્રિચાગવા
 માટે ઉમેગવાનું પ્રાપ્ત થાય છે બાલાશકરની ૩ ૫, ૯ અને ૧૦ એ
 કડીઓ શ્રી ભટ્ટમા નથી, તો શ્રી ભટ્ટની ૭ ૧૧ અને ૧૨ ‘બાલ’માં
 નથી. ૧૫મી કડીમા નવા વસ્ત્રો કગવ્યાનું વર્ણન છે તે શ્રી ભટ્ટમાં
 ‘એ તો ગસિયાજી તમને રિઝાવા’ માટે છે તે કરતા વિશેષ તો ‘ત્યારે

રસિક શું આપ રિસાયા ?' એ 'બાલ્યના પ્રશ્નને અવકાશ આપનારું છે. સસરાસાસુને માટે ત્રીજી કડી આપેલી હોઈ ચોથોમાં મી ભદ્રના 'મારા સાસુએ' ને બદલે 'બાલ'માં 'દળી એમણે' એમ સંબોધે છે. આવી કીણી વસ્તુઓ તે બાલાચંકરનું કાવ્ય તે પહેલું તો નહિ હોય, એ પ્રશ્ન કરવા પ્રેરે એવી છે. પત્રચયના ને એવી વીમલો અંદર આવે છે, નહિ તો બાકી આખી કૃતિ હોઈ પૂર્વકવિની હોવાની મંજાવના વધાવી લેવા જેવી લાગત. અધૂરામાં પૂરું જોઈ કડીમાં 'જીવણ' પણ વિરાળ છે.

(૩) શ્રી અનંતરાય દેવેની 'હરિપ્રેમપંચદશી'માંનાં મણિલાલ, કલાપી, કાન્ત અને બલવંતરાયનાં મણાર્ધ ચૂકેલાં કાવ્યો બાદ કરતાં જે રહે છે તેનો આ મંમદમાં સમાવેશ કર્યો છે. '૧૮ ફિકર ચાની પછી માની' તે મંમદ બાલાચંકરની જ હોય તો તે નજળી હોઈ પ્રાયશઃ કૃતિઓમાંની હોવી જોઈએ. '૧૦ મણ્યાર્પણ'માં અંતે અપ્પાદાર સંબંધ 'કલાન્ત કવિ'ના અંતના તેવા સંબંધની જેમ 'મરશે' જ છે. તેનો અને '૬ મિષ્ટમાન'નો શિખરિણી બેસક કવિનો લાગે છે. '૧૨ વિધિને' તે 'રત્ન' અને તેની સાથેની રમતનું વર્ણન જોતાં (સર. કલાન્ત કવિ ૩-૪) અને હોલપથી બાલાચંકરનું લાગે છે. '૧૩ પ્રેમવિવેક'નો અંકુર '૭ હૃદયમણિ'માં છે જ. એ અનુવાદ કવિનો હોય તો નવાઈ નહિ. '૧૬ દેલે દોષ નં'ની અર્થા ઉપર ઘર્ષ ચૂકી છે. '૧૭ મન-આત્મ-ભાવ' શ્રી જ્ઞાનતરંગની પેઠે એ પણ આ મંમદમાં દાખલ કર્યું છે. છેલ્લી બે કડીમાં મળુ વાર વાલ સંબંધ આવે છે. ત્રીજી કડીમાં એમનો 'નિગ્નનંદ' સંબંધ પણ મળે છે અને આખાની ભેદ બાલાચંકરની લાગે છે એટલું એમના કૃતિને સંભવ પ્રેરે છે. સદ્ગત નગસિદરાવે પણ એ મંમદનો પુરસ્કાર કર્યો છે.^૧ પણ મણિલાલે પોતાના મિત્રને મનમાં ઉજોષન કરનાં કરતાં આ કાવ્ય રચાનો તર્ક કરીએ તો 'નાલ' સંબંધની એવે પણ પડાવી સમાવ એવો છે. અને 'નિગ્નનંદ' જેવો સંબંધ કે કાવ્યની ભેદ તે તો મણિ-

૧ મનોમુક્ત-૨, પૃ. ૨૩૨.

૨ ત્રીજી કડીમાં 'નિધ' નામનિ સંબંધ જણાવના 'નિધ' ૧૮

લાલ ઉપર કવિમિત્રની અસરરૂપે ય હોઈ શકે. અને મણિલાલ સારાં ગીતો અને ગઝલો ન આપી શકે એમે ન હતું. પણ સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં—ખાલાશંકરના જીવતાં જ, મણિલાલના ‘પ્રેમજીવન’માં આ કાવ્ય ‘સાત્ત્વિક ત્યાગ’ શીર્ષકથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. હમણાં મણિલાલની કાવ્યપોથીમાં આ કાવ્ય એમના હસ્તાક્ષરમાં મારા જોવામાં આવ્યું છે. ખાલાશંકર પોતાની રચના માટે લાપરવાહ હતા, નિર્ભય હતા, તેમ છતાં ધારો કે આ કૃતિ ખાલાશંકરની હોય તોપણ જે બાબત એમણે પોતે નિભાવી લીધેલી છે તે આપણે પણ સ્વીકારી જ લેવી રહે.

(૪) ૧૧ અને ૫૫મી કૃતિઓ તે અનુક્રમે કવિનાં ‘દેવીદાસ-રાંજનીતિ’ અને ‘કપૂરમંજરી’ ગ્રુસ્તકોનાં^૧ અર્પણપત્રો છે.

‘૨૨ આલેક’ ‘કાવ્યમાધુર્ય’માંથી લીધું છે. ‘કાવ્યમાધુર્ય’ની પાછળની આવૃત્તિમાં શ્રી. અંજલિયાએ લેખક તરીકે શ્રી જગનલાલ કેવળરામ મહેતાનું નામ આપ્યું છે તે ટિપ્પણમાં નોંધ્યું છે.

“‘પ્રભાકર’ નામના માસિકમાં આવેલું આ કાવ્ય લેખનશૈલી અને મસ્તી ઉપરથી ખાલાશંકર હલ્લાસરામનું છે એમ એક મિત્રના કહેવાથી સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ રા. મહેતાએ તા. ૨૪-૬-૧૯૦૭ ને રોજ લખેલા પત્રાથી મને જણાવ્યું તે પ્રમાણે નામમાં સુધારો કર્યો છે.”

‘પ્રભાકર’ વડોદરાથી નીકળતું. વ્યવસ્થાપક શ્રી. ચક્રલાલ માધુભાઈ મહેતા હતા. તા. ૨૦-૧૦-૯૮ના એક, ‘પ્રથમ વર્ષના લવાજમ’ના, ઉધરાણીપત્ર ઉપર શ્રી જ. કે. મહેતાની ‘વ્યવસ્થાપક વતી’ મહી મારા જોવામાં આવી છે. માર્ચ ૧૯૮ના અંકમાં કવિની મૃત્યુનોંધમાં તત્રો પોતાના ‘કવિ બાલની માથેના એકાદ વર્ષના યોગી છે’ (૫૦ ૧૦૬)ના નારીજીવિથી વિરુદ્ધાવવા જોવા છે. જો કે ‘પ્રેમ-જીવન’માં તો ‘નરો’ પાઠ જ છે.

૧ કવિએ જે નાટકોના અનુવાદ કર્યા છે તેમાંના પલો આ સમૂહમાં લીધા નથી. ‘મૃચ્છકટિક’નું અર્પણકાવ્ય પણ.

મહવાસ'નો વાત કરે છે અને કવિ વડોદરે હોઈ તેમણે જો કાર્ષક
પણ પ્રમાદી માસિકમા આપી હોય તો પ્રથમ અંકના પ્રથમ પૃષ્ઠ
ઉપરની આ 'આલેક' ગઝલ ઉપર જ આખ કરે છે

કર્તૃત્વના જેવા જ કડિન પ્રશ્નો જોડણી અને પાદનિર્ણયના છે.

જોડણી હાલની વિદ્યાપીઠજોડણી અનુસાર ન રાખતા કવિએ
કાવ્યો હપાવેલા ત્યારે છંદોનુસાર જોડણી ગણેલી તેને અનુમાનુ ઠીક
ગણ્યુ છે કવિએ 'કયાન્ત કવિ'ની શ્રી કેશવલાલ દ્વુવને મોઢલેલી
અતમા ચોથી પંક્તિમાં 'કવિ કલ્યાણીને'માંથી 'વિ'ને રનહસ્તે સુધારી
'વી' કર્યુ છે તે એ જોયુ છે, એટલે કવિનો અભિપ્રાય તો ૨૫૯ જ છે
કે સરકૃત તત્સમ શબ્દોનો ખાનનમા પણ છંદોનુસાર લેખન ગમ્યુ.
જોડણી એકધારી હોવી જોઈએ એનો આપણને ગમે તેટલો આશય
હોય હતા કવિતા—જેમાં ઉચ્ચારના આશયવશાદ એટલે કે લખનું
મદદરૂપ અક્ષર્ય દ્વુ સુધીનું છે તે—માં એ નિયમને જડપણે વળગી
ગહેવુ સંયુક્તિક નથી અગ્રેજ એકધારી જોડણીનો દાખલો આપણા
માયામાં માગવામાં આવે છે પણ અગ્રેજ ભાષાની ખાનતમા લેખન
પ્રમાણે ઉચ્ચાર નથી હોતો એટલે લેખન એકધારુ ચક્ર્ય છે એવા
લેખનથી ઉચ્ચારપ્રાણ કવિતાને કોઈ હાનિ નથી ન્યાયે આપણી
ભાષામાં લેખન તે ઉચ્ચારનું પ્રતીક નહિ પણ પ્રતિબિંબ—યથાતથ
(એટલે કે ચક્ર્ય તેટલું યથાતથ) પ્રતિબિંબ છે તેથી એકધારા લેખન
મટે (૧) એકધારુ ઉચ્ચારનું અને (૨) એ એકધારા ઉચ્ચારણનું
લેખનમાં વદાનય પ્રતિબિંબ એ એ ચત્રો અનિવાર્ય છે તે ચત્રો
સરકૃત ભાષામાં મતોપાતી જોઈએ છીએ આપણી ભાષામાં જમાને
જમાને અને એક જ જમાનામાં પણ જુદાજુદા નિદેશાઓમાં મદદરૂપની
ઉચ્ચાર-ગિજતા જેવામાં આવે હ ત એજોમાં દદનમાગ્યુ નંરકૃતનો
દાખલો અનુમાનુ એ પણ વરણરિધિતિ અત્યે આખઆગા કન કરી
જડનાને વગમવા જેવુ છે આ એજોમાં ઉચ્ચારણનું અનુમાનુ
પદલેખનમાં કરાની પ્રજ્ઞાસિદ્ધિ જાણાચક્ર, રમજુમાઈ, પ્રી. દાદાર

આદિમાં જોવા મળે છે તેને સ્થાન છે. નવીનો પણ એકધારી જોડણી પદમાં અનુસરતા નથી એ હકીકત ધ્યાનપાત્ર છે. જોડણીના પ્રશ્નની આ સ્થિતિ હોઈ બાલાશંકરને અભિપ્રેત જોડણી પ્રથમ આવૃત્તિમાં તો સાચવવી એ ધોરણ સ્વીકાર્યું છે. અલખત, તત્સમ શબ્દોને યથા-તથ સાચવવાની કાન્ત જોવાની ચીવટ બાલાશંકરમાં પણ ઓછી જોવામાં આવે છે. છતાં આશા છે કે વાચકોને ખડુ કષ્ટ નહિ પડે. વિરામચિહ્નો કહીની ચાર લીટીઓને અંતે અનુક્રમે અદ્વપવિરામ, અર્ધ-વિરામ, અદ્વપવિરામ અને પૂર્ણવિરામ એમ જાણું ધાલીને મૂકેલાં દેખાય છે. પણ મંદર્ભ હિપચી વિરામો પકડાવા મુશ્કેલ નથી. કવિએ જાતે છપાવેલું એક આવૃત્તિમાં તો દશી દરમ્યાનગીરી કર્યા વગર આપતું એ ધોરણ અનુસરવા જતાં આવી વસ્તુઓની પણ ખગદાસ્ત કરવી પડી છે.

પાઠનિર્ણયનો પ્રશ્ન તો કોઈ પ્રાચીન કવિની એક કરતાં વધુ હસ્તપ્રતો મળે ત્યારે તેમની સરખામણી કરવામાથી સભવે. અહીં એ પ્રશ્નને શો અવકાશ? પણ કવિની હસ્તાક્ષરની એકેય હાથપ્રત નથી—જેનો આધાર લઈ શકાય—એથી જ આ પ્રશ્ન જિભો થયો છે. ‘કલાન્ત કવિ’ને અંતે કવિએ ‘શુદ્ધાશુદ્ધસૂચનિકા’ મૂકી છે તેવી માસિક વગેરે-માં છપાયેલી કૃતિઓમા તો હોઈ શકે નહિ. પણ મેં કૃતિઓ વાચનામાં તો રજૂ કરી છે ‘ધણખડું’ જે સ્વરૂપે મળી છે તે સ્વરૂપમાં જ. પાઠાન્તરો તથા ફેરફાર પાછળ ટીકામા નોંધ્યા છે અને કારણો પણ આપ્યાં છે.

‘નહોં સ્વાયં નહોં જોડું’ (૫૦ ૧૪૧)

‘શાનિ રજની, શીકા જિણી ચાહની’ (૫૦ ૧૮૮)

‘કે છે ધ્વની વિમલ સુદર વીરની આ’ (૫૦ ૧૮૩)

—જોવા દાખલાઓમા છાપખૂલોની મંભાવના કદપી તે છાપખૂલો કયા હસ્તલિખિત શબ્દમાથી થઈ શકે તેનો વિચાર કરી નીચે પ્રમાણે પંક્તિઓ મૂળમાં હોવી જોઈએ એમ સૂચવ્યું છે.

‘નહોં સ્વાર્થ, નહોં મોહ’

‘શાન્ત રત્નની, શીશી ઝિંદગી ચાંદની’^૧

‘કે છે પ્વજા વિમલ સુંદર વીરના આ’

તો બીજા દાખલાઓમાં અક્ષર ખોટા છપાવાને બદલે શબ્દના અવયવો વહેચાઈ-ભેડાઈ નવીન શબ્દમંડલના બની ગયેલી જોવા મળે છે.

(૧) ‘દુન ગણુ ત્રીપુર પ્રવીણુ બમર રસજાતા’ (પૃ૦ ૧૯૯)

(૨) ‘અને નારે લાણુ દુદયનું કુણું હીર ઝરવા. (પૃ૦ ૨૦૧)

(૩) ‘ત્વયાને કાં સ્પર્શે અમૃતરસનો લાલ ન વહે’ (પૃ૦ ૨૦૧)

તે

(૧) ‘દુન ગણુત્રી પુરપ્રવીણુ, બમર રસજાતા’

(૨) ‘અને ના હે લાણુ’ દુદયનું કુણું હીર ઝરવા’

(૩) ‘ત્વયાને કાં સ્પર્શે અમૃતરસનો લાલ ન વહે’

હોય એમ સમજાવત છે. કયો કાચડો કાઢીને એ ન્યાયે સાચો પાઠ પકડાઈ ગયા પછી આપણને તેમાં બહુ નવાઈ નહિ લાગે પણ માણસ ન મમજાતી પંક્તિનો અર્થ કરવા ગડમથલ કરતો હોય અને (દા. ત. ૧ ની આખતમાં) ‘ત્રિપુરમાં મહારેવના ગણોએ પ્રવીણતા બતાવી હતી તેમ તારા ગણુ.....’ એમ પૌરાણિક ગદ્યો પકડીને માંડ આશ્વાસન લેતો હોય ત્યાં એકાએક ‘ગણુ ત્રીપુર પ્રવીણુ’ ને બદલે ‘ગણુત્રી પુરપ્રવીણુ’ મુઝે એની નવાઈ કામ કરનારાને માટે તો કાલજગને અમેરિકા દેખાયા જેટલી નીવડે છે. તેવું ન સૂઝનાં કેમ ગોયાં ખાવાં પડે છે તેનો એક નમૂનો (૨) ‘નારે’ ને એક જ શબ્દ રાખી દીકામાં અર્થ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાંથી મળશે.^૨

કોઈ દાખલામાં ઉપરના બંને પ્રકાર સાથે દેખાયા છે:

‘કદુ માકે મનમાં માન, તથા અવિચારી’ (પૃ૦ ૧૯૬)

તે નીચે પ્રમાણે જ દોષ સહે

૧ આ રીતે જ આ પછિ વાચનામાં મૂકી છે.

૨ આવા ‘સૌન્દર્યવદરી’ના કેટલાક સુધારા શબ્દિપત્રમાં મળશે. અન્ય જીભ, સદર્શ ઉપરથી, વાચક પાઠી પણ લેશે.

‘કહું માઠું’ મનમાં માન, ન થા અવિચારી.

અહીં અને ‘મોરો આજ અધૂર નાદ કરતા’ (પૃં ૧૮૮), ‘પ્રમિત શિશુરૂપ’ (પૃં ૧૮૭) જેવા તરત પકડાઇ જાય એવા દાખલામાં તો ‘ન થા,’ ‘મધૂર’ અને ‘પ્રમિત’ પાઠાન્તર વાચનામાં જ મૂકી દીધાં છે. તેમજ પાલીતાણા આવૃત્તિના ‘કદિ મિથિત ના કર્ણુ બનશે’માં ‘પ્રમિત’નો હક સ્વીકાર્યો છે.^૧ બાપાંતરોમાં છાપબૂલો પકડાવી વિશેષ સહેલી છે. ‘મૃદુરૂપ’ (પૃં ૧૮૧) તે ‘મૃદરૂપ’ હોવું જોઈ એ એનું મૂળના clay-cold થી નિર્વિવાદ સૂચન મળી રહે છે.

આ રીતે રજૂ થયેલાં પાઠાન્તરો અભ્યાસીઓ વિચારશે જ. એમાંથી જે વિવાદાતીત હરશે તેનો ભવિષ્યની આવૃત્તિમાં મૂળ વાચનામાં સ્વીકારાવાનો અધિકાર રહેશે. પાઠાન્તરની મંલાવનાઓ સૂઝી જ ન હોય એવાં બીજાં પણ કેટલાંય સ્થળ હોવાનો અંભવ છે. રજૂ થયેલાં અને મંભવિત પાઠાન્તરો વિષે અભ્યાસીઓ પ્રકાશ પાડશે જ.

ઉપરની વીગતો અનુસંગતાં સાહિત્યરમિકોને સમજાયા વિના નહિ રહે કે અન્ય પ્રાન્તો અને દેશોનાં સાહિત્યોમાં હોય છે તેમ શોખથી ગ્રેરાઇને કોઈ ને કોઈ પ્રાચીન કે અર્વાચીન લેખકનો પીછો પકડનાર અને તેને વિષેના સર્વસંગ્રહરૂપ બની રહેનાર અભ્યાસી કે અભ્યાસી મંડળો આપણે ત્યાં જિલા થતાં નથી તેનું જ આવી અવ્યવસ્થા એ અનિવાર્ય પરિણામ છે.

આ આવૃત્તિના છાપકામમાં પણ ભૂલો નથી એમ નથી. શુદ્ધિ-પત્રક પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવા ઉપરાંત ‘હરિપ્રેમપંચદશી’ વિષે ખાસ નોંધવાનું છે કે પાલીતાણા-આવૃત્તિને અનુસરી કૃતિઓની વાચના છપાયા પછી જ ‘ભારતીશ્રૂષણુ’—જેમાં તે કૃતિઓ કવિને હાથે છપાયેલી તેની પૂરી ફાઇલો મને મળી શકી. એથી શુદ્ધિઓ—બધકે

^૧ આને શ્રી નરસિંહરાવનો ટેકો છે. જુઓ. મનોમુકર-૨, પૃં ૨૩૩ ઉપરનું અવતરણ.

શુદ્ધિઓના ઢગલા—ટીકામાં જ આપ્યા છે, એટલી અગવડ આ આવૃત્તિ પૂરતી મહન કરવા વાચક કૃપા કરે। એ શુદ્ધિઓનું મહત્ત્વ ‘સૌન્દર્ય’ કાવ્યની તેરમી પકિતનો પાઠ અર્ધી સદીમાં જ કેમ ફરતો ચાલ્યો છે તે ઉપગ્રથી સમજાશે

ધારા ઉપર હુ પદેપદ સખી તારા વિચારે ધર (મૂળ પાઠ)

ધારા ઉપર હુ પદેપદ સખી, તારા વિચારે ધર (પાલીતાણા આવૃત્તિ)

ધારા ઉપર હુ પદેપદ સખી, તારા વિચારે કર (શ્રી ૧૧ વિ પાઠક)

ધારા ઉપર હુ પદેપદ સખી તારા વિચારે રહુ (શ્રી ન. કે મહેતા)

અને આવી અશુદ્ધિઓને લીધે અર્ચાનું કેતુક ધમમાણુ જાગી રહે છે તે અહીં નહિ કહીએ ‘જાણનદિની’માં એ નોંધ્યું જ છે

૩

‘મારી કેશમલ નાક મસ્ત કવિતા’

અત્યાર સુધી તો સંમદનો અને સમદનાં કાવ્યોનો ઇતિહાસ જોયો। અભ્યાસી સિવાયનાઓને તો એ કલેશકર પણ થઈ ગયું જોને પાઠાપાઠીથી નહિ પણ દૂષથી કામ છે તે તો પૂછવાના કે આ કાવ્યોમાં સ્ફુરાયમાણુ થતા ગમતસ્વનું શું ?

તે રમનસ્વની અર્ચા માટે તો કવિનું અગ્નિ—જો સ્વયં એક કાવ્ય છે—આપી તેના અનુસંધાનમાં કવિની સમગ્ર સાદિત્યસાધનાનું પર્યાયોચન રજૂ કરતો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન જ કહેવો છે હાલ પૂરતું તો પ્રુખ્તત્વે કરીને, આ સમદની માથે ‘જાણનદિની’ ટીકા જોડી છે તે એ દિશામાં વલકિમિત્ત મદાવરૂપ થશે એવી આશા છે

‘કમાન્ત કવિ’ ઉપર ‘અર્ધમેસાપિની’ નામક ટીકા સમ્પાદનો કવિનો સંકલ્પ હતો તે તો સંકલ્પ જ ગણો પણ ‘ગુનરે જે ચિરં’ વાળી ગ્રંથલ, અંજનાકમળા અને દાર્શિકના અનુવાદે ઉપગ્રની કવિની વિસ્તૃત ટીકા એ ‘જાણનદિની’માં વણી લીધી છે તે ઉપગ્રથી એમના સંકલ્પના સ્વરૂપનું કાર્પક સ્મયન અવરૂપ મળશે મારો પ્રયત્ન કવિની

જેમ ભાવનાના દલીદલ ખોલવાના પ્રકારનો થવો શક્ય ન હતો, કેમકે તો લખાણ બહુ વધારે ચાત એકલા 'કલાન્ત કવિ'—ખડકાવ્યના સપા-દનમા એ પ્રકારનો અવગણ સભાવે મારે ધણ ખરુ તો શબ્દાર્થ, અન્ય, આદિ આપીને સતોષ માનવો પડ્યો છે પણ ખાલાશકરને સમજવામા તેનીય કેટલી બધી જરૂર હતી! શ્રી નરસિંહરાવ જેવા ત્રીણી નજરના સાક્ષર જ્યારે ખાલાશકરમા 'શબ્દોનુ મર્દન કરવાની રવચ્છતા'¹ જુએ અને શ્રી રામનારાયણ પાઠક જેના હમદર્દીથી ખેચાયેલા વિવેચક પણ કવિએ 'તેમનુ શબ્દભડોળ મોટુ છે છતાં છદ્મ ખેસતો કરવા ગુજરાતી મસ્કૃત ગમે તે પ્રગનો શબ્દ ગમે તેમ વિકૃત કરી મૂક્યો છે'² અને તે 'કેળ ખેદરકારીમા જ'—એમ ઠહે ત્યારે એ વિષે સવિશેષ સાવધતાથી અભ્યાસ કરવાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થાય છે શ્રી નરસિંહરાવે કવિની શબ્દરચ્છતાના દષ્ટાંત આપ્યા નથી પણ 'હિંદી ભાષાના અડપલાનો જ વાગસો' ગણી એમણે કવિએ 'હિંદીમા રચેલા મવૈયા ની જે ખે લીટી આપી છે તેના ત્રીજા શબ્દથી તો એ શ્લોક ખાનાશકરનો નહિ પણ હિંદી કવિ કેશવદાસનો માલુમ પડે છે! શ્રી પાઠકે દષ્ટાંતો આપ્યા કે 'નિકૃત' શબ્દનુ દષ્ટાંત એમણે 'ધારા ઉપર હું પડેય મખી' (પૃ. ૮૧)મા 'ધારા' એ 'ધરા' શબ્દને માટે વાપરેલ છે" એમ હીને આપ્યું છે 'ધારા' શબ્દની મથાર્થતા અને સાગર્યતા પક્ષમા 'માલનદિની'મા વિચારણા રજૂ કરી છે તે વિદ્વાનો વિચારશે જ 'એ વીર વિગ્ધી ખેળવા' (પૃ. ૬૧)મા વીર શબ્દ એમને અયુક્ત જણાય છે તેનો અને 'ખાગમા અનુરાગમા' (પૃ. ૬૨) તથા 'ખટકી ખટક ઝૂંપુર કરે' એ કડી (પૃ. ૬૩)ની દુર્ગમતાનો ખુલાસો આપનાનો પણ 'ખાનનદિની'મા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ છતાં ખાલાશકરમા પણ ભાષાવિષયક મુશ્કેલી નથી એમ મારુ કહેવું નથી નમસ્ત્વ (પનન) ઉપગ્રથી કવિએ 'નભસુત' અને

¹ મનોમુકર—૨, પૃ. ૨૨૭

² સાગરમતી પૃ. ૧૧૩

તે આહું હોય એમ પાછો પવનલહરી માટે 'નભગ્નયા' શબ્દ પ્રયોજ્ય છે તે તરફ 'બાલનંદિની' (૫૦ ૨૬૭)માં ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે. એવા પ્રયોગો 'વિકૃત' બેશક છે. (જો કે બાષામાં વિકૃત તે હમેશાં ખોટું નથી, કેમકે રિકાર-ફેરફાર એ જ પોતાની સજીવતા દર્શાવી રાખવાનો અને વિકસવાનો બાબા માવનો પ્રધાન ક્રમ છે.) '૪ સરિ-તોપકક', '૪૧ સુર્વાસ્ત', આદિના અર્થ બેસાડતાં પણ મને એવી મુશ્કેલીનો ઠીક અનુભવ થયો છે. અંગ્રેજીનાં બાષાંતર પણ ધુન્મસિયાં છે. પણ એકંદરે મુશ્કેલીઓના મૂળમાં કવિના હાથની પ્રત કે કવિની નજર તથા નીકળેલી આવૃત્તિ આપણને મળી શકી નથી એ છે. જે રિચિતિમાં સંગ્રહ મળ્યો છે તેમાં પણ, બાલાસંકરમાં 'શબ્દોનું મર્દન કરવાની રવચ્છંદતા' કે 'વિકૃત' પ્રયોગો જે એમ કહેવાનો પ્રયત્ન હતાય કવિની આખી સૃષ્ટિથી પરિચિત થવા પછી ધણો આહો રહેશે. એકલો કાષ્ઠએક કૃતિમાં કિલ્લેતા જેવું બામે તે, મને લાગે છે કે, સ્વપ્ન કવિસૃષ્ટિના પશ્ચિમમાં આવવાની તક મળે છે ત્યારે ધણી વાર અસંભવ થઈ જાય છે.

આ નાનકડા અનુભવ ઉપરથી મને મમતનયું છે કે આપણે ત્યાં વિશેષ કરીને પોતાની કૃતિઓ ઉપર ટીકા લખવાની રીત છે તે કરતાં સહુથી અન્ય સિદ્ધ કવિઓની કૃતિઓ ઉપર ટીકા રચે તો આચિત્ત્વ-દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ સાદિત્ત્વમેવાની દૃષ્ટિએ પણ તે વધારે પમદ કરવા જેવું છે. ખીજની કૃતિ ઉપર બાહ્ય રચવા પાછળ જિંદગી માગી નાખવી તેની આ દેશમાં કાંઈ નવાઈ નથી. વિન્દાનિદ્રક

૧ 'નભગ્નયા' માંના 'વ'નો 'ઘ' કરતાં, પવનમુવ સાથેના 'સામ્રદાય'થી 'નભમુવ' શબ્દ થયો એ બાષાશાસ્ત્રના પેલી માર્ગોને અનુસરીને છે.

૨ બી. નરસિંહરાવ અને બી. પાડા પાસે પૂરો સમદ દત્તો નહિ એ રમત્પ્રમા રાખવાનું છે. બારેક વરસ પછી પેલાનો શ્રેષ્ઠ ફરી ઉપાવના બી. પાડા નોંધે પણ જો કે નરસિંહરાવે લખવાનું દોષ તો પોતે બીજી જગ્યા રીને વાત મૂકે.

જોવા વિદેશી વિદ્વાનો તો એ પ્રવૃત્તિ સામે સાનંદાશ્ચર્ય જોઈ જ રહે છે. મહાભાષ્ય અને ભામતી તે ભાષ્યો જ છે. ટીકાઓની પણ ટીકાઓ અને તેની પણ ટીકાઓ આ દેશમાં અજ્ઞાણી નથી. સાહિત્ય-વિવેચનના એક પ્રકાર તરીકે આ ટીકાપ્રવૃત્તિનો વિશેષ સમાદર થવો ઘટે છે. ખરું છે કે વિવેચનનો આ પ્રકાર વિશ્લેષણશીલ અને ખંડશી થવા જ નિર્ભર છે. અને વિવેચનનું પ્રધાન લક્ષ્ય તે તો કવિની સમગ્ર અને અખંડ કાવ્યકૃતિમાં મૂર્ત થયેલા દર્શનનો પરિચય અને પરામર્શ કરવાનું છે. છતાં આ વસ્તુ અંતે તો કૃતિના પરિશીલનથી જ સુકર છે, એ જોતાં એવા પરિશીલનને નિર્બાધ કરી આપનાર ટીકાપ્રવૃત્તિનું સ્થાન ભલે નમ્ર, છતાં ઉપયોગી જરૂર છે. મીઠી મીઠી પંક્તિઓનો ચારો ચરતા પોચટ રસલૌલ્ય, કે ‘અમૃત’માં ‘અ’ થડકાતાં જે માત્રા ચાલે છે કે સ્થાનબળે જ એવી ભાષા અને છદ્દમાંથી નવરી ન પડતી સ્થૂલ ચર્ચાખોરી, અથવા કવિતાને કાં આસમાની કા રૂઢ, કાં પરલક્ષી કા સ્વલક્ષી, રૂપે નિરૂપતું એકાક્ષ અવલોકન, અથવા તો અંગત રુચિથી રચાયેલી કલમના સપાટા, અથવા ઊંચાં જવાનું અભિપ્રાયઉચ્ચારણ—એ બધાને વિવેચનનું મોઢું નામ આપવાને બદલે કલાકૃતિમાંના દર્શનવિશેષને સમજાવનાર તાત્ત્વિક ચર્ચા માટે જ તે શબ્દ વાપરવાનું વલણ યુરોપના અદ્યતન વિવેચનશાસ્ત્રમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત થતું જોવામાં આવે છે. તેવી તાત્ત્વિક ચર્ચાની ગેરહાજરીમાં, અથવા ઉપરાંત, કૃતિનું અન્વયમુખથી સ્પષ્ટીકરણ આપતા મહિનાથીપ્રકારનું મંમાન કરવું એ જ કાવ્યના ઉપભોગમાં સૌથી મોટી અને સલામતીભરેલી અનુકૂળતા છે.

કવિકૃતિના પરિશીલનથી કવિના દર્શનને પામવાના પ્રપત્નમાં ‘બાલનંદિની’ સહદયોને થોડી પણ મદદરૂપ થશે તો મારો શ્રમ સાર્થક થશે માનીશ

બાલાશંકરના દર્શનવિશેષને સુરેખપણે નિરૂપવાનો પ્રયત્ન તો ઉપર સૂચ્યું તેમ પૂરી ઐતિહાસિક જૂથિકા રજૂ કર્યા પછી તેના

સ્વાભાવિક ક્રમ રૂપે—તેને માટે યોજેલા પુસ્તકમાં—ગ્રામ યશે. છતાં એ દર્શનવિશેષ શું છે તે જીલડક પણ અહીં જોઈ નહિ જઈએ તો આ 'ભયાં ભંડાર'ની ચાવી જ ચોરી રાખ્યા જેવું યશે.

આપણે એક લાક્ષણિક કૃતિ લઈએ: 'કલાન્ત કવિ.' તેમાં એક વચનભંગ કરી બેઠેલો અને વિગ્ધી બનેલો પ્રેમી પ્રિયતમા સાથેની પૂર્વની સાદચર્યક્ષીલા મંભારી મંભારી વિરહનાં આંસુ વડે પોતાના વચનભંગના કલંકને ધુવે છે. એ પ્રક્રિયામાં જ એનો પ્રિયતત્વ સાથેના સાધુન્યભાવનો અધિકાર કેળવાય છે, અર્થાત્ વિરહાવસ્થા જ પ્રિય-તત્વના સ્વરૂપનો એવો મહન અનુભવ કળવનાર નીવડે છે કે પ્રિય-તત્વ માથે એનો અભેદભાવ જામે છે. અને એમ પેલા વચનભંગનું આપોઆપ ક્ષમાપન સ્વાઇ જતું જોઈ, કાવ્ય પૂરું થતાં, આપણું ચિત્ત વિશ્રાન્તિ અનુભવે છે.

પ્રિયતત્વનું સ્વરૂપ બરોબર સમજવા માટે કવિની આધ્યાત્મિક અર્થા દૃષ્ટિમાં ગાંઠવી જરૂરી છે. બાલાસંકરને યક્તિપૂજાની આનુવસિક દીક્ષા હતી. તે માર્ગનાં તત્ત્વોએ યક્તિની લગ્ન કર્મના કરેલી છે. તેનો કાષ્ઠક ખ્યાલ આ મંમદમાંના 'સાન્દર્યસહસ્રી' કાવ્ય ઉપરથી પણ આવશે. તે યક્તિ પોતે આ વિશ્વના દેવરૂપ છે, સિવ પણ તેને લઈને છે. તે માર્ગની પગલાવામાં^૧ હીએ તો લખવતી વિલિના ઉન્મીલનરૂપ—રુદ્રરુપ—આ વિશ્વ છે. આપણું ચિત્ત તે ખીલું ફાઈ નથી, ચેતનપદ્ધતી નીચે ઊતરેલી, મંકાય પામેલી એવી સ્વયં ચિત્તિ જ છે. યક્તિના મંકાયને કારણે મંભારીપણું છે એ જાણી સર્થ ચિત્ત

૧ મે પ્રવચિનમહાદયમ્ ને આશ્રય લીધો છે. તેના ચોસમાથી નીચેના પાંચ સૂત્રોની કાંઈક ળાચા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ચિત્તિ. સ્વપ્નગ્રા વિશ્વ-સિદ્ધિદેવ. ૧૧૧ સ્વેષ્ટચ રચિતૌ વિદ્યમુન્મત્તવપિ ૧૨૧ ચિત્તિરેવ ચેતનપદાદય-રન્ન ચેત્ત્વત્ત્વેપિતી ચિત્તમ્ ૧૫૧ વિદ્વષ્ટચિત્તિચોચત્ મન્નત્ત્વઃ યગરી ૧૬૧ સ્વપરિહાને ચિત્તમેદ અન્તર્મુલીમયેવ ચેતનપદાદયોદય ચિત્તિઃ ૧૧૨।

જ્યારે અન્તર્મુખભાવ દ્વારા ભીએ ચઢી ચેતનપદને પામે ત્યારે પાછું ચિત્તિ જ બની રહે છે.

આ શાક્ત અદ્વૈત કેવલાદ્વૈત કરતાં જુદી રીતનું છે, કેમકે અહીં માયાવાદને અવકાશ નથી. બધું જ સત્ય છે, કેમકે ચિત્તિરૂપ (ભલે સંકેતભાવમાં) છે. એના એક સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે આ વિચારણામાં જી પ્રત્યે અનાદરભાવને બદલે પૂજ્યભાવ જોવા મળે છે. શાક્તસંપ્રદાયમાં સાધકને પોતાની સહધર્મચારિણીમાં ભગવતી શક્તિને જોવાનું કહ્યું છે. 'કલાન્ત કવિ'ને અંતે શ્લેષથી કવિ કહે પણ છે કે એ 'શતક મણિરૂપ તત્ત્વ પદ વાણી' છે^૧, અર્થાત્ એ સો શ્લોક તે મણિલક્ષ્મીને રૂપે તત્ત્વ-તે-શક્તિ-ના પરમપદ અંગેની જ વાણી છે. આમ કવિની આધ્યાત્મિક ચર્ચાના અનુલક્ષમાં જોતાં આ કાવ્યની નાવિકા તે એકીસાથે કવિપત્ની અને ભગવતી ચિત્તિ બંને છે, માનવી પ્રેમિકામાં વ્યક્ત થતી વિશ્વ-શરીરિણી છે.

કાવ્યનો વિષય વિયોગપ્રમંગનો છે શક્તિથી યુક્ત હોય તો જ શિવની પ્રજ્વળતા નજે એમ 'સૌન્દર્યલહરી'ની પ્રથમ પંક્તિ છે: શિવ: શક્ત્યા યુક્તો યદિ ભવતિ શક્ત: પ્રભવિતુમ્ । આપણા કાવ્યનો વિષય છે: શિવ: શક્ત્યા વિયુક્ત: શક્તિથી વિરહિત શિવ. સૌન્દર્યલહરીની બીજી જ પંક્તિ કહે છે કે શક્તિયુક્ત જો ન હોય તો શિવ ફરકી (હાલીચાલી) પણ ન શકે. આપણા કાવ્યનો અંતિમ ઉદ્દગાર પણ વિરહને પરિણામે મૃત્યુ નિપજવાનું સૂચવે છે:

‘નહોં તો તુ જાણે વિરહ તુજનો આ શું કરશે.

બળી દીને દીને ઝુરિ ઝુરિ અને વાલ —’

જાણે 'સૌન્દર્યલહરી'ના એ પ્રથમ બે ઉદ્દગારો વચ્ચે જ કવિદ્વિલમાં 'કલાન્ત કવિ'ના સો એ સો શ્લોક જાગીને સમી ગયા ન હોય !

^૧ ઉપરાત સર૦ 'હુ છું સમર, તુ સતી શિરમણિ' અને 'જેના અ રા થકી છુ ઉદ્દુત યઈ તું મારી પ્રાણેશ્વરી' એ ઉદ્દગારો ('સૌન્દર્ય').

ધારો કે, 'સૌન્દર્યલહરી'ના પ્રથમ ઉદ્દગારમાંથી સૂચન હર્ષ સ્તિત્વઃ શત્તયા વિયુક્તઃ એને કાવ્યનિષ્પત્તિ તો બનાવ્યો, પણ ખીન્ન ઉદ્દગારના પ્રતિ-ધ્વનિરૂપ સોમા શ્લોક સુધીની મજલ શી રીતે વટાવવી ? શિવ અને શંકિતના પ્રેમનું ગાન કરીને ? પરંતુ શંકિતનું સાધકે શિવરૂપે-પ્રિયતમરૂપે નહિ પણ 'સૌન્દર્યલહરી'(૮૯)માં કહ્યું છે તેમ 'વિદ્યાર્થી'—વત્સ—રૂપે પૂજન કરવાનો અપ્રદાય છે. આપણા કાવ્યમાં તો તે 'વિદ્યાર્થી' નહિ પણ નાયક છે.

અહીં કવિની અધ્યાત્મચર્ચાની ખીજ એક વીગત કામ આવે છે. કવિના પિતાના વખતમાં વારપુરથી એક ખીરનો દોલો ધેર આવ્યો હતો અને રોજ સન્ધ્યાકાળે તે પેટાવવામાં આવતો. ખાત્રાસંકર લોખાનનો ધૂપ કરી તે દોલો આગળ માંજને સમયે ધ્યાનમાં બેસતા. એ સાધનાથી એમણે 'મરતકુકારી' રવીકારી હતી. આવો સ્વાનુભવ અને ફારસી બાપાનો ગાઢ પરિચય એટલે મહેજે ખાસાસકર જલાલુ-દ્દીન રૂમી, દાહિક આદિ સૂફીઓના એક શાહજર બની રજા. સૂફીઓ પરમાત્મતત્ત્વને 'સતમ'—પ્રિયતમા—રૂપે જુએ છે અને માત્ર પ્રેમબળથી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પંથ લે છે. સ્વાભાવિક રીતે તેમના ઉદ્દગારોમાં એકાકિલા હૃદયનો તલમાઠ ટપકે છે. સૂફીઓનાં વચનની દર્દીલરી ચીસમાં જગતની કેવળ લાપરવાદી અને એક પ્રકારની પ્રમત્તાવરથા રકુટ થતી જણાય છે. સૂફીદિલની આવી ઊંડી આરજુ-વાળો, જુદાઈ-દુઃખથી તકલ્લો, પ્રમત્તા નાયક કવિએ 'કલાન્ત કવિ' માટે કહ્યો છે. સૂફીશાહના મૂળમાં અર્વાચીન વિદ્વાનો ખીજ વસ્તુઓની જોડે દિલના અદૃતવાદને પણ જુવે છે એ ખલાસમાં રાખીયું તો ખાસાસકર જેવા એક કવિના હૃદયમાં સાક્ષાત્ અદૃત અને સૂફીશાહને સાયોસાય રકુરના અને એકરૂપ થતા જોઈ આશ્ચર્ય થશે નહિ.

તો આવો એક પ્રમત્તા બાકા કવિ તે નાયક અને પત્નીમાં વ્યક્ત થતી ચિત્તિ તે નાયિકા—એ બે આસંજન વિભાવ મળતાં 'કલાન્ત કવિ'ની મુખ્ય સામગ્રી કવિના દાષમાં આવી જાય છે. અને નાયકના નાયિકા

માટેના રતિભાવનું ગાન મુક્તકંઠે તે શરૂ કરે છે. તેમાં જેમી દ્વારા ચિત્તિ વ્યક્ત થાય છે તે પત્ની નાયિકા હોવાથી, ‘પૂરે વીશે વર્ષે કરમગતિથી રનેહિ વિખુટો’(૨અ) એવું બ્યાવહારિક કાલગણનાનું વચન કહેવાનો અવકાશ છે; અને નાયિકા તે પત્નીદ્વારા વ્યક્ત થતી વિશ્વશરીરિણી ભગવતી ચિત્તિ હોઈ ‘મને પૂરું તારાં શશિરવિસ્તનોનું રમરણુ છે’(૩૧અ) એવા વિરાટ ચિત્રનો પણ પ્રસંગ છે. નાયિકા તે એક જ છે. એક વખતે તે પત્ની છે અને બીજી વખતે તે ચિત્તિ છે એમ માનવાનું નથી. આખા કાવ્યમાં આલંગનવિભાવરૂપ નાયિકા એક જ—પત્નીમાં સ્ફુરતી ચિત્તિ, કહો કે પત્ની-ચિત્તિ—છે. આ વાત જેટલી વાર કહીએ તેટલું ઓછું છે. કેમકે આ એક વાતનું વિરમરણુ થતાં કવિના દર્શનને અખંડપણે જોવાને—કાવ્યરસને પામવા માટે જે એક જ રીત છે તે રીતે જોવાને—બદલે ખંડશઃ જોવાના પ્રયત્નો હિંદુ પામવાના. કવિને આવા અધીરા કે અધૂરા પ્રયત્નોની સંભાવના ખ્યાલ બહાર ન હતી એમ નીચેના શ્લોકથી સમજાય છે:

હરો જે શુભારી કવન સમજે તે યુવતિનું,
કવીતાવીણારી જન સમજશે તે કવિતનું,
હરો જે વૈરાગી બ્રહ્મ કરશે ભક્ષપદનું,
ખર શું છે તે તો સરવ મન મારે સમજું છું. (૬૫)

કાવ્યમાં યથારુચિ યુવતી, કવિતા કે મુક્તિદાત્રીને નાયિકા તરીકે લેખવાની શક્યતા જરૂર છે, પણ કવિ એતલે છે કે નાયિકાનું સ્વરૂપ ‘ખરું શું છે તે તો’ પોતે સમજે છે, અર્થાત્ પોતાની સમજ—સૂઝ (intuition)નું કાવ્યમાં વિતરણુ કર્યું છે તેમાં છે. રસેચ્છુએ કાવ્યમાથી તે શોધી લેવું રહ્યું. તેને બદલે જો તે પોતાની અંગત અભિરુચિથી વિવશ બનીને મનમાની વસ્તુ ગોઠવા નીકળશે તો એટલું એને રસા-સ્વાદનમાં વિદ્ય છે. નાયિકાનું ખરું-શું-છે-તે સ્વરૂપ ઉપર જોયું તેમ પત્ની-ચિત્તિ હોય તો તેમાં યુવતીસ્વરૂપ, કવિતાસ્વરૂપ અને ભક્ષ-દાત્રીસ્વરૂપ ત્રણેનો સમાવેશ છે. પત્ની (યુવતી)માં વ્યક્ત થતી ચિત્તિ

(મોક્ષદાત્રી) તે અત્યારે જોમા એક નાયિકારૂપે—આલમનવિભાવરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પદાર્થ કાવ્ય (કવિતા) જ છે. બીજી રીતે, નાયક તે એક કલાન્ત 'કવિ' હોઈ, નાયિકા 'કવિતા' જ છે. પણ તેથી તેમાંનું ક્ષાણ એક—પત્ની (યુવતી), ચિતિ (મોક્ષદાત્રી) કે કનિતા (મગ્ધવતી) — તે નાયિકા નથી, નાયિકા તો છે પત્ની—ચિતિ

'કલાન્ત કવિ'ના આલમનવિભાવ ઉપર આટલો બધો ઊદાપોહ થાને એવો પ્રશ્ન જો કાઢને થયો દશે તો તે, આ જાગતમા આપણા બે મહાન વિવેચકોએ—શ્રી નવલગમે અને શ્રી નરસિંહગવે—મતાવેલું વલણ જોઈ, હું ધારુ છું કે, સમી જશે નવલગમ જેવા મુક્ત વિવેચકે 'કલાન્ત કવિ' વિષે ૧૮૮૫ એપ્રિલના 'યુજનગતી શાળાપત્ર'માં 'પગડીયા ભાન હોવાથી અમે તેનું વિવેચન લખવા વિશેષ રાજી નથી' એમ શેરો માર્યો હતો. અને એ સ્ખંદોથી એમની તે કાલની, શ્રી નરસિંહગવે નોંધે છે તેમ, કનિષ્ઠ અપાવનાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા જોતા, એમણે આ કાવ્યને મરદન માર્યા જેવું જ કર્યું હતું કાવ્યમાં ઠેઠે મતેપરચનાથી કવિની પત્નીનું નામ ગૂંચાયેલું છે અને અતે કાવ્યને 'સતક મણિરૂપ તત્પદવાણી' તરીકે ઓળખાવ્યું છે છતાં નવલગમને કવિપત્ની કે ભગવતી સંક્રિત બેમાથી એકેની આશકા મગ્ધી થવા પામી નહિ અને એમને એમાં 'પગડીયા' દેખાઈ ! શ્રી નરસિંહગવે 'પગડીયા' ન જોઈ પણ વિચિત્ર જ વચણ લીધું છે આલમનવિભાવ તે ત્રણે કવિએ જ કહેવો જોઈએ અને આપણે કાવ્યનું પંચીયન કરી કાવ્યની પામેથી તે કદાવવાનો ન તોય એમ, મહેન્ટ છેકામને એ કહે છે

'પેતે તો...તે વાત ગુપ્ત ગણે છે અને 'અરુ રુ છે તે તો મગ્ધ મન મારે મમનુ છુ' એમ કહીને આપણને સચવમા ટટગાવે છે. તો લાચાર !^૧ પણ શ્રી. નરસિંહગવે લાચારી બતાવીને અટકવા નથી. એમને આ કાવ્યમાં 'પ્રભુ નહિ પણ કોઈ માનુસો પ્રેમપૂર્ણ

૧ આલખાનો : સૌ નર્મલદરી — ૬૬ સંવેદનો સંબંધ વિચારે તો વિચારો જ.
૨ મનોમુક્ત-૨, પૃ. ૨૨૬.

હોય એમ બહેમ^૧ પડતો દેખાય છે. 'ત્રેમાર્પણ'માંના એક મદવાકચની મદદથી એવી શકાને એ કાકુ વડે વ્યક્ત પણ કરે છે: "હું તું એક યષ્ઠશું અને તારી અલક્ષણો મારે ગળે વિંટાશે" એ આકાંક્ષામાં પણ માથાક તે પરમેશ્વર, અલક્ષણો તે પણ રૂપકદષ્ટિથી સમજવાની એમ ભલે મનાય.^૨ એટલે કે શ્રી નરસિંહરાવને પાકા સંશય છે કે આલમનવિભાવ તે માનુષી પ્રેમપૂજ્યા કે દિવ્ય પ્રેમપૂજ્યા ?-અર્થાત્ આ ગાન તે શુભારતું કે ભક્તિતું ?

કાવ્યની નાયિકા પત્ની-ચિત્તિ હોષ નાયકનો તેને માટેનો એકએક હિમાગ તે પ્રેમનો તેમજ ભક્તિનો-પ્રેમભક્તિનો ખની રહે છે. પ્રેમ અને ભક્તિતું કે માનુષી પ્રિયા અને પરમેશ્વરી વચ્ચેનું અંતર અહીં સબવતુ જ નથી. પત્નીમા વ્યક્ત થતી ભગવતી પ્રત્યે બિછળેલો ભાવ તે પ્રેમ હોઇને પણ ભક્તિ જ છે. આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા એક દર્શાત લખ્યો.^૩

ગીતાના કૃષ્ણ—અગિયારમા અધ્યાય પછીના કૃષ્ણ—માટે અર્જુન નો ભાવ ઠંડી જુઓ. 'હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !' એમ ઠંડી ઠંડી જે માણસને પોતે બોલાવતો હતો તેનું વિશ્વરૂપદર્શન પામ્યા પછી, તે મનુષ્યમા પરિવ્રજાને વ્યક્ત થતા જોયા પછી, અર્જુનના હૃદયમાંથી આપોઆપ ભક્તિભાવનો ફુવારો બીડે છે. અત્યાર સુધી કર્મ અને જ્ઞાનના પ્રસાવાદ ચાલતા હતા, તે બંધાને દબાવીને હવે બાગમા અધ્યાયમા ભક્તિયોગનો પુરસ્કાર પણ સુકર બને છે. આ વિશ્વરૂપદર્શન પછી ઘડીભર પણ હવે અર્જુન પોતાના માનવસખામાં વ્યક્ત થના પરિવ્રજાને વિમરી શકવાનો ? હવે કૃષ્ણ તે માત્ર કૃષ્ણ નહિ, પણ

૧ મનોમુકુત-૨, પૃ. ૨૨૬.

૨ તે જ, પૃ. ૨૨૬-૨૭.

૩ આ માત્ર દર્શાત જ છે ચિત્તિ ના ખ્યાલ સાથે કૃષ્ણની ભાવનાને કેમ રીતે બેળવવાનો આશય નથી.

આપણે ઉપર અનુસરેલી દ્રષ્ટિ કહીએ તો 'કૃષ્ણ-પરબ્રહ્મ' રૂપે એને જામવાના. એટલેકે એનો મિત્રતાનો ગ્રામી વ્યવહાર તે ભક્તિરૂપ જ બની રહેવાનો. એ સ્થિતિમાં મધ્ય અને ભક્તિ અથવા તો માનવ-સખા વસુદેવનો પુત્ર અને પરિબ્રહ્મ એ બે વચ્ચેનું અંતર શૂન્ય થઈ ચૂક્યું છે. પોતાની પત્નીમાં જગવતી ચિત્તિને નિરતર વ્યક્ત થતાં જોનારની દયા પણ ઉપર અર્જુનની કહી તે પ્રકારની જ મંભવે છે.

ત્રેયસીમાં જોને જગવતીનું વિશ્વરૂપદર્શન (cosmic vision) થતું રહે છે, તેના પ્રણયોદ્ગાર અને ભક્તિપ્રસાપ, તેની પ્રણયચેષ્ટા અને પૂર્ણવિધિ વચ્ચે ભેદ કરવો મુશ્કેલ છે. નાયિકા પત્ની-ચિત્તિ, એટલે કે માનવ-દિવ્યા અને તેને અંગેનું જ્ઞાન તે પ્રેમરૂપા ભક્તિનું છે. આમ, એક પ્રમત્તને પ્રેમભક્તિ એવો કવિ તે નાયક અને પત્નીમાં વ્યક્ત થતી ચક્તિ એ નાયિકા તે બે પરસ્પરના આલંબનચિત્રાવ; અનંતકાશનું પોતાના એક પૂર્ણ ચક્રાવાથી સૂચન કરતી એવી ૭ ઝડપો. તે ઉદીપન-રિભાવ; અશ્રુ, નિઃશ્વાસ આદિ અનુભાવ; ગદ્યાનિ, દૈન્ય, રમ્યતા, જડતા, ઔત્સુક્ય, ઉન્માદઆદિ મંચારી-અથવા બલિચારી-ભાવ એ બધાનો એવો મયોગ(સમ્યક્ મોગ) આ અકક્ષવ્યમાં જામે છે કે સહુદયને વિપ્રજ્ઞ જ રૂગારરસનો અનુભવ થાય.

કવિનો મુખ્ય અનુભવ વિગ્દાનુભવ તે આ બધી મામમી મળનાં આપણને પણ પ્રત્યક્ષપ્રતીત થાય છે. સાક્ષ્ય અદ્વૈત અને સૂરીવાદના પગિચાની મદદથી કવિ પોતાના એક રમાવદ્ અનુભવનું-દર્શનનું સ્પષ્ટનિર્માણ કરી શક્યા છે. એ અનુભવ, એ દર્શન (intuition) કવિના કાવ્યમાં જ નિઃશ્લેષપણે અને સુરેખ રીતે અંકિત છે, અને એ રૂપે સૌન્દર્યમગ્નિ પણ છે. એ રૂપે એ આપણને પ્રત્યક્ષ થઈ શકે એનું છે. પણ પરાયણ વિચાર રૂપે કવિના વિરદાનુભવની વિશેષતા—જોતી રૂપરેખા આ ચર્ચાના આરંભમાં આપી હતી તે—દ્વે મંછેપમાં નિર્દેશી સાચા વિરોધભામી (paradoxical) પદ્ધતિમાં કહીએ તો પ્રિયવત્તના વિગ્દનો તીવ્ર અનુભવ તેમાં જ

મિલનમધુરિમા છે, બેદલાવનું ઊત્કટ જ્ઞાન તે જ અમેદદશા છે—
એવો કાર્મિક આપણા આ પ્રેમભક્ત કવિનો દર્શનવિશેષ છે.

‘કલાન્ત કવિ’ ઉપરાંત એક બીજા કાવ્યમાં પણ એવું દર્શન મૂર્ત
થવાનો પ્રભવ હતો. :એ કાવ્ય તે ‘સૌન્દર્ય’. (‘સૌન્દર્ય’ શીર્ષક તો
પાલીતાણા-આવૃત્તિમાં અપાયું છે, મૂળમાં શીર્ષક નથી.) તે કાવ્યના
શ્લોક-૧૩ માં ‘ચાલ’ છે એટલે પ્રથમ કદાચ એ કાવ્ય ત્યાં જ અટક્યું હશે.
પછીથી એ શ્લોક^૧ ઉમેરી દરિપ્રેમપંચદશીમાં તેને મૂક્યું લાગે છે.
ધ. સ. ૧૮૮૮. પણ વળી પાછું કવિએ તેને કાથમાં લીધું છે. ૧૮૯૪ના
‘વિવિધગાનદશક’માં પ્રથમના તેર શ્લોકમાં બીજા ૭ ઉમેરી ૧૯ શ્લોકનું
‘અપૂર્ણ’ કાવ્ય મૂકેલું છે. તેને શીર્ષક પણ મળ્યું છે: રનેદલાપ. જો
એ કાવ્ય પૂર્ણ થયું હોત, તો ચિખરિણીમાં ‘કલાન્ત કવિ’ છે તેવું જ એક
ખંડકાવ્ય ‘રનેદલાપ’ શાદ્દલમાં આપણને મળત. દરિપ્રેમપંચદશીમાં એ
સુસ્થાને નથી. કેમકે ‘કલાન્ત કવિ’ની પેઠે એમાં શાક્ત અદ્વૈત અને
સૂરીવાદ બંનેનું રસાયણ છે, જ્યારે ‘દરિપ્રેમપંચદશી’ની ગઝલોમાં નિર્લેખ
સૂરીવાદ છે. માત્ર એ ગઝલોને પદ્ય કડીની બનાવી તેમને ‘પંચદશી’
કહી છે, તેમાં એ ગઝલો તે શ્રીવિદ્યાના પંચદશાક્ષરી-પંચદશી-મંત્રના
ઉદ્ગારરૂપ છે એટલું સ્પષ્ટ લખાયેલું છે.

‘દરિપ્રેમપંચદશી’ અંગે તેમાંના ‘મસ્તી’ના તત્ત્વને જરીક રપર્સોને
સંતોષ માનીશું. મસ્તી સૂરીઓનો શબ્દ છે. મસ્તીની ગઝલો
આપણી બાપામાં પહેલી બાલાશંકરે ગાઈ, મણિલાલે અને
કલાપીએ બાલાશંકરને અનુકરણનું માન આપ્યું. કલાપીની બાબતમાં
સંભોગવશાત્ આવી ગઝલો લોકપ્રિય પણ બહુ નીવડી. પણ આપણે
તો છોકરા તોફાન કરે છે તેને માટે પણ ‘મસ્તી’ શબ્દ વાપરીએ
છીએ ને ? એક વિદ્વાને ‘મસ્તી’વાળી કવિતા ઉપર ચુકાદો આપ્યોઃ
“ મ્હારી અરૂપમતિને તો સંયમનિયમને લાત મારનારી, બ્યવહાર-
મર્યાદાને તોડનારી, મસ્તી અને કવિતા એ બેનો સખન્ધ જોડવામાં

૧ તેમાંથી બીજા ત્યાં પાત્ર મે મારતી વાળો શ્લોક ‘માસ્તીમૂલખ’-
ના પૂંઠા ઉપર ૧૮૯૪થી ચાલુ કવિએ મૂકેલો છે.

વિચારમગ્ણીને હોય જ આવે છે. ”^૧ અહીં લાખી ચર્યામા ન કીતરતાં એટલું જ કહીશું કે મસ્તી વગર કવિતાની યોગ્ય ભૂમિદા જ સંભવતી નથી. મસ્તી^૨ એટલે જગતને-વ્યવહારને સાપ કાચળી ઉતાગીને ફેંકી દે છે એમ ફેંકી દેવાનો શક્તિ આવી શક્તિ વગર કવિનાતત્ત્વનો પણ ઉદય અસંભવિત છે, કેમકે કાવ્ય પણ તે ઘડીએ પ્રમરે છે, જે ઘડીએ આ મેગણ, આ હોડી દઉં, આનો ઉપેક્ષા કરું એવા વસ્તુમાત્ર પ્રત્યેના ભાવ શૂન્યતા પામ્યા હોય છે અને આનું જ બીજું નામ મસ્તી^૩ આ મિથિતાનો મૂર્છાઓએ આમલ ગાખ્યો છે, તેવા જ પ્રાચીન ભક્તિ-માર્ગોઓએ પણ ગાખ્યો દેખાય છે. કવિ ‘ભારતીશૂવણ’મા નારદના ભક્તિસૂત્રનું ભાષાતર આપતા હતા તેમા કહ્યું છે નિરોપલ્લુ લોકેષ્વર-વ્યાપરગચ્ચત્ત ૧ ૮ । તસ્મૈં બનન્દ્યા તદ્વિરોધિપ્રદામીનકા ચ ૧ ૧ । વેદાનપિ તન્મયતિ ૪૬ । એ પ્રેમરૂપા ભક્તિ અણુનાગાઓને પ્રાચીનોએ સામાન્ય લોકવ્યવહારનું તો સમજ્યા પણ વેદ સુધાની જાવનાણના કવનાનું પોકારી પોમનીને કહ્યું છે

આ મસ્તી, ઉપર કહ્યું તેમ, થોડેપણે અગે મર્જક કવિ માનમાં હોય છે. પણ તેની માત્રા ઓછીવત્તો હોઈ શકે છે જો તેની માત્રા એટલી બધી દદનદાગ્ની હોય કે ભાવજેનમા માણસ તણાઈ જાય તો કવિનાસંગનને પણ ધડી અવકાશ નથી એ જ વાવેલ ઉપર કોઈક અંકુશ સંગેનગ્યાપાગ મારે આનરાવ છે. પણ એ અંકુશ ત બદાગના નીક, અદગનો કવિનિમિત્તિને અનન્યપગતના કહી છે તેના અર્થ જ એ કે ત આત્મનનો છે બાલાચક્ર જેવા મસ્ત કવિઓએ એ વાતનો પ્રતીતિ ઉત્તમ કાવ્યમર્જનો કદીને તો આપી જ છે, પણ

૧ રૂં વલિની-મસ્ત વચ, ૫૦૪.

૨ ફારસીમા, જેનો પ્રેમ બદેર વર્ણ છે, તદ્વચ ચર્યાહ ચૂક્યો ॥ તેની દાતન તે મસ્તી જેનો દદન મનમા ને મનમા છનો અમરૂપા કરે છે તેની હાલને મસ્તી કહે છે.

અલિત મનડે સ્વસ્થ જ થઈ

અક્ષાપી મે તારા વિરહની વ્યથા જે અનુભવી. (૬૬)

એવા વિદ્વારથી સ્પષ્ટ મુચ્ચું છે કે મન ગતિ છે તે માથે જ સ્વસ્થ છે અને તેથી જ આ વિરહાલાપની-કવિતાની શક્યતા પણ છે.

ખાલાશ કરના અનુભવમાં જેટલી મસ્તી છે તેટલી જ એ અનુભવના શબ્દનિર્માણમાં સ્વચ્છતા જોવા મળે છે. 'કલાન્ત કવિ' જેવા કાવ્યનું મંથોજન જે સૂક્ષ્મતાથી તપાસવામાં આવે તો એ વાત મહેજમાં સમજાશે. એક જ વીગત અત્યારે જોઈએ: એમાં ઋતુવર્ણન છે. કાલિદાસે પોતાના ખંડકાવ્ય ઋતુસંહારમાં મધુરેણ પશ્ચિમમાત્રિ કરવા માટે ગ્રીષ્મથી શરૂ કરી વસંતથી અંત માધ્યો છે. પણ આપણા કવિને વિરહાવસ્થાનું ગાન અભિપ્રેત હોઈ મિલનની વસંતથી શરૂ કરી 'વિરહની શિશિર તગ્દ એ ધસે છે.

ખાલાશ કરના કાવ્યની 'શબ્દમંદર્ભમાધુરી' પણ રમિકાનું પાન ખેંચ્યા વિના નહિ રહે આતર-અનુપ્રાસ અને પુનરુક્તિનો અપૂર્વ કુશળતાથી લાભ લીધો છે ક્યાક સ્લેષ પણ થોડો છે. ચિદાકાશમાં ટમકચા કરે એવાં શબ્દમૂખમાં, જીભને ટેરવે રમી ગહે એવી ગમધન પદ્ધતિઓ ખાલાશ કરના એક 'કલાન્ત કવિ' જેવા કાવ્યમાંથી મળે તેટલા પ્રમાણમાં ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય કવિની એક કૃતિમાં જડે ખાલાશ કરની કવિતાની મોહકતા એના નાદતત્ત્વમાં છે પ્રકીર્ણ કૃતિઓમાં આરંભદશાની લાગતી કાચી અને કવચિત્ અસ્પષ્ટ એવી કૃતિઓમાં પણ આ નાદતત્ત્વ મારફત વ્યક્ત થતો સૌન્દર્યનો નરો બેશક વરતાય છે. ખાલાશ કરની કવિતા અવળું-સુલભ છે. 'મારી કામલ નાદ મસ્ત કવિતા' એમ એક ઠેકાણે કવિએ પોતે વર્ણન આપ્યું છે તે મથાર્ય છે ખાલાશ કરની કવિતા 'કામલનાદ' અને 'નાદમસ્ત' બને છે^૧ એની લોલવિલોહ

૧ 'ભારતીભૂષણ' માં શબ્દો છૂટા મળે છે તેથી તેમની કવિતાના વિશેષણો કામલ અને નાદમસ્ત, કામલનાદ અને મસ્ત એમ બને રીતે લેવાની શક્યતા છે.

લાગણીની મસ્તી નાદની મસ્તીનાં મોજાં ઉપર સવારી કરતી સમ્રાજીની અદાથી આગળ વધે છે અને એ રીતે ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓને લીલા-માત્રથી સર કરતી વિહરે છે. હોદાસય મંરકૃત કવિતાની બહાર આવે જવલે જ નેવ' મળે છે. 'વર્મતનિલકા'નો લલિતગબીર લય બીમરાવે પ્રથમ રફુટ કરી આપ્યો તે પછી નરસિંહરાવ અને નાનાલાલમાં એનાં દર્શન થા : કે પછી બાલાસહગના જેવો ઉચ્ચારભોગ્ય શિખરિણી કે ચાર્ફલ ગૂજરાતી કવિતામાં દેખાયો નથી શિખરિણીજેવા પ્રગલ્ભ હંદનો 'વર્મતે છે દાનને, ગમણીય વનાતે' જેવા ઉદ્દગારોમાં વ્યક્ત થતો યતનગનાટ તે જગન્નાથ પડિતના 'દિગ્ગતે ધ્યક્ષે' વગેરે ઉદ્દગારોના પડધારૂપ દરી એમ કોઇ માનવા લક્ષ્યાય એવું છે. પછી સભવ છે કે બાલાસંકર અને ગણસદરીનો ગાયક જગન્નાથ અને 'સાન્દર્ભસદરી'ના ગાયક જેવા પાસેથી એ છંદો સીખ્યા હોય વિવિધ છંદોભગી વડે અને પકિતને આરભે અને અંતે અનુપ્રાગ ચોણ મળી ગળાતા છંદોને પણ જક થતા અટકાવવાનું કૌશલ્ય કવિને સદજ છે ગૂજરાતી ભાષામાં છંદોનું બળ સમજવા માગનારને બાલાસહગની પકિતમાં કંઈ કંઈવાની ભક્ષામણ કરી શકાય ગજમોના છંદોલયને પણ આ બધું લાગુ પડે છે. એ ગજમો લક્ષકારતા હરકોઈને એક વાત તરત જબાઈ આવ્યા વગર નહિ રહે કે બાલાસહગ કારસોના અગ્રા જબજાગ દોવા છર્ના પાછળના (મહિલાલ, કલાપી આદિ) ગજસમાયોની પેઠે ને ન્યા ને ત્યાં કારમી રાખેના ચોસમાં ચોગમાં ચોવના નથી, કવિની ગજમો અને દાક્ષિણના અનુવાદો ઉપરથી પણ માય કે સગળ ગૂજરાતી વાણીમાં મુશી હલ્લ પદાવવામાં એમને મુશ્કેલી આવી નથી

આમવર્મ મગકારી વાચનમાળાની માતમી ચોપડીમાંની 'ગુનરે ને શિરે તારે' એ એક જ ગજસથી બાલાસહગને એગબે છે, તો વિદ્વાનોની નજરે પણ 'હસાન્ત કવિ' અને 'દગિત્રેમપચારથી' સિરાય વધુ કાષ્ટ ચડેલું નહિ દોષ, બાલાસહગમાં એકથી મસ્તીની જ કવિના છે — બીજા છંદોમાં, વિવિધતા નથી — એવો ખ્યાલ એ વર્ગમાં પ્રવર્તેલો

હોય તો તે સ્વાભાવિક છે કવિતાની કસોટીમાં વિવિધતા પ્રતિ
હમેશા ઊંડાણ તરફ વધારે વધુ અપાય છે છતાં આ આખો સમ્રહ
 જોઈએ છીએ તો તેમાં આપણુ પ્રથમ પહેલુ ઠંત્ર (પ્રો. ઠાકોરનો
 'ઠઠાચિત્ર' માટેનો પ્રયોગ) મળે છે^૧ ગુજરાતમાં નાગરો
 સંસ્કૃતનતના સમયથી ફારસી અને ગુજરાતી બંનેમાં સબ્યસાચીની
 અદાથી કલમ ચલાવતા હતા તેનો છેલ્લો નમૂનો કવિ બાલાશકરમા જ
 મળે છે હિંદી-પ્રજ-('ભાખા')માં પણ ગુજરાતી કવિ હાથ અજમાવ્યા
 વગર રહી શકતો નહિ, તેનો પણ છેલ્લો દાખલો બાલાશકર પૂરો પાડે
 છે ભાષાશાસ્ત્રના શોખથી પ્રેરાર્થ ગુજરાતી વિદ્વાનો ફારસીનો-અને
 બહોળા સમુદાયમાં પોતાની કૃતિઓ પહોચાડવાના પ્રયત્નોનથીકવિઓ હિંદી
 જીર્જનો-અવિખ્યમાં મમાદર કરશે ત્યારેખગ એ પ્રવૃત્તિને પોતાનીપ્રતિભાનો
 લાભ આપનાર અત્યારે તો બાલાશકર છે^૨વા છે શ્રી નગસિંહગવ પોતાના
 જોવામાં આવેલા અદ્ય સમ્રહ ઉપરથી બાલાશકરની કૃતિઓના નમૂના
 આપણે જોયા તે હેમના સમયના પ્રજાજીવનની સાથે સખધ ગાખનારા
 નથી^૩ એમ ભલે કહે 'શ્રીરીપનપચદશી' જેવું દેશદાઝતું ગવ્ય
 જોયા પછી આપણાથી એવું શી રીતે બોલાગે 'પરદેશી રાજગર્તાઓને
 ઉદ્દ્યોધાયેલા ભીખમગા કાવ્યોમાં આ ગવ્ય કેવું તો જુદું તરી આવે
 છે^૪ હિંદના રાજકીય ક્ષિતિજ ઉપર સ્વગજજાવનાનો સ્થાનિક
 સ્વગજરૂપે ઉદ્ય થયો તેને હોસભેગ વધાવવામાં આ કવિવૈતાલિકે
 પોતાની દુર્દમ્ય સ્વાતંત્રપ્રીતિનું જ પ્રકટન કર્યું છે 'તિમિર તમરાથી
 ઘટ બને' ('સૂર્યારત') જેવી વર્ણનચમત્કૃતિવાળા પ્રકૃતિકાવ્યો પણ
 મળે છે, જીવનની લિજ લિજે દશાઓ ઉપર પ્રકાશ નાખતી કેટલોક

૧ 'ચાબૂક', પૃ. ૧૬૧

૨ મનોમુકુર-૨, પૃ. ૨૩૪

૩ આવે પ્રસંગે પોતાનું નાગરિક અને કવિ તરીકેનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવીને
 બોલવાનું વીસરી ન જવાયુ હોય તેવા વદ્યારનેજ નમૂનો 'કેટલાક કાવ્યો' -
 (૨) ના 'રાજયુવરાજને સત્કાર'માં પણ મળશે.

નાજીકામલરી અન્યોક્તિઓ ('પરોપમા' 'વગેરે) કવિએ આપી છે, અને મિત્રસ્નેહ ઉપર મુદ્દ કૃતિઓ આપી છે, જેમાંની દિવ્યલોચની એક કરુણપ્રશન્તિ 'સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના' આપણી ભાષામાં મૈત્રીદાવ્ય લેખે અદ્વિતીય અને કવિની કાવ્યકલાની એક ઉત્તમ પ્રમાદીરૂપ છે.

બાલાસંકરની કાવ્યસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોઈશું તો દેશવટો તે કામળે ભોગવ્યો હોય તો, આ મરત કવિની કૃતિઓ મમદરથ યવાને અભાવે, એક મનોરમ દાવ્યસૃષ્ટિમાંથી આપણી કાવ્યરુચિએ જ ભોગવ્યો છે. આટલે દહાડે મમદરથે રજૂ થના બાલાસંકર જેવા કવિને કાવ્યનાધા નડવાની નથી તેનું આકર્ષણ હમેશનું ગહેવા નિર્માયુ છે તે મમકાલીન અને અનુગામીઓની ગ્યનામાં તેની દ્વિતાના પડધા કેવા પડતા ગહે છે તેના 'બાલનદિની'માં કરેલા નિર્દેશો ઉપરથી પણ સમજાશે. આગણીસમી મદીના ઉત્તરાર્ધના કવિ બે બાલાસંકર અને મણિસંકર- 'કલાન્ત' અને 'કાન્ત' બાલાસંકરના જુનદ લલકાર અને કાન્તનું કમનીય દૂજન ગુર્જર કાવ્યવાટિકામાં દહી સમનાગ નથી એક આપણી મિત્ર ગુર્જરીનો મૂર્તિમત વિપ્રવત સૂઝાર છે, બીજો સાક્ષાત્ કરુણ છે બાલાસંકરના વિરહાલાપમાં એક પ્રભાગનું લોકુ માન્વન છે એટલું વિશેષ છે 'કલાન્ત કવિ'ના આગમમાં અનેક પક્તિઓ 'કવચિત્ ધી' લીપડે છે જ્યારે અનગમની 'સદા'થી સર થાય છે એ રૂઝ ઉપસક વાચનારના કાનને પણ પકડ્યા વિના નહિ ગ્હે. 'કવચિત્'માંથી 'મદા'માં, સ્ખમિતામાંથી સ્થાનતામાં, નિશ્રાન્તિઃ એ આશામન આખારે 'કલાન્ત કવિ'ના વિગ્દાલાપ ઉપર, પૃથ્વી ઉપર અનગિસની જેમ, ડવાયેલું છે.

આપણી કાવ્યરુચિના કર્વણ અને સતર્પણમાં આ મમદ પોનાનો ચોવ્ય ફાલો આપી રહે.

પ્રકાશનવિષયક યાદી

કૃતિ	કયાં છપાઈ ?	કયારે ?	કયા નામે ?
વૈનીવાલ	ભારતીબૂધણ	૧૮૮૭ આખું વરસ	શ્લોકાન્તે 'વાલ'
હરિપ્રેમપંચદશી ૧-૧૦	"	"	કાન્થાન્તે "
" ૧૧-૧૪	"	૧૮૮૮ જુલાઈ-ઓક્ટો ૧૦	" "
" ૧૫-૨૧	"	૧૮૯૨ ડિસે ૦	" "
અંજનાક સંજ્ઞા	"	"	બા ૦ હ ૦
કુદરત ('સ્કુટ કવિતા'ના ગુચ્છમાં),	"	૧૮૯૩ માર્ચ	"જયવિજય"
ઝીણો હરે	"	"	"
તરંગ	"	"	"
કવિની ચક્ષુ	"	"	"
અન્યાકિત	બુદ્ધિપ્રકાશ	૧૮૯૩ જુલાઈ	(બાલ)
સૂર્યોદય	"	" ઑગસ્ટ	(શંકરશિખ)
નૈરાશ્ય	"	" "	(જયવિજય)
વોષ (ગુનરે ને શિરે ૦)	"	" સપ્ટે ૦ છેલ્લી	પંક્તિમાં 'વાલ'
'દેલે દોષ ન૦'	"	" "	(શંકરશિખ)
સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય	"	" "	જયવિજય
કુદરત	"	" ઑક્ટો ૦	"
સૂર્યાસ્ત	"	" નવે ૦	"
કાલોપાલ ભ	"	૧૮૯૪ જાને ૦ છેલ્લી	પંક્તિમાં 'વાલ'
શીલરક્ષા	"	" "	(મળેલું)
શુભ વૃક્ષ	"	" "	"
અમરાન્યાકિત	"	" "	"
પ્રાચિતાપચીસી	ભારતીબૂધણ	" ફેબ્રુ ૦	નામ નથી
સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના	બુદ્ધિપ્રકાશ	" એપ્રિલ	(મળેલું)
સહનરાક્તિ	"	" જુન	"
'કવિનિશા'નું મંગલાચરણ	"	" જુલાઈ	વાલમાંથી અવતરણરૂપે
સ્નેહાલાપ	વિવિધ જ્ઞાનદર્શક	" સપ્ટે ૦ છેલ્લી	પંક્તિમાં 'વાલ'
પરોપકાર	બુદ્ધિપ્રકાશ	" ઑક્ટો ૦	(મળેલું)
અદ્વૈત	ભારતીબૂધણ	૧૮૯૫ ફેબ્રુ ૦	નામ નથી
આલોક	પ્રભાકર	૧૮૯૭ જુન	

અનુક્રમ

અક્ર	કૃતિ	પૃષ્ઠ	અક્ર	કાવ્ય	પૃષ્ઠ
	નિવેદન	૩	૨૩	કરો કોઈ નહોં કાઠ	"
	સ્વામી (કાવ્ય)	૫	૨૪	રહે રહે રે દીપની યિખા	"
	અર્ધી સદીનો દેશવરો	૮	૨૫	હક હક મનહારે	"
	પ્રકાશનવિષયક ચાહી	૪૬	૨૬	સુંદરતાનો છ છે સાગર	૧૦૭
	અનુક્રમ	૫૦	૨૭	અલકળધે ખોલતા	"
	મહાત્મની શુદ્ધિઓ	૫૨	૨૮	કોઈ ક્રિતમને પ્રણામ	"
કલાન્ત કવિ		૧	૨૯	સખી શણ એવી તાહરી	"
સૌન્દર્ય સહરી		૨૭	૩૦	અવી એ ખુની	૧૦૮
લલિતેશ્વર ચરણી—			૩૧	અરે દિલ, થઈ રહે તૈયાર	"
૧ દીગી નહોં		૬૧	૩૨	શણ એક ક્રિતમછ	"
૨ દર્શનેચ્છા		૬૩	૩૩	પડી એક મને મેળવે	"
૩ કદાશ		૬૫	૩૪	ઠોઠો ઠોઠો સખી!	૧૦૯
૪ મૂર્ખની મૂર્ખાઈ		૬૭	૩૫	મુકદ્દ મરાડ	"
૫ પ્રાદન મત્ર		૬૯	૩૬	ચંદ્ર વિચરતો	"
૬ સહચો મત્ર		૭૧	૩૭	હઠી આત્મ બધો	"
૭ સલામતી		૭૩	૩૮	અલકાલક્ષીની મૂપણીની	૧૧૦
૮ ભણકારા		૭૫	૩૯	પડી પગના નવા રમી	"
૯ મનમેહી		૭૭	મહીજી કૃતિઓ—		
૧૦ અલૌકિક બહાર		૭૯	૧	સ્તુતિ	૧૧૩
૧૧ સૌન્દર્ય		૮૧	૨	'કવિ નિશા'નુ મગલાચારણ	૧૧૪
૧૨ આશા		૮૫	૩	'દેવતી ભા ચરાલી'	૧૧૫
૧૩ પ્રિયદર્શન		૮૮	૪	સરિનોપક ૬-૫૬૨૭	૧૧૬
૧૪ દરબાર		૯૦	૫	વિરદ તરંગ	૧૨૦
૧૫ નાદાન ભુવનુલ		૯૨	૬	મિષ્ટ માન	૧૨૩
૧૬ ખગર હે		૯૪	૭	હૃદયમણિ	૧૨૫
૧૭ કરે ભે		૯૬	૮	ના બુલાનો પ્રેમ	૧૨૬
૧૮ દરદ દિલ		૯૮	૯	યથે આનુમાસ—	૧૨૮
૧૯ ગાઠવાળી		૧૦૦	૧૦	પ્રમુખાર્પણ	૧૩૦
૨૦ જિવનનો ચાલ		૧૦૨	૧૧	'કેપ્ટેન મન્દરી તું અર્પણ	૧૩૧
૨૧ ચોપ મુન્દરે ને સિરે ઠારે		૧૦૪	૧૨	નિધિને	૧૩૩
૨૨ ચોરી આ મલી મારી		૧૦૬	૧૩	પ્રેમવિવેક	૧૩૪

૧૪ કાલોપાલક	૧૩૫	૪૭ પરોપકાર	૨૦૫
૧૫ તરંગ	૧૩૭	૪૮ બ્યજનાક સજ્ઞા	૨૦૭
૧૬ દેવે દોષ ન કવિવરને	૧૩૮	૪૯ શ્રી રીપન પચ્ચદશી	૨૦૮
૧૭ મન-આત્મભાવ	૧૩૯	૫૦ વિજયાપ્રશસ્તિ	૨૧૩
૧૮ ફિકર રાની પછી માની	૧૪૧	૫૧ શ્રીમાન્ શકચચાર્ય આગ	
૧૯ બેકદર દુનિયા	૧૪૨	મન પ્રસંગ	૨૧૮
૨૦ બેદાદની દાદ	૧૪૩	૫૨ [૨૬ કરેલ છે]	૨૨૧
૨૧ ભ્રમિત મન	૧૪૫	૫૩ બેનીવાલ સાહિત્ય સિંધુ-	
૨૨ આનેક	૧૪૭	માથી બાલકૃતિ	૨૩૧
૨૩ અબોવા	૧૪૮	૫૪ ગીત	૨૪૧
૨૪ છવ તવસે મળવા ધણુ	૧૪૯	૫૫ દેવીદાસ રાજનીતિ-	
૨૫ ભ્રમરા રે	૧૫૦	અર્પનપત્ર	૨૪૫
૨૬ જઈ કહો માધવને	૧૫૧	૫૬ સુભાષિત	૨૪૬
૨૭ શધિકા સદેશ	૧૫૩	૫૭ ગજલે-ચાલ	૨૪૮
૨૮ મહિના	૧૫૬	હાકિમ —	
૨૯ 'સતી દહન' માથી	૧૫૮	૧ ભરી ભરી ફેરવ	૨૫૩
૩૦ ચાબૂક	૧૬૧	૨ ઉઠ ઉઠ સાકી	૨૫૫
૩૧ મુક્તકો	૧૬૨	૩ દિલકુ રહે નહિ હાથ	૨૫૬
૩૨ પ્રાપિના પચ્ચસી	૧૬૭	૪ વાઈ ગાયક વાસળી	૨૫૮
૩૩ કુદરત—૧	૧૭૮	૫ અજર તે ચાર શિરાઈ	૨૫૮
૩૪ 'ઝીણો ઝરો'	૧૮૦	૬ ક્યા દુનિયાનું ડહાપણ	૨૬૧
૩૫ તરંગ	૧૮૧	૭ આવો પાવન મિત્ર	૨૬૨
૩૬ કવિની ચમુ	૧૮૨	૮ પ્રીતમ ઇ	૨૬૩
૩૭ સૂર્યોદય	૧૮૩	૯ આજ મધુ માસ	૨૬૫
૩૮ નૈરાશ્ય	૧૮૬	૧૦ કોણ પિયુ હાલુર	૨૬૭
૩૯ સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય	૧૮૮	૧૧ હાકિમ અબલેખ	૨૬૮
૪૦ કુદરત—૨	૧૯૦	ખાલન દિની-સ પાદની	
૪૧ સૂર્યાસ્ત	૧૯૩	દીકા	૨૮૭
૪૨ રીલરક્ષા	૧૮૫	પૂર્તિ —	
૪૩ શુભવૃક્ષ અન્યોક્તિ	૧૯૭	૧ બ્યજનાક સજ્ઞા-લેખ	૪૪૧
૪૪ ભ્રમરાન્યોક્તિ	૧૯૮	૨ અદૈત-કાવ્ય,	૪૪૩
૪૫ સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના	૨૦૦		
૪૬ સદન રક્તિ	૨૦૩		

મહત્વની શુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પાત્રિકા	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨	સુપીદિજિણ	સુપીદિ જિણ
"	૩	હિયે	હિયે
"	૪	કટિ	કટિ
૧૧	૨	મે	મે
૧૨	૨૦	પોચિજ	પોચિજ
૧૬	૧૫	અનુભવિ રાહે	અનુભવિરા રે
૨૦	૧૨	ભેરે	ભે રે
"	૧૬	તવ	તન
૨૪	૪	મહિ	મહિ
૩૩	૩	વિષ્ણુને	વિષ્ણુ ને
"	૧૨	વિષ્ણુ ઘ ઇ	ઈ ઇ વિષ્ણુ
૩૪	૧	અમર મલ્લને	અમરમલ્લ ને
"	૧૧	કરી	કરી
૩૫	૭	જમમ્મ	જુમમ્મ
૩૮	૧૮	ભા	ભા
૩૯	૧	મુદ્રાને	મુદ્રા કર
૪૧	૧૯	જનવલ્લોપામ્મીપી	જનવ્ લોપામ્મીપી
૪૩	૯	સુવવ્	સુવવ્
૪૫	૧	રેણ	રેણ
"	૫	મુજાસાર્દોદરમું	મુજાસાર્દો દરમું
૪૬	૩	કમલદ્વાર	કમલ દ્વાર
"	૫	વરપ્રાપ્ત	વરપ્ર પ્રાપ્ત
"	૧૨	દિમકરસમા	દિમકર સમા
૪૭	૧	અરીને	અરીને
૫૨	૮	જમ્મે	જમે
૫૩	૧૨	ચીવારીમું	ચીવારી મું

૫૩	૧૭	પહતટ	પહ તટ
૫૪	૧૧	ચરણુ	ચરણુ ઈ
૫૫	૭	સર્વ	સર્વ
"	૧૩	પમ	પણ
૫૬	૧૨	નીરાજન	નીરાજન
૫૭	૮	લગારે કે	લગારેકે
૫૭	૧૩	નીરાજન	નીરાજન
૬૩	૯	કવીતા	કવિતા
૬૮	૩	ભવસાગરે	ભરસાગરે
૭૩	૧	દિલ	ચિત
"	૫	દ્રવ ત	વિલસ ત
"	૮	તવ	તમ
૭૨	૫	દામાકર	દાપાકર
૭૩	૪	સહુ	સહુ
"	૧૩	મેળ	મેળ
૭૪	૧	રેતી	રત્ન
"	૮	મે	પ્રેમ
૭૫	૨	આવે	લાવે
"	૩	હું	હું
"	૮	મરૂત	મરૂત
૭૬	૫	આનન્દની	આનનની
૮૦	૭	નયનનિમગ્નનનું	તવ તનમગ્નનનું
૮૧	૨	ભાથે	ભામે
"	૧૩	વિચારે	વિચારે
૮૫	૫	પદની રાજની	પદ-નીરાજની
૮૬	૧૮	મુજ મુખ	મુખ નમર
૯૦	૧૬	ચરા	વરા
૯૩	૮	કરશે	કરશે
૯૪	૧	ખબર	સખર
"	૧૯	સ્વાર્થના	સ્વાર્થ ના

૯૬	૧૬	મગધ	ખચક
૯૭	૧૭	મુખ	મુખ
૧૦૦	૧૮	કાંબરસ ભરે	કાંબરસ ભરે
૯૯	૨	ચિત્તારી	ચિત્તારી
૧૦૨	૩	કુ	કું
૧૦૩	૨૦	ચારનો	ચાર, નો !
૧૦૪	૯	પડપા	પડપા
૧૦૫	મથાણું	ગુજરે ને ચિરે વારે	ચોધ
૧૦૬	૧૧	ચિત્ત	ચિત્તે
૧૦૭	૫	પેકારના	પેકાર ના
૧૦૮	૧૩	ભવે	ભવે
૧૦૯	૧૦	પડી	પડી
૧૧૦	૧	ગ્રેહ	ગ્રેહ
૧૧૧	૬	આધી	આધી
૧૧૨	૧૨	પરવારી	પરવારી
૧૧૩	૧૩	તે	તે
૧૧૪	૧૭	ઘરથી	ઘરથી
૧૧૫	નીચેથી ૨	ચિત્તમૂલે	ચિત્તમૂલે
૧૧૬	ઉપલી	ચેતન	ચેતન
૧૧૭	૧૩	૧૦	૧૯
૧૧૮	૮	કિલ્લત ૦ સાર ૦	સાર ૦ કિલ્લત ૦-૧૪
૧૧૯	૨૫	અભિનવગ્રન્થપાદનું	અભિ ૦ ના ચિત્ત દેખાતનું
૧૨૦	૨૬	- દર્શનમ્	- દર્શનમ્

કલ્પાન્ત કવિ

પ્રેમાર્પણ

પ્રેમ પૂજ્ય

અંતઃકરણ તારા વિના દ્રવિભૂત થાય છે. અંતર્દુઃખ તારા વિના કાણુ કળે ? અને કળે તો તેવા અંતરના દ્રવિભૂત કારણના રસનું પાન કાણુ કરે ? તું જ. અને

“હવે આ સંસારે તું વિષુ મહારે શુન્ય થયા,”

તો પ્રિયઅપ્રિયરૂપ બ્રાન્તિ શૂન્યતા પામી છે; મન-હોકાની અણી તારા ક્રુપ પ્રકાશ તરફ જ વળી ગઈ છે. પ્રિયમાં પ્રિય-સારમાં સાર તું જ છે, તો પછી અવર બ્રાન્તિ, અવર વિચાર, અવર અભિલાષા-મારે ગલિત મનડે ક્યાંથી જ હોય ? મંતાપવાળો છું. તેમા સૂખરૂપ તારુ ગુણકીર્તન છે. વચન ભગ કર્યો છે, પણ અંતઃકર્ણ જીવનના અનેક પ્રકારના ફેરફાર થયા પછી વચન ભગ માટે પસ્તાયછે, પસ્તાઈને ક્ષમા માગે છે. આવી રિયતિની ગતિ કાણુ જાણે ? અને જાણે તો કરે શું ! આવા રંગમાં નિકળેલી ત્રિપદ-પ્રેમજ-પ્રેમજની સાથે મોક્ષદાયી

વાણીનો અમૃત રસ કયા અંતઃકર્ણમાં ઠરે ? તારા જ. કે પછી કાંઈક

“જે કોઈ પ્રેમ અંસ અવતરે”

તેના. ત્યારે મારું પ્રેમીનું પ્રેમાર્પણ તને જ સર્વગ્ગનેજ થવું જોઈએ,
અને તે મેં તેમ કર્યું છે. માટે જો કે વિરહમાં હોયે, તે પણ

“અથજ ન જોની અંતર પડદો લદધી અતર દેહી,”

અને અધીરાઈથી મન એમ લવે છે કે કેટલે જન્મ-માંતરે વિરહ મટશે,
ત્યારે મારું સર્વસ્વ કાંઈ મળશે, હું તું એક થઈશું અને તારી
અલક લટો મારે ગળે વિંટારો, તો પણ દૂર રહે રહે પ્રેમાર્પણ
સ્વિકારીશ.

નરિયાદ

પ્રથમ જોડ શુકલ ૮

સંવત ૧૯૪૧

તારા પ્રેમભક્ત

ચાલનું.

प्रच्छन्न हृदयोपालंभ

सर्वैया

जिन बोले सुबोल अमोल सबैं अग केलि कलोलनि मोल लिये ।
जिनको चित लोचत लोचनरूप अनूप पीयूष सुपीहिजिए ॥
जिनके पद केसव पानि छियैं सुख मानि सबैं दुख दूर किए ।
तिनकी सग हूटत हीं फटिरे कटि कोटक टूक भयो न हिए ॥

કલાન્ત કવિ

સિખરિણી

૧

પુરે પીઠાયો હું, પુનિત તવ પ્રેમે ટળવડ્યો,
ત્રુટી આશા મારી, નહિ પુરણ પ્રીઠારસ રડ્યો,
તણ થૂવા મધ્યે ભર રસ ભરેલી રસિકને,
કવી કલ્યાણીને, કંટ કંટ બુઠારે! કંટ તને. ૪

૨

પુરે વીશે વર્ષે કરમ ગતિથી સ્નેહિ વિખુટો,
કહેવાયો આજે, સતત તવ સંગે રમિ રહ્યો,
મને બેજે બેજે સ્વજન પ્રિત પ્રેરી અવરની,
પુરે પશ્ચાત્તાયે વરણુ કયા તો વિરહની. ૮

૩

પુરે પ્રેમાંશી હું પ્રગટ મહિ આશ્વર મહી,
પુરે પ્રેમે પોષ્યો, રમત મહિ પ્રીતી નહિ વહી,
વધ્યો નાના રંગે, અનુભવ તરંગે, રસ ઘણે,
ખરે! જોળી ખાંતે ખરિ ખલક બેલ્યો ખિલવણે. ૧૨

૪

પ્રિતી વીના કાંઈ રમત ન રમીઓ રમકડે,
સદા સ્નેહી બાળા સહ સદય ખેલ્યો છું મનડે,
જવા પ્રેમી પંથે, પ્રિતિ થકિ થવાને અનુભવી,
હહા ! હંવે પ્રેયો ગિરિવર ગુહા પાવક મહી. ૧૬

૫

જહાત્મા માટીનાં સ્પર્શિત કલપી રમ્ય પુતળાં,
મને ધારંતો હું પ્રિય પ્રિયતમા સુશ નવલાં,
કદી ભાગી જાતી પુતળિ સુજને અશ્રુ ગરતાં,
નિરાશા પેલાની, મન અનુભવી બાળવયમાં. ૨૦

૬

ખરા પંથો સર્વે, અજબ પ્રિતિનો પંથ અવળો,
નિરાશાનાં વૃક્ષે સતત ઘટ ઘેરોજ અઘરો,
ખરી પ્રેમી વિદ્યા નયિ નયિ નથી પુસ્તક મહી,
કટાક્ષે તારાએ જખમિ થયલે અંતર રહી.

•

થયું માફ તાફ મિલન શુભ એ દેવિ ભુમિમાં,
પ્રતાપી દેવીના નવ રસ ભર્યા પ્રાંગણસુમાં,
રહીને એકાંતે તુજ નવલ મે રંગ નરખ્યા,
બ્યભીચારી તારા વિવિધ સુજશું ભાવ પરખ્યા. ૨૮

૮

કવચિદ્ રંગે ઘેરે સરવર લહેરે ઠમકતી,
કવચિત્ જ્યોત્સ્ના માંદી સ્વરણમયિ કાન્તી ઝમકતી,
કવચિત્ પ્રાણીમાંદી સિરમણિ ધરીને રિઝવતી;
કવચિદ્ અંધારામાં પ્રજ્વલતય ખેલે ખિજવતી. ૩૨

વસંતી સાલૂડે કવચિદ્દપિ સુલીલા લહરંતી,
કવચિદ્ વાયૂ દહેરે વ્યજન સુરણીએ મહકતી,
અલીસારે તારા પરખિ મુજ દાક્ષિણ્ય નળણું,
કટાક્ષે તાકીને મુકતિ અપણા બાણ રમતું. ૩૬

૧૦

કવચિદ્ રૂડા રૂપે નવ પ્રણત શાલી અવયવે,
કવચિત્ કુંજે કુંજે છુપિ નયન કોરે અભિનયે,
કવચિત્ તારા તારા જરકશ હુશાલે મન હર્યું,
અહા ! તારા પ્રેમે નિરમળ મહાઈ મન ઠર્યું. ૪૦

૧૧

થયો જેવો તેવો નહિ હું તુજને આશક ખરો,
તને અર્ચ્યું માઈ જીવન, પ્રિતિનો કોલ કરિયો,
રહી મારી સંગે, વિચરિ મજ, પ્રારબ્ધ અવળે,
ધરી દે' રાજની કરમ કઠિયાઈ પરજળે. ૪૪

૧૨

પ્રભાતે મધ્યાન્હે રમણિય દિનાંતે નિશિ વિષે,
છુપી હું આવંતો ગુરજન થકી તૂજ સમિષે,
મને તારા વીના નહિ જગત વ્યાપાર ગમતા,
સદા ખ્યારી તારા મુજ હૃદય કલ્લોલ રમતા. ૪૮

૧૩

વળી હું આવંતો ઘનતિમિરઘોરા નિશિ થવે,
મને સંસા જાણી ધ્વનિત તુજના નૂપુર રવે,
જગા જે સંકેતી નિરજન ઉપાધી રહિત જે,
હવે તે તો મારા ચળ સરિત આવે ગલિત છે. ૫૨

૧૪

કવચિન નિદ્રામાંથી ઝબકિ જગવી પ્રેરિ મુજને,
પરા ભાન્તી તારી લઈ જતિ મને રમ્ય સુવને,
તને બોલાવને સમિપ મુજ સંકેત વનમાં,
અહા ! ગાણ રે'તા મુરલિ રવ મીઠા ગગનમાં. ૫૬

૧૫

દુયો તારી સંગે મન બહુ ઉમંગે બહુ દિશે,
અહા સાથે રે'તી નવલ સુખ દેતી હતિ ખરે,
તરંગો તારામાં હૃદય મુજ કેવું પિગળતું,
સુખે વા દુઃખે વા રહતું રસ પીયૂષ અરતું. ૬૦

૧૬

હવે સંભારું છું ગત વિભવ જે મેં અનુભવ્યા,
ગિરીકેશ તુમે અતિશય ઉતંગે રસ લલ્યા,
લલ્યા નાના બાવો સરિત ઉપકંઠે મુજ મને, રંગ
પરંતુ તે હાવે સલિલ ભરિ હાવે મુનયને. ૬૪

૧૭

મને તો રીઝાવા, તુજ પિયુષ ખાવા પ્રિતિ થઈ,
જુદા જુદા રંગે નટિ થઈ અહી નાટક રિતી,
હું ગાજિ આલાપે અતિ મન બળાપેજ કુમતી,
થઈ માત્રી પ્યારી તજવિ જિવ સાટે નહિ હતી. ૬૮

૧૮

કવચિત્ કેસૂડાંની નવ કલિ કુસૂમાંજલિભરી,
ગુલાલે દે બાલે ! અમલ અલકે રંગનિ ભરી,
વસંતે બેઠાંતે રમણિય વનાંતે નિરજને,
રમ્યોતો દે કાંતે ! સરસ નવ કાળે તુજ કને. ૭૨

૧૯

કવચિત્ ચોળી ફેડી ભરતિ કુમુદેશી ભરછકે,
હું તો અંગે અંગે છકિ બહુ ગયો તો મદછકે,
મુન્યુ નાહીં ત્યારે શુંશું મુજતણી પાછળ યશે,
નહીં મેં જાણીતી ગતિ બવિષની આવિજ યશે. ૭૬

૨૦

કરંતી કોકીલા મૃદુ રવ રમંતી સહચરી,
વિલાસો મારાની તુજ સમિપ સાક્ષીભુત ખરી,
રહી આંખા ડાળે નવ પ્રપુલ પત્રાંતર વિષે,
ગઈ કોકીલાએ તુજ સહ રહી મૂજ તજવે. ૮૦

૨૧

હવે કોની સાથે મુજ હૃદયનું દુઃખ જણવું,
મને કીધું નક્કી સહન કરવું અંતર તણું,
પ્રિયાની પ્રીતી તે રસિક જન છાની અનુભવે,
નથી રોતા કાંઈ ઘર ઘર ફરી, અંતર ફેવે. ૮૪

૨૨

પુરો હું સ્વચ્છંદી તુજ પ્રિતિશું ફેડી કર થકી
વિણી વિણી લેતો કુલ ઉપવનોમાં ફરિ ફરી,
શુંથી ગોટા મોટા વળિ અવિરલા હાર નવલા
તને મેં કીધાતા સમરપણુ પ્રેમે કરિ કલા. ૮૮

૨૩

ધરી પુષ્પો સ્વાંગે રહિ સહ અર્ધાંગે રતિ ભરી,
કુલી અંગે રમતા સગુણિ ફેડિ સ્વામા મદ ભરી,
જીલંતી મૂલાએ જવ પતિ સહે હું વન જતો,
તને રીઝાવાને મુજ હૃદય મૂલે જીલવતો. ૯૨

૨૪

હવે કાં બીજી શું હૃદય રતિથી હું ઝુલું પ્રિયા ?
તણ મેં પાપીએ પુનિત પદવાળી વિષ્ણુ હયા,
સદા જેની સાથે મુખદુખ તણા આશ્રય લઘ્યા,
હહા ! તેની સાથે મુજ મન મનોયો સહુ ગયા. ૯૬

૨૫

મને લાગે છે આ સહુ અતિ અઝીઝીકર મને,
તને સંભારીને નિશ દિન તપે તાપ મુતને,
દશાએ લાગે છે ભયંકર યમ છે અવદશા,
ધસા હેડે શોકો તુજ મિલનના રે અવધશા. ૧૦૦

૨૬

લખીને ચોપાસે જન વિવિધ કલ્લોલ કરતાં,
મહારીએ રાત્રી પળતિ તવ સંગે રમતમાં,
હવે ગંદું માફું મગજ નખભયા । વિરહથી,
મુધારે લાવીને અંતર મુરબીને અલકથી. ૧૦૪

૨૭

મહાકાળી શીખે જગત જળતું ભેરયિ બહું,
મહારાં સૂખોની અકલિત કયા હું શિશિ કહું,
હતી મારી પાસે પ્રમદ જલના જન સમિપે,
ખરી મેં રાખીતી ધરિ હૃદયને કઠનિ વિષે. ૧૦૮

૨૮

વહે માયંકાળે સગિર મુરબી અભિત ખરે,
વળી ન્હે પીરી ધિરિ ગતિ યદી નિર્મળ ખરે,
તતાએ વૃસોની લલકતિ કિનારે જલ વિષે,
ખતાવો નિભાગી કવણ નિરખી શાંત ન યશે. ૧૧૨

૪૬

રે જ્યારે બીજાં શરદ ગત દીપોત્સવિ વડી,
હી તારા કામે મુજ મનસ દીપોત્સવી હતી,
જાણે તો આ સર્વે મરદ મહુરી બાળકસમાં,
યે નાનો તોયે અનુભવતણી મોટિ વયમાં. ૧૯૬

૫૦

બેળાં જ્યારે પ્રીતે પુજન કરતાં ભારતિ તણું,
મને મારે હુ તો હસિ હસિ અને મશ્કરિ ગણું,
ફરે છે તે પૂજા સરસ્વતિ પ્રસાદે સુખિ થના,
અધીક્ષત્રી તેની મુજ પ્રિય થઈ, પૂણું શું હવાં. ૨૦૦

૫૨

વળી જે હેમંતે તુજ સુરત કાન્તે રમિ રહ્યો,
અહા તેને જાંતે કમલ મુખડે સ્વેદ કરિયો,
રમી આખી રાત્રી શ્રમ શિકર બિંદુ ટપકતાં,
થતી દેવી શાંતી શ્રમિત મુખમુદ્રા નિરખતાં. ૨૦૪

૫૨

હતો તારી સંગે દિન ઝટ વહી તેથિજ જતા,
થતું શું સંસારે લગિર પણ વીચાર ન થતાં,
હવે લાંબા લાંબા પ્રહર વિતિ કેમે નથી જતા,
કહેવાશે આવા દિન સુખિ મહારા વળિ હતા. ૨૦૮

૫૩

હશે યોગી મોટા જગતનિ મહીં યોગ સધતા,
કદાપી હું તારો મન નવ ગણું છો રખડતા,
સમાધી લાગી જે સહજ તવ પ્રેમે મુજ તણી,
ખરે તે મારી છે સતત દહ મોક્ષે નિસરણી. ૨૧૨

૫૪

કર્તુ છે મેં પ્રીતે પ્રિતિઝરણમાં સ્નાન સળળું,
પછી તો માનું છું યુનિત યજ્ઞ વારી હું નળળું,
સદા તારા નામે નિરમળ મને માળ બળું છું,
પછી એ ઠેઠેલાછો, તુજ સુરતિ વીના નિરખુ થું. ૨૧૬

૫૫

મને શ્વાસોશ્વાસે તુજ રટણ ચાલતું સળળું,
ધવાયા હેઠાએ મલમરૂપ યાતુંજ પ્રળળું,
વડી મારે શીરે ધચકધુનિ લાગી તુજ તણી,
ન ઠાઈ દેખતો જગ મહિ શકે તે જરિ હણી. ૨૨૦

૫૬

પ્રભાતે વાયૂની લહરો રમિ રે'તી ધિરિધિરી,
બલીહારી તારી રૂડિ નિરખતો આખલડિની,
ધિમેધીમે અર્ધી મિચ્છ જતી તે રયામલડિની,
મહારીએ ખ્યારી અરધિ મુતરંગે ઉઘડતી. ૨૨૪

૫૭

કવચિન્ ના બાલુંતા રસિકરસ ઠેવી વાજવતી,
છુપીને ઠાબતી મુજ નયન શીળા કર યકી,
અરે એવી લીલા અનુભવિ શકે હું ફરિયિ થું,
ગમા રે તે દીનો મુજ નસિખમાં હોય મુખ થું. ૨૨૮

૫૮

યઈ છે જે પ્રીતી નહિ અવરથું તે ફરિ યરો,
ગઈ જે પૂર્વેની નહિ નહિ મજા તેજ મળરો,
વહી જે સૂગંધો તવ અતક દહેરો ન વડરો,
રદી મારી આશા અધવચ ફરી તે ન ફગરો. ૨૩૨

૫૬

પરંતુ આ ખોટા અફળ ઉભરા ॥ જ સઘળા,
વહું હું શે મૂખે અઘટિત કર્યે તે નિરળળા,
કદાપી જો ભાગ્યે ફરિયાદિ મળું ઇષ્ટ મુરતી,
ક્ષમા માગું પાછો. મુજ કર રહી જોજ યુક્તિ. ૨૩૬

૬૦

કહાં એવું હોયે મુજ સળળ રે દેવ ઉલટું,
મળું કયાંથી પાછો યદ્યપિ વન અંતે હું રખડું,
વળી કુંજે કુંજે અતિસ મન આતૂર રજળું,
પરંતુ કયાં છે તે દિન જગત કારાગ્રહ તબ્બું. ૨૪૦

૬૧

હરે છે આ મારી કુલ યુવતિયો ધીરજ સહુ,
કુથે કંપીતાગ્રે શિતળ શિશિરે શું ફળ કહું,
સ્મૃતી તે આપે છે વચન તવ વક્રોક્તિનિ બધી,
વળી મારા ટેકી તવ પ્રિતિશું પ્રત્યુત્તર તણી. ૨૪૪

૬૨

કંઈ જાણી જાગે ભરિ સુઅનુરાગે તરૂણિ ને,
મુકીને અંગૂલી અધરખર ધારે રસિકને,
વહી આવી જોરે નભમુત ઉછાળે વસનને,
ધુપાવે સંકેતી કરકમલથી લાજિ તનને. ૨૪૮

૬૩

કદી કોઈ જાણે મુજ વિષય આસક્ત પ્રવૃત્તી,
અરે એવી વૃત્તી નથિ નથિ જ સ્વપ્ને મુજ કદી,
લિલા એવી માફ મન પરખવાને સુચવતી,
કહેતો હું ટેકે તુજ વિષુ ન વૃત્તી કહિ જતી. ૨૫૨

૬૪

અભીમાની પૂરો લપટિ તન તું તેથિ જ હતો,
મને બીજો બહાલી મન કંઈ અભીલાષ ન હતો;
ઘડી એકે છૂટો તવ પ્રિતિ નિશાથી નહિ હતો,
નહીં જાણુંતો હું શિશિર સિત કયાંઈ વહિ જતો. ૨૫૬

૬૫

વિલાસી કે'વાલા શિશિર મધુપાને રતિ ધરે,
હું તો ખારે કાળે તવ પ્રિતિ શરાખે મદિ ખરે,
પરંતુ શું એવા જન સહ મહારીજ તુલના,
મળે યરો કોઠે મુજ મધુ તણે એક કણ ના. ૨૬૦

૬૬

ન મારે હીસાખે યદપિ સિવ મોટા જગતમાં,
યધુ શું તેમાંહી યદપિ પિધું હાલાહલ મહા,
નથી લાંબી આશા યતિ અજનમા સાહસ કરે,
પિધું મે પ્રેમાંશી જગત જનમી પ્રેમ વિષ છે. ૨૬૪

૬૭

સદા મે' રાખીતી સખળ શુદ્ધ આશા મન મહીં,
નિરાશા જે ઠામે નસિળ ઉતટે મે' અનુભવી,
રહેવાને સાથે શુચિ નરમદા પુણ્ય નિકટે,
હવે મેહી મારું મન કલિત ક્લેરોયિ જાટકે. ૨૬૮

૬૮

કવીરાજ તોયે મનનિ અભિલાષા વડિ દત્તી,
પ્રતાપી યાવાને જગતનિ મહીં ચક્રવરતી,
અરે પૂરી આશા ફળિણુત યવા વાર ન હતી,
નુટખો તંત્ર માતા શુચિ મળિ તરગોનિ વિખરી. ૨૭૨

૧૬

હુંએ કેવો મૂળો ભવિષ સુખને નિર્મિત કર્યા,
તથાપી તે કાંઈ સુચન કરવા ઇચ્છું અહિયાં,
કદી કોઈ કાળે નસિળ ઉઘતું જાગત થશે,
તદા બ્રાન્તી કાંઈ ફરિયિ અવલોકેયિ રહશે. ૨૭૬

૭૦

સદા નિર્ભયે હું વિચરિશ મહીમંડલ મહી,
અધીરાજ્યે મારા મુજ તું પટરાણી સહ રહી,
હશે મોટા રાજ વશ કરિશ મારે શમ થકી,
વિભૂતી તો મારે નૃપતિનિ હિસાળે કંઈ નથી. ૨૮૦

૭૧

અતી ચિંતાગ્રસ્ત નૃપતિ બહુ દેખું છું જગમાં,
યથાપી તે સૂતા કુસુમશયને તે પ્રબળતા,
શુશ્રુષ્ઠીમાં શીલા શયનયિ ઘટા માંહ ઘહરી,
સદા ંહેશે મારી નિકટ પરમાનંદલહરી. ૨૮૪

૭૨

પ્રજા મારી થાશે વિવિધ પશુ પક્ષી રસિકડાં,
વડાં જે છે પ્રેમી જનમ પ્રભૂતીથી રસભર્યાં, ૨૮૧
પપૈયા કોકીલા મૃગ મયુર ઇત્યાદિ સઘણાં,
રહેશે નિત્યે તે સતત મુજને આશ્રય ધર્યાં. ૨૮૮

૭૩

રહે ભીતી નિત્યે નૃપતિ ચિતમાં રાજ્યરિતિની,
પ્રજા કોઈ કાળે ઉલટિ થઈ જાવે પ્રબળની.
મને તો તે ચિંતા કવચિદ્ધપિ ન કલેશીત કરશે,
પ્રજા પ્રેમી મારી મુજ મહિ અનૂરક્ત રહશે. ૨૯૨

૬૪

અપૂરા જે ચૂરા સહજ સહજે તે લડિ ઉઠે,
 સદા પ્રેમે પૂરા ગરદન નહીં ઊચિજ કરે,
 રહે પ્રીતો તેનો સતત વળગી પ્રેમિ જનમાં,
 રહે સીતી શેનો પ્રિતિ વશ પ્રજા ફેરિ મનમાં. ૨૬૬

૬૫

વળી પ્રેમી નેડાં રતિકેલહયી મૂળ અમિષે,
 લડી આખે ઠાઠી દષ્ટ પ્રિતિનો ન્યાય સુમને,
 સદા તેમાં તારા મત અનુકુલે હું વરતિય,
 મહાદેવી આખું હતું વચન તે હું શું પળિય. ૩૦૭

૬૬

સદા રક્ષાએલો રહિય રખવાળે અહગણે,
 અતિ આધી વ્યાધી વળી બહુ ઉપાધી મુજ હણે,
 રહેશે સતોષે અમિત પિયુષે શાંત ચિત, જે
 બળતું છે નેરે જગતઅપવાદેયિ બડકે. ૩૦૮

૬૭

તહારા પ્રેમીને જગત ચક્રિ શું લાંછન નટે,
 મને નીંહાથી તો મુરખ જન ને આવી કનટે,
 કદાપી હું બૂલું નહિ નહિ નહીં વેર લગિરે,
 પછે મારે તેના કરિય તવ શાંતી હું રૂપિરે. ૩૦૯

૬૮

પછી પંખો નાંખી સમિર મુરખી શાંત કરશે,
 પછી પીડા શી છે નિરમળ થઈ ચિત્ત કરશે,
 પછી ઝિંડા આડા તય સમય વીચાર ન થશે,
 પછી તારી સાથે ગુજ મુરતમાં કાળ વહશે. ૩૧૨

૭૬

અરે સર્વે મારી દહ સુઅભિલાષા ત્રુટિ પડી,
મહારે દુષ્કર્મે દિવસ થકિ જે તું છુટિ પડી,
પડી લાગી મારી અણિ જ હતી ઈમારત વડી,
અરે મેં ખોઈછે સચુણ મણિમાલા જકિ હતી. ૩૧૬

૮૦

હવે મારી પાસે સ્તવન વિષુ ના સાધન કંઈ,
પ્રિતે આલાપુ હું નિરમળ મને શાંતિથિ રહી,
કદાપી હું પામું ભગવતિ તહારી ફરિ કૃપા,
નકી તારે ચિત્તે લહિશ સગળી માહરિ વક્ષા. ૩૨૦

૮૧

નથી જે વેદાંતે, નથિ સ્તવન પૂજા નિયમમાં,
નથી પૂરાણોમાં, નથિ ગમન યાત્રા વિષયમાં,
નથી નીતીમાર્ગે, નથિ અધિક વિજ્ઞાન રણમાં,
વર્યુ તે આવીને ફળ અમિત તારા ચરણમાં. ૩૨૪

૮૨

નથી બૂબૂવોમાં સ્વર મહ જનોમાં તપ મહીં,
નથી સત્યે હોકે, નથિ નથિ નથી ભર્ગનિ મહીં,
નથી યોગી કેરી હઠજનિત સિદ્ધી તણિ મહીં,
વડી મોક્ષે સિદ્ધી તપ સુચરણે આવિજ રહી. ૩૨૮

૮૩

યતા તારા સ્નેહી નિરધન અતી ઈદ્રનિ સમા,
મદાંધો વાસે છે, તપ સ્વરગના રમ્ય વનમાં,
ખગોળે ખેલે છે અગમગતિ બ્રહ્મગર વડા,
સદા પ્રદા વિષ્ણુ શિવ પ્રભૂતિ તો દ્વારજ ઉભા. ૩૩૨

૮૪

સદા જેને શીરે તવ પિયુષધારા વહિ રહી,
સદા તે સ્નેહીને શુચિ સરિતશ્રી પ્રાંગણ વહી,
નહીં તેને અંગે જગતવ્યવહારામિ અકરો,
સદા તેને ચિત્તે ઉદ્ધિ પરમાનંદ વહરો. ૩૩૬

૮૫

રદ્યા ખાંધ્યા તારી અલકલટની સાંકળ વડે,
કહી તેને કાંઈ નહિ જગતમાં ગંધન નડે.
અહાહાહા ! કેવો અજળ અતિ છે જોજ કિમિયો,
પળી આડે પંથે પલકનિ મંહી મોક્ષ મળિયો. ૩૪૦

૮૬

કૃપાશીલા તારા ચરણ સુરમી કામ સમ છે,
કહે તેને શાની લગિર પણ રિદ્ધીનિ ન્યુન છે,
ઉપાસી તારા જે તવ ચરણ દહી ધરિ રહે,
નહી તે પોંચે છે અવિચલ પદે શુ પછિ ચહે. ૩૪૪

૮૭

કહી દેવિ પ્રાણી અનુભવ લહે જો ઉમળકે,
કહી દેવિ જ્યોતી ક્ષણ તવ કટાક્ષથી બળકે,
ઉઘાડે ॥ જ્યોતી અગમગત તે અંધ જનની,
કૃપા તારી પામે અવધવ ક્રિયા ક્યાં પછિ રહી. ૩૪૮

૮૮

મહાત્મા આંજે છે પદરજ તવો તારિ સુરમો,
વિકારી દહીને શિતળ કરવા આખમદિ તો,
મદા ઇન્દ્રે પ્રેમી તવ ચરણથી દોહર યવા,
પુત્રે અંગેઅંગે અમર ફળની મોજ મળવા. ૩૫૨

૮૬

રહે શોકી તારા વિરહિ જનને શોક ન નડે,
ઘવાયા તારાથી પ્રભળ જનને ઘાવ ન અડે,
✓ પડયા તારા ફંદે ફરિ અવર ફંદે નહિ પડે,
અડયા આવી દ્વારે અપકિરતિનો રંગ ન અડે. ૩૫૬

૮૭

અરે ભારી કાં તો અપકિરતિનાં ગાન ગજવો,
ફરી ચોરે ચોટે ઘર ઘર પતાકા ફરકવો,
નથી ચિંતા કાંઈ નથિ કિરતિધમ્મ્યા સ્વપનમાં,
✓ ફર્યો જેની પ્રીતે સતત શિલવાળી જગતમાં. ૩૬૦

૮૮

તહારી કીર્તીનાં શુચિ કવન જેના કરણમાં
પડે તે પામે છે સુરખ યદ્યપિ મોક્ષ જગમાં,
વિલાસો કીર્તીના તવ પુનિત જેને મુખ વસે,
કવી તારાને શું ફળ મળિ શકે ઠોણ કથશે. ૩૬૪

૮૯

અરે એથીએ હું પ્રિયતમ થયો તે શું શું અહું,
ક્ષમા તારી પ્રત્યે મુજ વચનના ભંગનિ અહું,
ફરી તારી સાથે રસમય નિરૂપાધિયિ રહું,
ખરી પ્રીતીછાળે હૃદયગત આનંદયિ વહું. ૩૬૮

૯૦

પછી ઠાઈ કાળે ક્ષણિક વપુના બંધ વિખરે,
રહે તું પાસે ને નજર વપુ તારા પર રહે,
તજ સંસારાબ્ધી સતત દુખવારીયિ પુર જે,
રહે આશા તારા સ્વરૂપમહિ ચૈતન્ય વિચરે. ૩૭૨

૬૪

મને કીયા વાણી થકી કંઈ કંઈ જે કૃત્ય થતાં,
પ્રિતે મેં તે સર્વે સમરપણુ તારે પદ કર્યા,
કદાપી તે કાંઈ દુષિત અણુજાણ્યા થકિ હશે,
ખરા પ્રેમીનાં તું વચન નહિ ના દોષ ગ્રહશે. ૩૭૬

૬૫

હશે જે શૃંગારી કવન સમજે તે યુવતિનું,
કવીતાવીલામી જન સમજશે તે કવિતનું,
હશે જે વૈરાગી ગ્રહણ કરશે મોક્ષપદનું,
ખરું શું છે તે તો સરવ મન મારે સમજું છું. ૩૮૦

૬૬

કવીતામાં જેની સુમતિ રતિ નીરંતર રહે,
વળી જૂઠા જૂઠા ફરિ જગતના રંગ નિરખે,
વળી જેને મારે વિષત મુજ જેવી શિર પડે,
રહે પ્રેમે દાઝયો મરમ જન તે માત્ર સમજે. ૩૮૪

૬૭

ખરી સાશી મિત્ર ગરજ અરિની જે સમયમાં,
રહી રંગે બીની વળગિ મુજને ટેક મિત્રમાં,
રહી છૂપાં કીધાં સરવ મુજનાં દૂર દુખ જો,
સદા તેને મારી દૃઢયગત આશીશ ફળજો. ૩૮૮

૬૮

કૃતાત્રી એવો જે સમરણ વિષે મિત્ર રહશે,
દયાળી પ્રીયા તે ચિત નહિ કદીએ વિસરશે,
બતાવા બોલેને ઉચિત બહોવા પાણિ પળજો
અને તે બદાલીને દૃઢયગત આશીશ ફળજો. ૩૯૨

૯૯

હજ્યે આવી સામે શયિ ગ્રહ ચતૂરે ભુમિ મહી,
પુરી પૂર્ણિમાની શુચિ શરવરી ચૈત્રનિ વહી,
પુરે પ્રેમે તારા ગલિત મનડે સ્વસ્થજ થઇ,
અલાપી મેં તારા વિરહનિ વ્યથા જે અતુભવી. ૩૯૬

૧૦૦

વધારે શું કે'લું દિલ દુખ સહેલું ધૃતિ થકી,
મળીશું મેળાવે જવ જગપતી ધારિ હિતથી,
નહીં તો તું જાણે વિરહ તુજનો આ શું કરશે,
ખળી દીને દીને ઊરિ ઊરિ અને ચાલ —. ૪૦૦

|| તક મણીરૂપ તત્પદ વાણી સમજે જન રસાળ
કાય ગમાર જે ગપરૂપ સમજે સાચો રનેહી ચાલ.
[હરિપદમાલા]

શ્રી
સૌંદર્યલહરી

૫મી શાખાન્તર

સમસ્ત ચિત્તૈકરસાસ્મિકાને
સમસ્ત વિદ્યારૂપસારિવકાને
સમસ્ત ત્રૈલોક્યવિનિર્મલ્યને
પ્રમાણ પ્રમાર્પણ પ્રેમલ્લને.

અસ્તાવના

આ અથની ટીકા મારે પોતાને જ બહાર પાડવાની છે વિષય શ્રીલસુદ્ધીનો છતાં કાવ્યરસથી ભરપુર કરેલો હોવાથી અતિ ઉત્તમ રીતે અભ્યાસીઓને ધણો સરલ કરી-દરેક વિષય પુરેપુરો સમજાવી-કાવ્યપદ્ધે કાવ્યના નિયમ ચર્ચાવી-ફારસી, ઇંગરેજી, ખિજ વિગેરે છતર કવિયોના વિચારો સરખાવી-ન્યાય, વેદાત યોગ વિગેરેનું કવિવર-શરોભણ શંકરે ઉત્તરોત્તર અથમા સુત્રરૂપ દિગ્દર્શન કર્યું છે, તે સર્વ મત સાથે ટીક લોકો વિગેરેના પણ પુરાતન વિચાર સરખાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો પુરેપુરો વિચાર છે, જેનો ધણો ભાગ મારી પાસે ખોખારૂપ સાહિત્ય સાથે પડેલો છે, પણ અંચકારના દિલની વાત અથકાર જ જાણે છે તાત્પર્ય, આ અથનું રહસ્ય સમજવાને જાડી તર્ક-બુદ્ધિ, ગાન, યોગ, ન્યાય, સાહિત્ય છત્યાદિના ખુણેખોચરાથી માહિત પુરૂષ જ અધિકારી છે અને પરમેશ્વર આશાનો તત્ત જરૂરી રાખે તો મારા પુણ્ય અને આવા કાવ્યાદિ વિષયમા કુશળ અને ફારસી તથા આરબી બાપામા પ્રવિણ પિતાને હાથે મારી ટીકા સંશોધન કરાવી

પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઇરાદો છે પરંતુ હાલ વિદ્વાનોમાં ચર્ચાવવાને વાસ્તે અને ટીકાકારોની પરિક્ષાને માટે આ મૂલ આવૃત્તિ કાઢાડી છે. ટીકાકારોએ વિષયના પુરું જ્ઞાન સિવાય ટેન્સન ન શોધવું એજ અતિ ઉત્તમ છે. મેં આ ગ્રંથ અને મારો રચેલો "કલાન્ત કવિ" પુરા વિદ્વાનની જ પરિક્ષાને માટે મૂલ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં સકારણ્ય કોઈ વિદ્વાન આ ગ્રંથના દોષ ખાનગી કે જાહેર રીતે જણાવશે અને નિરપણપાને ન્યાય વિચારતાં મને થોડા માલમ પડશે તો ખોજી આવૃત્તિમાં જરૂર ફેરવીશ પરંતુ વિશ્વવિદ્યાનિક ટીકાકારો, જેમને એક પણ વિષયની પુરુંતા નથી મળી, જેઓ કાવ્ય રસમાં કુબેલા નથી, શુદ્ધાદિક હોવાથી વાણીવિલાસ નિર્મળ કાને પડ્યો જ નથી, "નહિ ધરકે ન બાટકે" આવા ટીકાકારોએ કુકુમ્ભી શેરાઓ પરિક્ષક વર્ગમાં નજ અપવું એ માફ છે, તેનો મને તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, જેમકે મારા "કલાન્ત કવિ" વખતે એક બે કાવ્યમુખ્ય અધિપતિઓએ કર્યું હતું જેમને વાસ્તે હું જાની ડોકીને કહી ચક્ર ધ્રુ કે જેમનો એક અધૂર પણ મમલપા નથી; અને જે વિષય હવે તેઓ આ જન્મમાં તો સિખી ચકવાના જ નથી; તેવાઓ કાવ્યના પવિત્ર વિષયને નખોરીયું કરે એ કેહેવું હાસીજનક છે! આમ કરવાથી નાહક વિવાદ સાવવામાં નિરર્થક કાલક્ષેપ થાય છે, અને વિવાદ ન સાવવામાં ગ્રંથકારને નુકમાન છે. સમજ વિદ્વાનને મારી વિનંતી છે કે મકારણ વિસ્તારવાર દોષ બનાવેથી તેમની આજ્ઞાને આધીન થઈશ.

નવિશદ
તા. ૧૮ ફેબ્રુઆરી અને ૧૮૮૬ }
જાગ્યાસંકર ઉત્તાસરામ કંધારીયા

સૂચના—દીકાકારોને આ બે કવિતાઓ સાથે લેવું દેવું નથી

સંસ્કાર

- છેવછમીલી છમિ તુજ નિગળુ છકે છકલો પ્રેમળ આજ
મન મહગની હૃદયકમળમા ઉવટ પ્રેમથી પ્રેમુ આજ ૧
- મહુ કરી મનમોજ ધરી મનમદિ પાવન કીધુ આજ
ખગખગ આસુ ગરે મોતીકા ધગ અંચળ હું વધાતુ આજ ૨
- હૃદયકમળ ધોડધદય પૂરેપુરે પસારે લક્ષ્મી આજ
વાદડલી મધુરી શ્રીવા ધર પ્રિતે કરે હુ પૂજન આજ ૩
- સલણિ મનદર સુરત દેખિને ગગગ ઉછળે શ્રોણિત આજ
પળપળ પડધા પડે પ્રેમના પગમ પડેથી શ્રવણે આજ ૪
- પ્રેમતણા નિર્મળ ઝરણામા કરી સ્નાન આવ્યો છુ આજ
પવિન પૂરે। પૂજન કાળે પ્રેમ પ્રતાપે થયો છુ આજ ૫
- હૃદય ગહી રમતી ગદિયાળી છબિથિ અગમ ગત પ્રેમુ આજ
ચંદ્ય કરે દર દરી વિરચી વિણા વળડે વાણી આજ ૬
- તસ્મિન પગમાન પૂરેપુગ ભર્યા ગસ ખેલો આજ
સુકુટ મણી ગખિ લચી નચી રહે મધુરમિવા કમકારે આજ ૭
- હૃદય હૃદય ગત અંતર કરી જાણો ભુલી ગયા છો આજ
નન ગસ તાડવ નવત બનોખા જોમનવતા જાણો આજ ૮
- નિગમન મનથી વચન લીધુતુ તે માભરતું નથી શુ આજ
તવ મદિ પ્રાર્થણુની ગળ જવ યુગન કીધી ભુલી શુ આજ ૯
- અતર ભેટે અતરની ગત જણાવી તે નવ ભૂલિશ આજ
ચાલ પ્રેમિ શરણાગતને શુ સમળ મલુણા છો સરતાજ ૧૦

સમસ્ત ચિતૈગ્ગસાત્મિકાને

સમસ્ત વિદ્યારૂપસાત્ત્વિકાને

મમસ્ત ત્રેલોક્યવિનિર્મળાને

પ્રમાણ પ્રેમાર્પણ પ્રેમજાને

વાલ

સૌંદર્યલહરી

॥ પદ્ય ભાષાન્તરમ્ ॥

અથ બ્રહ્મલહરી

શિખરિણીવત્

૧

રહે શક્તી સાથે જગત રચનાને રચિ શકે,
નહીં તો પાસૂએ શિવ કદિ નહીં ફેરવી શકે,
વિરંચી વિષ્ણુને હર સ્તાવી તને ના મળિ શકે,
કહો પાપી પ્રાણી કયમ કરિ નમી વા સ્તવિ શકે. ૪

૨

વિરંચી પામીને પદ કમલ પાંચ કણુ કરે,
પ્રતાપે તેના એ અખિલ જગને ઉત્પન્ન કરે,
હરી તેને નિત્યે નિજ શિર સહસે થકિ ધરે,
વળી ભાગી તેનું હર તનશું ઉદ્ધૂલન કરે. ૮

૩

ચિતે અજ્ઞાનીના તિમિર હરણી સૂર્ય નગરી,
જડાને ચૈતન્ય પ્રસૂન મકરંદે વહિ શ્રુતી,
દરીદ્રીને આલસ સુખજ વસચિત્તામણિ તણી,
વિષ્ણુ તું છે દંપ્ત જગ જલધિ નીમગ્ન જનની. ૧૨

૪

જુદો તારાથી છે અમર ગણને પાણિ નિજથી,
જનોને આપે છે અલય વર એવી તુંજ નથી,
ભયેથી ભિગારે અધિક ફલ ધ્રુવછાધિ વિતરે,
ભવાની એવાં છે ચરણ તુજ પ્રાણી ચરણને. ૧૬

૫

તને આરાધીને પ્રણત જન સૌભાગ્ય જનની !
કરી મૂછાં પુર્વે હરિ હર તને નારિ રૂપથી,
શરીરે શીવારો રતિ નયન વીલાસિત વડે,
તને આરાધીને મહત મુનિને મોહિત કરે. ૨૦

૬

ધનુ પુષ્પોનું ને ખણ્ણ કરિ પંક્તી જમરની,
લખ મામગ્રીને સહ નિરખળી ધંધ્યશરની,
કટી પોતા કેરો રૂપપતિ સુસામંત કુમળો,
મદ્યો વાયુ ગીરો મલય થકિ મુદ્દે રથ કથો. ૨૪

વળી છે પોતાનું લલિત વપુ ભરમીભુત ધયુ,
મહીમા તારો છે હિમગિરિમુતા શી રિત કરું,
દટાશે તારાથી મદન તુજ પામી કઈ કૃપા,
રહી એકાકી ને અખિલ જગ છતી સિધું મહા. ૨૮

૭

ધ્વનિત્ કાંચી ઝાઝી કુચ કરિતનૃકંભયજામાં,
તનુ મધ્ય હોણા શરદ શયિગું આનન વરા,
ધરી દસ્ને દેવો ધનુષ શર પાશાંકુગ વળી,
અમો આગે શ એ પ્રકટ શિવની શક્તિ સખળી. ૩૨

૮

સુધા સીધૂ મધ્યે મણિદ્વિપ વિંધ્યો કદપતરૂએ,
કદંબે છાએલા વન સહિત ચિંતામણિ ગ્રહે,
શિવાકારે મંચે પરમ શિવ પર્યંક વિહરી,
બળે જે એ રૂપે ધન ધન ચિદાનંદ લહરી. ૩૬

૯

સુલાધારે પૃથ્વી મણિપુર વિષે છતિ જળને,
વળી સ્વાધિષ્ઠાને અગ્નિ હૃદયે વાયુ બળને,
સુકંઠે આકાશ બ્રમ્હ્ય મનને છતિ સરવે,
પતી સાથે નિત્યે સહસ્રદળ પદ્મે તું વિહરે. ૪૦

૧૦

સુધાની ધારા જે સુગ ચરણથી આવ કરતી,
સિંચો છો તેનાથી જગત તણિ જંજળ જળરો,
વળી મૂલાધારે ભુજગ તણિ તો મૂંછળિસમાં,
ભવાની સૂતાં છો સુખચિ કુલ કુંડે રસભર્યા. ૪૪

૧૧

ત્રિકાલો તો ચાર પ્રથમ લહિને પાંચ પછિથી,
નવે ચોની ચંત્રે શિવનિ નવ મૂલ પ્રકૃતિથી,
થયા ત્રેતાળીસ અથન કરતાં કોણ સરવ,
દળે અઠે સોળે ત્રિવલય ત્રિરેખાયુત તુજ. ૪૮

૧૨

કદી કીડા મૂર્ખ વૃધ નયનહીણો જન હરો,
કટાક્ષે તારાથી સુવતિ ચતધા પૂઠ ફરશે,
ત્રુટે વેળીખંધો કુચકલશથી અંચળ દળે,
હઠે ત્રુટે કાંચી વસન ખશિને ગાત્રચિ પડે. ૫૨

૧૩

તપે ના જે પામે અમર લલના તે પ્રિતિ થકી,
 નિહાળીને પામે ગિરિશ તણિ સાયુજ્ય મુકતી,
 ભવાની એવું છે અનુપ તુજ સૌંદર્ય તનડે,
 વિરંચાદી કદથી કવિવર મથે ભેડ ન જડે. ૫૬

૧૪

પુરાં પૃથ્વીનાં તેા છપન, ઉઠકે ખાવન વળી,
 દ્વિપાટી અક્ષીનાં વળિ અનિલનાં ચોપન મળી,
 બહોતેર બ્યોમે મન વિષયનાં ચોસઠ યયાં,
 ભવાની તારાં તે મયુખ પર પાદાંબુજ રહ્યાં. ૬૦

૧૫

શરચ્ચંદ્રીકાની સમ શરિર છે સુંદર અતી,
 જટાશૂટે બાંધી મુકુટ મહિ ધાયો અમિનિધી,
 વળી ધારેલાં છે વર અભય રક્ષાહિત કર,
 તથા માલા ધારી રક્ષિતમણિની પુસ્તક વર. ૬૪

નમીને જે એવા લલિત તુજને ભારતિ રૂપે,
 કવીઓ મૂખેથી મધુરિ મધુરી વાણિ ઉચરે,
 અહા જેની આગે સિર મધુ વળી દ્રાક્ષાક્ષણી,
 લગાદે લેખામાં નયિ મધુરતા કાંઈ રૂળની. ૬૮

૧૬

પ્રભાતે ઉગંતા દિનકર સમી કાંતિ અરૂણે,
 ખિલાવે છે દેવી કવિગનરૂપી પદ્મવનને,
 બાજે છે જે પ્રીતે સરસ્વતિનિ ત્રંગારલહરી,
 ગમીસ વાણીથી મદ્યત મુનિનાં લે મન દરી. ૭૨

૨૬

વિધાતા વામે ને હરિ વિરતિ પામે હર શમે,
અને મૃત્યુ પામે ધનપતિ વિરામે વળિ યમે,
મિચાઈ જાયે છે નિરમિલિત માર્હેદ્ર નયન,
મહા સંહારે છે સતિ તવ પતીનું વિલસન. ૧૧૬

૨૭

તુટી લાગી વાણી મુજ તણિ ભવાની જપવિધી,
વળી સર્વે સુદ્રાકર થકિ ક્રિયા જે કંઈ થતી,
પ્રદક્ષીણા મારી ચરણ થકિ જે જે ગતિ કહું,
વિધી આહુતીની વદન મહિ જે જે કંઈ ધરું. ૧૨૦

સુબું મારે તે તો ગણું છું મન અષ્ટાંગ નમન,
સહુ સૂખો મારાં તણું ગણું છું સ્વાત્માર્પણ મન,
ગમે તેવો માતર તદપિ તુજના ભક્તજનની,
પુજા માની લેને ગતિ વચન ને કર્મ મનની. ૧૨૪

૨૮

સુધા નિત્યે પીતા અરિભય જરા મૃત્યુ હરતા,
તથાપી મૃત્યુને વિધિ સુરપતી આદિ ખમતા,
અહા ! પીને કાળું અતિશય કરાળું વિષમહા,
જીવે છે જો શંખુ જનનિ તવ તાટંક મહિમા. ૧૨૮

૨૯

વળાવાને કાંઈ પ્રિતિ થકિ સદાશીવ ભવને,
ઉભાં થાતાંમાં તો તુજ પરિજનો વાણિ ગજવે,
કરો પ્રદા વિષ્ણુ અમર પતિ રે ! શીરધિ પરા,
રખે લાગે કાંઈ સુકુટ લટકે ટોકર જરા. ૧૩૨

૩૦

રચ્યા તંત્રો પહેલાં પથ્યપતિ પુરાં ચોસટ ખરાં,
જગત્ તંત્રી લીધુ તદપિ ન મળ્યો સિદ્ધિમહિમા,
તહારી આજ્ઞાથી પછિ તુજ તણું તત્ર રચિયુ,
પુરુષાર્થે સર્વે બર્ણુ જગત માહી વિલસિયુ. ૧૩૬

૩૧

સ્મરારી શકતીને મદન શયિ બાનું અભિનિધિ,
શિવારી ને હુમા મરપતિ પેરા માર જ હરિ,
તહારી હૃદયેખા થઈ પદત્રિપૂટી મહિ બળે,
મહામત્રે તારા જનનિ તવ નામે લસિ રહે ૧૪૦

૩૨

શિવારી ચોનો ને તૃતિય જલજા આલ કરિને,
ઉપાસે છે માતર નિત્ય નિરવધી બાહન તુજને,
કરે બાધ્યાં લેલે વલય ગુંથિ ચિતામણિગુણે,
હજારો આહુતી ઝુરભિ ધૂત હોમે બરછટે ૧૪૪

૩૩

વપૂ યજ્ઞ કેરુ શયિ સુરજ રૂપી સ્તન યુત,
ભવાની ચોતે હો મન મહિ લર્હુ માતર યુજ,
લર્હુ તારો આત્મા બગવતિ । નવાત્મા ચિવરૂપે,
તસો શ્યેય ધ્યાવા ચિવ તુંજ સમાનરિત રસે. ૧૪૮

૩૪

મને તું વ્યોમે તું મરૂતવણિ અમી જળ તુંજ,
ભુમીએ તું દેવી સરવજ મહતત્ત્વ સ્વરૂપ,
ચિદાનંદે દહેરે તદપિ ચિવરાણી પદ ધરી,
રહી છે છાઇને નિત વિલસવા વિશ્વરૂપથી. ૧૫૨

૪૫

હું વંદું શંભૂને શત સુર શશી કાંતિધરને,
મળી અંગેાઅંગે સતત તુજ આરા મહિ રહે,
(ક્રમકે) ભણ સક્તીભાવે ભવ ભવ વસે ભક્ત જન જે,
શશી ભાનૂની જ્યાં નથિ ગતિ તહાં બ્રહ્મભવને. ૧૫૬

૪૬

વિશુદ્ધે વંદું હું શુદ્ધ સ્ફટિકશા ગૌર હરને,
પ્રકર્તા જે જ્યોત્તે, વળિ શશિ સમી કાંતિ તુજને,
અહા ! માતર્ મુક્તી ગિરિશ તણિ સાયુજ્ય તુજમાં,
ચક્રેરી શુ શોભે પરમ પદ પામી જગતમાં. ૧૬૦

૪૭

ભળું ભાવે ભોગી મધુર મઠરંદસ્થ વિહરે,
કરે કીડા કામી મહત મુનિના માનસ સરે,
કરે છે આલાપે વસુ દશ સુવિદ્યા પ્રગટ જે,
ધરી હંસી જોડું નિત હૃદય પંકેડું વિષે. ૧૬૪
અવિદ્યા વિદ્યાનું સ્પુટ અતુલિત જ્ઞાન જ કરે,
અને તે જ્ઞાનીને ચિત પરમ આનંદ લહરે,
અવિદ્યાને કાપી મન પરમ વિદ્યા ભણિ કરે,
તણ દોષ ગ્રાહી ગુણ શુ પય પાણી જુડું કરે. ૧૬૮

૪૮

તવ સ્વાધિષ્ઠાને અગનિ રૂપ સંવર્ત ધરાને,
ભળું તેની સાથે મહત કર્ણુખાળી જનનિને,
જગતતકોધામીથી કુપિત પતિના નેત્રચિ જળે,
દયા દ્રાપી દ્રષ્ટી તુજ નયન ત્યારે અમિ દળે. ૧૭૨

૩૬

મણીપૂરે વાસી પુણું તમશું મેઘેશ મનથી,
તડિદ્વિપે શોભે પ્રિય તમહરા શક્તિ તુજથી:
લસે રત્ને તારા થકિ શચિપતીના ધનુશું તે,
વળી વસેં વેગે હર રવિ હવે હઘ્ન જગતે. ૧૭૬

૪૦

સુલાધારે શકતી કરતિ સમયા નૃત્યશુભ તે,
લહું તારો આત્મા નટ નવ રસે તાંડવ કરે,
સુયોગે બન્નેના પુરવ કલના સંસતિ થવા,
હયા લાવી સ્થાપ્યુ જનક જનનીરૂપ જગ આ. ૧૮૦

॥ ઇતિ શ્રીબ્રહ્મસહસ્રી સમાપ્ત ॥

૬૬

વિષ્ણુ સૂરત નૂરત નહીં નહીં ધ્યેય વિષ્ણુ ધ્યાન,
તન્મય લય વિષ્ણુ કયાં લહે ચિન્મય પરમનિદાન,
ભેભનવંતી ઝલમલે જગજગે જગજયોતિ,
ખરિ લહરી ધૃંગારની પૂરણ પ્રેમ પનોતિ.

બાલ

અથ ધૃંગારસહસ્રી

૪૧

(મુદ્રવર્જનમ્)

મણી બારે બાનુ જડિ કિરિટ ને સાંદ્ર મનથી,
પર્યો ઉ સૌવર્ણે કવણ કથરો ચોદન કથી,
રહી જેની પામે અરધ શશિ રંગો બહુ ધરે,
ધનુ માહોડીશું, કિરિતિ કરનારો થમ કરે. ૧૮૪

૪૨

(કેશવર્ણનમ્)

લસે છે કલ્યાણી અચિત વન ઈંદીવરસમો,
 ઝિણા સિન્ધ રયામ પ્રચુર જ્યુથ જે કેશ તુજનો,
 મહંદ્રી વાડીનાં સહજ સુરભી પ્રાપ્ત કરવા,
 વસે જેમાં પુષ્પો, જમ તમ હરે તે મતિ થવા. ૧૮૮

૪૩

(સીમંતવર્ણનમ્)

અમો અશાનીનું જગ જનનિ રાણી ભવતણી,
 કરેા હેમ પ્રેમે તવ સુભગ સીમંત સરણી,
 લસે જાણે તારા વદન તણિ સૌંદર્ય લહરી,
 વહી આવી વેગે પુર પુરિત ઓતેથિ ઢળકી. ૧૮૨
 વળી સારું તેમાં શુભ સરસ સીંદ્રર સુતનું,
 અહા ! દીપે જાણે નવ કિરણ જિગંતું રવિનું,
 કિધું કેદી જાણે સઘન પ્રખળા કેશસમુદે,
 રદ્યા કાંતી ધારી ધનતિભિરની ઘોર સમજે. ૧૮૬

૪૪

(મુખવર્ણનમ્)

સ્વભાવે જૂલંતા અલક વળવાળા તવ મુખે,
 રદ્યા હિ છાઈને જમર શિશુ પંક્તી રૂપ વડે,
 રૂંડું જોવું તારું મુખ કરતું જે પંકજ તણી,
 પરીહાસી પોતે અતિશય મૃદ્ધ સુંદર ગણી. ૨૦૦
 ભરી ભારે જેમાં કુસુમરજ પંક્તી દશનની,
 ધરી જોવી જેણે પ્રપુલિત સુકાંતી કમલની,
 સુગંધીમાં જોને સતત મદ પી મસ્ત જનતાં,
 પુરાનીનાં નેત્રો જમરરૂપ તારા વદનમાં. ૨૦૪

૪૫

(લલાટવર્ણનમ્)

લલાટ પ્રથેત દ્યુતિ વિમલથી સુંદર લસે,
મને માનું જાણે મુકુટ શશિનો અર્ધ લયકે,
ઠરે જો બે લેગા શશિ અરધ કાંતી રૂઠિ લહે,
પુરો પૂર્ણીમાનો પિયુષમય ચંદ્ર સ્પુરિ રહે. ૨૦૮

૪૬

(શૂવર્ણનમ્)

ભવાં જાણું છું હું રતિપતિ ધનુ બેજ ઠડકે,
રહી જેમાં રૂઠી પણછ તવ નેત્રાવલિરૂપે,
દિસંતું જાણે કે રમર શ્રદ્ધિ રહ્યો વામ મુઠરે,
ઢળાયેલું મધ્યે જીવન બય બંગાતુર ઉમે । ૨૧૨

૪૭

(નેત્રવર્ણનમ્)

સ્વીરૂપે તારું નયન જમણું હીન પ્રકટે,
સુજે છે ડાણું જો રજનિ રજનીનાયકરૂપે.
ત્રિજ દહી તારી પ્રકુલ હિમ પંકેરૂદ્ધસમી,
સુજે છે સંધ્યા જે દિવસ રજની અંતર રમી. ૨૧૬

૪૮

(દક્ષિર્ણનમ્)

વિશાળા કલ્યાણી શુભ મૃદુ અયોધ્યા કમલથી,
રૂપાની છે ધારા વણિ સુમધુરા લોગધિ ભરી,
અવંતી દહીએ બહુ નગરને જો રિત જિાયાં,
યતું તેથી દહીરમણુ નિત નામે નગરના. ૨૨૦

૪૯

ઠવીવાણીરૂપી નવ કુસુમરેણું ભરિ જહાં,
અહા ! તેના લોગી બ્રમર શિશુશા કર્ણુ તુજના,
અડીને બે અક્ષુ તવ નવરસ સ્વાદ લહતાં,
દિસે છે ઈર્ષાથી અરુણ ત્રિભુ' અક્ષૂ પ્રજળતાં. ૨૨૪

૫૦

ગણે શૃંગારાદ્રોહરશું નવ દષ્ટી અવરને,
સરોષા ગંગાશું ગિરિશ ચરિતે વિસ્મય કરે,
નિતી શોભા પંકેરૂહતણિ, અહી શંભુચિ બિન્દી,
હસંતી આલીશું, મુજ પર કૃપાક્ષેમકરણી. ૨૨૮

૫૧

જઈ લાગી કહેં ગરૂડનિ સમી પાંખ ધરતાં,
પુરાનીના ચિત્તે થકિ સરવ શાંતિ હરિ જતાં,
રૂઠાં નેત્રો તારાં શિરકુસુમ હીમાચલકુલે !
દિસે બાણે ખેંચું કરણ મુખી જો બાણ મદને. ૨૩૨

૫૨

લસે બૂદાં રંગે ત્રણ નયન, ઈશાનનિ સખિ !
પ્રિતે આંખયું જેમાં સરસ નવનીલાંજન વણિ,
દિસે બાણે બ્રહ્મા હરિહર દરીથી પ્રગટવા,
ત્રિમૂર્તિ રે માતર્ સિત રજ અને તામસ ધર્યા. ૨૩૬

૫૩

લસે નેત્રો તારાં અસિત સિત ને રક્ત વરણે,
અમોને બાણે કે પુનિત કરવાને હરપ્રિયે !
કરી કાલીદીને સુરસરિ અને શોણ નદને,
ત્રણે તિર્યો લેળાં તિરથ પ્રગટયું પાવન શિવે. ૨૪૦

૧૩

(નિર્ણવાર્ણનમ્)

દિપે જાસૂદીના કુસુમસમ રંગે વળી સદા,
પતી પોતાકેરા ગુણકથનમાં ચંચલ મહા,
દિસે જોવી જીવંદા સ્ફટિક સમી જ્યાં જારતિ વથી,
લહે ગોશે કાંતી અરૂણરૂપ માણિક્યનિ લસી. ૨૮૦

૬૪

(તાબૂલવર્ણનમ્)

પ્રસાદી શબૂની હારિ શચિપતી કાર્તિક વળી,
નથી લેતા તોયે અસુર નિતિને યુદ્ધથી કરી,
ઉતારી આયુધો શચિ કપુર જેવી ધવલિકા,
સદા જોળે માતરૂ તપ વદન તાંબૂળકલ્પિકા. ૨૮૪

૧૫

(સ્વમીવર્ણનમ્)

ગિરા ગાતી વીણા સહ પશુપતીના યશવતી,
અહા ! વાહવા ! વાહવા મધુરમુખ શબ્દો ઉચરતી,
પછી ગાતાં, પોતે કલશવનું માધુર્ય સુણતાં,
વિણા જોળે નાંજે લજવઈ ગિરા તેત્રકુશલા. ૨૮૮

૧૬

(શુશ્રુષર્ણનમ્)

પિતા જાવે પ્રાદી બુધરપતિજો રગ્ય સુકરે,
મહી વારંવારે તપ અધરપાનાતુર ચિપે,
શકે જાતી જોવા દરપણ ગુણે દડ ચિવને,
ગિરીકન્યા ! જોવી સુગુક ઉપમા શું કવિ ભણે. ૨૯૨

૮૩

(ચરણવર્ણનમ્)

શૂતી મૂર્ધાને જે તવ ચરણ છે ધારણ કર્યો,
દયા લાવી માતર મુજ શિર ધરો હે । હરપ્રિયા,
વહી ગંગા જેના સતત જલપ્રક્ષાલન થકી,
કિરીટે વિભૂના વળિ દ્યુતિ દિપી જાવક તણી. ૩૬૮

૮૪

ફડા લાગે આંખે તવ ચરણ જે જાવક ભયો,
નમું તેને માતર સહજ દ્યુતિથી જે દિપિ ઉઠ્યા,
સહે જેનો માર પ્રમદવન કંઠેલ તરૂ જે,
સદા તેને દેખી પશુપતિ અસૂયા થકિ બળે. ૩૭૨

૮૫

સપત્નીકા ફેરું હર મુખથી ઉચ્ચારણ કર્યું,
પડ્યો પાયે તોયે મૃદુ ચરણથી તાડન કર્યું,
લલાટે તે જ્યારે નુપુરવ જે ખણખણી ઉઠ્યો,
શકે શીવારીશું ચિર બળિ રહેલો હસિ ઉઠ્યો. ૩૭૬

૮૬

જાત્યેા સર્વે રીતે તવ પદયુગે પદ્મમહિમા,
કહાંથી લે તારા પદનિ સમતા પદ્મ સરનાં,
ખિચાઈ પામે છે તુહિન શિકરે નાશ જલદી,
નિશાયે મિચાતું વળી સતત લક્ષ્મી મહિં વસી. ૩૮૦
પરંતુ તારા તો પદતટ હિમાદ્રી પર ફરે,
દિને વા રાત્રે વા સતત રસપૂરે ખિલિ રહે,
જનો ભક્તીભાવે બજી જનનિ ! પ્રાપ્તી બહુ કરે
સદા લક્ષ્મી ફેરી, તવ ચરણ જોવા શું નયિ કે ? ૩૮૪

૫૪

કરે વાતો માતર કરણમહ નેત્રો લહિ લિલા,
અસૂયાથી રે'છે સતતજલ મત્સી અનિમિષા
દિને વાસી દેઈ અસિત કમલદ્વાર હલનું
જતું રે'તું પાછું નિશિમહી ઉઘાડી સ્થિર થતું ૨૪૪

૫૫

કરે મેયો-મેયે પ્રલય ઉદયપ્રાપ્ત જગત,
કહે સંતો એવું, તુજ હિમગિરીરાજહૃદિત,
થઈ ઉન્મીયે જે જગત ઉતપત્તી લહુ શુ આ,
જાવાવાને કોધી પ્રલય થકિ દહી અનિમિષા. ૨૪૮

૫૬

હયા દ્રાથી દહી નિલકમલશુ સુંદર વડે,
મને વીદેશીને સતત નહવરાવે ધરિ મને,
કૃતાર્થો હૂં થાઉં વળિ નથી કઈ હાનિ તમને,
વને કે પ્રાસાદે હિમકરસમાં કીર્ણ પખરે. ૨૫૨

૫૭

અણીઆળી તારી કમર લુગ છે વાંકલડિ જે,
નહીં કો'ને યાચે કમ રમરધનૂનો નિરખિ તે,
અહા! જમારે દહી અવજ્વલ્ય ત્યાગી સ્થિર થતી,
દિને જાણે સાધ્યું શર ધનુષાશું નાયકરતી. ૨૫૬

૫૮

(તારેક વર્ણનમ્)

પટે તારે ગાલે સરમ પ્રતિમા કુંડલ તણી,
કિધે! ચક્રે ચારે મદનરથ માનું શિવમણિ !

ચઢી ચાલ્યો વીર રમર રમર અહીને હરવવા,
ખિયારો માપે જે સુરજ શશિ ચક્રે બધિ ધરા. ૨૬૦

૫૯

(કર્ણવર્ણનમ્)

સુધાધી જે મીઠી સરસ્વતિનિ સંગીતલહરી,
મહાહર્ષે તેને કરણમુલથી સિન્ધન કરી,
શિરે હાલો જ્યારે કરણભુષણો ખણખણિ ઉઠે,
શકે શાખાશીના મધુર મધુરા શબ્દ ઉચરે. ૨૬૪

૬૦

(નાસાવર્ણનમ્)

કરો નાસાવંશ, ધ્વજ દ્વિમગિરીના કુલતણી !
અમોઝે ઇન્દ્રેલાં સદ્વિત સહુ કાર્યપ્રવૃત્તી,
શિળા સ્વાસે જેમાં ઉત્પન ઘણું મૌહિતક રહ્યાં,
સમૃદ્ધી દર્શાવા બહિર પણ મુક્તામણિ ધર્યાં. ૨૬૮

૬૧

(અધરવર્ણનમ્)

રહ્યો રાતો રંગ પ્રકૃતિ થકિ તારા સુઅધરે,
લતા પર્વાળાંની યદિ ફળ ફળે ભેડ જડશે,
થયું તેની છાયા થકિ અરુણ છે બિખરેલ જે,
ખરે ! તે લાલને અધર સમતા કેમ કરશે. ૨૭૨

૬૨

(સ્મિતવર્ણનમ્)

સ્મિતજ્યોત્સ્ના પીને તવ વદનરાકા શશિતણી,
અઠોરોની ચંચૂ અતિ મધુરતાથી જડ થઈ,
ખટાઈ બહીને નમ શશિનિ પીયૂષલહરી,
પિયે છે સ્વચ્છંદે પ્રતિ રજનિ કાંલરૂપ ગણી. ૨૭૬

૬૩

(નિહવાવર્ણનમ્)

દિપે જાસૂદીના કુસુમસમ રંગે વળી સદા,
પતી પોતાઠેરા ગુણકથનમાં ચંચલ મહા,
દિસે જોવી છાંછા રક્તિઠ સમી જ્યાં જારતિ વશી,
લહે ગોરી કાંતી અરુણરૂપ માણિક્યનિ લક્ષી. ૨૮૦

૬૪

(તાબૂલવર્ણનમ્)

પ્રસાદી શંખૂની હરિ શયિપતી કાર્તિક વળી,
નયો લેતા તોયે અસુર જિતિને સુદથી દરી,
ઉતારી આયુધો શયિ કપુર જેવી ધવલિકા,
સદા ચોળે માતર તવ વદન તાંબૂળકગ્નિકા. ૨૮૧

૬૫

(સ્વમીતવર્ણનમ્)

ગિરા ગાતી વીણા સહ પશુપતીના મથવતી,
અહા ! વાહવા ! વાહવા મધુરમુખ શબ્દો ઉચરતી,
પછી ગાતાં, પોતે કલરવનું માધુર્ય સુણતાં,
વિણા જોળે નાંજે લજવઈ ગિરા તંત્રકુશલા. ૨૮૨

૬૬

(મુખાવર્ણનમ્)

પિતા જાણે ગ્રાહી બુધરપતિજે રમ્ય મુઠરે,
ગ્રહી વારંવારે તવ અધરપાનાતુર શિવે,
શકે આતો જોવા દરપણ મુખે દઃ શિવને,
ગિરીકન્યા ! જોવી મુખુક ઉપમા કું કવિ જાણે. ૨૮૩

૮૩

(ચરણવર્ણનમ્)

શૂતી મૂધાને જે તવ ચરણ છે ધારણ કયાં,
દયા લાવી માતર મુજ શિર ધરો હે ! હરપ્રિયા,
વહી ગંગા જેના સતત જલપ્રસાસન થકી,
કિરીટે વિષ્ણુના વળિ દ્યુતિ દિપી જાવક તણી. ૩૬૮

૮૪

ફડા લાગે આંખે તવ ચરણ જે જાવક ભયો,
નમું તેને માતર સહજ દ્યુતિથી જે દિપિ ઉઠ્યા,
સહે જેનો માર પ્રમદવન ઠંઠોલ તરૂ જે,
સદા તેને દેખી પશુપતિ અસૂયા થકિ બળે. ૩૭૨

૮૫

સપત્નીકા કેદું હર મુખયિ ઉચ્ચારણ કર્યું,
પડ્યો પાચે તોયે મૃદુ ચરણથી તાડન કર્યું,
લલાટે તે જ્યારે હ્રુપુરરવ જે ખણખણી ઉઠ્યો,
શકે શીવારીશું ચિર બળિ રહેલો હસિ ઉઠ્યો. ૩૭૬

૮૬

જીત્યો સર્વે રીતે તવ પદયુગે પદ્મમહિમા,
કહાંથી લે તારા પદનિ સમતા પદ્મ સરનાં,
ખિચાઈ પામે છે તુહિન શિકરે નાશ જલદી,
નિશાયે મિચાતું વળી સતત લક્ષ્મી મહિ વસી. ૩૮૦
પરંતુ તારા તો પદતટ હિમાદ્રો પર ફરે,
દિને વા રાત્રે વા સતત રસપૂરે ખિલિ રહે,
જનો ભક્તીભાવેભજી જનનિ ! પ્રાપ્તી બહુ કરે
સદા લક્ષ્મી ઠેરી, તવ ચરણ જોવા શું નયિ કે ? ૩૮૪

૮૭

(પ્રપન્નર્જુનમ્)

દિપે જાણે દેવી પ્રપદ તવ કાન્તિનું ભવન,
 વિપત્તી સર્વેને હરણ કરતા દુઃખ પ્રખલ,
 મહારાનીઓએ કઠિન કમઠી પીઠનિ સમા,
 ગણી દીધી દેવી અહહ! ઉલટી કેમ ઉપમા. ૩૮૮
 પુરાણે પાછા ઉપનયન કાલે હરખથી,
 ઉપાડીને મૂક્યા પથર ઉપરે કેમ સુમતી,
 અરે તે લાગે છે અતિ પ્રખળ આશ્ચર્ય મુજને,
 બધાએ યેલા છે કહિ કઠિણ કયાં કેમખળ અને. ૩૮૯

૮૮

(નખવર્ણનમ્)

પુનઃકાલે દેવી સ્વરગરમણી—હસ્તકમલ
 અહા સંકેત્યાયે શયિયકિ શું જોવા નખ તુજ,
 હસે છે મિઠ્ઠારી તવ ચરણશું કદપતરને,
 મને લાગે જાઝો ફરક મહિમામાં અતિશયે. ૩૯૦
 કદે ચણી કેઈં નવ કુમ્ભપત્રે પુજન ને,
 મળે માતર મોહું મુક્ત મન ધર્યેલું જન તે,
 ઘડી હોયે પોતે અતિ પ્રખલ હારિદ્રદ્ભિયો,
 યતો લક્ષ્મીવંતો સુરત પદ તારાયિ મુખિયો. ૪૦૦

૮૯

૪૦૮ે સાચું ક્યારે તવ ચરણ-પ્રક્ષાલનજલ
 અભાતે ભોળેલું શકિશ પિ હું વિધાયિ અખલ ?
 કવે ને પામીને તુક જન કવીતા રસવતી,
 શકે વાણી કેરા મુખકમલ તાંબૂલરસધી. ૪૦૪

હરિપ્રેમપંચદશી

બાગમાં અનુરાગમાં કે પુષ્પના મેદાનમાં,
 જોળી તને આવર આંખે, તોય મેં હીઠી નહીં. ૭
 સરખાવિ તારું તંન મેં, જોળી ચંબેલી વંનમાં,
 પણ હાથ ખૂળી આજની કરમાઈ કાલ દિઠી નહીં. ૮
 તું તો સદા નૂતન અને આખું જગત નિત્યે જુઠું,
 મિથ્યા પ્રપંચે ક્યાં ચકી તું ! તેયિ મેં હીઠી નહીં. ૯
 તું તો ખરી જ્યાં પ્રેમ પૂરણ, પ્રેમિનાં કાળજ બળે,
 એવી દયા તો એ ! શુભાની, મેં કહીં હીઠી નહીં. ૧૦
 મુખચંદ્રમાં મેં દીકિ છે આખી છળી આ જગતની,
 પણ આંખડી મુજમાં વસી તું, તેયિ મેં હીઠી નહીં. ૧૧
 એ કાળજની ઠેર કાં કાપે હવે તો ચઇ ચુકી,
 મેં તો પ્રથમ કાચુ સુપ્રેમે, તોય મેં હીઠી નહીં. ૧૨
 ટાઇ દેવ આવી કાનમાં કે છે શિખામણ પાંસરી,
 આ જગતની જંજાળમાં અતુરાઈ તો હીઠી નહીં. ૧૩
 જ્યાં પ્રેમ મારો જળહળે, ત્યાં તેં દિપો બહલો ખરો,
 તો આ જગત છોડ્યા વિના, ચુકતી બિલ્લ હીઠી નહીં. ૧૪
 એક દિન મળશે તે અધરસૂધા સખૂરી જાલ ધર,
 હાં એ બપુએ છે ખરું, પણ હાલ તો હીઠી નહીં. ૧૫

૨ દર્શનમ્હા

રામ-સદૃશ ગચ્છ

- દિલદારના દર્શન વિના ણીજીં મને ગમતું નથી,
 પુતળી પઠે નજદીકમાં બેઠા વિના ગમતું નથી. ૧
 મુખચંદ્ર જોપે ઝળહળી ઝરતું સુધા જ્યાંથી વહી,
 તે મુજ ચક્રેર ગરીબને પીધા વિના ગમતું નથી. ૨
 કુદરત તણી જલિહારિના હું રમું રંગીલો રંગમાં,
 પણ હાય ! ભરછક રંગને છાંટ્યા વિના ગમતું નથી. ૩
 છો માહરા નાંધે શુન્હાઓ નિંદકોનો દક્ષતરી,
 પણ મરત તુજ દરબારમાં આબ્યા વિના ગમતું નથી. ૪
 એક જો તું દે ચુંબન મને તો કરું કવીતા કાંકડી,
 ખ્યારી તહારા ગૂણનાં ગાયન વિના ગમતું નથી. ૫
 મોંઘેરા તુજ ચુંબન થકી મોંઘી કવીતા માહરી,
 પણ લેખણીને તુજ છળી લેખ્યા વિના ગમતું નથી. ૬
 શો મોહ દુનિયાનો કરું, દુનિયાં દિઠી દોરંગિ મેં,
 પણ માહરે તો તાહરા એક રંગ વિના ગમતું નથી. ૭
 ખટકી ખટક કર્પુર કરે ઝટકી ઝટક અંચળ તણી,
 છટકી છટકે કળ કાળજની, કળ વિના ગમતું નથી. ૮
 તુજ ગૌર શીતળ સ્વમ્હ શર્વરિ શરદ શર્વરિનાયના
 પીયૂષશી ગલળાંહ તે નાંખ્યા વિના ગમતું નથી. ૯
 એ તાહરી આચા દિગંતી રેખ સમ પીડા કરે,
 રે ક્ષણ પ્રતિક્ષણ મધુર મુખ નિરખ્યા વિના ગમતું નથી. ૧૦

હરિપ્રેમપંચદશી

૧ દીઠી નહીં

રામ સોરઠ-તાલ ત્રજલ

ગઈ મક-મ-મક જો હવા પલટ ના તો દિલમેં અપને કાર દય'-એ રાહ)
 બલિહારિ તારા અંગની ચંગેલિમાં દીઠી નહીં, ૧
 સખતાઇ તારા દીલની મેં વજામાં દીઠી નહીં.
 મન માહફેં એવું કુળું પુષ્પપ્રહાર સહે નહીં, ૨
 પણ હાય ! તારે દિલ દયા મેં તો જરા દીઠી નહીં.
 એક દીન તે અલકાવલીમાં દીઠિ'તી મુખની છબી,
 પણ શુભ થઇ ગઇ તે શુમાની, ત્યારથી દીઠી નહીં. ૩
 એ કંઇ જરા કર ચોચ કે મારી ઉપર શાને શુમાન ?
 મેં દેહ અર્પ્યો તોય પણ, દિલદારને દીઠી નહીં. ૪
 મુમાનિ મુખરાખાજ ગોરી સુંદરીઓ મન હરે,
 પણ કોઇએ એ યાર સમ તુજ સુંદરી દીઠી નહીં. ૫
 એ વીર વિરહી જોળવા તુજને જગત કંઇકંઇ ભર્યો,
 ગિરિવર શુદ્ધ કે કુંજકુંજે તોય મેં દીઠી નહીં .

અંતર દવાનળ જવાળથી કહેં સસ્મિભુત આપું જગત,
 પણ ભાગ તે તુજ ખેલનો રાખ્યા વિના ગમતું નથી. ૧૧
 કંઈ સ્વાર્થ કે કારણ તહારા પ્રેમમાં મારે નથી,
 પ્રેમનું કારણ પ્રેમ, તે વીના બીજું ગમતું નથી. ૧૨
 શો સ્વાર્થ યુલયુલને ગુલાબી રંગમાં આવી વસ્યો,
 એને ઘડીબર રંગ તે જોયા વિના ગમતું નથી. ૧૩
 બાણ ન માણું હું ચહું ઘડિ એક મળવા કેાટમાં,
 પણ દેખતી ન હિસાબ તું, રોયા વિના ગમતું નથી. ૧૪
 પ્રતિરાત્રિભર તુજ આન્તિમાં પોકાર ચાલ લેકા કરે,
 ગમતું નથી, ગમતું નથી, આપું જગત ગમતું નથી. ૧૫

૩ કટાક્ષ

રાગ દેશ-તાલ મઝન

- (દિ. પાસે ઝરને લગે સાર, ના તડક વ. ખુલખુલે ઝાર બસ—એ રાહ)
- મધુર મધુરી આંખડીનિ કટાક્ષ તે કચમ વીસરે,
તે પુર દગલખાણ ભરી ભરબંધના કચમ વીસરે ? ૧
- રમવા કરી'તી આશ તુજ મૃદુ ગૌર બાહુબધમાં,
હરિયાઇ મોજે રડવડયો હું, દુઃખ તે કચમ વીસરે ? ૨
- અંતર પડેલા દાહ પર દુશ્મન લગાડે લૂણને,
તવ પ્રેમનાં બાધક કરે દુખ હાય ! તે કચમ વીસરે ? ૩
- સર્વાંગ કૌમળ કુસુમ લજવે એહવાં તારાં લસે,
પણ અતરે પથ્થર સમી પ્રિય પીડ તે કચમ વીસરે ? ૪
- મુજ દુઃખનો વિશ્રામ બહાલી ! મેં ધયોં મુખપકળે,
મુક થઇ ગયો લોગી જમર હુ બધ તે કચમ વીસરે ? ૫
- તુજ કાજ બંધન બેડિના કરું બધ અછેકે જુઠા,
પણ એક તુટતાં સાત સંધાયે કહો કચમ વીસરે ? ૬
- શાને ધરૂ ના માન જ્યારે માનિ તું થઇ નીવડે,
પણ નજર ગુસ્સાખાજના રસલાવ તે કચમ વીસરે ? ૭
- લઇ રકથ પર વીણા મધુરી ગાઉ તારાં ગિરદ હું,
પણ એવ ચહે અમૃત અધરના ઘૂટકા કચમ વીસરે ? ૮
- સુંદર મનોહર પ્રેમના નિર્મળ અરામાં નાહિને,
નાહો જગતને તૂજ માટે, ટેક તે કચમ વીસરે ? ૯
- છુટિ છુટિ પડી કપૂર ગૌર કપોલ પર અલકાવલી,
રૂપ નાગણી અંતર ડશી, દુખદશ તે કચમ વીસરે ? ૧૦

બતલાવું પ્રાણ ! ઉપાય ઘાયલ પ્રેમિ કેરા વેદનો,
 કરિ પાશ કંઠ દશ્યા વિના ચિત્ત ઝેર તે કયમ વીસરે ? ૧૧
 કામી વિચાર કરે કરોડો ચિત્ત તથાપી શું કરે,
 પણ પ્રેમિની પળપળ કહાપી દુઃખથી કયમ વીસરે ? ૧૨
 આવી લહેર સુગંધહેરાતી સુગંધી અલકથી,
 પેગામ આપે પણ નહીં તું ચિત્ત તે કયમ વીસરે ? ૧૩
 અંતર રૂધિર રૂશનાઈએ લખું લેખ નભ પાટી ઉપર,
 પ્રેમી તણા બહુ રંગ તે, અન્યાત્મમાં કયમ વીસરે ? ૧૪
 શાણા સનેહીનો સનેહી, મસ્તમાં મસ્તાન મલ,
 વીસરે કયમ વીસરે તવ મધુર મુખ કયમ વીસરે ? ૧૫

૪ મૂર્ખની મૂર્ખાઈ

રાગ-હપર પ્રમાણે

ફટ ! મૂર્ખની મૂર્ખાઈને તો વખાણુ ઝાઝુ હું શુ કરું ?
 દિલ દગ્ધને દલી કહે એ હુંખને હું શુ કરું ? ૧
 અમે પ્રેમપથી ભેગિડા, અનુરાગ બાગ મહી વસ્યા,
 શ્રુતિ શીર મૂકી પાય પછી વીવેકને હું શુ કરું ? ૨
 હુંખ સર્વ દાણુ ટાળિયે, પ્રાણદીપ જાતો બચાવિયે,
 પણ મૂર્ખની મૂર્ખાઈનો ન ઉપાય તે હું શુ કરું ? ૩
 કહા પ્રેમ ફલભ તાહરો કહા આ બધુ ગાડુ જગત,
 મહમસ્તને દે શિખામણો, એવા મૂર્ખને હું શુ કરું ? ૪
 તવ પ્રેમ તલ્લિન સર્વ વસ્તુ વિષે વિલોકુ હું તૂજને,
 ભરછક છકેલો દોકુ, હસતા દુષ્ટને હું શુ કરું ? ૫
 મુજ મસ્તને બનશે કયમે દોઢકાહિ દુનિયાની સહે,
 ‘અપની વિચારે ન ઔરકી લે સીર,’ તેને હું શુ કરું ? ૬
 શુ મને સમજાવશે કાણુ કુરાની વેદિયા,
 બાળી મુકયા ફૂરાન વેદ પ્યારી પછિ એ હું શુ કરું ? ૭
 કછુ વાર વાર હંઝાર કે, નથિ ‘નીતિ’ પ્રેમિના કોપમા,
 સમજે નહીં સમજાવિયો એ મૂર્ખને હું શું કરું ? ૮
 મસ્તાન આખુ જગત મહિરાપાનવત્ ઝાઝુ ધુમે,
 ડોળે ડહાપણુ મસ્ત આગે તેમને હું શુ કરું ? ૯
 પુરિ પાત્ર અતર ઉબવળે રળી મહીરા પ્રેમનો,
 મસ્તાન પાને સર્વદા, સડિયલ મહિરા હું શુ કરું ? ૧૦

વ્યવહાર વિદ્યા શાસ્ત્રને પૂરાણ દર્શન હું બણ્યો,
 ઈંછલ કુરાન બણ્યો તથાપી તેમને હું શું કરું ? ૧૧
 ભવસાગરે તોફાન વાયુ ગર્જના ધમધોરમાં.
 ઉપકંઠ બેસિ હસે ટિટોડી તેહને હું શું કરું ? ૧૨
 જાય મૂરખ ના સિધો, મુજ પંથમાં દહી કરે,
 નહિ વાંહિકો નહિ વાંહિકો યાજે પછી હું શું કરું ? ૧૩
 મુજ પંથ દુઃખલયો મળે, પશુ સૂખ તારા અધરવ,
 લાલચલયો મારગ અવળ લીધા પછી હું શું કરું ? ૧૪
 જહાં મૂર્ખ ટોણું તાજિયો ફટે તહાં મસ્તાન વાલ,
 શું કરું હું શું કરું ? કરું મૂર્ખમુખદર્શન ચરું. ૧૫

૫ મોહનમંત્ર

રાગ-લાવણી

('નાનુક પુતલી રતન છબીથી ભર જોખનમેં મસ્ત ખડી'—એ રાહ.)

- મહમાતી તારી આંખડલીમાં આવી વસ્યો છે મોહનમંત્ર,
 ગોરેગોરે મુખડે આલેખ્યો છે જીવતી જોખન જલમજંત્ર. ૧
- નયન ચઢેર રડે મુશકે મુખચંદ્ર અમલ જવ ના નિરખંત,
 ખ્યારી પ્રીતી પાશે પ્રેમી પ્રીતમ પડીઓ રે પરતંત્ર. ૨
- પ્રેમ તહાં રે કેવો પટંતર, કાં લાળે હઉં અધરક્ષત દંત,
 જોખન મહરસ કેમ પીઉં ના, ખ્યારી થઇને પૂર્ણ સ્વતંત્ર. ૩
- વાણિ મહરસ રક્ત કપોલે ઝળકારા મારી ઝલકંત,
 પ્રતિક્ષણુ તેમાં પાઠ કહે છું, અચળ અલૌકિક વૈદિક મંત્ર. ૪
- પ્રેમસ્થાને પ્રેમપરાયણુ પ્રાણી ખ્યારે પ્રાણુ તજંત,
 તોપણુ તવ હરખાર ન ઉધડે, નિદંય કેવો તારો તંત્ર ? ૫
- વચન વિસાર્યું મેં પ્રાણુસનેહી કાં દિલડામાં એમ લહંત,
 કાળજડામાં ક્યારથિ ઠેરી રાખ્યો છે તવ પ્રેમજ મંત્ર ? ૬
- ઉર્વશિ રતિ રંભાશિ મનોહર માનનિ ગણુમાં રમ્યો અનંત,
 તોયે દિલડું કંઈ ન ઠર્યું એ તુજ વિષુ જાણે કોણુ પટંત્ર ? ૭
- પ્રેમીઓનો હૃદયમણિ હું તે, ખ્યારી જ્યારે ના પરખંત,
 ત્યારે ભૂંડી તું જ ઠરી એ ! ગોરી ગુમાની કહું છું સ્વતંત્ર. ૮
- પ્રતાપ મૃગ તૃષ્ણાવત દેખી આ મન તરસ્યુ મૃગ દોડંત,
 હાય હાય ! ત્યાં પ્રાણુ જાય એ તારો જાહુઈ જલમજંત્ર. ૯
- કામ ભરેલી કટાક્ષ કટિલી અણિયાળી અંતર વેધંત,
 રૂધિર વહીને જનશે ખ્યારી તુજ વિલાસ પ્રજળ જલજંત્ર, ૧૦

નિહંચ । કેમ દયા ન લહે દિલ આતુર દિલ મળવા ચમકંત,
 અંતર પ્રેમિ રહેતો હીંઠે દિલ સોંપી તવ મુખડે સ્વતંત્ર. ૧૧
 આ અવસર અનુકૂલ અલૌકિક રમે મસ્ત થઈ પ્રેમી સંત,
 મૃદુ મૃદુ ગીત રસાળાં ગાયે મૃદુ મૃદુ રવ વાજે વાજંત. ૧૨
 વિરહજનિત પુર શોકપુરિત ઠરણામય માફું હૃદય દ્રવંત,
 ઝીલ ઝીલ ખ્યારો રસ તે એક વાર, ન થઈયે એમ સ્વતંત્ર. ૧૩
 રૂહો રૂહો ઘડિ ખ્યારી બલલાતું કાળજડાનો આણી અંત,
 નહિ તો મેં મન માનિ લિધું છે તવ વિણ જગ આ આબુડતંત્ર. ૧૪
 પ્રેમિ પ્રિયા ને પ્રીતમ પ્રેમી તે મુખ આ જગ દેણુ લઈત,
 આ બહાણી ચાલ લહે હા, હા, થઈ મસ્તાન સ્વતંત્ર. ૧૫

૬ સલૂણો મંત્ર

રાગ-ભૈરવી તાલ ત્રેતાલ

- એવો તેં શું પ્રેયો મોહન મંત્ર સલૂણો સાનમાં, ૧
 પ્રોઠ પ્રેમિની પરમ પ્રેમગતિ આવી રહી અવસાનમાં.
 દૈવદશા વિપરિત વિરહીને તોયે તું નહિ સાનમાં, ૨
 ગુણુ ગરવીલી એમ ન રહિયે નિત્ય મગજ મસ્તાનમાં.
 પ્રેમવીર ! મેં ધીર ધરી'તી ભરિ મુજ હૃદયનિધાનમાં, ૩
 લૂંટી ગઈ લખલૂંટ લુંટારી દગલખાજ બેભાનમાં.
 બ્યાધ કરી વધ લહે ખખર વધની એ હયા જહાનમાં, ૪
 પ્રાણુ પારધી પ્રાણુ પરહરો પડયો મુઠે સમશાનમાં.
 હાળાહળથી હઝાર ગણું વિષ ભર્યું કટાક્ષ કૃપાણુમાં, ૫
 પ્રેમઠાવ રમતાં તેં માર્યો ઘાવ પડ્યો મેદાનમાં.
 ચપલાવત ચંચલ ચિત ચમકે ચમકચમક ચહુવાનમાં, ૬
 પણુ કયમ પ્રેમિ રસિક જન રૂલે જૂલે નીજ નિશાનમાં.
 મધુર મધુર વચનાવલિ ધિરિધિરિ પ્રવેશ કરતી કાનમાં, ૭
 મગજ કરી મસ્તાન બમાવે ભણુકારે બેભાનમાં.
 મોહનમય મુખ મરકલડે હું ભમું ભ્રમર ગુણુગાનમાં, ૮
 અધવચ ત્રૂટે તાર મનસ્વી વીણા ભરિ ગુલતાનમાં.
 ઘડિ ઘડિ રીસાવું પ્યારી એ પ્રીત રીત નાદાનમાં, ૯
 કાચું દિલ પ્રેમ ન છુરવાયે કુળેતિ આળિ જહાનમાં.
 ચંદન શિશિર સમોવડ સ્પર્ધ મળે બે તનડે તાનમાં, ૧૦
 પ્રાણુ કડં કરખાન સલણી નવલ રગ મસ્તાનમાં.

દિલડાની ગતિ કેાણ કળે રે તુજવિષ્ણુ દુઃખનિદાનમાં,
 સજન સનેહી છતાં જશે શું દિનદિન મુજ કકલાણમાં. ૧૧
 સ્નેહ અતીશય સંકેારે બળ તનડે વિરહકુપાનમાં,
 ખળરદાર સંભાળ લહે તન હાગ ન લાગે વાનમાં. ૧૨
 શરદ શર્વરી સમો ક્ષમાકર કપાલ કર્પુર વાનમાં,
 આવ આવ ચોટાડું અતુર મજા નહીં તોફાનમાં. ૧૩
 અલક છુટા અલખેલા નાંખો ગરહન ગૌર મહાનમાં,
 નેહ ભરે નયણે નિરખું અલખેલિ અતૌકિક વાનમાં. ૧૪
 મુણે ઘડિક દિલડાના દુખની રહો ન ખ્યારી માનમાં,
 વરસાવો અધરામૃત હેલી જાલ રમે શુણ્ણગાનમાં. ૧૫

૭ સલામતી

રાગ જિલ્લા-ગઝલ તાલ દાદરો

- આંજન આંખડી ન આંજ કપાશે સુઆંગળી,
મતિ તાહરી સલામતીમાં માહરી વળી. ૧
- પડે તાહરી અલાખલા સૌ માહરે શિરે,
સહુ ધીર થઈ કોઈના પિડા શકે કળી. ૨
- નજરખાણુ કચમ ન તાહરે કરે પિડા કરે,
ખુંચે છે તને શરીરમાં ગુલાબની કળી. ૩
- નિચી નજર ના તું આંખ, આંખ માહરી ભણી,
ભલે વેધશે ફકીરને ફિકર કશી બળી. ૪
- બેળે ! તુજ વિના સજન બધો સંસાર દૂખશે,
પછી શી વલે થશે કંઈ બખર તને મળી ? ૫
- બખર કેમ ન લેતિ માહરી શિરે તું નિર્દયા,
ફસી પ્રેમફલ તાહરે મુરાદ ના મળી. ૬
- ફિકર કશો છે ફકીરને, ફકીર તણિ તને,
જોખન મૂલડે ગુલો તું સુમનસેજમાં ઢળી. ૭
- ગયો ખેલ ખલકનો ગયો વળિ ચેલ મનનો.
ઝલક આંખવા મળે ન મધુર મૂર્તિ નિર્મળી. ૮
- સજન ગરિબ મારિ હાલતે ઉપહાંસી કાં ધરે ?
હમારા લયો હંડારની બખર નથી મળી. ૯
- હૃદયકોષમાંહિ પ્રેમરત્ન લાવિને ધર્મ,
સમર્પણ કર્યું તને અમૂલ્ય મેં રળી રળી. ૧૦

- અહા કીમિયો વટો દિઠો એ રેતીમાં ખરો,
 દેખું માંહિ મદભરી છળી છકેલિ કામળી. ૧૧
 જોને પણ ઘડી ઘડી પછિ દિનરાત વહિ જશે,
 જશે આખરે શરીર આ ક્કીરતું બળી. ૧૨
 હાગ લાગશે હમેશનો ગરહન પદે સજન,
 ઉઠી ધૂમ આવશે શરીરથી બળી બળી. ૧૩
 જવાળ લાગશે લાડલડ કરિને શબ્દગર્જના,
 પ્રિતમ તુંહી તુંહી તુંહી એ મેં રગમાં બળી ૧૪
 મુઠી માન માનિનિ ઘડિ દે સૂખ સોળતે,
 પડયો ઘાલ પરમ પાય પ્રિતમને લળીલળી. ૧૫

૮ ભણુકારા

લાવણી

- ('જળસેં મિલી તેરે દરજી ખાક સંદલકા લગાના છાડ દિયા.'—એ રાહ)
- ઘડી ઘડી ભણુકારા લાભિનિ ઉડિ આકાશે આવે છે,
અલક અતર ભલકાર સુગંધી લહરિ લહકતી આવે છે. ૧
- સજી રહું તૈયાર સજન હું મન મહેરમ અહિ આવે છે,
મૃદુ મુખડાનિ અનેક કલ્પના વિવિધ રંગ જાતલાવે છે. ૨
- આગમ આશા પ્રીતમની પ્રેમીનું મન તરસાવે છે,
અરે અકથ આરત આરતની કેાણુ સજન મન લાવે છે? ૩
- પત્રાક્ષર પ્રીતમના પામું મન આશા ઢોડાવે છે,
અરે મદત લહરી મસ્તાની કહિ કે કેમ ઉડાવે છે? ૪
- અથવા રનેહભયો સંદેશો મુજ પ્રિયતમ કંઇ કા'વે છે,
પ્રેમપંથની ગલી કુંચી કંઇ તુજ સાથે સમજાવે છે. ૫
- પલક એક પ્રીતમજી અમને સંભારી મન લાવે છે,
અશ્રુપુષ્પ જે ભેટ મોકલ્યાં પ્યારી અલક ધરાવે છે. ૬
- ભરજોખન મહભરી કિશોરી શુભાન શું મન લાવે છે,
ખખર પડી કે નથી પડી અમ હુઝખનિ કથમ તરસાવે છે? ૭
- પરમ પ્યારિને અંગ સ્પર્ષ કરિ આવિ બલી તું બાવે છે,
નિશા હઝાર નિશાની લાવે મગજ મસ્તિમાં આવે છે. ૮
- અજળ સુગંધી મહેદીની તુજમાં મજબુત મહેકાવે છે,
પરિચારિકા તું પ્રિયપદકેરી એવું મુજ મન આવે છે. ૯
- કહિશ તને સઘળા અંતર જે તરંગ ઉઠિઉઠિ આવે છે,
પ્રિયમંદિરમાં તું માણુંતી કંઇ ન હવે શક આવે છે. ૧૦

ધન્ય ધન્ય છે ભાગ્ય તુજ મુજ પ્રિયાચરણ રતિ લાવે છે,
 વાહ ! અમારું ભાગ્ય ખરું એ ભ્રમણામાંહિ સમાવે છે. ૧૧
 ખરેખરું કહિ દે તુજ દિલમાં કંઈક આશ દરશાવે છે,
 પ્રીતમણ અમ મંદિર પ્રેમ ધરી રૂહો કંઈ ઘડિ આવે છે. ૧૨
 કહેજે સજની પ્રાણુરનેહિને મંદેરો મન કહાવે છે,
 તુજ વિહાર ઉપવન વનવાટી સજન સૂન્યમય થાવે છે. ૧૩
 નામ રહે નહિ કરે યાદ કોઈ એ અનુભવમાં આવે છે,
 ઠસી કંઈ દરકાર દેહની લગાર જે નહિ ભાવે છે. ૧૪
 અંતરજવાળ અગાધ ઉપાયે ક્ષણ એકમાં સમાવે છે,
 રે ! સજની કહેજે પ્રીતમને જાલ કાલ ઉઠિ જાવે છે. ૧૫

૯ મનપ્રેહી

રાગ ધનાશ્રી ગઝલ-તાલ લાવણી

ઉઠઉઠ મનપ્રેહી મનપ્રેહી,
જઈ ખોળ પ્રાણસનેહી. ઉઠઉઠ ૧

પ્રાણસનેહી પ્રિતમ વિના તું જની રહ્યો પરદેશી,
ધિઃઃ ધિઃઃ તુજનેહારધિઃઃ છે, થઈ રહ્યો બહુ કલેશી ઉઠઉઠ ૨
અંચળ જેની અંતરમાં કંઈ પડિ શકવા નહિ પામ્યો,
નિશ્ચિન છાતીએ છાજંતો પ્રિતમ દૂર વિરામ્યો. ઉઠઉઠ ૩
રહી રહી તું બેસિ રહેને બહાલી કાંઈ વિરાજે,
ગયમાં લહરી લહકંતો મહાસાગર ગર્જન ગાજે. ઉઠઉઠ ૪
પ્રહુ મુખકાનાં મરકલકાં તું નિરખિ નિરખિ ખુશ રહેતો,
? પ્રિતમડે પ્રેમથિ પોખ્યો તેણે મૂક્યો બહેતો. ઉઠઉઠ ૫
મીતલડીની રીતિ સહજ ગણિ કુદી કુદી મુઠ પામ્યો,
પડી ખરેખરિ શિરપર બ્યારે ત્યારે ખરે વિરામ્યો. ઉઠઉઠ ૬
મધુ મહિરાથી મધુર ગણીને હાળાહળ વિષ પીધું,
ઠોણ ખારણે બેહું તારે શું કરવા પણ લીધું ? ઉઠઉઠ ૭
લોકવેદની કઠિન શૃંગલા સૂત્ર તારવત તોડી,
પ્રિયમુખદર્શન કાજ ગયો ત્યાં બેઠો પ્રિતમ મુખ મોડો. ઉઠઉઠ ૮
પ્રેમમહીરા અનહદ નીચો મહતા જીવવામાં,
પાર પડ્યો જેણે જીવવાયો નહિ તો ઉડ્યો હવામાં. ઉઠઉઠ ૯
અરે ! મને તે છબિ મધુરીનું દર્શન ક્યારે મળશે ?
તનડે તાવલિયો ધીકે છે તે દુખ ક્યારે ટળશે ? ઉઠઉઠ ૧૦

પાસ બેસિને દુખની વાતો ક્યારે તે પુછિ હેશે ?
 મુજ મુખમાં કોમળ મુખ દર્શ અધરસ ક્યારે દેશે ? ઉઠઉઠ ૧૧
 દ્રષ્ટુ પ્રતિદ્રષ્ટુ અંતર દ્રવિ દ્રવિ થતું ગાઠ રૂદન કોણ રોકે ?
 આંખડલીમાં તો આંસુ નહિ જિવને રોકું પોકે. ઉઠઉઠ ૧૨
 ક્યારે કોમળ કંજ કરેથી સ્પર્શ ચરીરે કરશે,
 જન ચરણાગત પ્રિયપદ યાવા સાગર પાર ઉતરશે ? ઉઠઉઠ ૧૩
 ઉઠી પ્રભાતે લખ એક કાગળ પ્રીતમને લરપ્રેમે,
 છુલછુલ રૂં છે ફૂત તારે લઈ જાશે બહુ રે'મે. ઉઠઉઠ ૧૪
 પ્રીતમથી ગિજ્ઞૃહી કરતાં તો મૃત્યુ સાઈં લાગે,
 મૃત્યુ તો મહામુનિ યતિ માગે, શ્વેત કેમ ના માગે ? ઉઠઉઠ ૧૫

૧૦ અલૌકિક બહાર

રાગ-લાવણી

['નાનુક પુતલી' - નો રાહ]

તે દિનનો પ્યારિ બહાર અલૌકિક દિલકાથી વહિ ગયો ગયો,
 મહત મનોરથ મનનો મનમાં મન મહરમ રહિ ગયો ગયો. ૧
 નજર પડી નાનુક નૂતન નવનિત સમ પરપદ પાનિ પરે,
 મન માતગ મહત મોહપારો, મસ્તાનો ગ્રહિ ગયો ગયો. ૨
 નજર પડે જ્યાં ત્યાં અલખેલી આનન્દની દ્યુતિ દમકે છે,
 રે ! તે ભ્રમણામાં ભ્રમતો ચિત ચોર લંપટ વહિ ગયો ગયો. ૩
 આંખકલીની મિટડી માંડી ભરજોળન મુખ નિર્મખ રહી,
 રે ! પ્રીતમ તરછોકરો ત્યારથિ, અધવચ્ચ હું રહિ ગયો ગયો. ૪
 અલક અતર બહેકી બહેકાવ્યું આ દિલ દાવો છોડિ ગયુ,
 મસ્તીમાં તેં મુજ મુખ ચૂમ્યુ તે રસ મુખ રહિ ગયો ગયો. ૫
 મુકે હઈ મુજને પિયુષપયાલો પ્રેમ ભરી પાયો પુર એક,
 રસ મધુરો અંતરમાં ઠરિ ઠરિ મસ્ત ખરો રહિ ગયો ગયો. ૬
 સાથેસાથિ સજન કહિ દે પળવાર અલક મળશે કે નહિ,
 નહિ તો સાચી રનેહિ સમજિ લે જીવનજંત્ર વહિ ગયો ગયો. ૭
 મિત્રવિરહથી કોમળ કરમાયુ દિન હા ! વહિ ગયો ગયો,
 હૃદયકમળ સૂકી જઈ પ્યારી ખુશબહાર વહિ ગયો ગયો. ૮
 પ્રથમ પૂર્ણ પ્રેમનું કરિ ચોષણ પાછળ પ્રિતમ પ્રપચિ થયો,
 પ્રેમિનું અંતર ફેલું કપાયુ સજન દાગ રહિ ગયો ગયો. ૯
 મુકવત નિત મૂઝાવું મનને દિન કયમ આતું કદી જઈ,
 અંતર છાની કયમ ફેલેવાયે તે વિવેક વહિ ગયો ગયો. ૧૦

અકળ કે આ તુજ વિડેટ હું આવું તવ મોહન દરબારે,
 ઘડિ ઘડિ એવું મારે ભોંયે તે ખટકો રહિ ગયો ગયો. ૧૧
 તુજ સુખ ભેતાં શો કરાર સુજ દિલમાં વળતો ખખર તને,
 હાંસી એ તુજમાં વડિ ખાંપણ કાણ નજર ગ્રહિ ગયો ગયો. ૧૨
 શો અપરાધ અજણે જાણે તુજને પડિયો મન પુનિત યકી,
 કે હું આવંતો જાણંતો દૂર પ્રિતમ વહિ ગયો ગયો. ૧૩
 નયન નિમજ્જનનું સૌરભ જળ લઇ લઇ છાંટું છું ભાલે,
 નસીબ ઉદ્ધતું જાગે પણ વિધિ અક્ષર વહી ગયો ગયો. ૧૪
 માટે પ્રીતમ પણ તારે ચઢવાનો નહીં દારે હું,
 લલે કહો ઉન્નત અનવધુ જગત સત વહિ ગયો ગયો. ૧૫

૧૧ સૌંદર્ય

સાદ્દર્શ

હું છું શંકર તું સતી શિરમળી સૌંદર્યધારાવતી,
 તું છે પ્રેમજ ભારિ નિશ્ચલ સખી પ્રેમે સમાધિસ્થિતિ,
 તારે છે મુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે ચંદ્રાર્ક સારસ્વતી,
 હાં હાં જોડ સમોવડી મળિ પ્રિયે વિદ્યાપતિ શ્રીમતી. ૧
 જેણે એકજ ગિંદુપાન કરિયું સૌંદર્યધારાચક્રી,
 રે ! તે પ્રાણિ તણી ગતી અવરશી તર્ગી સદાચે ગતિ,
 રે ! કાં કાન્તિ પટાંચલે લપટિને સંસારમાંહી રમે,
 રે ! ચંદ્રાનન દર્શનાર્ત સ્વમતી ચાડ ચકોરી ભયે. ૨
 તે સ્યામા અલકાવલી સઘન કુળે રમ્ય ગુંજરવે,
 આ ચિત્તભ્રમર પ્રકામિ તુજનો જાન્તી વિના જે ભમે,
 હા હા ! દૈવવશાત્ વિયોગિ જિવ એ લોગી જમે જાન્તિમાં,
 રે ! એકક્ષણ પુષ્પગુંધિત લટે દે લેટવા શાન્તિમાં. ૩
 ધારા ઊપર હું પદેપદ સખી ! તારા વિચારે ધરૂં,
 આધારે તુજ મૂતિના નયનથી સંસાર માંહી ફરું,
 જાનૂ રોહિણિનાથ તારિ નજરે ઊભાવું જો સાક્ષિયે,
 સાક્ષી અતરશુદ્ધની ખરિ પુરે છલ્ય જ્વલિમિ પ્રિયે. ૪
 જાનૂ દ્વાદશ ચંદ્ર કોઈ દિવસે જો પાંશુમાં રોજશે,
 વારીમાંહિ વસુંધરા કવચિદપિ સ્નેહિયિ અંગોજશે,
 નાના સજ્જન પ્રેમ નાવ તરણી કિંચિત્ કવચિત્ ગર્કશે,
 મારી ટેક શુચિ ધ્વજ પ્રલયના પાથોધિમાં ફર્કશે. ૫

- સહીના શ્રમથી વિનિદ્રિત પરબ્રહ્મ પ્રશાન્તિ શહે,
 સંસારી જીવમાત્ર નામ રૂપમાં ના ભેદ કાંઈ રહે,
 કાન્તે ! કેાઈ દિને દિનેશ કિરણો જ્યારે તમે તળેશે,
 મારો નાદ 'તુંહી તુંહી' સઘન જો ચૂન્યાત્મમાં ગળેશે. ૬
- યોગી માન લહે ટચાક મનમાં શારીરિકી શ્રાન્તિમાં,
 ત્વન્મુખ-દર્શન જો મળે શરિરની શુ સાર છે શાન્તિમાં ?
 જેનો પાર જડે ન કાંઈ મથતાં ખ્યારી ચતુરસિન્ધુમાં,
 તે મેં રતન ખરેખરે પરખિયું તારા સુરા ગિંદુમાં. ૭
- મારું મન હરી જવા મન કરે મસ્તાનની ઊરિયો,
 પાયે છે મહિરા મને કંઈ અટક્યાળી બહી ગોરિયો,
 સીમા સાગરપાર ધૈર્યધનને લેવા કરે લાલસા,
 ક્યાં છે રે ! પણ ચિત્ત આધું સફરે, ના ના લગારે નિશા. ૮
- આવી પ્રેમજી પ્રાણહંસ પડિયો આ દેહને પંજરે,
 ખ્યારી શબ્દ વિના નથી કંઈ પડ્યો તોયે રહ્યો જંજિરે,
 કમારે પંજરખંધ પૂર્ણ છુટશે કે ચિત્ત આશા ધરે,
 જીહ્વીને પદ પંકજે રસ ભરે કલ્પલ કામી કરે. ૯
- ખ્યારી આજ્ઞાનિ કાલ રાત્રિ કરતાં રાત્રી હજારો વહી,
 જોતાં વાટકિ રોજરોજ તુજની નિદ્રા ન નેત્રે રહી;
 અંગોઅંગ મળ્યો ન રૂપથી, હું વહ્યો છું વિહ્વના સાગરે,
 સાચું હશે અપરાધ યો પ્રિય કયો છે રંક આ નાગરે. ૧૦
- હું છું નાગર જાત તું રસતણા કલ્પલમાં ચાતુરી,
 હું છું પૂર્ણકલાધર પ્રકટ તું વિદ્યા ચહેતરી ખરી;
 હું અર્પું કવિતા ગપૂર તુજને તું મૂળને ઝુંબને,
 પા રે ! અમૃતપૂંટડા નવિ નવી નિત્યે કવીતા બને. ૧૧

મારી ઠોમલ નાદમસ્ત કવિતા સારગિમાં સૂણુ રે,
 પાયે નૃપુર તાલ આપિ મદિરા આનંદમાં ધૂમ રે,
 જ્યાં જ્યાં માન પડે તું મસ્ત થઈને ત્યાં વાહવા બોલ રે,
 આલાપું મૃદુ તાન, કંઠ મુજને વેલી થઈ ડોલ રે. ૧૨
 જન્મ્યો કાંઈ નથી જગત્ રિઝવવા દકાર શાની ધરૂં ?
 લેખ્યો લેખ નથી લલાટ પટલે કે નિત્ય સેવા કરૂં,
 જન્મ્યો કાંઈ નથી ભવાઈ ભવને કે ઢોંગ સાફ ઘડ્યો,
 સ્વચ્છંદી પણ ફંદિ માત્ર તુજનો હા, વાલ પાયે પડ્યો. ૧૩
 પ્રેમી પ્રાણિ તણી મહા પ્રણયિની સંપૂર્ણ કામેશ્વરી,
 દેાટી અર્ક સમ પ્રભા મુજતણા જે ચિત્તસ્થાનેશ્વરી,
 જેના અંશ થકી છું ઉદ્ભુત થઈ તું મારિ પ્રાણેશ્વરી,
 તે દેવી નિત નિત્યનૂતન સદા ત્વાં પાતુ વિશ્વેશ્વરી. ૧૪
 એવી સુંદર મોહિની અહહહા ! કામી પિતાને કયો,
 શું આશ્ચર્ય કહાપિ મોહિત થઈ હું શર્ણુ જેને ઠયો ?
 સર્વે સાક્ષર નમ્ર બાવિક જનો જેના રહે આરતી,
 તે દેવી નિત નિત્યમંગલમયી ત્વાં પાતુ મે ભારતી ૧૫

* * મૂળ સ્તોત્રાક્ષર 'ગીરિકી જે કૃતિ 'વિવિધજ્ઞાનદર્શક' (વર્ષ ૧, અંક ૩; સપ્ટેમ્બર, ૧૮૬૪) માં છપાયેલી તેમાં છપાવેલી કૃતિના ૧ થી ૧૩ શ્લોકો ઉપરાંત નીચેના શ્લોકો હતા:

જે વાણી વદતો હતો સ્વજનમાં તે વાણિ મારી ગઈ,
 વહતારિંદ વિલોકિ કાબ્ય લખતો મારી છટા તે ગઈ,

- ૧ ને વીણા વદતી હતી સ્વર મિકા તે વૈરિ પૂરી થઈ,
 મદે ત્વદ્ વિરહાદ્ ચિલોક્ષ્ય દશા કા મે નિરાશામયી । ૧૪
 ૨ ને કે આંગળ એક દૂર સજની સંયોગ ગોઘો કરે,
 પામું ના ક્ષણ એક મિષ્ટ ન સુધા ને મિષ્ટ બિંબાધરે.
 થાતું દપિત ગાત્ર આ શરદના ને ચદ્રબિંબાંકુરે,
 પ્યારી કેસ દગ્ગર તો જીવનની રે કાણુ આશા પુરે ? ૧૫
 ૩ ના ના મનન કોધ ભાગે પગે જીતાર બિંબાધરે,
 પીરથો તો મુજને દહી ખખર છે પ્રાતર મમીર ખરે,
 એ તો હું જ સહુ તમામ મુખરાં તારાં, ક્ષણે ને કરે,
 રે એ છોડ ગરીબને કંઈ મને બિંદુ સુધાનું ઝરે. ૧૬
 ૪ તું પૂજે નહિ કાંઈ દેવ, ન પુજું હું કાંઈ દેવી અને,
 તું દરો દિન નાજ સર્વરિ અને કાળીકરાળો બને,
 તું મારો દિનરાત્રિમાં હું તુજનો, કેવી સ્પૃહા સાંપડી,
 આનંદે ઉભરી અહો રસભરી અન્યોન્યની ગાંઠડી ! ૧૭
 ૫ શ્રીસાક્ષાઅતથુ સુશીલ મનની ને માદરી લેખણી,
 નાનો નામ તમામ ત્યાગ કરતાં એકાકિની સંમિતી
 કપાને મુખકુખની મહયરી પ્યારી તજી આજથી,
 દાવા કેમ નથી અનન્ય તુજનો શાને રહું લાજથી ! ૧૮
 ૬ લક્ષ્મી ચમલ રાજ છત્રજય કરી મદીર મારે ધસે,
 તારે જનવક પાપ ચારુ રમવા આશાધિ લાક્ષારસે.
 હું એવો નહિ પેમવા રહું કદી મદીર મારે ગદરે,
 ખૂએ કાંઈ દોરતાઈ કમલાના પાણિપદે રહી. ૧૯

૧૨ આશા

દૈત્ય-વિલક-ખિલામમાં મવારો

- ભયો ભયો હું અખિલ સંસાર, મન ધરી પ્યાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે.
- હયો હયો જઈએને દરબાર, મન ધરી પ્યાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧
- પ્રીતમ પદની રજની રજનો પુણ્યપ્રલોક પરાગ,
અંજન આંખે સુરમો કરવા મેં આહો બડભાગ;
રહ્યો રહ્યો અભિલાષ અપાર, આ મન મોઝાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૨
- ગરિબ થયો ગર્વિષ્ટ હતો જગમાં જન્મેલ છકેલ,
જઈએને આંગણ મેં ભજવ્યો અદ્ભુત નટનો ખેલ;
રમ્યો રમ્યો પ્રેમઆસિ ઠેરી ધાર, તે સુરત આધાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૩
- નયનપાત્રમાં રંગી મહિરા ભરિ પાવા તૈયાર,
કાળજહુ શેકીને ચર્વણ લઈ ગયો તે દ્વાર;
આવ્યો આવ્યો પાછો થઈ દિલ ખવાર, હું વાર હજાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૪
- પ્રીતમ સુખદર્શનની મનમાં એક રહી'તી આશ,
કર્મસંભોગે થઈ ન પૂરી થઈને પ્રાણ નિરાશ
આવ્યો આવ્યો હવે હોઠ બહાર, ન જોર લગાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૫

પરવશ ધ્યારો પ્રાણુ પડયો જ્યાં શું કહેવું સાંભળવું ?
પ્રેમીએ તો નિશદિન ધિગધિગતે અંગારે બળવું,
બળ્યો બળ્યો હું તો આખરની વાર, કરી છેલ્લો પોકાર,

પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૬

અરે હમારો કાણ સનેહી મળે ખરોખરિ પળમાં,
પ્રીતમ અધરામૃતનો કણ મૂકે સુજ સુખ નિર્બળમાં,
મળ્યો મળ્યો એવો નહીં કાંઈ યાર, ખબર લેનાર,

પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૭

પિયુ પિયુ પોકારતાં સુણિને મધુર પપૈયા વન
કાગળ કટકા કોટે બાંધી કર્યું ઉજળડ મધુવન;
સુણ્યો સુણ્યો ન સંદેશ લગાર, ગયા પપૈયા હજાર,

પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૮

સુજ સમ દરદી ખરી કાકિલા કહે જગતને ફૂંક,
પ્રિતમપદ સાચું ને જગ ફૂંક એમ દવાઈ ફૂંક;
રહ્યો રહ્યો કાકિલાનો બહાર, મળ્યો નિજ યાર,

પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૯

રગરગ ખેંચી તાર કરી પિયુ પિયુ પિમુ ગાન કરતાં,
અંતર વીણા નાદ કરતાં પ્રિય સુજ મૂખ ધરતાં;
નાચ્યો નાચ્યો કંઈ નૃત્ય અપાર, ન લાજ લગાર,

પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૦

મજનું તનપર ઝાડ ઊગતાં મળ્યો ખબર લેનાર,
સુજ શિર દુખતરૂ ઉગી ગયાં બળિ તન ધિગતે અંગાર;
મળ્યો મળ્યો ન અદાર સુણનાર, જઈ કસેનાર,

પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૧

ઘિરદ કદાપિ બૂલ્યો છે તો છો બૂલ્યો એ પ્રીતમ,
ચિંતા ચિત કશિ મારે તેમાં હું નહિ બૂલ્યો વચન;
બુલ્યો બુલ્યો કંઈ નારીના ખ્યાર, ન ધરી દરકાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૨

વિરહઅનળથી બળી પડું કંઈ શીતળ થાવા સરમાં,
સરોવરે શશ્વરીકા ધીકે જહું કેા શરણ અવરમાં;
બળ્યો બળ્યો કરું કાંઈ પોકાર, પિયુ પિયુના ઉચ્ચાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૩

દૃષ્ટિ કિરણની કલમ લઈ કંઈ ચિતર્યા ચિત્ર હઝાર,
પ્રિયતમ ફેરાં પૃથ્વિપાટ પર પણ સહુ સરખાં ચાર;
કયો કયો આંસુ અળતો મેં સાર, રૂધિર નયનધાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૪

પ્રેમ વર્યો ત્યાં લેહ કયો છે પછી કશી છે રીસ ?
ચાલ મુકી દુનિયાંને નામ્યું પ્રિય પદમંકજ શીવ;
મુક્યો મુક્યો આ અખિલ સંસાર, મન ધરી ખ્યાર,
પ્રીતમ હજી ના મળ્યોરે. ૧૫

૧૩ પ્રિયદર્શન

રાગ ગઝલ-તિલક અથવા નટ-તાલ દાદરો.

- (‘કયા ભરમે’ તકક્તા હે દિલ બેતાબ હે વલ્લા’—એ રાઠ)
- આજ ઝાંકિ થઈ કાંઈ ચારની છે હરી હરી;
મતિ આંખડી જાડુગારિયે છે હરી હરી. ૧
- નિર્મળ તને પરિમલ બહેકી ઉઠે ગગન;
ખુશબો ધરમ ગુલઝારની છે હરી હરી. ૨
- મદિરા થકી મદમસ્ત મ્હાલતી માનની;
ઠરમાં મુરાહી શરાબની છે ધરી ધરી. ૩
- ચંદ્ર ચાલ પર કુરબાન ચાહ અઠોરવત;
ખ્યારીને પદે પદે મેં ગતી છે કરી કરી. ૪
- અહા માન મૂકિ સુમાનિયે મિઠી આંખથી;
હિલમાં કંઈ ફરિયાદ મારિ ધરી ધરી. ૫
- શત ઠેાટી ઉજવળ ચંદ્રશે ગોરે કાથથી;
ભરી ખ્યાલિ મસ્ત કલાલિયે રે ધરી ધરી. ૬
- અહાહા ! પહી પરછાંહિ ગોરી હયેગીમાં;
ઠેાટી સ્વર્ગની ઝલકાઈ આંખ ઠરી ઠરી. ૭
- કંઈ કરોડ ખાલી કરી દુકાન શરાબીની;
મુખ ખ્યારિની એક ખ્યાલિયે છે હરી હરી. ૮
- ઠેાણ નિદયે મદિરા મહારા મસ્તને;
મજા કાંઈ જેજે લગાર એની કરી કરી. ૯
- મુજને કહે છે સજન શિખામણ મસ્તિની;
મુજ પંથમાં ગતિ મસ્તની છે ખરી ખરી. ૧૦

- ચંદ્ર ભાગતે અવધી કરી મળવા તણી;
ક્યારે ચંદ્ર તેહ ઉગાડશે રે હરી હરી ? ૧૧
- ખુશ અવાજ કરતું શિરે મહારે ઉઠે હુમા;
આજની નિશા પ્રિયા સંગ નહિ કરી કરી. ૧૨
- આજની નિશા હરી જો કરે કે ખુટે નહોં;
ત્રિજગત ચઢાણું એ આખડી મેં ધરી ધરી. ૧૩
- રહું હું નિરંતર રંગ પ્યારીની સંગમાં;
નિરખું નયનસર મૂર્તિ મોક્ષ બરી બરી. ૧૪
- કવિના કરી કહી જાણે તાનથી પ્યારિયે;
ખુશ થઈ શિતળ ગોરી ખાંડ કંઠ ધરી ધરી. ૧૫

૧૪ દરકાર

મહત્ત-તિલક અથવા નટ

- હું કંરે હું ચાર ચાર ચારને ના દરકાર લગાર;
 ખવાર હું ભરખ્યારમાં ચાર ન ઇન્તિહાર લગાર. ૧
- ઘડી ખફા ઘડી ખુશી ઘડીક ગુમાની મિલજ;
 મરજી તમારી સાચખ્યે હું ચાર ન કરજદાર લગાર. ૨
- હજાર ગુલે લાલા લઈ આવીને જતલાવશે;
 રંગ આ દિલ હાગનો ચાર નહીં ગુલહાર લગાર. ૩
- મહાલદિમ સુકટ મરકત કરવા ચહે સુજ મન;
 દરકાર નથી કંઈ યશે ચાર ન દગાદાર લગાર. ૪
- મન કીર અલક જાળમાં ફસિયું ગતી કથી;
 લઈ હામ નિપટમાં કરે ચાર ન સારવાર લગાર. ૫
- ચાર બેદરકાર સમું દુઃખ શું દુનિયાં મહીં ?
 અંતર કોઈ તણો ભંગ ચાર ન થાય વાર લગાર. ૬
- જસ દઈશ ગાળ કલિશ કંઈક મર્મ વાણિમાં;
 વાત હુકુમમાં કરિશ ચાર ન અજંદાર લગાર. ૭
- નિર્દય દુહયકપાટ નહિ ઉચાટ કંઈ દિલે;
 કોમળ થય કામિની ચાર ન ખખરદાર લગાર. ૮
- મનસૂરને તનડે ક્ષીર વધું હલું પ્રિય નામનું;
 સુજને તને પ્રવિરોમ ઝાંખી યાય છાપ વાર લગાર. ૯
- કંઈ સાચું કહે રે તને મસ્તાનના સોગન;
 મનસૂરના સોગન તને પુરસદ ન મળે વાર લગાર. ૧૦

- ઝુલેખા તણા સોગન તને યુસૂકના સોગન;
 ઘર આવશે એક વાર કે ચાર નહીં પળવાર લગાર. ૧૧
 હાફેઝના સોગન તને ફરહાદના સોગન;
 બતલાવશે મુખ માધુરીની છટક એકવાર લગાર ? ૧૨
 અધર અનમ ટેકિ મારી ગરહનના સોગન;
 ઝટ આવરે ઝટ આવરે મુજ પ્રાણ ન ખળરહાર લગાર. ૧૩
 નહીં તો તને છે કુટિલ તારિ વાણિના સોગન;
 બતલાવ રે બતલાવ રે તે ચાર નિઘાહ બાંધિ લગાર. ૧૪
 ફરહાદ શું હિસાબ માંહિ લેદું ઘડિકમાંહિ વ્યોમ;
 શલને કંઈ પા રે સજન તુજ મહિશવાર લગાર. ૧૫

૧૫ નાદાન ખુલખુલ

લેખી ગણ

('મદોખ્ખત ગેરો તેરી કુડા દે યા રમુદસ્તા'—એ તાલ)

ઉઠો નાદાન મન ખુલખુલ, રહો ગુલઝારમાં ના ના, ૧
 વફાઈ એક પણ ગુલની દિઠી સર ખ્યારમાં ના ના. ૧
 સુણાવો ગાનની તાનો જઈને દાર હર્દોને,
 અરે બેદદિના હર્દે રહો હરકારમાં ના ના. ૨
 રહો જ્યાં ચંગ ને જિર્ધગ વીણા નાદ પાજે છે,
 ઘડી આ બેવફાઈના રહો હરખારમાં ના ના. ૩
 કદાપી રાતબર રો તું સહી શરદી ગરીબીથી,
 પરંતુ બોલ એ ખ્યારે જુલમગારે દિધો ના ના. ૪
 સુઠારો તાલફં ગુલઝાર પલ્લે એ શ્રીધ્મ આવે છે,
 પ્રજળશે વિશ્વ વહીથી, રહે તુજ પાંખડી ના ના. ૫
 સકોમળ પાંદડી જિપર ઉઠાં અમી યહી તારાં
 અરે અફસોસ આંસૂએ અસર કાંઈ કરી ના ના. ૬
 અબોલા પ્રીતમે તારી દશા કેવી કરી શારી,
 કહણથી રહી ગાતાં નજર કાંઈ કરી ના ના. ૭
 પુનરી યદ્ય ચઢ્યો દારે અરે તે દારમાં તારી,
 કતલ કરતાં ખરે ખ્યારે અસર કાંઈ કરી ના ના. ૮
 નયો અડકાતું ચંટાતું ફરે ફેરા તું પછવાડે,
 ગરીબીની શુમાનીએ ગરજ કાંઈ ધરી ના ના. ૯
 અરે એ પ્રીતમાં આખર ન પ્રીતમ પ્રેમિ પરખારો,
 જયે ગુલબંધ વન યારો ગુજર અંદર યશે ના ના. ૧૦

રૂવે તું રાતમાં જ્યારે હસે ત્યારે શુભાની શુભ,
 અરે એને દિલે દેવે દયા પેદા કરી ના ના. ૧૧
 સુગંધી વાસમાં બિહાર મફત છે જન્મથી તેમાં,
 ન બાકી બોલની રાખી કૃપણતામાં જરા ના ના. ૧૨
 વિધીના બિલટા અંકે સુવર્ણે કયાં ચકી સુરમી ?
 તને કોમળ અહો મન ફેરિ કોમળતા કરી ના ના. ૧૩
 વળી જો એ સહવારે સર્વ અંગોઅંગ ખિલવીને,
 જઇ કરશે બિજે હાથે વફાઈ કંઈ ધરી ના ના. ૧૪
 બળાપા બાલનાથી રાતબર રાકાપતી ઢાઝચો,
 સમુદ્રે જઇ પહોંચે શીતળ થવા શાંતી રહી ના ના. ૧૫

૧૬ ખખર લે

રામ પદામી-મગલ-નાલ દાદરો.

- ('મરતા હું તેરે હિજમે અમ ચાર ખખર લે' -એ રાહ)
- હિતારના કંઈ ખ્યાર એ દિલદાર ખખર લે, ૧
ગમખવાર જીગરખવારની કંઈ ચાર ખખર લે.
- મરતાન શુલેસ્તાનમાં હેરાન છે ખુલખુલ, ૨
સર ખ્યાર નથી ચાર વફાદાર ખખર લે.
- સમશાન સમું જાન જગત ધ્યાન છુટિયું, ૩
હુશિયાર હું હુશિયાર સમજદાર ખખર લે.
- તુજ વાન ગોરે ધ્યાન છે મન માનમાં હવે, ૪
પરકાર છે દિલ ચાર ખખરદાર ખખર લે.
- કરૂં જાન ગોરૂં વાન ધ્રુવટમાં ન રાખિયે, ૫
પુરવાર કરૂં ખ્યાર નિગહદાર ખખર લે.
- મન માનતું નયિ માનતું નયિ જાનમાં નહીં, ૬
શુલજાર અલક તારમાં સરદાર ખખર લે.
- મહેમાન કયો માનયિ અહેસાન છે દિલે, ૭
તુજ ખ્યારનો હું ચાર કરજદાર ખખર લે.
- નિશિ માન અર્ધ વાન તારૂં જાન ગાઈને, ૮
વહિ પાર આંખુ સાર વારવાર ખખર લે.
- પટ અંચળે મુખ ચંચળે સુદગંચલેયિ હું, ૯
દિલદાર ગિરફતાર ગિરફતાર ખખર લે.
- રહે સ્વાયંના પશયંનિ બજળે જીગારિ પ્રીત, ૧૦
સદુ બાર છે સદુ બાર વખત ફજાર ખખર લે.

- કરી પ્રેમ કથો નેમ ઉરે કેમ ધારિયે,
કરનાર મુગમ પ્યાર બેશુમાર ખખર લે. ૧૧
- પિયુને મુખે મુખને દુખે દુખને ન જે ગણે,
નથિ પ્યાર કુલાચાર સમજનાર ખખર લે. ૧૨
- મુજ ઊરનાં બરપૂર આંસુ પૂરને હસે,
સરહાર પુર ગમારના સરહાર ખખર લે. ૧૩
- રસનો વિજેગિ લોગિ રોગિ પ્રેમપંથનો,
રસસારના રમનાર પ્રાણાધાર ખખર લે. ૧૪
- ગતિ ન્યારિથી વિહારી ! રહ્યો હારિ હારિ વાલ,
લાચાર છું લાચાર જીલમગાર ખખર લે. ૧૫

૧૮ દરદ દિલ

બૈરવી-અર્જુન

દરદ દિલ કયાં જતાવું જઇ જધેથી ચારિ ભારી ગઇ,
 કવીતા કયાં સુણાવું જઇ હવે તો ચારિ ભારી ગઇ ? ૧
 જવું તે ઘેર શાને કાજ પરીક્ષા પ્રેમની ના જ્યાં
 નજર શાને જરા કરવી જહાં મહેમાનદારી ગઇ ? ૨
 ધરે શી દિલ કંઈ આશા નિરાશા અંત આવી જ્યાં,
 પવન પાછી મહી પ્યારી વફાદારી હમારી ગઇ. ૩
 જઇ મસ્તાનને પૂછું ગુરુગમ લેઈ જતલાવે,
 કહે રે પ્રાણથી પ્યારા જતા શી રીત તારી ગઇ ? ૪
 રહું દિનરાત મસ્તાનો મદીરા પ્રેમનો ધીને,
 હવા લાગે ન દુનિયાની સરવ ચારી વિસારી ગઇ. ૫
 જતાઓ મેં લીધી તારી દુખી નિત હું સુખી તું ચાર,
 બધીએ પ્યારિ લે પાછી તુફાની રાત કારી ગઇ. ૬
 અહો કેઇ નામવર પંથી કવાળૂ દોસ્ત રેશેથી,
 મને આવી કહે કાંઈ ખજર કે બાગ પ્યારી ગઇ. ૭
 ધરી રતનાકરી સાડી સળેલી સુંદરી સામા,
 ધરા ધૂરધરા અર્ધ હવે ના ધીર ધારી ગઇ. ૮
 સહજ સહજે રિસાવું શું સહજ સહજે અહો પ્યારી,
 ધરે છે માન શા કાળે હવે વય તે વિકારી ગઇ. ૯
 લઈ મંદારની માળા મિવા ગોરી ઉપર અર્ધ,
 અહો ત્યાં એ વિધોની રેખ પર શું મેખ મારી ગઇ. ૧૦

અહીં લહિ વાટડી તારી રહી મુજ સંગ સેવાયે,
 સખી શાણી હવે થાકી વસંતે જો વિચારી ગઈ. ૧૧
 રહ્યો છું વિહ્વ-દાવામિ તને સંભારિ રાચો હું,
 જગતને પોક મૂકીને મને કાચલ વિસારી ગઈ. ૧૨
 ન થાએ નેહ તે સારો, વિરહ ખૂરો પછી થાએ,
 કંઈ શાણા હજારોની મતી એ માંહિ મારી ગઈ. ૧૩
 કવીતાની જરખ પર તકં પાસેથી શુકન જોઉં,
 કંઈ મસ્તાન પોથી ફાલ કાજે નિત વિચારી ગઈ. ૧૪
 વિરહમાં પ્યારિનાં ગાનો મુણી થઈ મસ્ત દહેતો વાલ,
 બલા સર્વે હમારી ગઈ બલા સર્વે હમારી ગઈ. ૧૫

૧૭ કરે ને

મરણી : કાશી, ધન્વાત્રી, પીલુ, ૧૦ સુરમાં

- કરે કાળજું કુરખાન કિચોરી કરે ને,
 ખ્યારી પ્રેમનો બાંધેલ બીજું શું કરે ને ૧
- ઉડી જીવ વસે છે શ્યામ અલક વીખરે ને,
 ખ્યારી શૂન્ય આ શરીર શુદ્ધ વીમરે ને. ૨
- મધુર મુખડે પિયુષ રસ ને ઝરે ને,
 ખ્યારી પાન હું રસિક વિના કેા કરે ને. ૩
- વિહ્વ વિષ પ્રસાર વેગ રગ રંગે કરે ને,
 કેાણુ દર્શન સંજીવની લાવી ધરે ને. ૪
- કરે વાતડી વિહારની ત્યાં શું સરે ને,
 ખ્યારી કેાણુ તારા કંદમાં ફેરા ફરે ને. ૫
- કરે કરની કલમ કલમ તને વીમરે ને,
 ખ્યારી છે શરમ શરમ તને ખરેખરે ને. ૬
- તુજ કઠીણ મન તણી સરાણુ ઉપરે ને,
 ઉતારી કટારી કાળજું કતલ કરે ને. ૭
- કઠણુ કાળજું ન કાંઈએ પિડા ધરે ને,
 મચક લાગશે કંઈ અરે કેામળ કરે ને. ૮
- મહત વૈદરો દવા દઈ કાયર કરે ને,
 ખ્યારી પ્રેમિને ઉપાય જોકે ના સરે ને. ૯
- સહજ અંખર મુવાસ રહ્યો અંખરે ને,
 કેાણુ અંખર તે માદરે તને ધરે ને. ૧૦

- રોમ રોમ લાગી લાઘવ પિઠા પરહરે ને,
 ઇંદ ઇંદ લોહી પ્રિતમ નામ ઉચરે ને. ૧૧
- મને આવશે નેવા ન ધરે માહરે ને,
 મુજ રોગ ચેપિ ચેપ સર્વને ઠરે ને. ૧૨
- મધુર ગાયન તું ગાયક ગા સુસ્વરે ને,
 મારા શુષ્કિયલના ગુંથ શુષ્ક મન ઠરે ને. ૧૩
- મૂળ સમજશે ન મર્મ ઠાવ્યરસ ભરે ને,
 તેમાં હું શું કરું, શી પડી છે માહરે ને ? ૧૪
- મસ્ત દુહરત રસ મસ્ત કવિતા ઉરે ને,
 લહિ ચાલ શિરે સૂર્યમણિ મુકુટ ધરે ને. ૧૫

૧૯ કુકાકવાણી

ગરબી

મીઠી મીઠી વાણી બોલો રે, વાયસલ, કુંકમ રંગ વધાવું,
 આવે ને પ્રમદા પટરાણી પંજર હેમ ઘડાવું. મીઠીં ૧
 ચૂવા ચંદન ચોળિ અરગળ ગંગાજળ નવરાવું,
 રેધામ ભાળ પર ભણક ભરેલું કેશરતિલક લગાવું. મીઠીં ૨
 સિંહલદ્રીપ ગજ મોતી કેરા કંઠે હાર ધરાવું,
 સુંદર શ્વેત સુગંધિ સુમનર્તુ અંગે પટ પહેરાવું. મીઠીં ૩
 પાટલ પાશિલત મૂંધીને વાયુ વ્યજન ઢળાવું,
 ઉત્તમ અત્તર ઇંદોરીની મહેક તને મહેકાવું. મીઠીં ૪
 મણિજડિત કલગી ચિર ઉપર ખાંકી છેલ ધરાવું,
 પુર મંદિરની મૂર્તિ ફેડી ત્યાં તમને પધરાવું. મીઠીં ૫
 નાગરિ જન કરે ગોરે તમારી પૂજા પૂર્ણ કરાવું,
 સુરજ સુધાકર પાસ તમારી આશિયો ઉતરાવું. મીઠીં ૬
 જીવતી જન કરે જોગે છાતી પર તમને બેસાડે,
 છાલ પિયુ સંગમના સૂચક કરે મું નિછાવર વાડે. મીઠીં ૭
 વેદપાત્ર શ્રાદ્ધણી પાસે પાલખિને ઉપડાવું,
 કનકાસન પધરાવી તમને સરધસ સાડે ચઢાવું. મીઠીં ૮
 સારસનું સાજન મહાજનિયા ગોર પચિહ તેડાવું,
 કુટિલ કોપલને કરે બંદીજન કંસુકિ કીર જનાવું. મીઠીં ૯
 પુષ્પુલ હંસનિ સગિત નૃત્ય ગતિ મુજરે નેક કરાવું,
 મેના ગજ મુખખિટ તમારા ગુણનાં ગિત ગવરાવું. મીઠીં ૧૦

ખલ બગલા નાપીક મથાલી સાજન માંહે ચલાવું,
 પંખીગણુ છે નિદે તમને પંખીરાજ બનાવું. મીઠીં ૧૧
 ઠેા ઠેા શું પૂછો જાણીને હું મરકરિ મન લાવું,
 આવાગમન વધામણિ આણી કેમ કહો છે આવું ? મીઠીં ૧૨
 આજ નિશા જો આવે પ્યારી ગૂણુ તમારા ગાઉ ?
 મુજ મદિરાનો મીઠો પ્યાલો એક બરીને પાઉ. મીઠીં ૧૩
 થાજો ચાતુર આફ ચિરંજીવિ એ આશિષ સંભળાવું,
 વિરહીના છે બહાલા વાયસ તે ગુણુ કેમ ભુલાવું ? મીઠી ૧૪
 શું અર્પું હું ચાલ તમોને, શી તતખીર રચાવું ?
 નિરપૂહ રાજનનો રાજ છું પ્રેમગરીબ કહાવું. મીઠીં ૧૫ .

૨૦ જિગરનો ચાર

ગ્રંથ

જિગરનો ચાર જૂદો તો બધો સંસાર જૂદો છે, ૧
 બધા સંસારથી એ ચાર બેદરકાર જૂદો છે. ૧
 અરે હું જાણુએ લગજત, પવિત્રીમાં પડી રહેતાં, ૨
 પ્રિયાની પ્યાલિની મસ્તી તણો કંઈ ખહાર જૂદો છે. ૨
 ગણું ના રાવ રાયાને ગણું ના આખિ દુનિયાને, ૩
 પરંતુ જાન આ પર પ્યારિનો અખત્યાર જૂદો છે. ૩
 હઝારો બોધ મંદીરો મહીં નિત્યે બલે યાલો, ૪
 અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો હરબાર જૂદો છે. ૪
 નથી તુજ બાપ માયો મેં અરે મૂખાં કહાં નિદે ? ૫
 સમજ રે બેસમજ કે પ્રેમિનો આચાર જૂદો છે. ૫
 બધા પરકાર તોફાને થઈ અંચળ ચુકે નીશાન, ૬
 અમારા ચિત્તનો આદ્ર અચળ પરકાર જૂદો છે. ૬
 લિધો ને પંથ તે હું કેમ ત્યાગું છો બયો દુઃખે, ૭
 પ્રિયાનો ખહારિ ગરદન પર તો આભાર જૂદો છે. ૭
 પડીબર બેશ બતલાવું શિખાવું પ્રેમનો જાદ, ૮
 અમો લાદગરોનો ચારનો બાઝાર જૂદો છે. ૮
 શિખે ને પ્રેમ પૂરો તો જ અચળ અલોદ પામે હું, ૯
 નથી ત્યાં પ્રેમ જ્યાં ઉ લોદ એ વ્યવહાર જૂદો છે. ૯
 યશે શીમંત ઈદ્રાદિ થકી મુજ પંથ પર જાયો, ૧૦
 અરે એ કીમિયાનો ચારનો કંઈ ખહાર જૂદો છે. ૧૦

- કરું શું મોતિમાલા હું અનૂપમ મારિ પ્યારીયે,
કયો નક્ષત્રનો મારે ગળે શણગાર જૂદો છે. ૧૧
- બહે છો માહરા પંથે બધા એ દુઃખને દેખે,
મને તો સૂખસાગરદહેરિનો કંઠ જહાર જૂદો છે. ૧૨
- થયો જે પ્રેમમાં પૂરો થયો છે મુક્ત સર્વેથી,
મહા મસ્તાન જ્ઞાનીના મગજમાં તાર જૂદો છે. ૧૩
- નજર મારી પ્રિયા વીના ન દેખે કંઈ જગત આખે,
ખિન્નના બંધકારી પ્રેમનો તો ચાર જૂદો છે. ૧૪
- શુદ્ધ આદેશ છે અમને અવળ પંથે પડ્યા જઈએ,
હુનીઆથી પછી આ શાલ જોદરકાર જૂદો છે. ૧૫

૨૧ ગુજરે જે શિરે તારે

ગજલ

- ગુજરે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે રહેજે,
 ગણ્યુ જે ખ્યાઈ ખ્યારાએ અતિ ખ્યાઈ ગણી લેજે. ૧
 દુનીયાની જુઠી વાણી વિયે જો દુઃખ વાસે છે,
 જરાએ અંતરે આનંદ ના જોછો થવા દેજે. ૨
 કચેરી માંહિ કાલનો નથી હીસાબ કોહીનો,
 જગત કાલ બનીને તું વહોરી ના પિડા લેજે. ૩
 જગતના કાચના ધંત્રે ખરી વસ્તુ નહીં જાસે,
 ન સારા કે નકારાની જરાએ સંગતે રહેજે. ૪
 રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
 દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઈને નહીં દૂરેજે. ૫
 વસે જો કોઈ વેશી ચિત્તમાં તેને તણ દેજે,
 ઘડી જાએ જલાઈની મહાસદમી ગણી લેજે. ૬
 રહે ઉન્નત સ્વાનંદે ખરૂં જો સૂખ માની લે,
 પિયે તો શી પ્રજૂતા પ્રેમનો ખ્યાલો જરી પીજે. ૭
 કટ્ટ વાણી સુણે જો કોઈની, વાણી મિઠી ફૂંડેજે,
 પરાઈ મૂંઝતા કાલે સુણે ના ઝેર તું લેજે. ૮
 અરે પ્રાર્થના તો પેણું રહે છે દૂર માગે તો,
 ન માગે દોહતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે. ૯
 અહો શું પ્રેમમાં રાચે નહીં ત્યાં સત્ય પામે તું !
 અરે તું બેવફાઈથી થટે નિદા તમે નેજે. ૧૦

- લહે છે સત્ય જે સંસાર તેનાથી પરો રહેજે,
અરે એ કીમિયાની જે મળા છે તે પછી કહેજે. ૧૧
- વફાઈ તો નથી આખી દુનીઆમાં જરા દીઠી,
વફાદારી જતા'વા ત્યાં નહીં કોઈ પળે જાળે. ૧૨
- રહી નિર્મોહિ શાંતીથી રહે એ સૂખ મોટું છે,
જગત બાજુગરીનાં તું બધાં છલબલ જવા દેજે. ૧૩
- પ્રજ્ઞના નામનાં પુષ્પો પરોવીઃ કાવ્યમાળા તું,
પ્રજ્ઞની ધ્યારિ શ્રીવામાં પહેરાવી પ્રિતે દેજે. ૧૪
- કવી રાજ થયો શી છે પછી પીઠા તને કાંઈ ?
નિજનંદે હમેશાં શાલ મસ્તીમાં મળા લેજે. ૧૫

૨૨

અઠેરી આ મલી મારી નયન ન્યારાં વિકાસી રહી,
 પિયૂષશૈન સુધાંશુની જનમ જનમોનિ પ્યાસી રહી.
 જયો કે દેશમાં પ્યારો જગત અંધારું મૂકીને,
 ભલે બારે ઉગે જાનૂ, મને મારે ઉઠાસી રહી.
 [અપૂર્ણ]

૨૩

કહો કાઈ નહીં કાઈ મહિશમસ્ત મહારાને,
 નજર બઢ ના ઠહી ભાગે વિરહના પ્રાણ પ્યારાને.
 [અપૂર્ણ]

૨૪

નિમાસ

રહે રહે રે દિપની શિખા હવે ભે નિશા રહિ યોડી છે,
 મગજે મહિશમસ્તની હવે ભે નિશા રહિ યોડી છે.
 [અપૂર્ણ]

૨૫

ઉઠ ઉઠ મનડા રે ધર કાંઈ પિરજ ખાસી,
 મગજે અધરરસ યાતાં પિયુનો ઉપાસી.
 [અપૂર્ણ]

૨૬

સુંદરતાનો તું છે સાગર, હું કવિતાનો નાગર છું,
તું અખંડ રસરૂપ, હું ધારક તે રસનો રતનાગર છું;
છલબલ મોહ પ્રપંચ જાળની તું વિસ્તાદ બરાબર છું,
દુનિયાંને દમડીવત દેખું હું પણ જો કિમિયાગર છું.

[અપૂર્ણ]

૨૭

અલકબંધ જોલતાં જલા મિજાલ યાર,
હજાર લાખ મુશ્કનાં ખુલે ખુતન બઝાર.

[અપૂર્ણ]

૨૮

કોઈ પ્રિતમને પ્રણામ જઈ લળી લળી કહો,
સુજ ખખર જે ખરેખરી વળી વળી કહો.

[અપૂર્ણ]

૨૯

સખી કોણ જોવી તાહરી, હઠીલી તુંને કરી;
બદમાસને કરે સખત સબ જો મળે ફરી.

૪૮

અલકાવલીની ચૂંચણીની ગાંઠ જો છટે,
 દિલડાની પડી દોસ્તીની ગાંઠ તો છટે,
 સિજદો હજારવાર છે આચક ફકીરને,
 જેની ઠકમખોસિથી હસિની ગાંઠ તો છટે.
 [અપૂર્ણ]

૪૯

ઘડી ઘડિના નવા રંગી સજન અલિસાર બતલાવે,
 ફરી સુખમૂવનો તારો અચળ પરકાર બતલાવે.
 [અપૂર્ણ]

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ.

૩૦

અલી એ ખુની, જઈ તાહરી ફરિયાદ કયાં કરિયે,
કઈ ઠાઠે કે અદાલત પોકાર જઈ કરિયે ?

[અપૂર્ણ]

૩૧

અરે દિલ, થઇ રહે તૈયાર, સજન ભરપ્યાર આવે છે;
સુગંધી હાર ગજરાની ભભકતી મ્હેક આવે છે.
સુરાહી એક કર, બીજે પચાસો પૂર મદિરાથી,
બગલમાં પ્રેમની પોથી કંઈ ગુખરાં ભતાવે છે.

[અપૂર્ણ]

૩૨

સજ્જ એક પ્રીતમલ કંઈ રસ્તે મળે ને,
અહીં પલ્લવપટ રાખું કર નિર્મળે ને.

[અપૂર્ણ]

૩૩

મહી એક મને મેળવે સુજ બેલહી ને,
પડું પાવ વને માહરી સાહેલહી ને.

[અપૂર્ણ]

૩૪

ભીઠો ભીઠો સખી ! આવે મારા છેલડા,
પ્રભુત જન, વિદગ્ધ મન, પિયુષ રેલે છેલડા.
[અપૂર્ણ]

૩૫

સુકુટ ધરાવું તને નવલ લાડલી,
રવિમંડલ મણિ જડિત જડાવું.
[અપૂર્ણ]

૩૬

અદ્ર તિલકરજ કામણુગારું,
કેણે લલાટ રમ્યુ સખિ વાર ?
[અપૂર્ણ]

૩૭

હીઠી આજ ગયો માહરી મસ્તાનની યાગે,
પુશ્યો! મનજ દરૂ પૂર શુદ્ધેસ્તાનની જાગે.
[અપૂર્ણ]

૩૮

અલકાવલીની ચૂંચણીની ગાંઠ નો છટે,
 દિલકાની પડી દોસ્તીની ગાંઠ તો છટે,
 સિજદો હજારવાર છે આશક ફરીરને,
 જેની કદમબોસિથી હસિની ગાંઠ તો છટે.
 [અપૂર્ણ]

૩૯

ધડી ધડિનાં નવા રંગી સજન અભિસાર બતલાવે,
 ફરી મુખમૂવનો તારો અચળ પરકાર બતલાવે.
 [અપૂર્ણ]

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ

૧ સ્તુતિ

ચાર્દસ

પર્યંકીકૃત ભૂમિકા નભપટે નક્ષત્રશ્રેણી મણી,
સ્વચ્છંદે વિહરે વિરાટ પ્રભુ ને માયા ચમત્કારિણી,
ભૂલી સ્વપ્રતિબિંબ સંભ્રમવશાત્ ક્રોધાકુલા ભામિની,
વારંવાર રિઆવતાં શુભ કરો દધી જગત્સ્વામિની.

પુનઃ

જેતાં કપુરંગૌર બાલપટલે જયોત્સ્નાભર્યો ચંદ્રમા,
શ્રીમત્ શંકરસંગમે થઈ નવોઢા લલિતા શ્રી ઉમા,
વારંવાર લઈ જટાલટ લલાટે ચંદ્રમા ઢાંકતી,
કેલીમગ્ન હજે સદાય કશ્ણા પૂરી ભરી પાર્વતી.

પુનઃ

દેશે દેશ દિગંતમાં પ્રગટિને શત્રુ સમસ્તો હણ્યા,
તારા તેજ ગણો ઘણા છલબલી સૈ'જે સમાઈ રહ્યા,
વેલાવેલિ (વળી) તમામ તરૂંજે તારૂં પ્રકાશ્યું બળ,
લક્ષ્મી કામળ કમલિને શુણ નિધી અર્પી અહા ઝે ફળ.

૨ 'કવિનિશા'નું મંગલાચરણ

નારાય

રહો ઘડી ન ભાનુરાજ, હું નમસ્કૃતી કરું,
 સમસ્ત દુઃખરૂપ છો, નિવેધમંગલ સમરું.
 ફરી ન આવશે, જુઓ અલક્ષ્મીરંગની દિશા,
 અહો ! પધારિ શાંતકારિ ખ્યારિ માહરી નિશા. ૧
 કદાપિ કંજ, કંટકી, કુવિપ્ર ચેટના ભરા,
 ભવત પ્રભાત પ્રેખતાં પ્રમોદ પામશે ખરા.
 જગત વિપે સમસ્ત સૌકુમાર્યસાર સુંદરી
 અને સુનિષ્પૃહી કવીનિ વલ્લભા વિભાવરી. ૨

૩ 'દંપતી ભાગ્યશાલી'

સંગ્રહ

સ્વચ્છાએ તો પ્રકાશ્યો શરદ સમયનો પાવેણી ચંદ્ર ચાડે,
 ખ્યારીને બેલડીએ, લઈ કવિ વિચર્યો, શર્વરી સૂખ સાડે,
 ચોપાસે શાંત દીપી, કવિહૃદય સમી, સાધ્રની આનનશ્રી,
 એકાન્તે મગ્ન નિખે, કવિ નિજ દયિતાની શયાંકાનનશ્રી. ૧
 વેળુમાં કામલાંગી નિકટ વિલસિને પૂર્વનાં પ્રેમી સંગે,
 લેઈને એકમેકે કરતલ કરમાં રુપરિને અંગઅંગે,
 વાતો વ્યંગ્યાર્થ વાતે કમ વિષ્ણુ કરતાં, વારિમાં વર્તે ચાલી,
 જ્યોત્સ્ના નક્ષત્ર ઠેરી નિરખિ રસ લહે, દંપતી ભાગ્યશાલી. ૨

૪ સરિતોપકંઠ—૫૬૨૭૧

વસન્તે હે કાન્તે ! રમણિય ઉપકંઠે સરિતના,
 ભકારો વાયૂની વહિ વહિ, પ્રિયા તુંય મનમાં
 ચતુર્દીશે ન્યાળી તરૂવર ઠગાળી શુદ્ધિ રહી,
 અને હૈં સંકેત ખચિત સમજ્યો હું મનમહી. ૧

સમીપે આવંતા સુસુસુ સુસવાટે ચમકિયો,
 ખરે જાણુ જાણ જલદિ જળ દૂરે સુચવિયો,
 પછી તે શાખાની વટવિવરકુંજે છુપિ રહ્યો,
 રહ્યો સંધે ન્યાળી તુજ પદ સુએણી જ અજાતો. ૨

અરે ના હીહું કે રવ ન વટવૃક્ષે વિરમિયો,
 અહા પ્રેમે અંધો શઠ ઠગ મળ્યા આ જ કિમિયો,
 ભલે તે રા' તે એ સતત મતિ મારી ખિલવવા,
 ખરા પ્રેમાનંદે પુનિત પદ વારે ઝિલવવા. ૩

ભણ્યો'તો જે ગ્રંથે મન અનુભવ્યું તે જ સમિપે,
 ધુતારા તારાયા નયન ચળકાવી દુર રહે,
 અમી રમીતે સર્વે જન મન નધારો વસિ રહે,
 હસી હંસી મેલા વિષમ વિષલવાળે હૃદ હૃદ. ૪

વળી તે એ જાણુ પિયુષ અધરે જેહ અમિ તે,
 દ્રવે અન્તરકર્ણે સતત તમ હાળાહળ દ્રવે,
 હમારો લાખો હૈં અવર કથની એમ કથને,
 નિશંકાએ આત્મા રટન તવ લાગી તું રટને. ૫

દિઠાં મેં જે દૂરે સમિય સહુ ના તે સુખ લઘાં,
 મનોયોં ને હેતૂ મનમહિં જાધા ફેગટ વઘા,
 અધીરો આ ભુંગ કુસુમ સમજી કંટક ફર્યો,
 દશા મૂળે માઠી પર પદ ચિરાએ ફિટું હર્યો. ૧૮
 વિલોકી વેળૂશી નલ જલદ છાયા રહ છયું,
 અને દુઃખે ઘાર તિમિરપટ ધારી દ્રવિ ગયું,
 દ્રવી મેઘે પેલો નકલ મુજ ઉદ્ગારનિ કરે,
 અઠાળે વર્ષાં એ અક્ષળ જળ હોડે તુટિ મરે. ૧૯
 પ્રતીચીથી વાઈ પવન પટપત્રો ઘસડતો,
 વિધી બાળા જાણ્યું રિધિ તુજયકી ભેળિ કરતો,
 તદા મેં એ સીધાં કજળ પટપત્રી પઠવવા,
 તુટી નિભાંગીની કલમ સહ આશા બધી યહાં. ૨૦

૫ વિરહતરંગ

માલિની

- તરુણિ તન સજીને સાલુડા શુભ્ર સીણા,
જય નિજ પિયુ પાસે ગાય સૂરથી સીણા,
મધ લઇ મદમાતી પાય પ્યાલા પિયૂને,
વળગિ પછિ સુકંઠે રીઝવે છે પિયૂને. ૧
- કર ઉર ગજરાથી હંપતી ચોખી રે'છે
સુજ કર ઉર અરથી હારથી ચોખી રે'છે,
વિકળ થઇ ભરું છું પ્રીયવિહંગલાપે,
ટકટક નિરખું છું સારિકાના અલાપે. ૨
- વળિ નિરખિ હસે છે મૂજને સારસાં આ,
ભરું વિરહવિરાને વિહ પ્રીયા થકી હા !
ત્રિવિધ સમિર લાગે તંનડે તીર જેવો,
અતિસ કુર થયો છે તાહરો વિહ કેવો ! ૩
- જય પુછું કહીને કેમ ના પ્યારિ બોલે,
સુક થઇ જય તેના પેટનો પ્રેમ બોલે,
શુભ લહકવિ શાખા પલ્લવેથી રિભાવે,
જય લપટું હું તોયે બોલતી એ નભાવે. ૪
- પડિ જય રમિ તીરે બેસિ ભેઉ તરંગ,
સુજ મન ઉછળે છે વિહના તો તરંગ,
ઉછળિ ઉછળિ આવે કારત્તે ઠાણ ભેઠ,
હરખ નરિપ્રિયાને આપવા ભય ભેઠ. ૫

- મન ધરિ ઉઠિ દોડું પ્યારિને લેટવાને,
પણ કહિ જઈ બેસું એકલો એક રાને,
વળિ વળિ હું પુકારું ઘાઠ ઘોરે પ્રિયાને,
કવણ જઈ સુણાવે આ ધ્વનિ પ્રીય કાને. ૬
- નભસુત સુસવાટે સોરથી ને વહે છે,
કથું પણ ન ગરીબની દાદ એ દીલ લે છે,
વિનવું છું હું પ્રિયાને લેઈ સંદેશ જાને,
પણ મન ગરવેથી દાદ લેતો ન કાને. ૭
- વિનવું વન જઈને ચૂક ને સારિકાને,
હળિ મળિ જ હસે છે માહરી ઘેલછાને,
તરૂ તરૂ લઈ જાએ સારિકા ચૂકડાને,
સ્મરવશ થઈ લે છે ચંચુમાં ચંચુકાને. ૮
- હું જ અતિ નિરભાગી એકલો આથડું છું,
રખાઈ થઈ નિરાશી હું પથારી પડું છું,
ગગન ભણિ નિહાળી ચંદ્ર સામે હું જોઉં,
રસિક સ્મરિ પ્રિયાનું મૂખડું ચિત્ત પ્રાઉં. ૯
- ઉડુગણ સ્મૃતિ આપે કંઠમુક્તાવલીની,
શશિ ઉર સ્મૃતિ આપે મૂખ તેના વળી-ની,
મન કરું ઉડવા હું પ્રેમના પૂર પાથે,
પણ પછિ પઠિ જાઉં લેટવાની નિરાશે. ૧૦
- ધુરી થઈ વિખરાએલી ગતિ માહરી છે,
કળ નહિ કંઈ લાગે ચિત્ત તારી સ્મૃતિ છે.
પણ જવ સ્મરું ઊરે કાંધ પર ઝુલ્ફ છટાં,
કળ દિલશું વળે છે, તોય રે પ્રેમિ છટાં. ૧૧

ભડભડતિ ચિતામાં બાળવી દેહ સારી,
 હૃદયશું તિર મારે એ ગતી જૂળ સારી,
 ભમર ઉપર લાગે ગોળિનો માર સારો,
 પછુ વિરહ પ્રિયાનો વેઠવો એ નકારો. ૧૨
 અતિસ તન પિઠાથી જીવવું એ અશક્ય,
 પછુ અરિ થઇ લાગી પ્રેમ વેલી અભાગ્ય,
 હૃદય મહિં વસી છે તે જીવાડે હયાથી,
 મન રહિ ગઇ આશા કે મલે મૂળ સારી. ૧૩

૬ મિષ્ટ ગાન

શિખરિણી

હજૂ ગા ને પક્ષી ! ઠદિ શ્રમિત નાં કણું બનશે,
વિકાસી તું-સામે સુજ સુખ સુધાપાન કરશે;
રહેશે સ્થંભીને ચપળ નયનો આ તુજ બણી,
મિઠા ઠંઠે ગાઈ દુખિત મનડું શાંત કરની. ૧

બન્યું શું વીયોગી ? તુજ પ્રિયતમા વેગળિ થતું,
નથી હા ! વીયોગી થણુ સુખ વિશે ગાન કરતું;
અહા ! જ્ઞાલા પક્ષી મધુર સ્વરથી શબ્દ વડે તું,
જેડે શા આનંદે ! નિરતિથય પ્રેમે વિલસતું. ૨

મહા ! આવી નીચે તુજ મધુર-સૂક્ષ્મ ગિતજા
થી ખ્યાલું ઝેરી વિમળ પ્રિતિ ખ્યાલું છલકતું;
હોજે ત્યાં ને ત્યાં અધરજી સદા ગાન કરવા,
કુખી તારી વીણા નથિ જગત આ યોગ્ય સુણવા. ૩

મહા ! તારા બોલો મધુર ત્યમ તે નિષ્કપટિ છે,
અહા ! તું નિહાવી નથિ નથિ પ્રપંચી વિહંગ છે;
ભરાયા છે સ્વાર્થી અહિત કરતાં સર્વ ભવનું,
નિહાળે ના પાછું જગત પુતળું દાંભિક તણું. ૪

: “કુળી વાડે વેલી રવિઉદય થાતાં ચમકતી,
રિસાઈ તે પાછી શશિઉદયથી શુષ્ક બનતી;
પ્રભાતે ખીલ્યાં આ નવનવિત પુષ્પો ચળકતાં,
ખિલી જ્યાં સંધ્યા ત્યાં તુરત ચિમળાઈ રવડતાં. ૫

૧૨૪૫

બપોલ ! તે ઉ સાફ ત્યમ ગુણ વિષે શ્રેષ્ઠ સમજે,
 નમો ખેમા કાંઈ અવગુણ જ ગાઈ જન રિઝે,
 મારે જે નિત્યે આ કુદરતઝરે એક સરખો,
 તથાજે સૌ હવે સખળ હિન સતવાડિ પરખે.

૭ હૃદયમણિ

સિખરિણી

કરી ડાકી લાંબી મસુર મૃદુ ચણ્ડો ઉચરતા,
 મળે ક્યારે સ્નેહી ગગનધન એવું નિરખતા,
 મળ્યો તેને ખ્યારો તદ્દપિ હજી મૂને નહિ મળ્યો,
 અભાગી તો હું છું અધરરસ પિયુનો નહિ મળ્યો.
 મળી વધાને જો ભગિનિ ચપળા રૂપ વિમળા,
 મળ્યો ભ્રાતા સ્નેહી પવન શિતળો સાદ્ય કરવા,
 વળી લેટી પ્રેમે, પિયુશું હૃદયે ચાતકિ ખરે,
 મને લેટયો નાહીં હૃદયમણિ શાને તું હજીયે ?

૮ ના ભુલાતો પ્રેમ

ચાર્દસ

આલ્યો એ વહિ ઠાળ આમ જલદી ઠાં એ ન ઠહાલી ટકયો,
મૂકયું માત્ર સતાવવા ઉભયને રે દંશ તું જાન જો,
શુંથી પ્રેમનિ ગંધિ શી પ્રિત સમે શુંથી ન શુંથી થઈ,
ધારેલી સુખ આશ સર્વ મનમાં ધારી ન ધારી થઈ. ૧

તું તારે રહી ત્યાં અને અહિં હું આ હુભાંગ્ય કેમે લબ્યાં,
નિશ્વાસે ભરપૂર હૃદય હૃદયે શાની ન કાટી જતાં,
ઘેલાં જો કહિ રાખિ આશ કરવા ભેટી કરી પ્રેમને,
ના ના અંતર ભાગશે લવનના રે અંત સૂધી હવે. ૨

ઠહાલે આવી દિધાં પ્રિયે વચન જો સંગી પ્રવાસે થઈ,
આનંદે પથને કરી સુગમ ને સિદ્ધી ખરી સાધવી,
હું ત્હારું પ્રિય પંખિ, મારું તું, જાની જોઈતવાસી રહી,
લેવા લહાવ ખિલી ખરખર જ એ આશા ભરી વાલની. ૩

ભાળાં જોઉં ઠગાઇ મુઘ વચમાં કંથી શુંથી પ્રેમની,
શુંથી તે ન શુંથી થતાં રહિ કશી બાકી કહે વીતવી,
આંસૂડાં વહિ આકિ તું, તમહું જો, ત્હોયે ન સિદ્ધી કળી,
સૂકાયાં થઈ મ્હાન હીન નયને તેજઃથી છાંડી ગઈ. ૪

જો ના હું અધિકારિના તુંય અરે આંસૂ ઉઠાં લૂછવા,
સૂકાયાં નયનેથી વ્હાલિ વહતાં જો દેશ ભૂલી જવા. ૫
દમ્પતીપાત ન પ્રેમિને ફરિ હવે, ત્હોયે રલાં પ્રેમિ જો,
દરે શું ભૂલિ શકાય માનવ થકી સાચો જડયો પ્રેમ ને? ૫

બૂલાતો નહિ પ્રેમ તૃપ્ત ન થતો રહેતો ન છૂપો ઠરી,
 જવાળા અગ્નિ થકી ભજૂકિ મંહિથી રહેતી સદા બાળતી,
 જે પહેલાં સુરખી હતી મુખ પરે તેને સ્થળે શ્યામતા,
 બાકી જે ટકતી જશે રહિસહી નિઃશ્વાસ નાંખી અહા. ૬
 આ આખી દુનિયાં ભરી વસતિથી તાર્મે પડયાં એકલાં,
 છૂપુ આપણું દુઃખ વહાલિ, કળવા પાસે ન ઠેાંચે જરા,
 ઢોને છે પરવા ગણાય નિજનાં સંબંધથી સ્વાર્થનાં,
 કે આશ્વાસન દેઈ શાંત વચને કાંકે ઘટાડે પિંડા. ૭
 આંસૂડાં વહતી બળી જળિ રહી ચીતા મહીં જીવતાં
 યાશે આખર નષ્ટ દુઃખિ જગતે જવાળાની તૃપ્તિ થતાં,
 જો જીવું મરતો દઈ પ્રણયિને પ્રેમાંજલી આંસુની,
 અંતે હું હતભાગ્ય શાંત થઈને દીશા થઈ તાહરી. ૮
 રે આશા ભરતી પળો હૃદયમાં કેવી ઠગારી ઠરી,
 આ વહાલી રૂળઆપ્તિ ધારિ મળવા દુભાગ્યને જો મળી,
 દેશે ધાર્યું હતું પ્રિયે મન કહે મોહયિ ઘેલાં બન્યાં,
 દેશે પ્રેમ પ્રસાદિ આવિ દિનને અંતે રહ્યાં રાંક શાં. ૯
 પીડાતાં અહિં આમ દૈવ નિરખી રૂઠ્યું શું આનંદતું,
 હા હા એ નિષકુર અન્ય દુખથી ના આદ્ર કાંઈ થતું,
 મોજ્યેન્દ (૧) મળ્યું હવે મરણ જે વ્યાધીયિ વહાલું થયું,
 જો હું એ નહિ જોતું જોતિશ તું ના એ દુષ્ટ સાથે કરું. ૧૦

૯ યથે ચાતુર્માસ—

શિખસ્થિ

- યથે ચાતુર્માસ પતિસહિત પત્ની થઈ ખરે,
 થઈ સંધે શાંતિ પ્રથવિ તન સાડી લિલિ ધરે,
 ફૂળે ફૂલે વૃક્ષે હરખિ સઘળાં પક્ષિ સુખ લે,
 બળ્યું ચોમાસું આ અતિશ દુખદા પ્રીય વિરહે. ૧
- થઈ સર્વે લેળાં નિતિથી કરતાં ગાન વિભુનું,
 હિંદુળે હિંચતાં પ્રિતિથી કરતાં દર્શ પ્રભુનું,
 પ્રિતે ખેલે પાસે મળિ પ્રિય પ્રિયા મિત્ર સરવે,
 મને ચોમાસું આ અતિશ દુખદા પ્રીય વિરહે. ૨
- પડે પાણી ધારા હમિ મહિ તરંગો ઉછળતા,
 પુરે શબ્દે ગાળે ગગન ધન આનંદ કરતા,
 પતી સંગે જવા ત્વરિત ગતિથી લે નદિ વહે,
 રૂતૂ વર્ષા સારી તદપિ દુખદા પ્રીય વિરહે. ૩
- ઉચી દપ્ટી રાખી મધુર મધુરા શબ્દ ઉચરે,
 તિને શબ્દે ગાયે જુ મહિ તમરાં રાત્રિ સમયે,
 કરી શબ્દો ઊડા જલનિ મહિ હાદ્ધર વિચરે,
 રૂતૂ વર્ષા સારી તદપિ દુખદા પ્રીય વિરહે. ૪
- થઈ રનેહે લેળાં પિયુ પતનિ સરવે નદિતટે,
 જીવે પાણી બેઠતાં પુણ્ય કરતાં વેગ નજરે,
 નદી સાથે મારો હૃદયમણિ પ્રેમી પિયુ જલા,
 ગૃયા હું જાઉં શું નહિનું નિર નેણે નિદખવા ? ૫

કરે છે માળાઓ ગગનચર શ્લોકો ઉપર,
 કરે છે ચારા ભે પશુ સકળ આજે ભુમિ પર,
 કરે છે સ્વચ્છદે સકલ જન ધાતાં પ્રુથિ ઉરે,
 કરે છે ધારા બે જલનિ દગથી પ્રીય વિરહે

૧૦ પ્રણયાર્પણ

શિખરિણી

પ્રિતીબન્ધો તોડી, સુહૃદ્ । કહિ તું દૂર વસતો,
કદાપી ત્હારા તે કઠિન-હૃદયે ખૂબ હંસતો;
તન્યાં બન્ધુ, બંધાણાં, ન સુહૃદ-જનોને ય ગણતો,
તથાપી તું મ્હારા હૃદયથી ન દૂરે કહિ જતો. ૧

સહુ બ્રહ્માંડોમાં રવિ શશિ થહો તારક રથા,
પ્રિતીથી બંધાઈ, કુદરત શિથ તેથી જ રથાં;
જનોમાં-સુષ્ટીમાં, પ્રણય બળ છે માન જ, ખરે ।
તથાપી, હૈં તોડયું, અસુર સમ આ શું કર્યું ? અરે । ૨

ન શું ત્હારા ચિત્તે સુહૃદ છળનો તાપ દહતો ?
ન શું ત્હારા ચિત્તે, પ્રિય વિરહનો અગ્નિ બળતો ?
ન શું ત્હારા ચિત્ત પિતૃ પ્રણય સૌ શાંતિ હરતો ?
અરે ! હા । તું કેવો દુખિત-હૃદયોનેય દહતો ? ૩

તથાપી ભેજે તું કઠિન પ્રિતિનો બંધ તુટવો,
ન મ્હારા-ત્હારાથી, જગપતિ યકી તેય તુટવો,
મરે ન્યાં દિવ્યાત્મા પ્રણય, તહિ છે સૌખ્ય વસતું,
મરે ને આર્તીમાં, દુખ સહુતણો ત્યાગ કર તું. ૪

ત્હારી જે મૂર્તી હૃદય મુજમાં નિવસતી,
દિસે તે અત્યારે મુજ મુખ પ્રતી દારવ્ય કરતી,
કહું છું હૈને: “તું નહિ ત્વરિત ને ખત્ર ક્ષેત્રે ?
પ્રિતી હાલે, દુઃખી, તુજ પ્રણયનું બિન્દુ —.” ૫

૧૧ 'કર્પૂરમંજરી'નું અર્પણ

અનુપરામ મગનલાલ દીનબંધુને

વસંતવિભા

- શોધ્યો નથી જગત સાંપડતો સળંધ,
બંધુ તણો સુખદ શાંતિદ પ્રેમબંધ;
મારે નહીં અનુજ કે પ્રિય પુષ્કારી. ૧
- તે તે ખરી ગરજ માહરિ બંધુ ! સારી.
ઉઠ્ઠાસ શ્વાસ સહ શોષિતસાવ થાતો,
તેં અંતરે પરમ પ્રેમ યદી ભિક્ષ્યો'તો.
ન્યારે પડી શિર પિડા, પ્રગટ્યો પ્રભાવ,
તે વીસરું ન તુજ મૂળશું પૂજ્યભાવ. ૨
- તોએ શિખામણ કંઈ તુજને દઉં છું,
ભેદે વિવેકવય માંહિ નિપુણ્ય તું છું;
દેખાય આ જગત રંગ તણી બહાર,
કાળે થતી ઝલક ઝાંખિ દિઠી અપાર. ૩
- ચેતાતું છું પ્રથમ કે તુજ બંધુ-ટેક,
મૂલીશ ના જનમ ફૂલ તણો વિવેક;
હું જ્યેષ્ઠ તું અનુજ એ પદને લગાર,
ભેજે ન બાપુ ! લજવીશ થઈ * * * ૪
- મેં આ કરી કૃતિ ખરી તુજને રિઆવા,
તેમાં અલાપ મૃદુ ભાવિત રાગ ગાયા;
તે સાથ નામ લખું અક્ષય ચારૂ તારૂં,
બંધુ ! તને હૃદય સોંપ્યું ઘવાયું મારૂં. ૫

તારા જળે દિવસ શાન્તિભયો સદાયે !
 નાના પ્રકાર સુષુતાં કવિતાતરંગે !
 એ આશિષે દઈ વધામણિ લેઈ હસ્તે,
 આ માલિકા અરધુ કોમળ તૂજ કંઠે ! ૧

ફોં

અમિનવ રત્નનિ માલિકા અરપે જન ધનવાન;
 નિર્ગુણ અક્ષરમાલિકા અરધુ તને શુભવાન ! ૭

૧૨ વિધિને

વસંતતિલકા

- આકૃષ્ટ કીધ મન મોહક કાન્તિનાથી,
સંતુષ્ટ કીધ નયનો પલમાં જતાવી;
“દે ત્હારું આ, મુખજ,” સાંભળિ “આવ, રત્ન,”
હસ્તે પ્રસારિ કર્યું મેં ગ્રહવા પ્રયત્ન. ૧
- ત્યાં તો છુપાવિ દઇ તે સમ એક ગ્રાવા
લીધો; નહીં સમજવે કંઈ ભેદ બેમાં;
લીધો ઘણી ઉલટથી કરને પ્રસારી,
મૂર્ખત્વ તે મનનું સંત પુણું વિચારી. ૨
- એ રત્નથી હું ખુશિ અંતર યાત કેવો !
આનંદથી રમત તેહનિ સાથ ને ચો !
પામું છું એક અતિશે અવલોકિને આ,
નેત્રે વહે હૃદય અશ્રુ મુકે નિસાસા. ૩
- જો આપલું ન હતું—શું કરવા જતાંબુ !
બુદ્ધ્યોઃ—કદ્યાયિ અથવા કલ શું હવે એ ?
આવો તથાપિ વ્યવહાર કઠોર કેા શું,
ત્હારા સમે ઘટિત આચરવો વિધી છે ? ૪

૧૩ પ્રેમવિવેક

તેવઃ

- મળતું ઝરણું વહિને નદિને,
 મળતી વહતી નદિ સાગરને;
 ઉડતી લહરી મળતી અનિલે,
 સુસવાટ કરી રૂપ માફત લે. ૧
- મળતાં રમતાં સહુ જોઈ મળી,
 જગના નિયમે વશ થાય પળી;
 મળતી નયિ કેમ પ્રિયા રસિલી ?
 હૃદયે મળશે કદિ હો છબિલી ! ૨
- કરતા ગિરિ ચુમ્બન આ નભને,
 લહરી મળતી સહુ જિહ્વિને;
 ખિલતાં હસતાં પુલકાં નવલાં,
 અમટે પવને મૃદુ પર્ણ લિલાં. ૩
- સુમિ લે રવિનાં કિરણો ભુમિને
 હસતો નિરખી થયિ સાગરને;
 સમજાય વૃથા સહુ સૂખ ગણે,
 ભરશે ન પ્રિયા ! મુખ સૂમિ લહે. ૪

૧૪ 'કાલોપાલંબ'*

ચાર્દસ

રે રે કાળ ! તહારિ પાંખ સમળી સર્વંત્ર ગઈ રહી,
 જેની ઊપર એક પાછળ બિલે કલ્લાક ભતો વહી,
 જેના ગ્રીષ્મ વૃષા વસંત સમય સ્નેહી થઈ સંચરે,
 ખેંચી ભય જગત્ સમસ્ત વહિને ચૂન્યાવસાને ખરે. ૧
 મારે જન્મ થતાં જ દુઃખ તણિ તેં જે બક્ષિસો ઉઠરી,
 તેથી અર્પું હું ધન્યવાદ તુજને આનંદથી ઊભરી,
 તે બક્ષીસ અપાર ભાર વહું છું ને એકલો હું હવે.
 સંતોષે રહું તેધિ ને વળિ કંઈ શાન્તોનિ આશા થવે. ૨
 'યારાં પ્રેમિ અને સ્વર્ણધુજનને સન્નિમત્ર જે માહરા
 ના ઇચ્છું કદિ તાહરી પળ કટુનો સ્વાદ ચાખે જરા,
 જે જે આમજનો ગયાં સ્વરગની શાન્તીભરી કુંજમાં,
 તેનો સ્પર્શ કરી શકે નહિ કદી તેથી હું આપું ક્ષમા. ૩
 સર્વે શાન્તિ હોને સદાય વસિયા જે સ્વર્ગમાં તેમને,
 તારાં દુઃખ ભવિષ્યમાં કદિ હવે કંટાળશે ના મને,
 વીત્યા વાસર જેટલા મુજ તણા તે રણ તારું થયું,
 તેનો દુઃખ અવેજ વાળિ ચુકતે સર્વે અદા મેં કર્યું. ૪
 તારાં દુઃખ સદાં તથાપિ કંઈકે તેમાં હતું સૂખ ને,
 ને કે અંતર દાઝતું પણ ભુલાઈ ત્રાસ તારો જતો,
 આવે દુઃખ તથાપિ જે વહિ ગયું તે સર્વંદા ભય છે,
 તારા તો પ્રતિ આવતા ગણિ ગણી કલ્લાક લેખાય છે. ૫

* આ કવિતામાં બાહ્યન કવિના વિચાર પણ મિશ્ર છે. [કવિ]

ચારે પાસથિ જ્યાહરે સ્વજનમાં આનંદ છાતો હતો,
 જોતાં વેગભરી ગતી તુજ તણી શોકાગ્નિ ઝાઝો થતો,
 તારું વાદળ ભીખીને ગભિર તે સૂર્યપ્રભા છાવરે,
 જા, જા, નફરત ! ના નિશા કરિ શકે તું દુઃખની આખરે. ૧
 આત્મા મૂજ તણે નિવાસિત હતો તારા મહાકાશમાં,
 ત્યારે એક જ ખિંદુ તૈજસ હતું દેખાતું આકાશમાં,
 તેથી સૂચન સારું એ થતું હતું તુંએ સદાનો નથી,
 પીઠા સર્વ પડી શિરે મુજતણે આળ્યો અહીં જ્યારથી. ૨
 તે આનંદ ગયો સદાય ગણવો કલ્લાક કમ્મે રહ્યો,
 તારું રૂપ યતાં ઉપસ્થિત બધો જો ભાર બહેવો રહ્યો,
 જોઈ અંતકે સર્વનો જગતમાં તું સર્વ ચિત્તે લહે,
 આ સંસારનિ રંગભૂમિ ઉપરે જો સર્વ ખેલી રહે. ૩
 આવે એક પ્રસંગ કે નહિ કહી તેને વિદારી શકે,
 જ્યારે તારિ ત્વરીત કે ધિરિ ગતી ના ભવ જાણી શકે,
 જ્યારે સર્વ તુફાન ભાવિ જગતે ઉન્માદથી ગળંચે,
 નિદ્રાવસ્થ પ્રગાઢ શાન્તિ સમુદે આત્મા હમારો હશે. ૪
 આહા ! તે મુખની ઘડી તણિ રૂપહા અત્યંત હોતે કરું,
 ત્યારે સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયે તારા હું આશા ધરું,
 આહા ! પૂર્ણ ઉમગ શાન્ત રસમાં શું વેર તારું કરે,
 છોને શત પ્રકાર કાળ કરતો નિભંવ આ પત્યરે. ૫

૧૫ તરંગ

મહીરીય

- અનંત કાળ ઊદધિ પ્રવાહના તરંગે,
 ચઢ્યો અનેક વાર ચાલ તું વિવીધ રંગે,
 વાગતામાં છોળ એ તરંગના ઉછાળે,
 વદ્યો સિંભાળેને શરણુ વિના અરે અકાળે. ૧
- મહા મહા વ્યથા પછી તું આવતો કિનારે,
 ઘડીક ખેલ ખેલતાં તણાય ચાલ ત્યારે,
 તણાય જો તણાવું શોક ને રૂદીત શાનાં ?
 નવા તરંગ દેખતાંય હવે હાસ્ય શાનાં ? ૨
- ખેલિ લે ઘડીક ચાલ ખેલવું રહ્યું તે,
 તરંગ એક આવી જોરમાં વહી જશે રે,
 ઝીલિને તરંગ શાન્તિ પામવાનિ આશે,
 પ્રમાદથી ન મૂઢ ખેલતો રખે તણાશે. ૩
- દાળિને તરંગ જો પ્રયાણસૂખ લેવું,
 શોધિ કાઢ નાવ કયાંક સાધુસંગતીનું.
 લઈ જશે જહાં ન કાળના તરંગ પહોંચે,
 ચર્ધશ સુખા વ્યર્થ આ ઉપાધિ ભાળ છૂટયે. ૪

૧૬ દેભે દોષ ન કવિવરને

૫૬

દેભે દોષ ન કવિવરને જે લતાકુંજ આરામ કરે,
 સુખ શાન્તી જ્યાં વસી રહી છે, હસી કીર્તિને ત્યાગ કરે, કુવ
 મહાન કૃત્યો કરવા માટે જન્મ જગતમાં તે તો ધરે,
 વીર શિરોમણિ ધનુર્ધરાના યશ ગાવા મન આશ ધરે,
 કાળ ગતી નહિ હોત વિલક્ષણ વિધી હોત અનુકૂળ ખરે,
 હૃદયે તેને જળાતી હોતે દેશભક્તિની જ્વાળા ખરે,
 જન્મભૂમિના પ્રેમ પૂરમાં વચનો તેનાં નિત્ય તરે.

દેભે ૧

અરુસોસ ! હયા શી આ ભૂમીની વૈભવ નદ ધરે જ ખરે,
 માનવન્તના માનભંગને માટે સેવા ભાર ધરે;
 પ્રભા તેનિને કે નવ પૂછે જો પ્રપંચ પગલું ન ભરે,
 કામ આંહિ શું દેશભક્તિનું, રાજદ્રોહમાં નામ કરે !
 કુળબોણ ને દેશદ્રોહિયો બેસે હાથી હોદા પર.

દેભે ૨

વૈભવ સાથે શ્રદ્ધા પણ ગઈ, અભિમાન ન પડે નજરે,
 કાયર કપટી અનાયે હીસે આર્યજનો આ ભૂમિ પરે,
 છેવટ શીખ્યા કપટો કરતાં તેથી દુર્ગતિ કેવિ હરે !
 મહા પદ્મિણે ચઠવા માટે, કાંકાં મારી આંહિ કરે,
 અંધકારમાં માર્ગ ન જડતાં, મથાલ દેવનિ હાથ પરે.

દેભે ૩

દેજે નારિભય કે સોને ઘડયું
કેઈ જીભ-લટ-નયને અડયું,
કેઈ કયાં અને કેઈ કયાં પડયું !

પણ વાત તો કહીં નિ કહીં ?—ઉડિ જા. ૦

હતો વાલ તો સુધુ ભાસતું,
વધ્યાં વર્ષે જ્ઞાન મળ્યું ઉધું,
પરભાવ-મન-ખનિયું કેડું,

મળે વાલપણ પાછું કયાં જઈ ?—ઉડિ જા. ૦

પોયિ વિશ્વની ભણી બુલ તું,
પણિયાં છતે જન વાલ તું,
ખરિ મસ્તિ એ ખરું સૂખડું,

પછિ પાપ પુણ્ય અટે નહીં !—ઉડિ જા. ૦

૧૮ “ ફિકર શાની પછી માની ”

મગધ

નહીં સ્વારથ નહીં જોડું, નથી જોડું અમારે કંઈ, ૧
 સુરખ માનો ભલે માનો, અમારે મન નહીં કાંઈ. ૨
 કરમ કરશે યશે તેવું, જહીં મળશે તહીં જાવું,
 અમારે એ નથી સ્વારથ, પરમ પ્રેમે અમે સાથો. ૩
 થવાનું જે યશે તે તો, અરે! કીધું એ કોનું રૂઢે,
 પરમને પ્રેમ સોંપો તો, ફિકર શાની પછી માની? ૪
 નથી જોતી નહીં માયા, નહીં કાયા અમારી કયાં,
 ફિકર કાયાતણી શાની? થવાનું જે યશે તે તો. ૫
 નહીં માયા અમારે શું! તમારું એ નથી તો શું?
 તહીં જતાં કંઈ છે શું? ફિકર શાની પછી માની? ૬
 અરે! મન મેલ તું માયા, ઉપાધી આંધળી કાયા,
 અરે! જો એ સુકે તો તો, ફિકર શાની પછી માની? ૭
 નહીં રહ તું મુઆ તેને, પરમ ધામે ગયા જે જે,
 નહીં રહનાર તું રહેનાર, ફિકર શાની પછી માની? ૮
 જવા દે ને જનારાને, ઉઘાડી સાનયક્ષુને,
 સહુ ભેગાં થશું એકે, ફિકર શાની પછી માની? ૯

૧૯ બેકદર દુનિયાં

અહિં બેકદર દુનિયાં તણી દરકાર નહિ હમ મસ્તને,
 ફરિયે ચહે દિલ ત્યાં અને દિલ ચહાય તે ફરિયે અમે. ૧
 ગમિં બેકદર અમિરી તને, જો ઇશિક આ આલમ તણી,
 અમને ગમી તો ફકીરિ આ, પ્યારી ખલક ખાવિદને. ૨
 અમિરી મુખારક રૂહો તને અમને ફકીરિ અમારિ આ,
 તુજને શુમાન અમીરિનું મસ્તી ફકીરિનિ ઓર હે. ૩
 રહેલો ઉચા વસવા તને, આલમ ખધી માલેકની
 હોજર સદા વસવા અને ફરવા અમે આ ફકીરને. ૪
 માચક તારિ બેકદર બરી ઇશકની ખારાઇથી,
 આ સનમ તણી દિલદારિમાં હમ જાન આ કુરબાન હે. ૫
 થાએ ખુશી જે તું જોઇને તને અમે હસિયે ફકીર,
 હમું જો હમારિ ફકીરિ તું જો અમિર અહિં આ વખતના. ૬
 મોતી હિરા ગમતા તને ઉમદા નવા પોચાક ને,
 લઇ ખાક ખુદાના નામની દિલ ચોળિ જો પાગલ અમે. ૭
 સારગિયોના સૂરથી શુલતાન જો ઇશક ગાનમાં,
 ફેરી અમારિ આલેકની-માં મસ્તનો હમ ગંવાર હે. ૮
 પી પીતું પ્યાલાં ચરાળનાં માચકને હાથે અમીર,
 પળબર ઠદી મુખ લોગવે જો ઠેકની પેલાઇએ. ૯
 તું જો પિયે ઉસ્તાદના આ હાથનો પ્યાલો મિઠો,
 લઇજત હવે લઇશું અમે ઉમદા અમર જો ઠેકમે. ૧૦
 બેદિલ તું દોસ્તોનિ યારિમાં મગફર રૂહેજે બેકદર,
 સાહેબ અમારા દોસ્ત ને મગફર હમ જો યારિમે. ૧૧

૨૦ બેદાદની દાદ

સોરઠની ગણવ

કહો કયાં જઈ કરવી અરે ક્રિયાદ આ દિલ દર્દની,
 ખોળી વળ્યો સૌ બેઠક પણ અદાલત ન દિઠિધ-સાકની. ૧
 નહિ રાહ કે ક્રિયાદ કેાઈ મુણવા અહીં કાલ મળે,
 પ્રસર્યું બધે અંધેર જહિં ચયતાનના પાળા કરે. ૨
 દુનિયાં બધી દોરંજિ તે ઇન્સાફ શું આપે અરે,
 દંડે દુખીને ઊલટી બગદોઇ વણસમળે કરે. ૩
 નહિ રાહ કે ક્રિયાદ તો બેદાદને રડવું કશું,
 ન જોનાર કે દહોનાર જ્યાં આંસૂ તહાં રડવું કશું ? ૪
 જાણે ન જે હેવાન તે દિલ દર્દની વાતો કંઈ,
 શાણા યઈ કરતા બળે ઇન્સાફની ના રહિ જહાં. ૫
 લાગ્યું જહાં દિલ એકશું સો સો બતાવે દુનિયાં,
 રહિયે રહી જો એકને ફહાઠે હસી ફહાપણુ બયાં. ૬
 આહે છગર એકાન્તમાં જઈ બેસવા આરામમાં,
 ગરદન થકી પકડી લગાડે સ્વાર્થના સહુ કામમાં. ૭
 ઘડિ કાબ્યના આનદમાં સુર ફહાડતો વાણુ લઈ,
 તોડે પડી વચમાં ચડેલો તાર ત્યાં આવી અડી. ૮
 લહેજત બગાડે ખવાળની બૂંસી છળી ફડી પડી,
 સુમ થાય ખ્યાસ પૂતળાં પળભર અરે નજરે ચડી. ૯
 બેઠા જઈ બેહેસ્તમાં શાન્તી જહાં વરસી રહી,
 ત્યાંથી ઉઠાડી ઘાલતા દિન રાતની ઘાણી મહીં. ૧૦

જાતું ગણાવી કેટલી દિલ દહની ઘાણી અરે,
 ગુજરે સિતમ જહુ રાંક પર પશુ દાદ કયાં તેની મળે ? ૧૧
 ધારી હવે કરવી અપિલ માલેકની દરબારમાં,
 વાગે અદલ ઇન્સાફનો જ્યાં ઘંટ હરગિઝ દાદમાં. ૧૨

૨૧ ભ્રમિત મન

અરે નાદાન પ્રેમીલા તને મન ભૂત શું વળગ્યું?—
 ભમે જઈ શોધવા બહાલી સરિતવહલી શુદ્ધાઓમાં । ૧
 અરે ઓ મૂઠ રાગીલા તું ચાં આ કૂહાડતું ઘેલાં,
 ઉઠે સૂતી સ્મશાને ના, વિરામી એ સદા માટે. ૨
 મુઠ્ઠે પોઠારના તારા રૂદિત તારાંચ ના દેખે,
 પડી છે ગાઠ નિદ્રામાં જગાડી તો નહીં જાગે. ૩
 અરે ભૂંચોમની વચ્ચે હિંચી પ્રિયને રહ્યું જો તું,
 હિંચે તે વ્યર્થ તું જોવા જુદે તે વ્યર્થ આશામાં. ૪
 થઈ અદૃશ્ય દેખાયે હવે ના એ પડી નજરે,
 ગઈ કેઈ દૂરના દેશે નજર નાંખી ન ત્યાં પહોંચે. ૫
 નજર નાંખી ઘણીએ પણ પ્રિયા જોવા ન જોવા પામ્યું,
 છુડા એ આશ છોડી દે ગયાં તે ના વળે પાછાં. ૬
 ચિતામાંની વિભૂતીને લઈ લઈ અંગ તું ચોળે,
 ફળે ફૂટે ઠાંઈએ એમાં વૃથા છે બેલછા તારી. ૭
 ગયું તેને જ રોવું શું? ગયું તેને જ જોવું શું?
 ગયું તેને ગયું બાણી મુકી દે જોવું ને રોવું. ૮
 રહી યાકચાં નયન તારાં નિહાળી આંસુડાં બિન્દાં,
 શમી ના જ્વાળ તેનાથી મળી ના બહાલિ આપિને. ૯
 સ્વરો સૂણ્યા પ્રિયા મૂળે ફરીએ સૂણવા તેને,
 હવે તું આશ છોડી દે ગળી ગઈ વાયુની લહરી. ૧૦
 ગળાયા તે ન સૂણાયે ફરી આવી પ્રદેશે આ,

છતાં તું મૂઢ જેવાને ચડી સ્મરણે સતા'વાના. ૧૧
 હતું તે એક વેળાએ, હતું ત્યારે હતું સૌએ,
 સ્મરણને રાખ દાળીને રણે એને સળી કર તું. ૧૨
 વિધીના યોગથી આવે વિધી યોગે છુપાએ જઈ,
 ગયું શું તારું તેમાં રૂઢિત એવાં રચે શાનાં. ૧૩
 ધડીમાં આવિને બચે રચી આશા ઠગી બાએ,
 ઠગાએ તોય ધરે એ ન તારાથી જિભું ભોળું. ૧૪
 જતું તે બચ છે, આવે બલે તે આવતું સહજે,
 ખિલીને નાચતું તું ના રડી રચતું રૂઢિત ના કંઈ. ૧૫
 અરે જો પ્રેમનું બૂજ્યું સમજ મન પ્રેમ તે શું છે,
 પઠી જ્ઞાન્તીમહીં વસ્તૂ બુઠી લઈ ના ચતું રાજ. ૧૬
 જવા દે મોહ માયાનો પ્રભૂતા પ્રેમમાં લોટી,
 વિયોગી થા બલે યોગી પ્રભૂતા પ્રેમનું રાગી. ૧૭
 પ્રભૂતા પ્રેમનું ખ્યાલું લઈ કરમાં બલે પી જા,
 તૃષા તારી છિપારે ને ચચે ના કાંઈ ઉત્તાપ. ૧૮
 પ્રભૂતા પ્રેમના દોરે ખિલેલાં પ્રેમનાં પુષ્પો,
 શુંથીને ઠાટમાં પહેરી વિજયમાળા મુગંધી લે. ૧૯

૨૨ આલેક

હમે તો જઈ ગજવીશું બધી આલમ,
 ખુદાના નામના જ્યાં ત્યાં કરી આલેક.
 કદી રોશું, કદી હસશું, કદી ગાશું,
 અહીંની બેવફાઈને કરી આલેક.
 શરાબે ઇશ્કનાં ખ્યાલાં પિતાં ઢાળી,
 પિવાડીશું મિઠી સૂષા કરી આલેક.
 તણ હઈ જહાંગિરી જૂઠી ફકીરીમાં,
 ખુદાશું દિલ લગાડીશું કરી આલેક.
 દિવાની ફરિયાની આ ઘડી બેની,
 સુણી લેશું રહી દરબાર કરિ આલેક.
 અહિં દિલ ત્યાં લઈ નિશાન ને ડંકા,
 અહિંજા જઈ મર્યાદીશું કરી આલેક.
 મર્યાદી ધૂન ને મસ્ત થઈ રહેશું,
 સદા ઉસ્તાદની સાથે કરી આલેક.

૨૩ અખોલા

ગાંધી

કેમ અખોલો જીતો નીચી આંખડિ કરી કેમ ધ્યાસ ?
 શું તું નિર્દય થાયે ? ઉડી ગયા છે સકલ હોશ મારા. ૧
 દિવ્ય દેહડી તારી અખોલિ દીસે કેમ મારિ પાસે ?
 મો'ડે મો'ડુ ન સૂઝે સકલ ભૂમિ અંધકારમય ભાસે. ૨
 શું રિસાતું આ વખતે દુઃખિ પ્રિયાને અધિક દુઃખ દેવું,
 સહુ સમજે છે તું પણ કેમ ધર્યું તે મોનમત ઝોવું ? ૩
 જો પેલો દીસે છે વિશાળ નિર્મળ પાણિકુલ ધ્યાસ,
 વળિ ને પછે વહે છે કતિમ સરિતનિ ધિમે ધિમે ધારા. ૪
 તેમાં જીવ જંતુઓ અનેક રમતાં ધરી ચિત્ત ઉદ્ભાસ,
 રાજાસત્તુજ અહિયાં મૂકે ન ઉઠા ઊઠા નિશાસ ? ૫
 બોલું બોલું મન યાયે, હોઠે આવે પણ ન જિવરાય,
 અધુરો શબ્દ વહાયે, શંકિતજન ગતિ સદા એવિ થાય. ૬

૨૪

(શુરુ ગોવિંદના મઢિનાનો રાત)

જીવ તલસે મળવા ઘણું, હો ંહાલીરે,
 પણ અફળ લાય ઉપાય, મારી ંહાલીરે.
 મેહ થયો વેરી વડો, હો ંહાલીરે,
 બાળે શુજ કેમળ કાય, મારી ંહાલીરે.
 ભણકારા વાગે ઘણા, હો ંહાલીરે,
 પણ ના દેખું કાંઈ પાસ, મારી ંહાલીરે.
 યાય રામ સરવે ઉભા, હો ંહાલીરે,
 રામે રામ મગટે લહાય, મારી ંહાલીરે.
 ભૂત પીયે મહિરા પીયે, હો ંહાલીરે,
 વળી ડસે ભુજંગમ પાય, મારી ંહાલીરે.
 તીમ ઘાવ ઠઠે પડે, હો ંહાલીરે,
 તે સર્વ દુઃખ ખમાય, મારી ંહાલીરે.
 જેણે મહિરા પ્રેમનો, હો ંહાલીરે,
 પીધો તેનો ન ઉપાય, મારી ંહાલીરે.
 મેહ ઘાથી છેદાયું છે, હો ંહાલીરે,
 જે પ્રેમીનું કેમળ મંન, મારી ંહાલીરે.
 ચાલે નહીં ઉપાય કંઈ, હો ંહાલીરે;
 એતો શુરી શુરી પાડે તંન, મારી ંહાલીરે.
 ઉલટા વિધિના અંક છે, હો ંહાલીરે,
 પ્રેમીને વિયોગનું દુઃખ, મારી ંહાલીરે.

૨૫ બ્રમરા રે

દેસ-સારમ. ભૈરવી. બિહાર

આંચો કંઈ લાંચો સંદેશ, લોગી બ્રમરા રે.
 અલક વર અત્તર બર સૌરભમાં,
 તુજ નિરંતર આસન બેશ. આંચો કંઈં
 સ્યામ અલકમય સ્યામતરંગી,
 ધન ધન તારો સ્યામલ વેશ. આંચો કંઈં
 ધન ધન તારી પૃત્તિ વિરાગી,
 ધન ધન તારો અલક ઉપદેશ. આંચો કંઈં
 કામલ કમલથી કામલ આનન,
 હર્શન તારે ચાર હમેશ. આંચો કંઈં
 વિશાળ કપોલ પરે વિખરેલા,
 છુપિ છુપિ રૂપરં કરે છે કેશ. આંચો કંઈં

૨૭ રાધિકાસંદેશ.

રાગ મેસાગાને

ઝાંઝા હા'ડલા દિવાળી ઠેરા, પંચી ઘેર પધારે ઘણેરા,
નાથયાવ ન આમ નમેરા, મોહન ઝેલા આવળે મથુરાંથી. ૧
મારી સખીઓ સાસરીએ સીધાવી,

મારી ભાણીઓ પછુ આંછે આવી,
વાટ ભેધ ભેધ હું વાળ આવી,
મોહન ઝેલા આવળે મથુરાંથી. ૨

છેવટ સસરાળને મોકલાવી, મને બીજે આંબુલિયે બોલાવી,
લોકલજા સાસુએ આવેલી,
મોહન ઝેલા આવળે મથુરાંથી. ૩

વળી એમણે જે જે કહાંચું, મારી માડીએ તે તે કરાંચું,
જાણે રખેને રસિક પાડે વાંકું,
મોહન ઝેલા આવળે મથુરાંથી. ૪

ફરી રચશું આપણુ દીપમાળ, કરશું મેડીઓ આકળમાળ,
આજ શોભે ન યાવું રીસાળ,
મોહન ઝેલા આવળે મથુરાંથી. ૫

પૂછી જોળે ઉદવને તમારા, હાલ શા થયા છે અહીં મારા,
જાવ જાવ શું જીવણુ યાઓ ન્યારા,
મોહન ઝેલા આવળે મથુરાંથી. ૬

લોક લોક પૂઠે વાત કરે છે, સગાંસાગવાં ટોળ કરે છે,
મારાં સાસુજી નયણું જરે છે,
મોહન ઝેલા આવળે મથુરાંથી. ૭

- પ્રીતમ પરણી પરાણે તમોને, જોયો વિચાર્યો નહીં તે સમો ને,
 શીદ પાતળીઆ પજવો અમોને,
 મોહન બહેલા આવજો મથુરાંથી. ૮
- બણાવીને મોકલિયા ઉદ્ધવને, ખોટા દીલાસા દેવાને અમને,
 જાવ જાવ શું જાદવ કહીએ તમને,
 મોહન બહેલા આવજો મથુરાંથી. ૯
- કાળા માત્ર નવીનનાં વિહારી, એ તો જાણે ન પ્રીત વધારી,
 તજે પોતાનાં કારજ સારી,
 મોહન બહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૦
- થગે લાગી લાગી રાખી ઘેરી, કરતા પાતળીઆ પજારી ઘણેરી,
 કાટયું શુભકું વેદ થયો વેરી,
 મોહન બહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૧
- મારી માતાએ બહુ બહુ વારી, લોક કહેતા એ કપટી મોરારી,
 તોય તમને વરી ગિરિધારી,
 મોહન બહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૨
- જેલાં અનહદ પ્રીત જતાવી, પ્રેમ કાંસામાં કાંસુ કસાવી,
 જતાં મથુરાં શું પ્રીત પલટાવી,
 મોહન બહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૩
- અહીં મેં હીરનાં ચીર મગાવો, કાચા કીરમણ રંગે રંગાવો,
 કાંચે મોતી ને મણીએ ટંકાવો,
 મોહન બહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૪
- હીર મોતીના હાર શુભાંબ્યા, સાણ સાડી ને કમખા કરાંબ્યા,
 ત્યારે રસિક શું આપ શીયાયા,
 મોહન બહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૫

- હોળી ચોળી અંબોઠલા વાળી, પત્રરચનાઓ રચતા રૂપાળી,
 જોતા અમને જાદવ ન્યાળી ન્યાળી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૬
- પગ જોળામાં લઇ છુટ્ટા વાળી અજતે વેલો ચિતરતા રૂપાળી,
 લેતી સખીઓ હસી હસી તાળી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૭
- આંખ રજ કુંડી નાંખવા માટે, કિંવા જિંદગી કરવા લલાટે,
 ભૂધર લેટતા યમુનાને ઘાટે,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૮
- એકવાર વૃંદાવન આવી, મને વિષ પાઇ શયન સુવારી,
 ભલે જાને પછી ગિરધારી,
 મોહન ંહેલા આવજો મથુરાંથી. ૧૯

૨૮ મહિના

ગરબી

ત્યાં દાણી યદ કૈણુ ઘેરશે, સખી આહું રે,
 મહામોંધા હૃદયું હામ, સંદેશે કૃહાહું રે.
 હરીને કૈણુ મોલાવશે, સખી આહું રે,
 કૈણુ કરશે લીલા લહેર, સંદેશે કૃહાહું રે.
 માગશર મોટાઈ માગીએ, સખી આહું રે,
 કે લવણુ જુગહાધાર, સંદેશે કૃહાહું રે.
 પોરે પ્રેમદા વલવલે, શો દાવો રે,
 હો નંદ જયોદા માત, હરિ ઘેર આવો રે.
 જુમનાંજીમાં હડો પડયો, શો દાવો રે,
 ઠાળી નાગ નાથવા ઠાજ, હરિ ઘેર આવો રે.
 ઈંદ્રે ધન વરસાવીએ, શો દાવો રે,
 ગોવરધન ધરવા ઠાજ, હરિ ઘેર આવો રે.
 જુમનાંજીમાં ઝીલતાં, શો દાવો રે,
 વળી ચીર હરવાને ઠાજ, હરિ ઘેર આવો રે.
 બહાલા હતા તે વેરી યયા, શો દાવો રે,
 વળી લોહલજ્જાને ઠાજ, હરિ ઘેર આવો રે.
 પોરે તે પ્રેમદા ઝુછી ગયા, શો દાવો રે,
 ગયો લવણુ પ્રાણાધાર, હરિ ઘેર આવો રે.
 માહે મળવા નાથને, મન દીસે રે,
 હું નેહ ચોદિય વાટ, કંઈ નવ દીસે રે,

૨૯ 'સતી દહન'માંથી

- ૧ -

જય જય સતી શિરોમણિ નારી, જય જય સતી શિરોમણિ નારી.
 વૃત્તિ એહ વરિષ્ઠ છે તારી, જય જય
 નારદ દક્ષદુહિતાને દાએ ભવ લોખે ભરતો કીજે,
 અખંડ સૌભાગ્યની અવિનાશીને વરી થાય, એ ઇચ્છા મારી. જય
 મેં કીધી નિંદા નરમુકધારીની તુજ ટેક જોવા કાજે,
 વર એકનિષ્ઠાથી ભક્તિ કરીને વાત નથી કાંઈ ભારી. જય
 એ પતિ પુનિત પ્રમાણિકને વળી વરદાયી ને યોગિન,
 સર્વ જગતનો ધોરીધણી એ અવિનાશી ને આચારી. જય
 જેને પ્રદક્ષા ઇદ્રાદિક સેવે સેવે અમુરગણ સર્વે,
 જેનું મુની નિત્ય ધ્યાન ધરતા જેણે મહા માયા મારી. જય
 નહીં એને સ્થાન સ્થાન તણું મૂર્ખ લોક કહે છે સ્થાની,
 જગત વિનાશ પછીના સ્થાને એ એક રહેશે નારી. જય
 કાળસ્વરૂપ ના માયિક કાળી એહ ધરે છે બાળી,
 એણે ત્રિકાળ મારણ પોતે કીધા જગત અતાવે ધારી. જય
 નહીં વૃષભાસન આખડલાનું, વૃષભ ધર્મનું આસન,
 વૃષભ શું એવા જગત પ્રભુને, જે છે જગત ઉપકારી. જય
 એ તો ત્રિભુવન પતિ રૂઢો મળશે તો નહીં તુજ જેવી ઠે ભાગો,
 સત્વર એનો કર ઉપચાર કે મુખે રહો પિયુ પ્યારી. જય

- ૨ -

નારદ, કેવુ સાધીએ સાધન સારું ?
 સતી કહે, શું મત હું ધારું ?

નારદ

પુનિત પાવન પતિ કેમ હું પામું પંથ મુગમ બતલાવે,
 પ્રભુની પ્રીત પ્રમાણી પામું અખંડ સૌભાગ્ય મારું. નારદ૦
 સૌદર્યસાગર એ સદિસ્વામિ ને હું તો કુરૂપની ખાડી,
 કથમ વરશે મુજનેએ પ્રીતમ, મુની, મને કહો વારૂ. નારદ૦
 મૃગપતિ વરવા મૃગલી ઇચ્છે, કથમ કરી તે પાર પડશે,
 અક્ષેરી અંદ્ર મુખ ચુંબન કરવા ત્યમ હું મન મુજ ધારું. નારદ૦
 અલોદગમન આકાશે કરવા ધારે પોતાના ઉરમાં,
 એમ ધારી ચિત્ત વિહ્વળ થાએ મન કહો કથમ મારું? નારદ૦
 વર્ણવે ઠાણુ વિનતિ વનિતાની વન્હિલોચન આગે,
 ઠાણુ ખ્યારા પિયુને સમજાવી રાએ રૂંડું પણ મારું? નારદ૦
 મુનિ કહે, સખીઓ સાધશે શાણી માતપિતાને તારાં,
 હું જઈ સાધું છું સાધુ પતિને હું પણ પાશું તારું. નારદ૦

કથો

નારદ વચન કહી ગયા પાસે શુણ્દરિયાવ,
 સતિને પછી વિરહ તણે પ્રગટ્યો પૂરણ તાવ.
 લાગી લગન પિયૂ તણી મુખ શંકરનું નામ,
 વામા ગ્યાધી વેઠતી, ઘડિ પણ નહિ આરામ.

• ૩ •

(લાવણી-જીઝાટીની હુમરીમા પણ ગવાયે)

મળશે સ્વામી શંકર નામી, સતિ, દુઃખ વામી સૂખ થયે,
 મનની વેહી અવર નિરપ્રેહી વૃત્તિ સ્નેહી પૂર્ણ થયે.
 ક્રોમળ બાળી દેહ પ્રજાળી મન બાળી રાએ કાયા,
 એ મન રંજનિ દિલ દુઃખ ભંજનિ આહે નિરંજનિ શિવમાયા.

એ અવિનાશી અખંડ વિલાસી આત્મ ઉપાસીને પામે,
 વ્યાધી વામે સહુ સુખ પામે શંકર નામે સુખ જામે;
 પ્રીતે પરણાવો, મન લાવો ને લ્યોને લ્હાવો લગ્ન તણો,
 સંતત સૌભાગિની ચિરવિલાસિની શિવઉપાસિની પુત્રિ ગણો.
 પ્રસૂતિ ખોલી, નિજ ચિત ખોલી, એ શુ ખોલી મુજ પહેની,
 પશુ દિલ શંકી, મોલમયંકી કરશે અંકી મુજ પહેની.
 જઇ પતિ પાસે, અતિસ હુલાસે, મન ભરિ આશે સમજાવું,
 પશુ શંકરને હરકત હરને મુનિવર હરને કથમ પાવું.
 વળતી ખોલે ખોલ અખોલે પટ ખોલે સતિની ખ્યારી,
 એજ વિહારી મળશે ખ્યારી દિલ ધારી માતા મારી.
 નારદ કથન છે, આખું વચન છે, ગયા ન્યાં વન છે એ ભવને;
 હર્ષયિ જાવે પ્રિત ઉપજાવે અતિશય ભાવે એ ભવને.
 માતા ખ્યારી વિનતી ધારી દિલમાં મારી સમજાવો,
 દક્ષ પિતાને સુખ વનિતાને વિરહ દુઃખિતાને ઉપજાવો.

વચસા

સુખ ઉપજાવો ખ્યારીને કહી ગઈ સખી સતી પાસ,
 નારદ ભવ પાસે ગયા થશે પુરી સતી આશ.

૩૦ ચાપ્પુક

ન્યારા કવિતા કેરા ન્યાય, મૂળોં મનમુખ લેવા જાય. ૨૪
 રહાય એટલાં ચઢાવ ચશમાં, લેવા કાન્ય કળાય,
 જનમઅંધ તું અણુસંસ્કારી, દર્શન તને ન થાય. ન્યારાં
 'ઇજ'-'અસ્તિ'-'છે', બદલીને મોટા થય રચાય,
 પ્રત્યયનો કરિ અંતર ફેલે કયમ પંડિતમાં પરખાય ? ન્યારાં
 બાપ ચકી નહિ બોધ ભણ્યો કયમ મનકું તુજ લહરાય ?
 નથિ કવિતાની પાટી પર તેં નાંખી ધૂળ જરાય. ન્યારાં
 નથી શબ્દસંદર્ભમાધુરી કરિ, કરિ તરજુમાય,
 પૂર્વ પંડિતે ઘણું કર્યું છે તે શું ડોહજ્યું છાંય. ન્યારાં
 દુનિયાની દોલત આગળ તું ઘણો ગરિબ દહેવાય,
 દમકીના પુસ્તક માટે તું, દામ શું ખરચે હાય ! ન્યારાં
 નથિ માલમ કરતું કયમ લાલનપાલન કાંઈ જરાય,
 કરે શું કરવા કવિતા કેરી કિમત હલકી હાય ! ન્યારાં
 આપ દિવાનો કવિતા મુરખો કરવા લાલચ જાય,
 શુણ્ણવાળી ગોરી તે તુજથી કેસ હજાર પળાય. ન્યારાં
 કર વકરો નહિ કવિતા કેરો એ નહિ વેચી જાય,
 લાડલુંજની દુકાન સમ ત્યાં નહિ મમરા વેરાય. ન્યારાં
 મૂર્ખ મંડળે તને લલ્લો'તો બૃહસ્પતી જગ માંય,
 પણ આખર રાહ સમ નિવડ્યો નવી પ્રજાની માંય. ન્યારાં
 'કાલ' ગયો ખીઠાઈ ખરિદ્યા તારી દુકાન જ્યાંય,
 પણ ભચી દુકાન, મિઠાઈ ફીકી, લીઠી હાય ! ન્યારાં

૩૧ મુક્તકે।

૧

વસંતવિલસા

પીયે મધૂ રતિથિ એક જ પુષ્પપાત્રે
 જો, બેસિને જામર નીજ પ્રિયાની સાથે;
 શૂંગે ઘસે હરણ અંગ હરીણિ ઠેરાં,
 જે સ્પર્શથી મિચતિ અણુ મહે બરેલાં.

૨

કવિત

શદ્ધ તણી સીમા સુધી પોચીઓ સમુદ્રજેની,
 જગત મંડળ જાર પૃથ પર ધયો છે.
 હાહ માંહીં ધરી ધરણી હિરણ્યકશ્યપ જે,
 જેણે વ્યાઘ્ર નર પોતા ઉપર વિદાયો છે.
 પદમાં ભુવન ક્રોધ માંહી ક્ષત્ર ગણ શરે,
 રાવણ પ્રાણીએ પ્રલેનામુરને ધાયો છે.
 વિશ્વ તો વિચારે અધરમી તરવાર જેની,
 તેને વારે વારે નમસ્કાર તો હમારો છે.

૩

કવિત

કુવારી હતી હું જ્યારે ઠામણ કયું' તું ત્યારે,
 તને વર વળી તને ચૈત્ર ઠેરી જામની.
 ઠંબથી માલતી સુગંધ બરી મરૂતની,
 તહરી તહલી છીઠી તેજ અભિરામની.

હું એ તેની તે જ પછુ રેવાને કિનારે સાથે,
વારે વારે વૃક્ષ [વિલીઓ] નીચે આરામની,
રમી રમી પ્રીત રંગ અનેક ઊઠે તરંગ,
ચિત્ત કરે આહના બહાર લેવા કામની.

૪

કવિત

વાર વાર બહાલીઓએ વારી વારી રાખી, પછુ
વાતમાં ને વાતમાં વીલી ગઈ વિભાવરી.
વાર વાર પ્રેમના પયોધિ રૂપ પ્રાણનાથ
પાય પડ્યો તોય મતિ રહી ગઈ બાવરી.
ગુંથી ગુંથી હાર વાડી સખીયાં તયાર ગયો,
યાર કરમાય છે ગુલાબ ગુલાબવરી.
રસિક રસાળ કયો બાલને બેહાલ તને,
ધિ:રે ! હઠીલી નાર(બેને) મહા મોહમાં વરી.

૫

સર્વેશ

ધીરજ કેમ રહે, સખિ, સાંભળ કાગળની ન લખી કટકી,
હું રહિ રોજ મરી મરિ વાલમ વીણુ મતિ રહી છે અટકી.
પ્રીતમ પ્રેમનો ટેક મને રહે છે, અલિ, મન માંહે ખટકી,
આતુરના ચિતની કરે કોણુ સુપ્રીતમના મનની અટકી ?

૬

વસંતતિલકા

આતુર્યતા શુક તણા સ્વર સારની છે,
માધુર્યતા કવિ તણા મધુ સારની છે;

આતુર્યતા પ્રિય પદામ્બુજ સારની છે,
જે જે કર્યું પ્રિય પદે અનિવારની છે.

વસંતવિલાસ

નેઠે હું છું તુજથી યોજન પંચ દૂર,
ગુમાવું છું દિવસ વર્ષ સમા જરૂર.
પત્રી પ્રિતે મિઠિ હું માનું છું લેટિ જીર,
સામી લિધે ઘડિક સુહૃદની હજૂર.

કવિત

પેખીને અવાસ સૂનો છીઠી પર્યંક યકી,
પળી પિયુ પાસ ધીરી ધીરી સુતરંગથી,
વેશ કરી જાવતો હતો ન જાણ્યું બાલિકાએ,
ધારી ધારી નેઈ મુખ ચૂમિયું ઉમંગથી.
પણ પેખીને કપોલ પુલકિત શંકા યઈ,
હસી પડ્યો પ્રીતમ ખ્યારીના પ્રીત રંગથી.
ભામિની લક્ષ્મીત બાળ્યું ભૂમિકાનું સાનુ, પિયુ
વાર વાર ચુંબન દીધું છે કામ રંગથી.

દરે

અહીં સામુ અહિં હું સુવું પચિક ! ને તું જવ દિન
પડિશ ન મુજ શય્યા ઉપર, રાત્રે દિવિદીન.

૧૦ બાતુ*

કાવ્ય

ઉદયગિરી પર ઉદય થતાં વાંત જ જગ જાગે,
ચંદ્ર ભોમ શુભ ગુરૂ અસ્ત તુજ આગળ પામે.
ઉજ્જવળ ત્રિભુવન થાય કરે તમ-દરિમાં વાસો,
અહો બાતુ ! એ રીત જગતમાં નિત્ય પ્રકાશો.
આ સહુ શિદ્ધિ મળી ખરે શુભ એક જ સંગ્રહ કરો;
મૃદુ શુભિ કમળ સુહૃદ ગૃહે ઉદય થતાં લક્ષ્મી ભરો.

૧૧ ચંદ્ર*

કાવ્ય

હરિનું તું છાં નયન સુકુટમણિ હરિનું કહાવે,
ઉદધિ પિતા તુજ વળી, ગંધુ લક્ષ્મીનો કહાવે.
તું મનસિજનો મિત્ર અમિત શુભગણ તું ધારે,
પરંતુ અવશુભ એક થકી યશહાની તારે,
શેષ સુરેશાદિક તને રહ્યા શિખામણુ દઈ પરા,
પણ સંગત મૃગની, અહો ચંદ્ર, ન ત્યાગી તે જરા.

૧૨ ચંદ્ર*

પિતા પ્રયત્ન હમેશ : તાહરું કલંક જાવે.
શેષ સુરેશ મહેશ શિખામણુ દઈ સમજાવે
શુભગણનો ભંડાર જગત જશહાનિ કહાવે,
એવી હક તુજ, ચંદ્ર, મહા શંકા ઉપજાવે.
પરિખાળિયાંતું મૃગ હૃદયે મુજને ત્યાગી જ્યાં જશે—
ટેક ધરી મૃગ ના તજે, જરા ન હાની જશ વિશે.

૧૩ ધન*

સવૈયા

તાપ સહો રવિકીરણનો શિર છિપર વિદ્યુત તાપ ધિકાવે,
તોય પિધું અતિ ક્ષાર સસુદ્રનું અંતરઅગ્નિ મહા ઉપજાવે.
ધન્ય ધરા પર ધાર ધરી જલની જગ નૂતન સૃષ્ટિ અજાવે,
હુઃખ સહ્યું પર-કારણ તેયિ, અહો ધન ! ધન્ય તને જગ દહાવે.

૧૪

સવૈયા

ચંદ્ર કલંકી પણ નહિ જૂએ સૂર્ય સામું ચિત આહિ ચક્રાર,
ઘન ઠાળો શશિ સૂરજ ઢાંકે, અખંડ આ'શે આતક મોર,
ઉચ્છુ કિરણ કીરણ કરનાં પણ થયે ચંદ્રથી કંજ નિરાશ,
સ્વાર્થી ચ્યારિ અનેક મળે, પણ હું બાંધ્યો તુજ પ્રીતી પાશ.

૧૫

સવૈયા

મંડપ હું અઢિ ખૂશિ થકિ પણ નાખુશિ ત્યાં પ્રસરેલિ જ ભાળી,
પુસ્તક પ્રાણ વિના પરખ્યાં વળિ જ્ઞાન વિના મહિમાય નિકાળી
ધાઈ હું ધીર સિતાર કહે મન વીર મૂઢ મૂઢ વાણિ રૂપાળી,
મત્ત પુરા થકિ સાદ કયો 'કરૂણા' થયો નાદ શું ઘંટકિ ઠાલી.

૧૬ એક પાદપૂર્તિ*

મીતિ

મધુ પીતાં પ્રતિજિજ્ઞ્યું હરિમુખથી વિશ્વ પાત્રમાં આવે,
તે પીવા આવેલી માખી જગ નિજ પટે જ કંપાવે.

* 'અન્વેષિત' શીર્ષકથી આ ચાર 'સાહ "બુદ્ધિપ્રગટ્ય" જુલાઈ
૧૮૯૩માં 'જન'એ મદોથી ઉપાયા દત્તા. -સં.

* 'માખી જગ નિજ પટે જ કંપાવે' -ઉપર. -સં.

૩૨ પ્રેમિતાપચીસી

દોહરા

એક દિવસ નિજ કંથનું અંખર નિરખી નેણ,
મેહ વ્યાકુળ થઈ વદનથી વદી વનીતા વેણ.

મનહર

૧

વાલી સખિ વાલી તણ વાલમ વિદેશે ગયા,
વાલ નવ રાખી દયા વા'લને ઉતારીને.
ધણી વિના ધારી મને વસંત વધારે પીડે,
પ્રેમી પ્રાણનાથ પાખે કયાં કહું પુકારીને ?
દિવસમાં દિલ વિશે વાળે છે વિયોગ વેર, ..
રજનીમાં રતિપતિ ચલાવે કટારીને.
શાણી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં દૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨

ખંગલા ને બાગ મહીં વન ને ભુવન મહીં,
ચાલે છે ચતુર નર અંદે ગ્રહી નારીને.

૧ આ કવિતા રાધિકાજીના વિયોગ પર લાગુ પડે છે ત્યારે
પ્રથમના દોહરાને બદલે

“રાધા લલિતા સંગમે બદન ગોપાલ વિયોગ
બ્યાકુલ બામા કૃષ્ણ બિન કહત ચહત હમ યોગ ?”

આ દોહો બોલવો. વળી ન્યાં ન્યાં “પ્રેમી પ્રાણનાથ પાખે”
લખ્યું છે ત્યાં “કુજના વિહારી વિના” એમ બોલવું.

પક્ષી પુરા પ્રેમ કરી વિહાર કરે છે વળી,
રહે છે સદાને શબ્દ મધુર ઉચારીને.
દેખી દુઃખ થાય અને અંગમાં અનંગ જાગે,
પ્રેમી પ્રાણનાથ પાછે કયાં કહું પુકારીને ?
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં દૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે કયારે વેદના વિચારીને ?

૩

નારીના શુના નિહાળી અંગે વેદના વધારી,
વિદેશે વસ્યા છે માત તાતને વિસારીને.
પ્રીતે લખ્યા પત્ર પણ પત્રને નિહાળ્યો નહીં,
વધારે રિસાયા કે શું પત્રને નિહાળીને ?
સમાચાર વારવાર કા'બ્યા મેં વિનય કરી,
માઠક્યો સંદેશો પ્રાગ સાથે ના સંભાળીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં દૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે કયારે વેદના વિચારીને ?

૪

લાગે સુનકાર મને યેરી ને જખર યે'ર,
પ્રાગ દુઃખકાર દેખું દિવાલો ઘોઝારીને.
મંદિર માનીતા વિના ખંડેર ખચિત જાણું,
ઇમ્મું નહિ અંતરમાં ઝોપતી અટારીને.
સુખ આપનારા થયા જગીયા સંતાપકારી,
આપે ૩ અપાર કષ્ટ કામને વધારીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં દૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે કયારે વેદના વિચારીને ?

૫

સુવાસિત સેજ એજ અગનીનો કુંડ જાણે,
કૂલને અંગારા અંગે કરતા ખુવારીને.
આભૂષણ એ છે જાણે તપાવેલાં તાપે કરી,
રમતગમત રહે રોજ અસિ મારીને.
હાય હાય કરીને પુકારું હવે હામ તણ,
કામ કરું કરું હરું હિંમતને હારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં દૂખેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૬

સાત પાંચ સખીઓનું જૂથ જળ વાટે જતાં,
કરતાં વિનોદ સ્વામી સુખને ઉચારીને.
વહી એક વનિતા વિયોગ બહાલાનો થવાથી,
હુનિયાં દેખાય ખારી નારી આ સંસારીને.
પ્રાગજ એ વાણી સુણી બ્યાકુળતા વધી અને
સોચ કરી રહી નીચી નજરે નિહાળીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં દૂખેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૭

સરોજ સલિલ વડે સલિલ સરોજ વડે,
સલિલ સરોજ આપે સરને ચોલાવીને.
નર વડે રતિ અને રતિ વડે નર ચોભે,
રતિ નર વડે પામે નારી ચોલા સારીને.

પ્રાણપતિ તણું પરદેશમાં પ્રયાણ તેથી,
સૂકા સર જેવી સદા લાણું નરનારીને,
શાણી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં દૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૮

નળ વનવાસ પામ્યો પુષ્કર પસ્તાયો અને
રાવણ રોળાયો જાણું એણું દુઃખ ધારીને.
તોપણ વચન-પાસે^૧ કંકાસ જુગાર રમી,
સ્વામી હરશનરૂપી બેઠી વીત હારીને.
હામ હામ વડે અને મળે છે અનાજ એથી,
બેઠી હવે ફળ ફૂલ ધાતને વિચારીને,
શાણી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં દૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૯

સંપ કરવાથી મળે સંપત્તી સંસાર માંહી,
સંપથી મળે શાબાથી નર અને નારીને.
સંપ વડે સ્નેહી વધે સંપથી સંકટ વાગે,
સંપ વડે રહે સદા વેરી વશ હારીને.
એવા એવા ઠાટિ લાજ જોયા મેં કુસંપ કરી,
જોયું રતિ મુખ એજ સાહે સાર સારીને,
શાણી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં દૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૦

ચંદ્ર વિના ચોર જેમ નિશિમાં જણાવે જોર,
સોર કરે સૂર્ય વિના ઊલૂક ઉચારીને.
સિંહ વિના વન મહીં જાંબુક જણાવે જોર,
ઠગે ઠગ લોકો જેમ લોળા જનો લાળીને.
તેમ પ્રાણપતિ વિના દેખીને પિડાતી મને,
અનંગ અપાર પીડે કામના વધારીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં દૂખેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૧

સૂર્ય વિના સરોજ તે સલિલે સંતાઈ રહે,
કલાધર વિના પામે પોયણી ખુવારીને.
નેત્રો વિના અંધ મન અંધારું અખંડ લેખે,
પ્રાગ રામ નામ નાખે લક્ષ્મણ વિચારીને.
શશિ વિનાની શી કાળી લાગે છે ઉદાસકારી,
તેમ રહું પ્યારા વિના દુઃખ દિલે ધારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં દૂખેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૨

ચરો શસ્ત્ર વડે યુદ્ધે અરિનો સંહાર કરે,
ઔષધિથી વૈદ નાખે રોગને વિદારીને.
જૂઝ જલ્લા સૈન્ય વડે શત્રુને મનાવે હાર,
અજ્ઞાનને જ્ઞાની નાખે જ્ઞાનથી નિવારીને.

પણ તત્ત્વ પ્રેમે કરી પીડા હરે ખ્યાસીની જે,
ક્યારે સિદ્ધ કરશે પ્રવાસથી પધારીને ?
શાણી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં ફૂળેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૩

વાયુ થકી વીશગણી પીડા પેટ વ્યાધી, તેથી
ચચીસ ગણી ગણે છે પિત્તની ખુવારીને.
ત્રીશ ગણી તાવ તાલીઆની, તેથી ઝેરી ગણી
સંનિપાત, તેને શકે ઓષધિ નિવારીને.
ઠાટિ ગણી પીડી ખ્યારા વિરહની વેદનાને
શકે ના નિવારી વૈદ્ય, હામ રહે હારીને.
શાણી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં ફૂળેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૪

સ્વામી વિના મુષ્ટ સખી ચોર વન જેવું લાગે,
સ્વામી વિના દુઃખ રૂપ ભાવું જગત બાળીને.
સ્વામી વિના સખીઓનો સંગ પણ મુઝે નહીં,
સ્વામી વિના છુદ્ધિ શુદ્ધિ રહું છું વિચારીને.
રાત અને દિવસમાં ધ્યાન હું સ્વામીનું ધારું,
રટણ કરતાં રહી રસતલે હારીને,
શાણી સખી સ્યામ આમ દુઃખમાં ફૂળેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૫

સ્વામી જે સમીપ હોય અનન્ય લાગે સારાં,
વિયોગે લાગે તે ખાશં નારી વક્ષાદારીને,

સ્વામીને સમીપ દેખી અંગમાં ઉમંગ વધે,
પરદેશ ગયે વેદનાથી રહે હારીને,
સ્વામીના વિયોગે સુખ સાંપડે ન એક રતી,
મતિ ને મૂંઝાય એવું ઉરમાં ઉતારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૧

દેહરૂપી નગરી આ પ્રજા રોમાવલી રૂપી,
ગેહ રૂઠાં શરીરનાં અંગ કામ કારીને.
રાજાજનો મહેલ પ્રેમ રૂપી-જ્યાં શોભે છે સારો,
દેખું હું ત્યાં વાણીરૂપી બેઠક અટારીને.
સારાં સારાં ચિત્રરૂપી દષ્ટાંતની વાતચીત,
તે સહુ ઉદાસ અનીનાથ (?) વિના હારીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૨

શુદ્ધ સ્વરવાળી બેની કોકિલા અરજ સુણ
ગરજ પડી છે માટે વિનવું વિચારીને.
ભીડી દેશોદેશે જઈ આંખા તણી કાળે બેશે,
અને મુસાફરો પણ બેશે છાયા ધારીને.
યતાં મુલાકાત તેની સજનોના સાથ સાથે,
મળ્યા હશે નાથ મારા તેથી કે' ઉચારીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૮

આવો મેનાબાઈ તમે પ્રવાસીની જેવ કરી,
નર અને નારી આવો પત્રને પસારીને.
સમાચાર પૂછે તેને કા'છો ફડા સ્વરે કરી,
જેથી ધરે હિમત વિયોગીઓ વિચારીને,
પ્રાણનાથ મારા પરદેશમાં ગયા છે માટે,
આપો પત્ર અને કહો સંદેશો ઉચારીને.
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૧૯

હારીને હમેશે સખી નાનું હું નિસાસા મુખે,
હાજે થઈ દુખળી ને રહી હામ હારીને,
પુકારીને પ્રાણનાથ નામને હું યાદી હવે,
દે છે દુઃખ પક્ષી કેવા ચળદથી પુકારીને,
ઉચારીને શુભ તથા નાથ નામ જાવે જપી,
પક્ષીને સંદેશ પૂછું વિનતી ઉચારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં ડૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨૦

પંખીઓનું ટોળું પ્રાદ આવતું આકાશે દેખી,
ઠાલાવાલા કરી પૂછું હામ હેયે ધારીને,
લાગ્યો હોય * મારા પ્રાણનાથનો સંદેશો કદી,
પંથમાં ફરે છે માટે વદ વિસતારીને,

* રાધિકાજીના વિયોગવર્ણનમાં "મારા પ્રાણનાથનો" ને જાણે
"દુનના વિદારીનો" એમ બોલવું.

આપુ હું ઈનામ કહી સ્વામીનો સુપત્ર આવે,
પણ અરે કહે નહીં કાંઈ તે ઉચારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં રૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨૧

રે પવન ખ્યારા ભાઈ વસન વિખેરે શાને,
માન મારું કહું કાંઈ શાણપણ ધારીને.
દેખને શરીર મારું સુઝાયું સંતાપે કરી,
વિરહ વધારે વધુ બળથી બિભારીને.
સુસાદર તું છે તને વેદના પ્રમાણ મારું,
કંથના સંદેશ રૂપી ને દવા દે સારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં રૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨૨

સખી ને આ હોળી ગાઈ માનવીઓ હામ હરે,
દુઃખ દિલે કરે સદા વસંત ઉચારીને.
સંત કોઈ આવે તો હું આદર સો આપુ સખી,
સુઝે નહીં વાત બીજી વિલેગ વિસારીને.
લેગ લેવા ધારું કાનો ઝેરના સેવન માટે,
દોડે દા'ડી દા'ડી પુત્રી કુણુદિ પ્રસારીને,
શાણી સખી શ્યામ આમ દુઃખમાં રૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેદના વિચારીને ?

૨૩

બોલતો વાયસ ને હું દેખું દ્વાર સામે કરી,
ધારું તેથી ધારણા હું આશા ઉરે ધારીને,
દ્વાર ને ઉઘાડે કોઈ તોપણ વિચાર એવા,
આવે છે ને-આવે પ્રાણનાથ દુઃખી ધારીને,
આખરે નિરાશ જની ઉલટું મુંઝાવું પડે,
જડે ના ઉપાય કયો હું વિયોગી નારીને,
શાણી સખી સ્વામ આમ દુઃખમાં રૂબેલી દેખી,
આવશે આગારે ક્યારે વેઠના વિચારીને ?

૨૪

આજ આવે કાલ આવે કોઈ તો સંદેશો લાવે,
કહે સમાચારને વશ્યા છે, આણે કારે છે.
કીધો છે સંદેશો આમ કેને મારી ખ્યારીયને,
અમુક દિવસે ઘેર આવવાનું મારે છે.
આવા આવા લાગે બણકાર બારે બારે સખી,
વહું શું વધારે ? વધુ દુઃખ એ વધારે છે.
શળના આકારે પડી રે'વું પડે દુઃખે સખી,
ચીત ચોટયું છબી પ્રતે તે હેયાને સારે છે.

૨૫

ઠાને ફરિયાદી કરું ને પગેરું શું જતાવું.
નથી જની ચોરી આ તો નાશી જયા નાથ છે.
મુખ તે સંતાયું જેમ સ્વપનામાં દ્રવ્ય અને
મળે રાજલોગ પછે કાલામાલા દાથ છે.

પણ તે તો સારું, જાય હોય તે તો મુજગું ના,
ગયાં મારાં રતનો ને દુઃખ થયું સાથ છે,
પોકારું પોકાર કરી કાંકાં હવે કાંક મારું,
લોકો કહે લીડે બૂંડી ખાવળીએ ખાય છે.

...

...

...

૧

કિરીટ છંદ

માન પતી પરદેશ ગયે સખિ, પ્રાત પુકાર કરે પરિપૂરન,
બ્યાકુલ દેખ કટાર ચલાઈ કેં, અંગ અનંગ કરે સખ ચૂરન,
હાંસિ લગાવત બાગ બિહંગ, બિહાર બતાઈ સદા સખ ફૂરન,
પ્રાનિ સતાવત હૈ સખહિ અખ, મૈં લગિ સ્વામિ બિના મન મૂરન.

૨

સોરઠા

બુદ્ધિવંત સુજન, ભયે દુષિત મમ ખચન સુનિ;
કીન બિદેશ પ્રયાન, સો મિલહિ સખિ કવન વિધિ?

૩૪ 'ઝીણો ઝરો'

વસંતતિલકા

(છમેછ વપરથી)

દેવી રતી ગણુ લઈ પુલવાસ પ્રેરે,
 રૂડા વસંત સમયે કળિ પુષ્પ ખીલે:
 ગાણુ રહ્યું ધુનમહિ મધુરાંજ ગાને,
 ફેફ જવાળ કરતી ઘણિ ઠોકિલા ને. ૧
 પક્ષી ભણે અવનવું નવ શોખ લેને,
 જીડે નલે ભભકમાં હરયે ભરીને;
 બૂરાં નલે અનિલવાસ ઘણીજ જહેકે,
 પ્રેરે હ્રદે ક્ષણિકમાં રતિ, રાગ આણે. ૨
 શાખા તફ ધરતિ છાય પ્રસાર પામી,
 બેસું કદા વિકટસ્થાન ઘટા ભરેલી;
 વેલી અને રસિક છોક ઉગેલ સ્થાને,
 ઝીણો ઝરો મધુરતા શ્રવણે કરાવે. ૩
 બેઠા અને મુજ પ્રિયે ઉભિ કાઠ્ય દેવી,
 અંતે વિચાર કરતાં દુખદુષ વાઢી.
 ગંભીર આશ ધરતા મગરૂર ભારે,
 દેખ્યા ખરે જગતમાં જન સ્વાર્થ કાળે. ૪

૩૫ તરંગ

(બાહ્યનની વિવિધ ઉપાસી)

હરિગીતિ

તરંગનો શું રંગ ઉજવલ રમ્ય નસમાં શું ઉડે,
 અવનિપરનું આ બધુંએ મન અલોકિકતા ભરે;
 સ્થાન મુજનું આ રહ્યું પણ મન ઉડે અવની ધકી,
 અધર રહિને એવ જાણે વિમાનમાં બેઠા પછી; ૧
 નિહાળતું આ દુખ જાણે જગતમાં જે વિસ્તરી,
 પણ અવનિ સાંકળ ખેંચતી વિમાન મન ગભરાવતી.
 હે પ્રેમ ! ત્હારું વસન આ અવનિ મહીં દિસતું નથી.
 સ્વર્ગના ખેચર ખરે તુજ દ્રષ્ટિ ઝાંખી નહિ થઈ; ૨
 પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખિને તુજ ભક્ત તુજમાં લીન છે,
 અંતઃકરણના બિન્ન બિન તુજ ભક્ત સર્વે થાય છે;
 દ્રષ્ટિએ દીઠો નથી ને દેખશે નહિ (જન) દેા કદા,
 આકાર કેવો રૂપ ત્હારું શૂન્ય મય દીસે સદા; ૩
 મન તણી ઉર્મી ધકી ઉત્પન થયેલો તું દિસે,
 પ્રજ્ઞાંક કદ્યે માનવી ત્યમ જન્મ ત્હારો મગજ છે;
 વિચાર એ આકાર કેવા ચિત્ર ચિતરે મગજમાં,
 અંતઃકરણ જે તૃપિત હોયે દગ્ધ દુઃખી અવનિમાં, ૪
 અધિક દુઃખા ભોગવે સંસારની ઘટ માળમાં,
 કદ્યનારું મન ગમે ત્યમ વ્યાધિ લાવે મગજમાં;
 શિષ્યકારી ચિત્ર પાડે ચિત્ર તેવું ક્યાં વસે ?
 કદ્યનામાં પૂતળિ કદ્યી જગતમાં ક્યાં(થી) જડે ? ૫
 પ્રેમ બોલે તે બકે ચૂવાનિનું તોફાન છે,
 ઉપચાર કરતાં અધિક દુખનો ઝટ પ્રગટે મન વિષે.

૩૪ 'ઝીણો ઝરો'

વસંતવિલાસ

(૭મેજી ૬૫૨થી)

દેવી રતી ગણુ લઈ પુલવાસ પ્રેરે,
 ફડા વસત સમયે કળિ પુષ્પ ખીલેઃ
 ગાળ રહ્યું ધુનમહિ મધુરાંજ ગાને,
 ફૂંફ જવાબ કરતી ધણિ કોઠિલા ને. ૧
 પક્ષી બણે અવનવું નવ સોખ લેને,
 જિડે નલે ભભકમાં હરયે ભરીને;
 ભૂરાં નલે અનિલવાસ ઘણીજ પહેડે,
 પ્રેરે હૂંડે હાણિકમાં રતિ, રાગ આણે ૨
 શાખા તરૂં ધરતિ હાય પ્રસાર પામી,
 બેઝું કદા વિકટસ્થાન ઘટા ભરેલી;
 વેલી અને રસિક છોડ ઉગેલ સ્થાને,
 ઝીણો ઝરો મધુરતા અવણે કરાવે. ૩
 બેઠા અને મુજ પ્રિયે ઉભિ કાવ્ય દેવી,
 અંતે વિચાર કરતાં દુખરૂપ વાઢી
 ગંભીર આશ ધરતા મગફર ભારે,
 દેખ્યા ખરે જગતમાં જન સ્વાયં કાળે. ૪

૩૫ તરંગ

(બાહ્યનની કવિતા ઉપરથી)

હતિગીતિ

તરંગનો શું રંગ ઉજવલ રમ્ય નભમાં શું ઉડે,
 અવનિપરનું આ બધુંએ મન અલોકિકતા ભરે;
 રથાન મુજનું આ રહ્યું પણ મન ઉઠે અવની થકી,
 અધર રહિને છવ જાણે વિમાનમાં બેઠા પછી; ૧
 નિહાળતું આ દુષ્ણ જાણે જગતમાં જે વિસ્તરી,
 પણ અવનિ સાંકળ ખેંચતી વિમાન મન ગભરાવતી.
 હે પ્રેમ ! હોઈ વસન આ અવનિ મહીં દિસતું નથી.
 સ્વર્ગના ખેચર ખરે તુજ દ્રષ્ટિ જાંખી નહિ થઈ; ૨
 પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખિને તુજ ભક્ત તુજમાં લીન છે,
 અંતઃકરણના બિન્ન બિન તુજ ભક્ત સર્વે થાય છે;
 દ્રષ્ટિએ હીઠો નથી ને દેખશે નહિ (જન) કેા કદા,
 આકાર કેવો રૂપ હોઈ ચૂન્ય મય હીસે સદા; ૩
 મન તણી ઉર્મી થકી ઉત્પન થયેલો તું દિસે,
 પ્રહાંઠ કદપે માનવી ત્યમ જન્મ હોરો મગજ છે;
 વિચાર એ આકાર કેવા ચિત્ર ચિતરે મગજમાં,
 અંતઃકરણ જે તૃપિત હોયે દુઃખ દુઃખી અવનિમાં; ૪
 અધિક દુઃખા ભોગવે સંસારની ઘટ માળમાં,
 કદપનાઈ મન ગમે ત્યમ વ્યાધિ લાવે મગજમાં;
 શિશ્વકારી ચિત્ર પાડે ચિત્ર તેલું કયાં વસે ?
 કદપનામાં પૂતળિ કદપી જગતમાં કયાં(થી) જડે ? ૫
 પ્રેમ બોલે તે બદે યુવાનિનું તોહાન છે,
 ઉપચાર કરતાં અધિક દુષ્ણનો ઝટ પ્રગટે મન વિષે.

૩૪ 'ઝીણો ઝરો'

વસંતવિલાસ

(ઉગ્રેષ્ઠ વપરથી)

દેવી રતી ગણુ લઈ પુલવાસ પ્રેરે,
 રૂડા વસંત સમયે કળિ પુષ્પ ખીલે:
 ગાણુ રહું ધુનમહિ મધુરાંજ ગાને,
 ફૂફ જવાળ કરતી ઘણિ ઢાકિલા ને. ૧
 પક્ષી ભણે અવનવું નવ શોખ લેને,
 જિઠે નલે ભલાકમાં હરયે ભરીને;
 ખૂસાં નલે અનિલવાસ ઘણીજ પહેકે,
 પ્રેરે હ્રદે ક્ષણિકમાં રતિ, રાગ આણે. ૨
 શાખા તરૂં ધરતિ છાય પ્રસાર પામી,
 જેતું કહા વિકટસ્થાન ઘટા ભરેલી;
 વેલી અને રસિક છેડ ઉગેલ સ્થાને,
 ઝીણો ઝરો મધુરતા ધવણે કરાવે. ૩
 બેઠા અને મુજ પ્રિયે ઉભિ કાબ્ય દેવી,
 અંતે વિચાર કરતાં હુખરૂપ વાઢી:
 ગંબીર આશ ધરતા મગરૂર બારે,
 દેખ્યા ખરે જગતમાં જન સ્વાર્થે કાળે. ૪

આપે મળા સકલ મંગલ તૂર્ય લેરી,
બોલે મથૂર ધન ગર્જિત મોહકારી;
શ્રીમંદિરે વિમલ ઈશ્વર નામધોષ,
તેને સુણી જન તહીં તજતા ન દોષ. ૧૨

સ્ત્રીઓ પુરે વિવિધ રંગિત સાથિયાઓ,
ચાંદલાદિ સુંદર કરી મન મ્હાલતીઓઃ
પાણી ભરી શિર પરે લઈ બેઠલાંઓ,
જાતી ઘણી લટક સાયયિ પ્રેમહાઓ ૧૩
જાથે ત્વરાયિ લઈ ખાલક હાથ પાટી,
મંદીર મંદિર શુકે કુલપાન માળી;
નાદા વિના તિલક ખોદું કરી કપાળે,
જાતા અનેક ગુરુજી ચજમાનભાવે. ૧૪

કાને પડે વિમલ સુંદર પાઠ વાણી,
અલલાહ કેા મુસલમાન વડે વખાણી;
કાવ્યો પ્રભાતભજનાદિ અનેક ગાતા,
મ્હા પી કરી જન બજારનિ માંહે જાતા. ૧૫

આવેા અનંત જગનો વ્યવહાર આલ્યો,
સૂયોદયે તમપ્રભાવ અનંત ટાળ્યો;
કાર્યાર્થ આ જગત જાગત કામકામે,
શાંતપ્રદેશ પરના પણ ના વિરામે. ૧૬

આવેા રૂઠો ચમતકાર વિલોકિ હું તો,
આભારથી અધિક ઈશ્વરને નમું જો;
“ તારો અનૂપ ઉપકાર ન જામ ગાયો,
હું તો દિનેશ સહુને મન પૂર્ણ લાગ્યો.” ૧૭

શ્રીમંદિરે ગિરિશિરે તરુવૃંદ ઢાળે,
 ભે રક્તિમા સકલ ઢામલ પત્ર ગાળે;
 છાયા વિશાલ પડતી તરુની પછે ભે,
 બાળો, ખરી સમજ, કૌતુકમાં રમે ભે. ૬
 લીલા વનસ્પતિ સુશોભિત પૂર્ણ બાળી,
 મોતી સમાન ચળકે કવણિન્દુ હાલી;
 આપે સુગંધ કુસુમો કમલો ખિલે ને,
 આદર્શતા વિમલ આ સરના જલે છે. ૭

ભૂંગો થતા કમલગંધ થકી જ છૂટા,
 પંખી ઉડાઉક કરી ચિશુથી વછૂટ્યા;
 ચંદાંશુ ખિળ જળકે સરિતાપ્રવાહે,
 તે હેમનો સરસ સ્રોત નદે તણાયે. ૮
 સૂર્યપ્રભા કનકના ગિરિજો બનાવે,
 લીલી સતેજ અમરાઈ અતી દિપાવે;
 ગો દોહવા કુલવધૂ પતિસેજ છોડી,
 સૂર્યપ્રકાશ નિરખી ઝટ ભય દોડી. ૯

તે મિત્ર એક જગનો કૃતિ ધન્ય જેની !
 નારી સ્વનાથ ભુજપાથ તજે બજેથી;
 ભાર્તા સલજ્જ પતિનું મુખ ચુંબતી તે,
 તે મિત્રને રિપુ સમે મન લેખતી છે. ૧૦
 સ્નાને થકી વિમલ દેહ યવા જ માટે,
 આલ્યા અનેક મનુષો સરિતા સુધાટે;
 સન્ધ્યા કરી આરપતા જલ અર્ધ દ્રાવે,
 પોતાં અનેક નર નાર નદીકિનારે. ૧૧

આપે મળા સકલ મંગલ દૂર્ય ભેરી,
બોલે મયૂર ઘન ગર્જિત મોહકારી;
શ્રીમંદિરે વિમલ ઈશ્વર નામધોષ,
તેને સુણી જન તહીં તજતા ન દોષ. ૧૨

શ્રીઓ પુરે વિવિધ રંગિત સાયિયાઓ,
ચાંદલાદિ સુંદર કરી મન મ્હાલતીઓ;
પાણી ભરી શિર પરે લઈ બેઠલાંઓ,
જાતી ઘણી લટક સાયયિ પ્રેમદાઓ. ૧૩

જાયે ત્વરાયિ લઈ જાલક હાથ પાટી,
મંદીર મંદિર સુકે કુલપાન માળી;
નાદ્યા વિના તિલકે ખોદું કરી કપાળે,
જાતા અનેક ગુરુજી યજમાનભાવે. ૧૪

કાને પડે વિમલ સુંદર પાઠ વાણી,
અલ્લાહ કેા સુસલમાન વઢે વખાણી;
કાઓ પ્રભાતભજનાદિ અનેક ગાતા,
મ્હા પી કરી જન બજારનિ માંહ જાતા. ૧૫

આવે અનંત જગનો વ્યવહાર આલ્યો,
સૂર્યોદયે તમપ્રભાવ અનંત ટાળ્યો;
કાર્યોર્થ આ જગત જાગત કામઠામે,
સાંતપ્રદેશ પરના પશુ ના વિરામે. ૧૬

આવે રૂઠો અમલકાર વિલોકિ હું તો,
આભારથી અધિક ઈશ્વરને નમું જો;
“ તારો અનૂપ ઉપકાર ન જાય ગાયો,
તું તો દિનેશ સહુને મન પૂર્ણ લાઓ.” ૧૭

શ્રીમંદિરે ગિરિશિરે તરુવૃંદ ઠાળે,
 ને રક્તિમા ચકલ કામલ પત્ર ગાળે;
 છાયા વિશાલ પડતી તરુની પછે ને,
 બાળો, ખરી સમજ, કૌતુકમાં રમે ને. ૬
 લીલા વનરપતિ મુશોભિત પૂર્ણ બાળી,
 મોતી સમાન ચળકે કવચિન્દુ હાલી;
 આપે મુગંધ કુમુદો કમલો ખિલે ને,
 આદર્શતા વિમલ આ સરના જલે છે. ૭

ભૂંગો થતા કમલબંધ થકી જ છૂટા,
 પંખી હડાઉક કરી ચિમુથી વછૂટયા;
 ચંકાંશુ બિંબ ઝળકે સરિતામ્રવાહે,
 તે હેમનો સરસ સ્રોત નદે તણાયે. ૮
 સૂર્યપ્રભા કનકના ગિરિઓ બનાવે,
 લીલી સતેજ અમરાઈ અતી દિપાવે;
 ગો દોહવા કુલવધૂ પતિસેજ છાલી,
 સૂર્યપ્રકાશ નિરખી ઝટ જાય દોડી. ૯

તે મિત્ર એક જગનો કૃતિ ધન્ય જેની !
 નારી સ્વનાથ બુજપાથ તલે બળેથી;
 જાતાં સલગજ પતિનું મુખ ચુંબતી તે,
 તે મિત્રને રિપુ સમો મન લેખતી છે. ૧૦
 સ્નાને થકી વિમલ દેહ થવા જ માટે,
 આજ્યા અનેક મનુષ્યો સરિતા મુઘાટે;
 સન્ધ્યા કરી અરપતા જલ અર્પે દ્વારે,
 પોતા અનેક નર નાર નદીકિનારે. ૧૧

દોડે મસ્ત બની વરાળબળથી હોડી અહંભાવમાં,
 હાલે છે જલધી પરે અગમ આ કિલ્લા મહા યુદ્ધના;
 ગાના નાવ વિષે ફરે મનુષ આ પ્રેમે ભર્યું નીર જ્યાં,
 પક્ષી સ્નાન કરી કલોલ કરતાં સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૬
 દહી દૂર કંઈ દિસે કુદરતે માયા બધે વિસ્તરી,
 જિભા શું મહતા ધરી નગ ભુરા અશ્રોતણા રંગથી;
 ચિત્રી રંગ અનેક મેઘધનુષે અબધી ભયો રંગમાં,
 શીખી શાન્ત શશી ઉભી વિનયથી સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં ૭
 જિભાં પશ્ચિમ ભવ્યરૂપ ધરિને મહોટાં મકાનો બધાં,
 કીર્તિસ્થાપન કૃત્ય આ મનુષનું શોભા ભર્યું ઠાઠમાં;
 નાનું મસ્તક છે ભલે પણ કરે કૃત્યો ચમત્કારનાં,
 દેવું ભવ્ય બને બધું કુદરતે સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં ! ૮
 કા, કા, કાગ કરે ઉડે જલપરે ખુદી ધરે બક્ષમાં,
 મરછો ભક્ષ કરે ઉડે મનુષ શું સ્વાયે ભયો પૃથ્વીમાં;
 પક્ષે પક્ષ ધરી ઉડે યુગલ આ પક્ષી પુરા પ્રેમમાં,
 પ્રેમી અંકુર આ બધું સહજમાં સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૯
 ચંદા સ્નાન કરી કુદે જલધિમાં આવી જઈ રંગમાં,
 પર્યંતે રતિરાગ કાન્ત રમતો પ્રીતી ભર્યો નીરમાં;
 શાન્તીરૂપ દિસે જ તેજ તુજનું માયાવથી સ્નાનમાં,
 પ્રેમે પંડિત પાનપૂર્ણ મગજે સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૧૦

૩૯ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય

શાદ્દલવિકીરિત

લીલી શાલ ધરી ધરા નવિન તે દીપે અતી રૂપમાં,
 વૃક્ષે આ મધુરો મયૂર રવ શું ગાણ રહ્યો ધૂનમાં,
 અંધા વાસ શુભાભ આ અનિલ તો લાવે મૃદુ દહેર શી ॥
 ચોખા આજ અનૂપ આ વિરહિને લાગે રતી આર શી ?
 આલિંગે અતિ વેલ હેત કરિ ને વૃક્ષે લપેટાય છે,
 પ્રીતે પ્રીતમ સાથ ગેલ કરતી અત્યંત સોહાય છે;
 આંખાવૃક્ષ અદી જ ઠાયલ કરે મીઠો ટહુકો સમરે,
 મોરો આજ મધૂર નાદ કરતા સૌન્દર્ય ચોખા ભરે. :

ઘેઘું પેઘું ઉઠે જ આતક પછે રાખી તૃષા વારિની,
 પીધું મોહ કરી વૃષાદ જલ તે શાન્તી કરી ખ્યાસની;
 સંખ્યા સ્યામ મનોહરો મુદીસતી ને સ્યામ સાડી ધરી,
 જિંચે આ નલની છળી અવનવી છાંટી વળી આવતી. :

ધોળી વાદળિ ને સવેગ પળતી કયાં કયાં અરે જાય તું ?
 આલી શું પ્રિયનો મિલાપ કરવા શ્વાસે બરી જાય તું;
 તારા ને શશિ શીજ શાન્ત રજની ફીકી ઝિળી આંદની,
 ફીવાદાંડિ જ સ્યાપિ સ્યાન રહિને પ્રેરે પથી નાવની. ૪

કિરતી નથી, શક્તી નહીં, પ્રીતી નથી, અવકાશ નહિ,
 સર્વે મનુષ્યો દોડતાં આનંદથી પૃથ્વી મહીં; ૫
 હસ્તે મુખે આયુષ ગાળે હંદગીને મુખ ભણે,
 નૈરાશ્ય ધ્યાતું નવિન ભરિયુ ભાગ્ય કાળે વીધિએ;
 પણ આશ વિષુ નૈરાશ્ય આખર મન ગૃહે છે નમ્રતા,
 જ્યમ પવન પાણી શાન્ત પામી સદા શુષ્ક તે સુશવતા; ૬
 અમિત શિશુ રૂપ હૃદય જગતે મુઠ્ઠિ જઈ આંસૂ થકી,
 જંજાલમય ઘટમાળની આ હંદગી રહિ કાઢવી;
 એવિ હંદગિ કાઢતો હું, કાઢવી પડશે વળી,
 દેવિ નિદ્રા મૃત્યુ મુજ તન સ્પૃહ ચોરે ત્યાં સુધી; ૭
 આત્મ ઊંચે પડતું રાખી વહન શ્રીકૃ આહું છું,
 મરતા મગજમાં અગ્નિ ગભિરઘોષ મન ઇચ્છા કરું.

૩૮ નૈરાશય*

હરિજાતિ

ઉષ્ણ સૂરજ ંયોમ નિર્મળ અપળ ઉર્મી અળકતી,
 મધ્યાન ઢિલું વસન શ્વેતે નીલગિરિ શું ઓપતી.
 શ્વાસ લીના વાયુનો ગતિ મંદ સુખકર લાગતી,
 અર્ધવિકસિત કલિમુખેથી ગંધ સ્ફૂરી આવતી. ૧
 અનિલ, પક્ષી, ઉદધિ, ઉર્મી, ગ્રામકોલાહલ બધું,
 મિશ્રણ બને એકાંતમય તે શાન્તિ મન વિસ્તારતું;
 અગાધ જલની અચર આદર દષ્ટિએ આવી રહી,
 લઘુવેલ લીલી બૂરિ રંગિત પિંક પદે પથરાઇ રહિ. ૨
 તેજ રૂપ ઉમ્મોવલી હું કમ્ભ જીપર ભેડે છું,
 તારક તણા શીકરરૂપે તે તેજમિશ્રણ બનિ જતું;
 રમ્ય રેતીપર ઠરું એકાંત મુજનું સ્થાન આ,
 મધ્યાન જરતી જભક જરતી ઓપતી આ જ્યોત્સના. ૩
 માપેલ ગતિથી હજી રહીને સ્ફુરિત અંકુર બોલતો,
 કેવી મઝા ને આ હણે કે ભાગ છે મુજ મગજનો!
 પણ હાય મુજને આશ નવ આરોગ્યતા કાયા મહી,
 નવ શાન્તિ હૃદયે જાણ પણ ઉઠનાટમય આ ગેદિની; ૪
 લલિત કરતાં અધિક કિમતી સાધુ પુરુષ સમાધિથી
 સંતોષ વૃત્તી ગ્રામ કરતા તે જ મુજમાં નવ વસી;

* આ કવિતા ઉમ્મલ કવિ શેલીની કવિનાનું અનુકરણ છે.

(એપ્રિલ)

દોડે મસ્ત જની વરાળબળથી હોડી અહંભાવમાં,
 મહાલે છે જલધી પરે અગમ આ કિલ્લા મહા યુદ્ધના;
 નાના નાવ વિષે ફરે મનુષ આ પ્રેમે ભર્યું નીર જ્યાં,
 પક્ષી સ્નાન કરી કલોલ કરતાં સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૬
 દ્વિદી દ્વર કંઈ દિસે કુદરતે માયા બધે વિસ્તરી,
 જિભા શું મહતા ધરી નગ ભુરા અગ્રોતણા રંગથી;
 ચિત્રી રંગ અનેક મેઘધનુષે અબ્ધી ભયો રંગમાં,
 શીળી શાન્ત શરી ઉભી વિનયથી સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં ૭
 જિભાં પશ્ચિમ ભવ્યરૂપ ધરિને મહોટાં મકાનો બધાં,
 કીર્તિસ્થાપન કૃત્ય આ મનુષનું શોભા ભર્યું ઠાઠમાં;
 નાનુ મસ્તક છે ભલે પણ કરે કૃત્યો ચમત્કારનાં,
 ફેલું ભવ્ય બને બધું કુદરતે સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં ! ૮
 કા, કા, કાગ કરે ઉડે જલપરે જુદી ધરે વાક્ષમાં,
 મચ્છો ભક્ષ કરે ઉડે મનુષ શું સ્વાયેં ભયો પૃથ્વિમાં;
 પક્ષે પક્ષ ધરી ઉડે યુગલ આ પક્ષી પુરા પ્રેમમાં,
 પ્રેમી અકુર આ બધું સહજમાં સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૯
 ચંદા સ્નાન કરી કુદે જલધિમાં આવી જઈ રંગમાં,
 પર્વકે રતિરાગ કાન્ત રમતો પ્રીતી ભર્યાં નીરમાં;
 શાન્તીરૂપ દિસે જ તેજ તુજનું માયાવથી સ્નાનમાં,
 પ્રેમે પંડિત પાનપૂર્ણ મગજે સીંચે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૧૦

૩૯ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય

શાદ્દલવિકીરિત

લીલી ચાલ ધરી ધરા નવિન તે દીપે અતી રૂપમાં,
 વૃક્ષે આ મધુરો મધુર રવ શું ગાણ રહ્યો ધૂનમાં,
 ચંપા વાસ શુભાળ આ અનિલ તો લાવે મૃદુ હહેર શી ॥
 ચોખા આજ અનૂપ આ વિરહિને લાગે રતી આર શી ? ૧

આલિંગે અતિ વેલ હેત ઠરિ ભે વૃક્ષે લપેટાય છે,
 પ્રીતે પ્રીતમ સાથ ગેલ કરતી અત્યંત સોહાય છે;
 આંખાવૃક્ષ અહીં જ ઠાયલ કરે મીઠો ટપૂઠો રમરે,
 મોરો આજ મધુર નાદ કરતા સોન્દર્ય ચોખા ભરે. ૨

પેલું પેલું ઉઠે જ ચાતક પલ્લે રાખી વૃષા વારિની,
 પીધું મોઢ કરી વૃષાદ જલ તે શાન્તી કરી ખ્યાસની;
 સંધ્યા શ્યામ મનોહરો મુદીસતી ભે શ્યામ સાડી ધરી,
 ઊંચે આ નક્ષત્રી છળી અવનવી છાંટી વળી આવતી. ૩

ધોળી વાહણિ ભે સવેગ પળતી ક્યાં ક્યાં અરે ભય તું ?
 આલી શું પ્રિયનો મિલાપ કરવા શ્વાસે બરી ભય તું;
 તારા ને અશિ શીળ શાન્ત રજની ફીકી ઝિલ્પી ચાંદની,
 દીવાદાંડિ જ સ્થાપિ સ્થાન રહિને પ્રેરે પથી નાવની. ૪

અખંધી ઊર રુદ્રે વળી વમળથી ગાણ રહી ધૂનમાં,
 સંધ્યા શ્યામ મનોહરો નભ વિશે અશ્વો રૂડા રંગમાં;
 પાટે શું પ્રતિજિજ તે મગજમાં ચંદા ખિલી તેજમાં,
 સર્વે સ્થાન કરે પ્રભુ મધુરતા સીંધે પ્રિતીસ્થાનમાં. ૫

દરિઆ વિષે જે ખેલનારો ખંદરે વિશ્રામ લે,
પણ કંઈક એવા અચળ ભટકે ભવ્ય અબ્ધી પિઠ પર. ૫

ઠહાણુરૂપી મન હલેસાં ખાય તે લંગર વિના,
હુઃખદરિયે ગૂંકતું તોફાનવાળા વમળમાં;
લઘુ દષ્ટિ નહિ મુજ જીવન કુદરત અંશના અણુરૂપ છે,
ભવ્ય ગિરિની આવલી તૃપ્તી હૃદયે પૂરી કરે. ૬

શાન્ત કુદરત નહોતિ ત્યાં રસ વમળના ઉભરા ભરે,
પણ વસ્તિવાળું સ્થાન ઠેલાહલ ચક્રી પીડિત કરે.
કુદરત વિષે ખામી જડે તો માંસ મૃત્તીકાનું આ
શરિર મુજનું સાંકળે જોડાયતું આ અવનિમાં. ૭

નહિતર ઉડે આ આત્મ ગિરિવર નભાવિષે અવકાશમાં,
ઉછળતા આ જળતણાં તારકતણા તે સંગમાં;
કુદરતતણા જીવન વિષે મિશ્રણ બને મુજ હૃદયનું,
હુનિઆ દિસે રણ હુઃખને કંકાસરૂપ હમેશનું. ૮

પશ્ચાત્ત પાપોનું હવે પરિતાપ રૂપ આ જીવન શું,
નાખિયો હુનિઆ વિષે જ્યાં હુઃખ સાદું મચિ રહ્યું;
પણ આત્મ મુજનો ઉચ્ચ સ્થાને પક્ષથી જીડે ઉચે,
તે જ આત્મા તુલનરૂપે નવિન કળિ વિકસિત કરે; ૯

પક્ષ પરનો સ્વાર જીડે, ગગન સુધિ ધૂમ્યા કરે,
પવનના તોફાનથી અચકાઈને સંગિન બને;
પણ લાત મારી અવનિમાં મહુરૂપ તણ ગંધન ગંધાં,
વિંટળાયલાં જે જગતમાં, જીકું તરંગે ગગનમાં; ૧૦

૪૦ કુદરત-૨*

હરિઓતિ

પ્રેમ પ્રેરિત દષ્ટિ ખેંચે પાયથો પારદ બધે,
 હર્ષણુ વિષે પ્રતિબિંબ તારા અક્ષ ગીરી લગ્ય છે;
 માધુર્યતા ને શાંતથી આ સ્થાન ચિત્તને રૂચતું,
 પણ મનુષ્ય કોલાહલચક્રી નવ યોગ્ય દર્શન વિસ્તૃતણું, ૧

જન સમાજયિ દૂર ઇચ્છું સ્થાન સ્થાપું અરણ્યમાં,
 ધિછાર વાણી નવ કહી કાઢું મનુષ્યની જાતમાં;
 સર્વે મનુષ્યો યોગ્ય ક્યાંથી હોય આ જંગલમાં,
 અથડાઇને ફટાઇ વળિ પણ ચિત્ત રાખે શાન્તિમાં. ૨

ઉદ્વિગ્નતા આ કુંડમાં ઉકળાટ મન ઉદ્વેગમાં,
 સંસાર બંધન ગરત બ્યાધી લુંદગી છે અવનિમાં;
 દુઃખ આપી દુઃખ લેવું એ જ શિખવે જગત આ,
 ઇર્ષ્યાવૃદ્ધિ જ્યાં સુદમાં સર્વે મનુષ્યો રાચતા. ૩

હાંકાં ઘણેશં મારવાં યત્નો ક્ષતિત યાચે નહીં,
 મિથ્યા દિસે આ અવનિમાં જીવતર જાપામાં ધુળ પડી;
 વર્ષો શુભાવી આત્મ બાળી રૂધિર જનતાં અશુભો,
 ભવિષ્ય રંગે દૃષ્ટુ પદ્મ સમાન કુરૂપ દેખતો. ૪

જીવનકળ આ સરત નિષ્કળ અંધકારે ઘેરિને,
 નિષ્કળ પ્રયત્નો મનુષ્યના પણ દોડિ બાઝે દીપ્તિને;

*આ દવિના બાધરત દવિના ચાહદડ હેરદડ કાવ્યના મર્મ
 ત્રીજામાંથી અનુકરણ છે. [કવિ]

દરિયા વિષે જે ખેલનારો બંદરે વિશ્રામ લે,
પણ કંઈક એવા અચળ ભટકે ભવ્ય અબ્ધી પિઠ પર. ૫

બહાણરૂપી મન હલેસાં ખાય તે લંગર વિના,
દુઃખદરિયે ઝૂકતું તોફાનવાળા વમળમાં;
લઘુ દષ્ટિ નહિ મુજ જીવન કુદરત અંશના અણરૂપ છે,
ભવ્ય ગિરિની આવહી તૃપ્તી હૃદે પૂરી કરે. ૬

શાન્ત કુદરત નહોતિ ત્યાં રસ વમળના ઉભરા ભરે,
પણ વસ્તિવાળું સ્થાન ઠેલાહલ ચક્રી પીઠિત કરે.
કુદરત વિષે ખામી જડે તો માંસ મૃત્તીકાનું આ
શરિર મુજનું સાંકળે જોડાયલું આ અવનિમાં. ૭

નહિતર ઉડે આ આત્મ ગિરિવર નભવિષે અવકાશમાં,
ઉછળતા આ જળતણું તારકતણું તે સંગમાં;
કુદરતતણું જીવન વિષે મિશ્રણ બને મુજ હૃદયનું,
દુનિયા દિસે રણ દુઃખને કંકાસરૂપ હમેશનું. ૮

પશ્ચાત પાપોનું હવે પરિતાપ રૂપ આ જીવન શું,
નાખિયો દુનિયા વિષે જ્યાં દુઃખ સાદું મચિ રહ્યું;
પણ આત્મ મુજનો ઉચ્ચ સ્થાને પક્ષથી ઊડે ઉચ્ચે,
તે જ આત્મા તુતનરૂપે નવિન કળિ વિકસિત કરે; ૯

પક્ષ પરનો સ્વાર ઊડે, ગગન સુધિ ધૂમ્યા કરે,
પવનના તોફાનથી અથડાઈને સંગિન બને;
પણ લાત મારી અવનિમાં મૃદુરૂપ તણ બંધન બધાં,
વિટળાયલાં જે જગતમાં, ઊડું તરંગે ગગનમાં; ૧૦

મિહારવાળી કાયમાંથી મુક્ત આત્મા જિહ્વે,
 જળચર વિષે ખેચર વિષે જીવજંતુ જીવ ઇચ્છું ભલે;
 જીંદગી આ પંચભૂત વિષે અરે જ્યાં મળિ જશે,
 શું લાગશે નહિ આ બધું ચળકાટ વિષુ મમતા ખરે; ૧૧
 આકાર વિષુ વીચારવાળી સ્વર્ગ દેવી સહ રમું,
 પ્રભુ આત્મ પદમાં લીન થઈ આલેહાદ ઉત્પાદક બનું.

૪૧ સૂર્યાસ્ત

શિખરિણી

સરીતાને કાઠે, ઉરમિ ઉર આવે સહજ તો,
 દિસે કિલ્લો કેવો, ગહન બળવાળો ધુરકતો;
 ભુઓ ભૂની વિદ્યા, નવ શિખવિયું તે પરિશ્રમે,
 બધું સારું સૂઝે, સમયક્રમ આવે અવદશે. ૧
 ભણ્યાં પૂર્વે શાઓ વિજય તનથી રક્ષાટિત થશે,
 કયો જિલો હંડો, નવલ શિખિ વિદ્યા પુરવ જે;
 અરે આ તો આલ્યો અરસપરસે વાહ કરતાં,
 પ્રભા હીવો જ્ઞેને હળુહળુ અદ્રષ્ટે ક્ષિતિજમાં. ૨
 ગયો અધો પોણો કનકમય ગોળો પર જગે,
 નલે કિણો રાતાં અધિક ઘટ રંગે રસ પુરે;
 પડે તે તો જાયા નદિપટ પરથી વિખરિને,
 ભરે શોભા સર્વે કુદરત વિષે તે અળકિને. ૩
 ઘણાં રંગી રશ્મી ઘનપટ મુખે શું ચિતરિયાં,
 પડી પ્રત્યાઘાતે નવનવિન રૂપે જલભર્યાં;
 છુટાં અધો દોડે કવચિહ અપિ કલ્પ મગજમાં,
 કંઈ અશ્વો હસ્તી હરણ અજ આહી રમિ રહ્યાં. ૪
 નહીં બાસે સાડી જડિત રતને જે નિરખતી,
 નથી ચંદા ખીલી પણ સમય અસ્તે નિકળતી;
 મહા તેજ સ્વાંગી ક્ષિતિજ તજ રક્તાનન થકી,
 ગયો શોકે રાતાં ઘનધુમટ યાતાં વિરહથી. ૫
 વળી સાચંકાળે તિમિર પટ ચેરું અવનિમાં,
 લહે સર્વે શાંતી, ઉડગણ ઉડે છે રસિકકાં;
 બધાં દોડે માળે જતન ભવ પુણી મન ગ્રહી,
 કરે મીઠા લહેકા કિલકિલ કિનારે દરખથી. ૬

હવે વારી કાળાં, સમિર મૃદુ આવે હળુ ગતી,
 દિસે ઝાંખી વસ્ત્ર, સહજ રજ ઝાંખી રઝળતી;
 પડ્યો ઝોચિતો શું, રજનિ દિન માંહી ફરક, રે,
 થયું સર્વે જૂદું, તિમિર તમરાંચી ઘટ બને. ૭
 ભર્યાં તાપી નીરે, ખળખળ વહે છે ગતિ થકી,
 ઉવારે સાહેલી જલભરન આવે હરખથી;
 ઘડા મૂકી માથે યુવતિયુથ ડાલે અનુપમે,
 વયે નાની મોટી અધિક શિશુ ચેષ્ટા કરિ રમે. ૮
 દિસે દૂમે સામે સરિતપટ રક્ષા કરિ રહ્યાં,
 ઉભા જાણે દારે અનુચર વિભૂ કિંકરતણા;
 ફડી સંકથા ઠેવી કુદરત તણા રંગ બરતી,
 જઠાતમા ચીનો આ સજીવ રૂપ સાથે મહકતી. ૯
 ખિલી ચંદામૂખી કમલિનિ પરાગે કળિ ખિલી.
 પુરા પ્રેમે ઠેલી કમલતલ છેદે નવ કદી,
 ખિડાઈ પ્રીતેથી ભ્રમર નવ છેદે પ્રિયતમા,
 બહે વંચો ઠારે સહજ પ્રિત બાંધે અનુપમા. ૧૦
 બિન્ન પુષ્પો ખીલી રજનિ રમવાને વિકસતાં,
 ખિડાયેલાં સૂર્ય સુદિત મન સાથે નિકળતાં;
 ખગોળે જેલે જો રસમય બની રમ્ય વનમાં,
 પ્રભૂ રૂપી તારા, અગમ ગતિવાળા સ્વરમના. ૧૧
 પ્રભૂ માયા ઠેવી જગતમહિ ચોખા ખિતિ રહી;
 સદા સ્નેહી સંગે શિતળવત માયા વહિ રહી;
 ખરે માંધાળે વરણન કરું શું ? મતિ નહીં.
 પ્રભૂ પ્રીતી મોક્ષે પુનિતપદ ઇચ્છા મન ધરી. ૧૨

૪૨ શીલરક્ષા

(પવન અને વાદળી)

સિખરિણી

ફસાવીને લાગ્યો અનિલ સરલા વાદળિ સતી
પરભીની પૂઠે વિવશ, મતિ યે નીચ વિકૃતિ;
જઈ જયાં આલિંગે નિકટ, ગઈ નાસી દુર ખસી,
ગયો ને વાંસે આ પશુ ઝટિતિ કામાતુર ધસી. ૧

ગજવી ધૂળવી અખિલ અનિલે હૃદય મુકિયો,
નહીં દીધો થાવા તદપિ સતિએ સ્પર્શ સરખો;
તથાપી ચાલે કયાં સુધિ પુરુષ આવા બલિ ઠને
ખિચારી બાલાનું ? સતિ પરિત્યજે તો શુ ચિલને ? ૨

ગણીને એ ઝંહાલું જીવિતધિ વધારે પતિવૃત,
વહી પ્રાસાદેથી નધિ નિરખિ જાપાય અવર;
ઉચ્ચુ' એવું ને એ ભવન વળિ કે તમ્હરિરના
પડયા નીચે યેને અગણિત ઝિણા સાવ દુકડા. ૩

ઘટે છે સજારી વહવું શતધા 'ધન્ય' તુજને.
ઠરી, આપે શોભા સકલ કુલને, એવિ કૃતિ તે;
તને આશસે જે મધુરુ ઝિણું સંગાન શ્રવણે,
સમે શાંતીને આ તરવર તું આઠહાદક ખરે. ૪

ન ધાર્યું આ કીધું નિરખિ સતિએ સાહસ અને
રહ્યો જિલો ત્યાં એ બહુ વખત દિડ્ મૂઢ બનિને.

નં જાણ્યું કે એવે પતિત અહિંયાંથી નવ કહી,
 વળ્યો ચોધી ત્યાંથી અણુધ સહુ સ્માનો અવતરીઃ ૫
 જઈ જોયા પહોડા છુપિ કહિ હશે જોમ સમજ,
 ઘટા વૃક્ષો ઠેરી પછુ નવ મુકી જાકિ હુંકવી;
 રખે ભારી ઠકા તહિ રહિ કરે અદૃ હસતી,
 કરી મૂક્યો માની સુખિત જઈ આજો સ ઉદધિ. ૬

૪૩ શુષ્કવૃક્ષ અન્યોક્તિ

નોંધ

- દલ, ફલ, પુલ, રસ નથી કાંઈ; એ સર્વે પાખી
 શોકજનક દેખાય કાન્તિ હા કેવી જાંખી !
 ગહન કાલની ગતિ પ્રથમ સ્થિતિ કેવી સારી
 હશે ! અને યઈ આજ હુંઃખ કેવી કરનારી ! ૧
- દિવસેશ્વર-કર-કલાન્ત વિસામે લઇ છાં પાન્થે
 મુખાનુભવ બહુવાર હશે લીધેલ નિરાંતે;
 અનેક તિર્યક-કુલો અહીં માળા બાંધીને
 રદ્યાં હશે ચિરકાલ, ગયાં ક્યાંહી ત્યાગીને ? ૨
- સ્વાર્થ લેશ એ હતો ત્યાં લગી સર્વે વસિયાં;
 પછિ મનગમતે સ્થાન જવાને ત્યાંથી ખસિયાં.
 જગત્ તણે એ નિયમ-‘સર્વ સ્વાર્થનું સશુ’ છે.’
 સરી રદ્યો સ્વાર્થ કે પછી કેા જાવ ન પૂછે. ૩
- ધનવાન હુએ હતો આવતા ત્યારે કેવા !
 યઈ સખન્ધી મિત્ર સ્વાર્થ સૌ સાધી લેવા;
 હવે યતાં ધનહીન રદ્યો હું યઈ એકાકી,
 પરિત્યજ સૌ ગયુ એક પણ ન રદ્યું બાકી. ૪

૪૪ અમરાન્યોક્તિ

દક્ષિણી લાવણી

જો! જામર ! લમે છે ક્યાંય, તું ચંપકવનમાં !
 શું કીધો કંઈએ કહી, વિચાર ન મનમાં ?
 હે મધુપ ! મળે નહિ મધુ, તું જોને વિચારી,
 ક્યાં આવજો મારગ જાય, લીધું શું પારી ? ૧
 છે સૌ દહોમાં દહ, ખલકમાં ખ્યાતી,
 તું જાએ જૂલો પડી, ન જાણું શાથી ?
 શું જાજકલરેલાં જારી, કુસુમો નિરખી,
 ફેડો છે રંગ તથાપિ, ન લોધાં પરખી ? ૨
 ત્યાં જઈને કહિ જોસીશ, વધાવી લેશે,
 તુંજને પ્રણીને માન, ઘણું તે દેશે.
 જોઈને ખુશ થઈશ, ઉપરની પ્રીતિ,
 બીતર નધિ જારી પ્રેમ, આજુ પ્રતીતિ. ૩
 તું ધરીશ પ્રીત હંકળદાર, ઉપર જો તેની,
 બિતરથી ન જાજે તને, સત્વ ગણી લેની,
 નિરખીને ઘેલો થયો, અદ્યા તું અતિ રે !
 શોભે યદિ સાર ન મળે, શું ચંપકળી રે ? ૪
 તે પ્રીત કરી મકર્દ, તને નવ દેશે,
 વળગ્યું તુંજ અંગે હરો, સદુ તે લેશે.
 જો જો સરમાં તવ ખિલી, સરોજિની ખ્યાશી,
 કેવી છે જાજકાળેર રંગ જલિંદારી ! ૫

કેવી તે તારે કાજ, દીસે ઉમંગી,
 અતિશે આતુરતા થકી, ઉભી તન્વંગી.
 ને કેવો આવે જ્ઞાર મુગંધીનો આ,
 મન દગ નાસા રસબરસ, જરા તો ને આ ! ૬
 છે સદાય સીધો પંથ, અરે એ તારો,
 કે જમર પદ્મિનીપતિ, સદાનો પ્યારો.
 તુજ ગણુ ત્રીપુર પ્રવિણુ, જમર રસજાતા,
 શું બાસે એમાં જૂલ, જમર રસમાતા. ૭
 હૃદય, રૂડી આ વાત, તું ને વિચારી,
 કહ્યું મારું મનમાં માન, ન થા અવિચારી.
 તું આમ વિચારી જઇશ, ન ચંપકવનમાં,
 ખુશ પદ્મપરાગથી રહી ? નકી કર મનમાં. ૮

૪૫ સ્વર્ગસ્થ મિત્રને આર્યના

શિખરિણી

ઉરે શું સંતાપે અમિનિધિ સમું ગાન સુણતાં ?
 અને રોકે આજે કવણુ તનને સૌખ્ય સજતાં ?
 કથહાં સંતાપને પણ પર હતી હર્ષવહતી—
 તજાઈ કયાં જોડો સતત રડતી ભક્તિભરણી ? ૧

સહુ મીઠું મીઠું અનુકુળ સુધાશું દગ મહટે,
 સ્વરૂપે સોહાતું જગતું ઉર અંકે મજ અઠે;
 રક્ષાં છે જિશે એ વિકરિ વસુધા-પ્રેમવનમાં,
 તથાપી જોડું શે સઠળ જનને પંથ પળતાં ? ૨

હઠે છે હેયું એ ગત સમયનાં ઉદિ પકને,
 કંઈ થોપે છે જે સમયરસ આથી પણ વધે;
 હરે સ્થાને રૂપે સુકવિ કવિતાએ સ્વરસે,
 અને આલિંગે ત્યાં દગ ધર્યું ધર્યું એ સુદહને. ૩

વહે આંસુ વેગે સુદહ ઉરશું જિર મળતાં,
 વહે આંસુ વેગે સમય ગત આવાશું જળતાં ?
 વહે આંસુ જિણું અનુભવિ દ્રવી મિત્ર વિપ્રહું,
 વહે જાણું, જાણું નહિ તદપિ શું નિર્લજપણું. ૪

સજે તે તઠોઈયો તજિ અમરપૂરે જઈ વસ્યો,
 રક્ષાબ્યાં સંભંધી;—તુજ ઉર કળ્યો જાવ ન કયો;
 વિકાસી આંખો આ નિરખિ દિનરાત્રી રહિ અતિ,
 અરે દેખાડયું ના તુજ હૃદયના પ્રેમશું રતિ. ૫

નિધીને કંઠે, ને ઉપવનતટે, બ્યોમઉદરે,
 અવાળે દોડાળ્યા, સ્મૃતિ ન દિલ તેની જરિધરે;
 ભુલે વા જૂલાવે, કંઈ ન કળવા શક્તિ મજમાં,
 કહે ઓ બહાલા, ના કયમ સહિ શકે હર્ષ મળતાં ? ૬
 મને રીઝાવા તું હૃદયથિ સદાકાળ મયતો,
 નિરાશાનું જિન્દે પશુ મજ ઉરે ભાજિ જળતો;
 સુધાને સ્વર્ગેથી પશુ નિષળવા ચલ્ન કરતો,
 મને લાંબે કાળે રસશું ભળતાં કાં પટકતો ? ૭
 તળયો તે ત્યાંથી મેં નથિ નિધિવિધૂયોગ નિરખ્યો,
 તળયો તે ત્યાંથી મેં નથિ હજુ ઉપારંગ પરખ્યો;
 તળયો તે બહાલા તો સરિતતરુને ઘાટ રમતો
 તળયો છે મેંએ તે કુહુરવ છળ્યો કુંજ નમતો. ૮
 અરેરે, એ આળે:-રસિક સુરશું આત્મ રસ લે,
 અને બાઝી કંઠે હૃદય ધખતો શોક શમવે;
 મિઠા રેલતા એ ધ્વનિરસ તણું જિન્દુ અમિયું,
 ધુંટાવે શું બહાલા ઉરમું રહડિને માંડ મળિયું. ૯
 સખે બહાલા, વર્ષે નયન જળધારા અતુટિતા,
 રહડે વેગે પાછી તુજ વિરહની દુરસહ દશા;
 હવે તો હે ઝાંખી દુરથિ દગનું દેન્ય હરવા,
 અને નાદે લાંબું હૃદયનું કુળું હીર ઝરવા. ૧૦
 સખે, જો જિરે છે, નયન વિષયે કેમ ન મળે ?
 ત્વચાને કાં સ્પર્ષે અમૃતરસનો લાલ ન વડે ?
 અને વાણીનો તે રસનિધિ છળાવે કયમ નહીં ?
 કશેએ શીડીને કયમ નજ લુવાડે અવ અહીં ? ૧૧

૪૫ સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના

સિખરિણી

હરે શું સત્તાપે અભિનિધિ સમું ગાન સુણતાં ?
અને રોઠે આજે કવણુ તનને સોખ્ય સજતાં ?
કયહાં સંતાઇને પણ પર હતી હર્ષવહતી—
તળાઈ ક્યાં જો'હો સતત રહતી ભક્તિભરણી ? ૧

સહુ મીઠું મીઠું અનુકુળ સુધાશું દગ ચઢે,
સ્વરૂપે સોહાતું જગશું હર અંકે મજ અઠે;
રહ્યાં છે હોરો એ વિહરિ વસુધા-પ્રેમવનમાં,
તથાપી યોંકું શે સઠળ જનને પથ પળતાં ? ૨

હઠે છે હેયું એ ગત સમયનાં છેદિ પડને,
કંઈ શોધે છે જે સમયરસ આપી પણ વધે;
ઠરે સ્થાને રૂપે સુઠવિ કવિતાએ સ્વરસે,
એને આલિંગે ત્યાં દગ ધર્યું ધર્યું એ સુદૃઢને. ૩

વહે આંસૂ વેગે સુદૃઢ હરશું હોર મળતાં,
વહે આંસૂ વેગે સમય ગત આવાશું ભળતાં ?
વહે આંસૂ ઊણું અનુભવિ દ્રવી મિત્ર વિષ્ણુકું,
વહે જાણું, જાણું નહિ તદ્દપિ શું નિર્લજ્જપણું. ૪

સખે તે તણીકયો તલિ અમરપૂરે જઈ વસ્યો,
રહાબ્યાં સંબંધી;—ગુજ હર કબ્યો ભાવ ન કયો;
વિઠાસી આંખો આ નિરજિ દિનરાત્રી રહિ અતિ,
અરે દેખાડ્યું ના ગુજ હૃદયના પ્રેમશું શતિ. ૫

નિધીને કંઠે, ને ઉપવનતટે, ઓમહિરે,
 અવાળે દોહાવ્યા, સ્મૃતિ ન દિલ તેની જરિધરે;
 બુલે વા બૂલાવે, કંઈ ન કળવા શક્તિ મજમાં,
 કહે ઓ બહાલા, ના કયમ સહિ ચકે હર્ષ મળતાં ? ૬
 મને રીઝાવા તું હૃદયથિ સદાકાળ મથતો,
 નિરાશાનું બિન્દે પશુ મજ ઉરે બાણિ જળતો;
 મુધાને સ્વર્ગેથી પશુ નિપજવા યત્ન કરતો,
 મને લાંબે કાળે રસશું મળતાં કાં પટકતો ? ૭
 તબયો તે ત્યાંથી મેં નથિ નિધિનિધૂયોગ નિરખ્યો,
 તબયો તે ત્યાંથી મેં નથિ હજુ ઉધારંગ પરખ્યો;
 તબયો તે બહાલા તો સરિતતરુને ઘાટ રમતો
 તબયો છે મેંએ તે કુહુરવ છલ્યો કુંજ નમતો. ૮
 અરેરે, એ આજે:-રસિક સુરશું આત્મ રસ લે,
 અને બાળી કંઠે હૃદય ધખતો શોક શમવે;
 મિઠા રેલતા એ ધ્વનિરસ તણું બિન્દુ અમિતું,
 ઘુંટાવે શું બહાલા ઉરમું રહડિને માંડ મળિયું. ૯
 સખે બહાલા, વર્ષે નયન જળધારા અત્રુટિતા,
 રહડે વેગે પાછી તુજ વિરહની દુસ્સહ દશા;
 હવે તો દે ઝાંખી દુરથિ દગનું દૈન્ય હરવા,
 અને નાદે લાંબું હૃદયનું કુળું હીર ગરવા. ૧૦
 સખે, બે જિરે છે, નયન વિષયે કેમ ન મળે ?
 તવયાને કાં સ્પર્ષે અમૃતરસનો લાભ ન વટે ?
 અને વાણીનો તે રસનિધિ છળાવે કયમ નહીં ?
 કરોએ બીડીને કયમ નજ છવાડે અવ અહીં ? ૧૧

હયાથી પ્રેમેથી અતિવ અથવા મહેક થકિ એ,
 હંત્રું તેવું ત્હારું તન મધુરું ધારી ફરિયિ એ,
 અખાડયો પ્હેલાં તે પુનરપિ ધરી પ્રેમ રસને,
 ઉગારી લે ત્હારા હૃદય વળગ્યાં બંધુજનને. ૧૨
 ઉગારી લે, અર્પું હું ય જગત સૌન્દર્યરસને,
 અનુબંધે આપ્યા સુરગત મિઠા ગાનયશને;
 ઉગારી લે, ખુલ્લું કવિતરસ વ્યાપ્યો રસ તને,
 ઉગારે અપારો સઠળ મધુરું આ પ્રિય સખે । ૧૩
 ઉગારી લે હૈયુ ટમટમિ રહ્યું જોડિ કરને,
 ક્ષમા માગી લેવા, કહ્યું કદિ કદુ હોય તુજને;
 અને ઉતકંઠા છે વિસરિ સહુ હાં ત્યાંહનું કદુ,
 ધંરી કંઠે બાહૂ ચિર વિલસિએ પાછું મધુરું. ૧૪

૪૬ સહનશક્તિ*

હરિગીત

સ્વભાવખળથી વૃક્ષ ઉગતાં ખડકનાં કેતર મહી,
જડમૂળ સ્થાપે જમિન નહિ પણ નાશમાં લીધાં રહી
ધુરકતાં તે હસિત વદને ઉદધિરૂપ તોફાન મહિ,
ગગનતટ જે ગર્વ કરતાં ઉચ્ચ ઠહ ધારણ કરી,
જીલતાં ટક્કર ખરે ગિરિરાજના શીખર લગી,
બાપથી બેટો અધીકો મહત્ત્વ લીધા પછી,
દુઃખમાં સુખ સજઠ સ્થાપે જડ ખમે જ્યાં દુઃખ આ,
ચૈતન્યવાળું મગજ ધીરજ દુઃખ ખમતું રૂંદે સઢા. ૧

લંદગી દુઃખ સહન કરવું દગ્ધ દુઃખિત ભૂમિમાં,
મૌન્ય ગર્ધવ ભાર દુઃખથી ભાર ખમતો અવનિમાં;
વૃષભ ખંચે ભાર જગમાં સુખ થકી બોલ્યા વિના,
દૃષ્ટાંત નવ હસિ કાઢવું જેમાં રહ્યા સદ્ગુણ ધણા;
પ્રાણિઓ પણ પ્રેરણા વિણ દુઃખ ખમતાં જ્યાં દિસે,
પ્રેરણાની ધુદિવાળુ ઉચ્ચ મૃતિકા રૂપને;
ધારણ કરી આ મનુષકાયા દુઃખ ખમતાં ડર નહીં,
દિન એકનું દુઃખ જગતમાં ક્ષણભર ખમે ધીરજ ધરી. ૨-

દુઃખ જાતે નાશ પામે, નાશ જન કિવા કરે,
અંત આખર બેઠનો તે નાશમાં મિશ્રણ બને;

કંઇક નિકળે દુઃખમાંથી આશ હૃદયે ધારિને,
 પ્રપુલ્લિત બની સંસારની ઘટમાળમાં ફેરી ફર્યે;
 કંઇક બીજા બાપુડા તે દુઃખથી વાંકા નમ્યા,
 વદન શીકું પૂણિ જેવું લઇ ફરે છે જગતમાં;
 પુલ્કિ આત્મા ઉચ્ચ નિય પદ સાઈ કે નરસું મહે,
 ભક્તિ મહેનત સુદ્ધ યાદી ચિત્ત તે શોધ્યા કરે. ૩

તે જ દુઃખ ઉભરાઈને કહિ દુઃખ ઉભરેા હાખતો,
 પીંછી તણી જથમ વેદના અંકુર સ્ફૂરે આવતો;
 દગિટી અદર્ય રહિને દુઃખકંટક હૃદયમાં,
 સહજ વાતે ભોંકિને દુઃખમય કરે જન જગતનાં;
 ચમક ધબકારેા કરે ને દુઃખ ઉછળે વેગમાં,
 ઉત્પન કરે તે બૂત કહિપત ભેદલાં નહિ સ્વપ્નમાં;
 નિદ્રાપ સંધ્યા રમ્ય અંદા અનિલ ઉદધિ ગાન આ,
 વૃક્ષ પર કલરવ કરતાં પક્ષિ કુહરત બોલતાં. ૪

૪૭ પરોપકાર

શાદ્દલ

! દે આમ્ર ! પરોપકાર કરવે તું પૂર્ણ સાતા ખરો,
 ૧૧૨૦ આ એકજ અંશ આ હૃદયમાં વિશેષ ભાવે ભરો;
 ૧૧૨૧ તો પૂર્ણ કૃતાર્થ હા ! હૃદયને આનંદની શું સિમા,
 ૧૧૨૨ ખાપે તું અથવા મને હૃદયમાંએ અંશ તારો અહા ! ૧
 ૧૧૨૩ બેઝો સૂર્ય પ્રચંડ તાપ ધખવે આ જગતને બાળતો,
 ૧૧૨૪ તાપે કલાન્ત થયેલ પાન્ય જનને તું શાન્તતા આપતો;
 ૧૧૨૫ વર્ષામાં વરસે અતી જલદ તે હા આત્મ અર્થે નહી,
 ૧૧૨૬ તોએ તે લઇ આપતાં ગરજ તો પ્રક્ષાંડને ગાજવી. ૨
 ૧૧૨૭ તારી ગંભિર શાન્ત ભૂતિ જગમાં હા વૃક્ષ બીજાં ધરે,
 ૧૧૨૮ તાપે કલાન્ત થયેલ પાન્યજનને ને શાન્તતાએ કરે.
 ૧૧૨૯ તોએ તે સઘળું અનૂકરણ છે તારું અમે જાણીએ,
 ૧૧૩૦ ને કે ધન્ય ગણી અનૂકરણને ભાવેયિ નીહાળિએ. ૩.
 ૧૧૩૧ દે હા ! તે સઘળું ખરું પણ ઉરે આ એક આશ્ચર્ય તો—
 ૧૧૩૨ મીઠાં જ્યાં ફળ ત્યાં ન ગંભિરપણું, ગાંભીર્ય ત્યાં ના ફળો.
 ૧૧૩૩ એનો તું અપવાદરૂપ બનિઓ, કે' જ્ઞાત ! કેવી રિતે ?
 ૧૧૩૪ તે કાંઈ વિધિ યાચના કરિ હતી ? યાચું હું, ને દે પ્રિતે. ૪
 ૧૧૩૫ યાચું ને કંઈ દે તથાપિ પ્રિય !—ને તારો જ તુલ્યે થવું,
 ૧૧૩૬ તે આ ભાલ વિષે નથી જ લખિઉં આનંદનું વહેળિયું.
 ૧૧૩૭ તારાં મિષ્ટ ફળો અનંત જનનાં હૈયાં હશે કારતાં,
 ૧૧૩૮ મારાં તો કદુ વાક્ય કેંક જનનાં હૈયાં હશે બાળતાં. ૫

તું તો મિદ્ધ જે લચેલ તદ્દપી શો નમ્ર શાણો દિસે,
 હું તો ઉદ્ધત ગર્વયુક્ત અમથો સ્વાર્થે ભરેલો જ રે.
 હાં ! તારી શુભ વાસના પ્રસરણે હૃત્પુષ્પ તારાં થકી,
 ફાટીધા બ્રમરો તને અરપશે હા ! ધન્યવાદો નકી; &
 ફાટીલા નિજ કંઠનો અરપશે દ્હોકો મિઠો લે તને,
 અર્પુ આ યશગાન બ્રાત, પણ શું તું કાંઈ તે સાંભળે ?

૪૮ વ્યંજનાંક સંજ્ઞા

૬૬૧

- વ્યંજન અક્ષરને પ્રથમ અનુક્રમે લખિ યાર,
અંકનિ સંજ્ઞાની સરસ, કવિજન, યુક્તી ધાર. ૧
- એકથિ દશ દશ વધિ વધી શત કરી શતક ધાર,
મનગમતો સંવત તને મળશે અક્ષર સાર. ૨
- તજ બે અનુનાસિક 'ન-ણુ' તું, 'શ ષ-સ' એક 'લ-ળ' લેખ,
જોડાક્ષર બે અંતના નહિ ગણિ, ગણના દેખ. ૩
- જોડાક્ષરમાં આઘ જે વ્યંજન તે ઉર ધાર,
રેફ બિંદુ સ્વર છોડિ દે પછિ કર ગણના સાર. ૪
- ક્ષણ ક્ષરકજ સમ લહી કર કવિતા નિરૂપક,
લેદલયો મનમાનતો કર સંવતનો અંક. ૫

૪૯ શ્રી રીપન પંચદશી

દાહરો .

સંવત સૂરજ વેદ ગ્રહ, શશિ મૃગશિર સુમહંત;
સ્થામ ત્રયોદશિ વીચરે, વીર વિજાયત પંથ. ૧

કવિત

દેવને શું હાખવીએ હા'ડી હા'ડી દુખ પટે,
બળી બળી બળતરાની માંહ બેસી રહીએ;
અંતરની આધી તે અંગાધ હોય તોય પણ.
ઢોણ આધી-હન આગે આપે આંધી ઠહીએ;
શાહોરો સનેહી સાથ મેલી -પળે પંથ નિજ,
શું શું ઠહીએ શું ગહી મોન થઈ રહીએ;
જગ પ્રેમી પ્રેમ અંશ પારથ સમાન રાજ
રીપનના, શુભના સમાજ અંધ ગહીએ. ૨
વાંચીએ છે વારવાર વેદેહીના બહાલા ઢેર,
બખાણીઈ "વાલમિકે" રહેવાય ॥ "રામ રાજ"
ધર્મરાજ તણું ધાર્યું ધ્યાનમાં હજીએ ચાલે,
ધરામાં ધરાયું ધર્મ ધામ એક "ધર્મ-રાજ";
હાથ વિદારી દુઃખ કવાનજ હંચા દીધો,
દેશીએને હાન દીધું છે સનેહથી "સ્વ-રાજ";
હીંદુ હંદનો રખેયા બરી બીડનો તું બેયા;
(તારા)રાજની કથાએ કહાણી યે ગયું "રીપન-રાજ." ૩
કારતીમાં ફાંકાએ ફક્ક સીકંદરની,
કા'લીએ કયે છે મળવા કાળે આને હયાત;

દેશમાં વિદેશમાં ગરાડ ગિરિ ગહવરમાં,
સરિતા સમુદ્રમાં અટવિ વળ્યે આરા રાત;
છંદગાની જોગ જળ ઝરણુ જો જડયુ' જાત,
જગમાંથી જાત કોઈ નહિ જળ પી ધરાત;
(પણ) પાંચ રહસ્યકોશનો પયોધિ પારાવાર કરી,
પામીએ રીપન હઠ હૃદમાં યશ હયાત.

નહૂધે ચલાવી નાવ નીરધિમાં નાંખ્યો દાવ,
જગમાં જણાયુ નથી ઝાઝું ઝાહર નીશાન;
પેગંબરના પયામે પરદેશે પોચનારા,
પાંચ વર્ષે પદવારી પર્વયાં અરબસ્તાન;
નાદીરે નાદાની કરી નાશ કયો નાહક જો,
નર અને નારીનો ધીકાર ! એનું નરમાન;
(પણ) વિલાયત વાસી વીર વહાલે વરતાવી વડી
વીરતાઈ વાહ ! ખરી મરદાઈ એ મહાન.

પુરાણોનાં થોથાં વાંચી વાંચી, હું તો નીતનીવ,
ભરમાણો હતો મારી બૂલ ફેરા લાનથી;
દશ અવતારની અવધ આડી વાળી લાગે,
મને નથી કીધું કામ વિચારના વાનથી;
તેમાં એ તમામ માંહી મારામાર ઓણીતની
ધારના પુકાર વાર વાર મુપ્યે તાનથી
પણ પ્યારે પ્યારને પોખીને કરી પહેલ પોતે,
ભારત ઉધાયો અવતાર એ એમાં નથી.

કાવ્ય

કયો સિકંદર શુરે, ખરો આઈના વખાણું;
 જેમાં જગ જાહેર, જણાતું એવું જણ્યું;
 જામ જુઓ જમશીદ, તણું વખણાયે ઝાણું;
 હરસિધીમાં દીકું, વિક્રમે દેવત ઝાણું;
 (પણ) રીપન મહારાજે રચ્યો, ભરતવાસી અંતરતણો
 નિજ શુણ્ઘ-ભૂતિ સ્થાપિને, ખરેખરો એ આઈનો. ૩

મીનારા મુંબાઈ તણા, તુજ જાતો જોયે;
 ભરતવાસિનાં મજ, વળાવી તુજને રહેયે,
 ત્રવેત કિનારા તણાં, મિનારા માપો માપી,
 વળી અદેખાં મજ ત્યાંહનાં રહેલાં ટાંપી;
 વાટ જોઈ વહાલા તણી ઉભાં છે આદર યકો;
 ઉંચાં ઉંચાં કરી ડાકીઆં વહે વહા વિરની વકો. ૮

કવિ

વહાલા માંહી વધરો વલોબ્યો તે વિશેષ કરી,
 પણ વહાલ આપ્યું અંત ભારત પ્રજાની પર;
 જૂલશે મુધીર વીર ! કેમ તૂજ વીર કૃતિ,
 પ્રેમી પ્રજા પ્રેમ પોખીઓ છે જે પોતાની પર;
 ભારતની ભામિનીનો ભાગ્યશ્રદ્ધ ઉદે કીધો,
 આશીશ અપાર તું કમાયો છે અવનીપર;
 જુગલુગ જશ જગશેજ પારાવાર વળિ,
 રે'શે ગુલુગાન તુજ દેવી જૂમિકાની પર. ૯

આવે છે ઘણાય દરસાવે છે અપાર હેત,
 તાવે છે વખાણ તાંબા તાંબા તો તખાણમાં;

પાંચ વર્ષે પરવરે પોતાને પ્રદેશે જ્યારે,
 વ્યર્થ કરે કે'ણ વડાં વડાં જે વખાણમાં;
 બૂલીશ ન ભારત પ્રજાને કહી ઘેર જઈ,
 ભોજો થઈ ભાઈઓના મતને વખાણ માં;
 ભારતના ચંદ્ર ! રે'મ રાખજે રહી સ્વદેશ,
 ભારતપ્રજા ચકોરી કેરા સુકન્યાણમાં. ૧૦

નગારાં ને નોખતનો યાય નાદ પરનાદ,
 ત્યાં તે-તુતીની અવાજ ક્યાંઈ સંભળાય છે;
 પણ પુરે પ્રેમ પુરેપુરું પાઠવ્યું પુનીત,
 પ્રતિબિંબ જેહ પડ્યું મુજ મન માંહ છે;
 વીલાયતવાસી કંઈ વસી ગયા આવી અહીં,
 જડયો નથી જોડો જેનો જોવો જન્ન જાય છે;
 ભવિષ્ય શું ભાખું ? નથી ભાળતો ભરૂસો કાંઈ,
 પળપળ આયુષની અવધ ગણાય છે. ૧૧

પાંચ કે પચાસ પાંચસે કે પુરા પાંચ લાખે,
 પ્રલય પયોધમાં જરૂર જગ જેળશે;
 મોટા મોટા મહીધર મેફ મહીમાં સમાયે,
 જ્યારેત્યારે જળના જમાવમાં ગરકશે,
 ગાઢા ગઢકોટ કીર્તિ-કોટ કીર્તિ-માન તણા.
 મોટાં મોટાં ગાઝ કીર્તિ કેરાં ત્યારે હુબશે;
 યજ્ઞ વીર તારા વડા યજ્ઞની વિજૂતિ આજે,
 ધન સરવને માથે ફરર ફરકશે. ૧૨

દોહરો

રત્નખચિત નવમાલિકા, અરપે જન ધનવાન;
અરપું અક્ષરમાલિકા, આશિશની ગુણવાન. ૧૩

કવિત

આપું શું હું આશીય અપાર તારા આયુષની,
આપે યશ લહી ચિરંજીવ થઈ રહ્યો છે;
રાજ્યમાં મુકાજમાં શું આપીએ આશીય, આપે,
મહારાજ ભારતભૂમીને થઈ રહ્યો છે;
સ્મૃદ્ધિ કેશાં સાધનની સંભારીએ વાત કશી,
પાશવાશ પ્રોઠ સુમતાપ છાઇ રહ્યો છે;
ધ્યાસ તારો પ્રખત પનોતો પરીવાર રહ્યો,
અખંડિત એજ અભિલાષ મન રહ્યો છે. ૧૪

માગતો નથી હું માન મહીમંડલમાં ફરી,
જાયતો નથી હું કાંઈ કવિતા જનાવીને—
રાખતો નથી હું કાંઈ કવિતાનો કય કરી,
ભાખતો નથી હું કીર્તિ કાવ્ય ઉર લાવીને;
લાખ કે કરોડ મળે આશીય ન આપું “બાલ,”
નાગરનો ગરવ હું મન માંહી લાવીને;
“છત્રપતિ ! તુજ છત્ર છાય રહ્યો છાઈ નિત.”
ભારતનો યથો કૃતારય દરસાવીને. ૧૫

દોહરો

સંજ્ઞામાં આજેખિયુ વીરચરિત્ર વિશાળ;
ગુરુકવિ “દલપતરામ”નો પદરજ સેવક “બાલ.”

५० विजयाप्रशस्ति

कवित

१

उमग्यो भयाह नेह दरस्यो प्रजानहुको
 मेह जन जन प्रति सुखमा सुधारी के
 आहल महेश्वरीको अर्थ शत भीते पर
 देदेके यथाई नव मगल उचारीके
 शगर मगर हुती नगर नगर फैलि
 बगर बगर छै अनंद रूप वारीके
 भन्य भक्त भारत प्रजानितौ प्रमान सई
 कीरत कुमारी रूप कीरत कुमारीके.

२

चपक उठयो चीन औ शपक उठयो झुलझौ
 खलक खुरासान दाहि बल्लर मुखारे लौ
 खलकि खलकि उठयो खलक दलक उठयो
 देस देसको बिहद हलक मुखारे लौ
 भीरनम भीर महावीर जैसे मार दारे
 भीरनम भीरहुकी अकल उतारे लौ
 ऐसी महारानी मातु भारत प्रमानी जाइ
 वहां लौ बखानी कृपा कीरत हमारे लौ.

३

प्रजा मन बासीकी कर्यौ कीर्त खासीकी
 धैर्या घम रासीकी हौर्या दख पासीकी

कपतरु पासीकी कपट कलि नासीकी
 कटैया पाप पैंसी खंड खडन प्रभासीकी
 ग्यानकी गरैया औ हरैया छत्र धारोनके
 छत्र औ धरैया दया मैया सी उजासीकी
 भारतरी इश्वरी महेश्वरी लौ छाड़ रहो
 उमर दराजये असीस भर्तवासीकी.

४

जा दिन तौ दरसैं दिसानर्म दिनेस दुति
 मानर्म रहेगी भरजाद महा धारोनी
 पदमासन पसारैं जा दिन लौ प्रजा छौड़
 रहे पदमार्पति औ धार्यती पुसारीकी
 ता दिन लौ भारतकी मलत बदनातकी
 भारतकी हारी कुल कीरत उजारोकी
 धर्मधारी धर्म छत्रधारिनमें छत्र रूप
 कीरत रहेगी धीर कीरत पुन्यारीकी

[भारतको और राज्यमाताको परस्पर टेक]

५

फलटै जो भान भागमान दुतै मन छोरि
 मदिमा पटत यदि धारि औ विगानको
 छुटिद न छल करी भारत प्रजा मुगोरी
 वबहु मदेगी न प्रनाप राग अनको
 मोरि दारे मन मदिमाको पुण्डव तोर
 दारे तौर छोर दारे छन मुलनको
 भुटेगी न भारत प्रजाको ये मबानी रूप
 भरत भयो मनि मुष्ट मुलनको.

૬

હુદા

માય પૃષ્ઠ તિથિ નવમિત્ત વિજયા વિજયાનંદ
અર્પિત અક્ષરમાલિકા વિજયગુરુરિ મુરુદદ.

વિજયાનો મુકુટમણિ ભારત ઉપર સદા પ્રકાશો.

કેવી વિજયાનો ?

(ગુર્જરી અથવા આસાવરી રાગે)

શયિ મહેશ્વરી કે વિમલા કમલા ભારતિની પ્રભા શી
છત્રપતિ શિરછત્ર મુકુટમણિ રમણિય કીર્તિ વિલાસી—
શરણાગત જનમંડળમાતા મંગળમય મુખરાશી
(જેની)ભરત પ્રતિષ્ઠિત ભારત ભુમિપર મુકુટ પ્રભા મુ-પ્રકાશી.
કુળઅવતંસિની અરિકુળધ્વંસિની દારુણ દુઃખવિનાશી
ચતુર ચિત પાવન કરુણ ચરિત્રી ધરીત્રી સમાન હુલાશી
કરુણાપુરિત પ્રભાપર હૃદય કરી વનવાટિ પ્રકાશી
નિજ જન હિંદ પ્રભાગણિ જેના સંકટ સમય ઉદાશી
જે વિજયાકુંવરી વિજયાકૃપ ભારતની કમલાશી
ત્રિભુવનઈશ્વરી સમ પ્રતાપ પુર તે મહિમા ગુણરાશી—૭

કેવો મુકુટમણિ ?

રવિ મહલિ લજ્જે શશિ કુંડલિ જટિત મણિમય જાણે
શેષ ગણેશ સુરેશ મહેશ રમેશ ધનેશ પ્રમાણે
કીર્ણ લસે વિસતીર્ણ સહસ્ર ઉદીત પ્રભાકર જાણે
સ્વચ્છ ચંદ્રિકા યુક્ત અલૌકિક દર્પે અમરગણ આણે.
નૂતન દેશ વિદેશ પરાક્રમ પ્રૌઢ પ્રતાપ પ્રમાણે
ગર્વ ગરિષ્ઠ વરિષ્ઠ પ્રભંજન દુખ તમહારક નાણે

સત્રાજિત કરબૂષણગત મણિ રણજિત પામી શાણે
અખેયો તે ઝળકે ઝગમગતો ઘસિ અમર મુકુટ શાણે
એવો મુકુટ મનોહર વિજયાશીર વિજય યશ કાળે
ચંદ્રલલામ લલામ સુધાકર રેખ સુધા છળિ છાળે-

કેવા મારત્ત ઉપર ?

સુનિમનમાન્ય અલૌકિક સુંદર પૂર્ણ પ્રતાપિ સુનામી
પૂર્વ પરાક્રમિ ધીર ધુરંધર વેદ વચન અનુગામી
પૂર્ણ પુરુષ અવતાર અરિત્ર અખંડિત કીર્તિ વિરામી
પદ્મસુતા લખિ પ્રોઢ અરીકુળ ચિત્ત કષ્ટરત જામી
દૈવ ગતી વિપરીતિ કરી હરિ અધમ અરિણ અવગામી
માતૃમુકુટ કીરણ જળહંતુ નજર પડી મુઠ પામી
આનંદીત થયો પ્રતિ દેશે માતૃકૃપાને કામી
રંગ રંગ શોભિત ઊછળતું વિજયા સિરછત્ર વિરામી
રાજ્યભક્ત લોળો એવો આ ભરતખંડ બડભાગી
પરમેશ્વર પાસ અહો વિજયા પદ ટેક નેક અનુરાગી-

વર્ષાં સુધી ?

શુચિ સુર સરિતા સોત વહે નભ મંડળ બાનુ પ્રકાશ કરે
હૃદય અસ્ત ગિરિવર સુંદર જ્યાં સુધી પુરંદર તાજ ધરે
સારૂપ ભગવતી ભવાની ભવ્ય ભારતી જગ વિદ્યરે
પ્રલયપયોધિ છેકે છેક છાકી ગિરિયા ગળે નિજ ગીરિ ધરે
જ્યાં લગિ રહે સતીત્વ સતીમાં તત્ત્વતત્ત્વ ગતિમાં વિચરે
વેદ વાણિ જ્યાં સુધી વદાયે પ્રપંચ જ્યાં સુધિ ના વિખરે
ભરત પ્રજા ટેકી જ્યાં સુધિ રહે રાજ્યભક્તિ ઉરમાંહિ ધરે
માતૃશ્યાન વિજયાને અરપી તન મન ધન નિજ સાર્ય કરે
ત્યાં સુધિ ચીરંજીવ કૃપાશિલ નવલનવલ નિત રંગ છાળે
ગુણ અલભેલી પ્રજા સુખ વેલી તમે એય ભારત કાળે-૧૦

કેવી રીતે

(વચંતતિલકા)

શંભૂજટાબુટજટીત વિરાજમાન
નક્ષત્રનાથ નિત નૂતન દીપ્તિવાન
પૂર્ણપ્રભા શરદ શર્વરિકા સમાન !
હ્યો કૌમુદી કિરિટ ભારત ભાગ્યવાન

૧૧

વિજયા તને શું આશીર્વાદ દણ ?

જંગલો—

ઝુકુટ તવ શિર ચિર સ્થાઈ રહો રે

વિજયા વિજય વધાઈ !

૧

તલપદ પદમા પ્રક્ષાલન પય

પુનિત પ્રભા શિર છાઈ રહો રે—વિજયા વિજય-૨

પદમાપતિ પદમાસન પાર્વતિ

પતિ તવ શિરછત્ર છાયા છહો રે—વિજયા વિજય-૩

તન મન ધન અર્પિત શરણાગતિ

વત્સલ પ્રભાવ નવ નિત્ય ગ્રહો રે—વિજયા વિજય-૪

અભિનવ રંગ સદા સુખ સંગમ

મહુ પ્રતાપ તુજ હુઃખ હહોરે—વિજયા વિજયા-૫

ખચિત મણિવર ઝુકુટ ચંદ્રિકા

ભારત ચક્રેર ઝુખ નિત્ય વહોરે—વિજયા વિજય-૬

પુત્ર પરીવારે નવસુખ સંપત

નવલ નવલ નિત્ય લહાવ લહોરે—વિજયા વિજય-૭

અણક મણિરૂપ અક્ષરમાળા

વિજયા કંઠ અમર રહો રે—વિજયા વિજય-૮-૧૨

५१ श्रीमान् शंकराचार्य आगमन प्रसंग

धीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्य धीमन्महाराज चरणशरणदीनदरहरण
विदुस्त्रुल्लखण प्रजागणभरण गुणिगणमण्डन पाखण्डधर्मखण्डन सर्वजनरञ्जन
दुर्मुखमुखमञ्जन हितकारि सकलविद्याधारि वेदांतबनविहारि सन्मार्गचारि कृष्णा-
सागर निजराजकृत्यनागर गुणावर प्रतापदिवाकर दशरथधामर परमोदार
सदुपकारकर यतिराजराज धीमतीद्वारिकापुरीमठाधिप ॥ श्रीराजराजेश्वर-
गुरुस्सदा कृपाशीलो भवतु ॥

उद्धा

निर्मल हृदयसमुद्रमे उमम्यो प्रेम प्रवाह ॥
आदरलो किय गहने आल्य यतिवरनह ॥१॥
धन्य हमारी कृति पुन पूरवके परतपु ॥
परमहंस प्रिय प्रेमगो पद सुपरस रिय आपु ॥२॥

सुमुष्णकी गुरुमति भावना

अष्टपदी

प्रभु हम प्रेम उपासी पून निर्मल अतर यारे ॥
सक्षण विदक्षण प्रेम यदोन्मत्त प्रेमके पूजनहारे ॥१॥
तावमति तह पदव धारा सुमुख वचनहारे ॥
रमणिय वेद वचन वन उपवन गहन गौ भूले विचारे ॥२॥
प्रिय दर्शन विरहित अति अप्रकृत चलिचित्त दुम्पारे ॥
प्रभु मुष्टे चातुर हम विहनुत आतुरता यदि ठार ॥३॥
द्विमुक्त गुररिष्ठ गुरतरन पून बोज व्यारे ॥
अभिष्ट पदार्थ गरिष्ठ गर्प प्रिय मित्र मित्र हमारे ॥४॥
संगति पुने वलिन विजहते मन हीदुसे हीचनहारे ॥
गति अति संनिग अमिग आनदित मदन विविरार मेसन हारे ॥५॥

लोक विचारे हम दुराचारी मन बहुत खेद न धारे ॥
 जाको प्रेम प्रभाव बढ़ो चित जग पुनीत सो वेद पुकारे ॥६॥
 भयकर चक्र चलित उदधीगत रक गतीमोल बुझनहारे ॥
 कहा उपकठ उपस्थित जानै उरकी हमारे पडे जो बेचारे ॥७॥
 अद्भुत प्रेमल घालकी यानी मोहि मदाकिनी देत सुहार ॥
 अक्षरभाव परमपदपावन समन रेहि जन समजनहारे ॥८॥

हरिगीतिका

बादिजने मृग महली गतकरत क्रीडा सोहही ॥
 वेदात वचन यनात विचरहि कात केशरि मोहही ॥
 वदन चद्र मयूख सुवचन पियुष प्रिय प्रभु पावही ॥
 ससार पावक प्रबल प्रज्वल ज्वलत जन उद्धारही ॥९॥
 दाम जुत फटि मेखला सुरपति धनुष मन भावही ॥
 फहरात अचलपट सुचंचल चंचला चमकावही ॥
 भक्ती सुधा धरखाय मन धरखा स्वरूप नित आवही ॥
 ससार पावक प्रबल प्रज्वल ज्वलतजन उद्धारही ॥१०॥
 सुमत-रत-जन नम्रशालीरूप अनुप प्रमुदित भयो ॥
 दृढ भक्त सरस चकोर बधु पियुष सिंधु प्रभुउयो ॥
 वीहार परमानंद ज्योत्स्ना करि शरद रूप धारही ॥
 ससारपावक प्रबल प्रज्वल ज्वलतजन उद्धारही ॥११॥
 उपवीत पुनित अवलित कला तिन कालको धारन किये ॥
 पद सपती ससार दोहन कर प्रचारित जिन किये ॥
 जिन श्रुतिकुमुदिनीपुनीत प्रिय शशिसरिसरूप धारही ॥
 ससारपावक प्रबल प्रज्वल ज्वलतजन न उद्धारही ॥१२॥
 प्रभु अशक्ती अवतार वारम्बार खल सहारको ॥
 सधू जनन उद्धार अरु अद्वैत मत सुप्रचारको ॥

विशुद्ध आत्मबोध महात्म अस्ति करी अथ कष्टही ॥
 । क्षसार पावक प्रबल प्रज्वल ज्वलतजन उद्धारही ॥५॥

दुहा

॥ सवत सूरज वेद ग्रह शशि पुनि शुचि माघ मास ॥
 विमल भवमिका रविमणि गुरुपदमदन उल्हास ॥१॥
 । प्रेम प्रनाम सुप्रेमजुत किज स्वकार दयाल ॥

कवीतम

प्रमुपदकमल, रसअनुरागी

दाल ॥२॥

५३ 'बेनीवालसाहित्यसिंधु'-मांथी वालकृति

अथ ग्रंथउद्धारकको विनय

सोरठा

जासो यह हम देह जासो पुनित मती मिली ।

ऐसे सुमतिन गेह मातपितापद नाऊ सिर ॥

१

गुरुको विनय

कवित

जाके सब गुननि हैं सुर धाम सुर धाम

अलित ललाम बाके नाऊ अभिरामसो.

परम पुनीत सुमति हैं धारी चित्त जाको,

भारती उपासनाके काम भष्ट जामको.

जाको सुपसाय पाय तिमिर सबही जाइ,

भारे मन धारें जैसे चंद्रमा ललामको.

"वाल्" कवि राज राजा बाहिया भाईके सुत,

हे प्रनाम गेरो ऐसे दलपतिरामको.

२

कवि चालको बेनी प्रति संस्कार

कवित

उयो भान आसमान भाइके प्रमान बीच

अययो न जान्यो कोउ दिन बितैं बाको हैं.

खडित सुपुत्र ग्रंथ नाम नही राख्यो धीर,

कल नीते ससकारी मित्र मित्र्यो जाको हैं.

कवताको धीर बांको बांको जसचद जाको,

जालमके जोरमे शमाको जहांको हैं.

अकल उजागर प्रमाकर जो 'बेनी' गुन-

आगर कहाँको "वाल्" नागर कहाँको हैं.

३

आक्षेपो यथा

कवित

धरिर्कं ऊमाह देखि देखि रहि रहि आसी,
 तरनियो तेज मद तमसौ बिलीतगो.
 न्यारे न्यारे देखि परै गगन सितारे भूरि,
 रहकी रहरौ पौन प्राण विचरीतगो.
 रण्यो रीत रस प्राण पियाके दरस बिना,
 लूकेँ "बाल" पय भृग लोचन बकीतगो.
 करिके करार मोसौ प्यार दगादार यार,
 जोवन कुमार हियरे को हार कितगो.
 आतुर छे आतुरको पतिया पटाइवेको,
 पयिक निहारौ पय पयनिमें जाइम
 मपत हे मेह भर कपत हे देह मेरी,
 गहै हौ छेह छेह प्राण प्यारे की लुराईमें.
 चपलाही चमचम धरनीकी धमकमें,
 रैनि दिनु मयकमें पयिक न पाइम.
 बिना पत्रि बिना कहे मुखे प्राण प्यारे "बाल"
 देह छेह छोरिके बसौगी तरे पदमें

४

५

पुन

जाके भात भाग जागे बाल यह धतुरागे,
 नेहके बिलोके ये रिझाये बाल बालमें.
 रूप धतुराह यैस गुनगरे करेको सेव,
 छोई पीयो मुंठीजो मुंठी में बीयो अन्में
 बरोटकी सोभा देगे बरोटकी देतो पडि,
 बिधिकि कच्ची हे पांनि देति भुज्जन्में.
 तीनको सोझाव मोहे बेदि मुंठी सेचनिग,
 तीयो रात प्यारेकी लिगाइ छेह भलमें.

६

अथ केवल उद्दीपनो यथा

कवित

रंग भर्यो वादुर सुरग भरि घरनि औ,
रंग भरि वामिनो कटाछ भलबेली हे.
रंग भरि चूतरि पियाके रंग भरे नैन,
रंग भरे सागर सुराही जलबेली हे.
रंग भरि मालती मधुर गुलदाऊदी, गु-
लाब चाह रंग औ बहारमें चमेली हे.
'बाल' माधो मेंतो मझादार मद भरी मृग-
नैनि गुन एनिकी सहयत अकेली हे.
धूरि भरे धूर्या घरनि छत्र छान लगे,
आन लगे वान दुहुवान मुखान के.
आन लगी तानसौं लहरि पछमानहुकी.
म्लान परेशान मद प्रात गोपितानने.
छान चमकानजु ईशान चपलानहुकी,
आली भइ हृति भागे अभिसारिकानके.
ध्यान छूटयो हियरेको मान छूटयो देहरीको,
बसि हे भूरति "बाल" बीच पलकानके.

पुन

लाल लल टेसु फुलि रहे हे बिसाल स्याम
श्याम रंग मेदि मानों रंगमें मिलाये हे.
तिहां मधुराज आन बेठे मधुकर पुंज,
मिलय पवन उपवन वन छाये हे.
सेनापति रितुराज मासमें पलास तरु,
मेफनेक आत कविताके मन भाये हे.
आहुनसौं लसिके सुलगि रहे आछे मान,
बिरही दहन वाम बैरा परचाये हे.

...

...

...

अथ केवलसात्त्विकानुभावो यथा

कवित

उदत गुलाल देखो बादुर भयोरी लाल,
खेले ख्याल होरीको रसाल लाल याल मैं.
आंखिन गुलाल भरी मदभरी राधिकाकी,
भीषत रसाल रूप रस रच्यो लाल मैं.
अंतर अथाह नेह बाढ्यो घर देहहमें,
मेह टपकत परसेहु रग बालमें.
“बाल” परसत प्यारी परम सुरग भरी,
गोरी गोरे आमनकी बलक गुलामैं.

१०

पुनः

लोचन राजल चल किंचल बचन मुख,
चरन गुगल नेक टरत न टारे हैं.
भीरी परिभाइ कहे सुंदर कपोलनमें,
कांपस अपर जानो सुधासों सुधारै हैं.
छीनहीमे छटे गइ हे आन हाथ आन पाय,
जानत हो बहु कान्हकुंवर निहारै हैं,
पसीनासे मीठयो तन पुलकित भयो रोम,
हरासित छीन मन गुनन तिहारै हैं.

११

...

...

...

अथ केवलानुभावो यथा

कवि

छूटे तार बजुरीके हार हियराखे छूटे,
छूटे एक छोर बंध बंध केस जसके,
छूटि गई नीवी छूटि गयो थीर अगदुनी,
छूटि गई लग्न बाडे प्रेम परचमके.

ज्यों ज्यों छूटें मरुत लहरें अलवेली त्यों त्यों,
भुजनी लतान भरि रही पिय पासके,
“बाल” भीठी भीठी नजरसौ मुख देखे प्यारी,
परी रही पलिकापें शक्ति बिलासके.

१२

पुन

भूत्यो यह घाटकी उचाट भूत्यो बाट अरु,
देखे नट नागर विशेष विधा याडि हैं.
साथसीतें पर गई औरें जल भर गई,
एक देखी डर गई प्रेम पीर यादी हैं.
बोले न बुलायो नेक बोले न निमेष सेष,
चित्रकीसि पुतरी चितैरे लरि काढी हैं.
जल नाहि थलहीमे कल नाहि एको पल,
नीची नारी अगुरीसो छोडी गही छोडी हैं.

१३

...

...

...

अथ केवलव्यभिचारी यथा

कवित

दसानन जानकीको हर्न करी जात ऐसो,
चित्रपटहुमें जो चितैरे चित्र काढ्यो हे.
अवलोकें दिन एक प्रभु जानकी समक्ष,
दक्षयकुलनदनके चित्त प्रेह बाढ्यो हे.
पीरि परिणाइ मुखमुद्राकी लुनाइ मनो
जानकी चुराइ दुष्ट एसो भ्रम बाढ्यो हे.
“बाल” लछमन वीर ल्याउरे कमान धीर,
रहेन हरात प्यारी दा! हा! शब्द काढ्यो हे.

१४

पुनः

सवैया

बाहि गहि पिय ले रति गेहमें,
 तोयके देहमें ना द्रिष्ट्यई;
 रोम उठे असवैल चले पर-
 सेउ चस्यो हियमें घरफाई.
 थंम भणै पग पैन चले मरि
 आयो गरो पियरो परि आई;
 हा हा नही कह्योइ करे नव,
 लगहि लाल हिये हि लगाई.

१५

...

...

...

अथ मुनीन्द्रसंमतो घत्सलरसः

ब्रह्म

बालनफी मीढा लखै स्पुट अंतर चित चाई
 तातैं "बाल" गिन्यो यही यन्त दक्षन रसपाई
 नव रस पीछे ताहिछो बर्नन कियो रसाल
 तातैं वहां राक्षपसो सुवित रिय कवि "बाल".

१६

१७

...

...

...

संभोगानुकूलसूक्ष्मोदाहरणं यथा

ववित

चक्षि मृगीसी बाहु हेरत रागीसी बसै,
 गीसी जाइ मोहनगो पुजन सतानमै.
 सरनीतनुगके सीर भीर भई लोगनरी,
 बही बही धावत हे जात महानमै.
 दोऊ दुहुं चतुर भये दे बिरहानुर,
 आनुरा भई दे मेदि बे तन पतनमै.

“बाल” दीदी लोगकी बचाइ सुख चूमि लियो,
दोक दुहू घूघटकी ओट सु महानमें.

१८

पुन.

नीलकला निधि कछो भूतल अभूत देखि,
पूज्यो मैं न सरस सुमन सोभा बागको.
स्याम रस सागरको सार ले विचित्र विध,
मूरति सवारी कीधों चित्त अनुरागसो.
विधों नव नागरीके पुजीभूत मनोरथ,
ऊलहि ऊलहि रग सनेहे सोहागसो.
राधिका रबनमें हि तनया लपेटि फेंटा,
ओचक भई है भेटा मनोहर भागसो

१९

अथ विप्रलंभानुकूल सूक्ष्मोदाहरणं यथा

कवित

पीतम घसेन जा बजारमें उजार लगे
बसे जो उजारमें हुआरसो बजार हैं.
दूरहुसैं बेधत रसीली रसियाके रस,
भरे मदभरे नैन कज कोरदार हैं
आली बनमालीको शरोखे जाइ शालियत,
सापरो सखी प्रिय दर्शन उदार हैं.
'बाल' परसे घरिक ऐसी नित चाइ करे,
बच मिलि जाइ मेरे नदुके कुमार हैं.

२०

पुन

कुवर कन्हाईकी लुनाईकी निकाइ बखु,
भरनी न जायसो सयाने सरकत हैं.
सहस्रक सुधा घाम कोटि कामके स्वरूप
सहज सुमावये लुभाय ठरकत हैं.

स्वकीया पतिव्रता

सच्छभी समान मनि मंदिर प्रतच्छ रच्छ,
 अतरीच्छनकी अवच्छरन लजाय गई,
 जाय गई धीरजकी और आशकान मन,
 चद्रमा चकोरी जैसे मोरेमें मिलाय गई.
 अगनके रंगनसों नये नये रंगन दि-
 खाय, नित नित माया रुगिनी लुभाय गई
 "बाल" देख देख मुख प्यारी अब रेन रेख,
 जगकी प्रतीति मीना मेखमें छपाय गई, २७

अग उजीभारी भंग अगन रौबारी डवों,
 अनगराज प्यारीनो स्थिता रौबारी हं.
 आलें अनियारी किलमिली जो लपारी दीठ,
 देखनवों सगे प्यारी पैरनमें डारी हैं
 मोरी भल भाग्यारी गोरी अनुगम्यारी,
 कोरी रस रंग कोरी रसकी नीमारी हैं
 "बाल" जानी प्यारी कलम लोकरों बिहारी, गुरु-
 जननो दुलारी जानी जान जिया प्यारी हैं. २८

धरम मित्रतासी बरदाहरकी कठली बेधों,
 गुग्गुमा प्रकासी जाके बेनन दिनभोकी.
 मनिमालिन्यसी दिये जातिहासी मोहमात्र-
 की प्रनातिहासी प्रेम वंद्यसी ऊज्यामासी
 औरन उदासी पतिप्रेममें स्थितगी यही,
 कतिई बहई बौन रंगी भौन बगोंकी.
 "बाल" मनबानी तेरो निश्चये उपगी रहपो,
 नैनन छारें छन भजन उगापोही २९

५४ गीत

१
(राग काफी)

कहाँ गयो जादुबारी, बुलाके सैननमें रे—कहा गयो०
कहाँ गयो कामनगारी, बुलाके सैननमें रे—कहा गयो०
टोना लगायके कहा चढ बीनो, डुबत ना पावों गुइया,
बस्यो है नैननमें रे कहाँ गयो०
सुंदर सुरत छनीली छनीको, रैन जगावनहारो,
गयो रे लुभा सैननमें रे. कहाँ गयो०
“बाल” रसीलो बदन बीखायके छुप गयो जानी प्यारो,
भुलाके गैलन में रे. कहाँ गयो०

२
(सोरठ अथवा काफी)

छेला ना रोको मोंकी गैल—नही में नारी नगरी...छेला ना रोको०
इत नगरीके लोक चबैयन कोउ कहेंगे छीनारी,
नहीं मैं ऐसी छीनारी. छेला ना रोको०
मे कुलडानी हियमें रखत हौं, दूर हो ! दउगी गारी,
करो ना ठठोरी हमारी. छेला ना रोको०
“बाल” तुम चतुर सुहावन क्यों मति भुली मुम्हारी,
ऐसे क्यु मीलत ही नारी. छेला ना रोको०

३
(हुमरी बीहाग)

बरजोरी फरके बालम—बगरी छीनाय लीनी,
बंगरी छीनाय लीनी—बंगरी छीनाय लीनी—बरजोरी०

रसिक रसालके विशाल चख लाल गुन,
 सोहनीके पदा बदे प्रानके रक्त हे.
 छबिकी छटानरी तचट छीट भान द्रग,
 परी कीरकीरी सकटाछ परकत हे

२१

...

...

...

देवताचिपयिणी रतिर्यथा

कवित

काहुकी सगाई ईत तेरी तो सगाई ररी
 भाइ पयो नाथ दुखदाइ दरियाबमें.
 पाइ ना मुराद अतरकी न कहाइ जाइ
 मति तो वसाइ उर जाइ भक्तिभावमें.
 नाथ जगराइ तो सो कहत सनाथ जाइ,
 आज तो अनाथ रह्यो लोव परचावमें.
 "याद" भाइ दुबन हौ मोक्षो उत्तराइ ऐहु,
 आइये भगयो पूर पानी मेरी नाथमें.

२२

पुन

पाई बरी चतुरानन विनति वनाइ कहे,
 अयके उधारि कीजे स्वामी मेरे पापकी.
 मेरी तो हे उत्तरति तुमहुते पदनाम,
 तुमहुको बड़ा बाहु बेदना सागरसी.
 बछारन खोरी खोरी मोरी मोरी मोती गह,
 मनमें प्रियार देखो उमा बहो धावरी.
 येर येर 'बन्ध' पर बाधा कहो कोर करी,
 खोरको हे टानों पहिले खोरी बरे धावकी.
 पावन परा पावगगन पुकारि बदे,
 एन दीवें दभादेव सोही बेगो छेरीये.

२३

हम तो अचर अगिमानी अग्यान भरे,
हेरो पाप मानि मन हारवेकी हेरीये,
तेरो दयो राजपाट पदवी पछई तेरी,
अपनो करि इद्रनो अहीरन सो मेरीये,
जाके करि वामनके हाथनसो जाच्यो बलि,
ताके पर हाथनसो करना करि फेरिये.

१४

अथ पुत्रचिपयिणी रतिर्यथा

कथित

मृदु मवनीतसे परम पद मरमल,
चादनीये चले बहा छाले परि जाइ हे.
मृदु मृदु गोरे गोरे परम सलोने सुख,
पर भीम ग्रीपमकी तार शपदाई हे.
हुफम सौ हाजर हजार बहा चाकर सो
विजन बनात कीन तेरी सुधि पाइ हे.
“बाल” करे जनक पुकार नीर नैन भरे,
हा ! हा ! मेरी जानकी काँ दैव दु खदाइ हे.

१५

पुन

बहा मेरो लाल कहाँ कालीकी सहल फेन,
फन फन नृत्य करे महा विषधानीमें.
व्याकुल महरमन कटत छहर तन,
लोचन न सुझत हे महा छीन पानीमें.
बीजिये उपाय नदनदन छु आय हाथ,
भई हो अनाथ भूमि वेन गति जानी में.
गोबुलने तररानि नेम्हु न छहरानी,
जसोमति रानी अहरानी परे पानीमें.

स्वकीया पतिव्रता

छच्छभी समान मनि मंदिर प्रतच्छ रच्छ,
 अतरीच्छनकी अवच्छरन सजाय गई-
 जाय गई धीरजकी ओरें आशकान मन,
 चद्रमा चकोरी जैसे मोरेम मिलाय गई-
 अगनके रंगनसों नये नये रंगन दि-
 खाय, नित नित माया ठमिनी लुभाय गई
 "बाल" देख देख मुख प्यारी अप देख देख,
 जगकी प्रतीति मीना मेखमें छपाय गई-

२७

अंग उजीवारी अंग अगन सँवारी उधौ,
 अनगराज प्यारीमें बिषना सँवारी हँ-
 आरें अनिवारी क्षिलमिली जो लजारी दीठ,
 देखनबों लगे प्यारी पैरनमें धारी हँ,
 मोरी भल भागवारी गोरी अनुरागवारी,
 बोरी रत रंग होरी रमरी नीकरी हँ,
 "बाल" जानी प्यारी बरग सोचको बिहारी, गुद-
 जननो दुलारी जानी जान जिया प्यारो हँ-

२८

वरम विदलासी धराधरकी कद्रासी बेधौ,
 गुग्गुलु प्रधारी आके बँसन विगमोधी,
 मनिमालिकारी दिये जाटिकासी मोहमंत्र-
 की प्रनालिकारी प्रेम पंचको ऊजातोसी,
 औरन उदासी पतिप्रेममें पिसासी यही,
 करिय बटाई बीन ऐगी भीन बाणोंकी,
 "बाल" मनबानी तेरो निजको उपनी रहयो,
 मेनन छपई छटा अनन उजातोसी-

२९

५४ गीत

१

(राग काफी)

कहां गयो जादुबारी, भुलाके सैननमें रे—कहां गयो०
 कहां गयो कामनगारी, भुलाके सैननमें रे—कहां गयो०
 दोनों लगायके कहा चढ़ धीनो, डुलत ना पावौं गुइयां,
 बस्यो है नैननमें रे. कहां गयो०
 सुंदर सुरत छबीली छबीको, रैन जगावनहारो,
 गयो रे लुभा सैननमें रे. कहां गयो०
 “बाल” रसीलो बदन बीखायके छुप गयो जानी प्यारो,
 भुलाके गैलन में रे. कहां गयो०

२

(सोरठ अथवा काफी)

छेला ना रोको मोंछी गैल—नही में नारी नगरी...छेला ना रोको०
 इस नगरीके लोक चवैयन कोउ कहेंगे छीनारी,
 नही मैं ऐसी छीनारी. छेला ना रोको०
 मैं कुलडानी हियमें रखत हों, दूर हो ! दउगी गारी,
 करो ना ठठोरी हमारी. छेला ना रोको०
 “बाल” तुम चतुर मुहावन क्यों मति भुली तुम्हारी,
 ऐसे वयुं मीलत ही नारी. छेला ना रोको०

३

(लुमरी बीहाय)

बगजोरी करके बाढम—बगरी छीनाय लीनी,
 बंगरी छीनाय लीनी—बंगरी छीनाय लीनी—बगजोरी०

पवरत कर आये आये कर गल डारत धाय धाय,
 सुपसुध मोरी हराय लीनी ... बरजोरी०
 धाय लगायके नैननखो सैया, 'बाल' मोरी बगरी छीनाय लीनी बरजोरी०

४

(दादरो खमखनी)

आजु लटक बालमों आवत गुइया.. आजु लटक०
 जाओ नैनन करण सोहत,
 लटक पाव परत मोर सैया, ..आजु लटक०
 कौन पिय पिया तुम निर माये,
 छपरत ना "बाल" पैया ...आजु लटक०

५

(सल)

महेलसे उतरी सोर परके
 वो पहने छीगछ सब जाके
 भीया छीठ मोहनो हरके
 सहेलीआ सब लीनी रागधी
 हावमे छीया पुनरी
 राहा ली बींदरावन बी
 चली तो बींदरावन दरम्याने
 इतीथो मिने कृष्ण धरो
 हुन ता पुनमछ पाने रे
 सप मोहीरो म्वातनी
 गता मेरतो अदर ताने
 गुण रहा जंगल बेराने
 सुभके गैला हुद बेगो रे
 पद मोहनवी दगन्ने—

६

(झल)

रुगी तो जल जुम्मा भरने नीर
मोहनने पकड खेंच्या चीर
छोब देना नंदाके गीर
फुटी जल बैचनको मटकी
जोबना फीर सबकी झटकी रे
राहा ली बिंदरा यनकी
फीर तो यों गोलनका कहना
तेरी तो बसी है नद बाना
सुनके गोलन काय न माना रे
धया करता जुलमाबा
के घुनमें गुल गइ पर जाना
मेरे पर कीया जादु टीना
बिखर गइ तब तनकी गैना
जसा रे गोकुल का रहेना

७

(छायणी)

गोबालन चली रे गोकुलकी
बालम लहरीभां मोतनकी
बरस सोलियां उमर उसकी रे
राहा ली बिंदरा बिनकी—
बदन पर कीये हे सिनगारे
गलेमें मोतीअनका हारे
भारती पलझोंकी मारे
नैन जैसी है तलवारै

बनी क्या वो सुंदर नारे
 देख ले जवानी की न्हारे
 जोयन दो खील रहे धनारे
 चमक जु अशमानी तारे

८

(सूत्र)

कीया क्या उस नारीने ठाठ
 चल्के आका जमुनाके घाट
 मोहनकु बचन दे गई नाठ
 अगुठी धीनी हाथनकी रे
 गोवालण माई बचनोकी रे
 राहा ली बिंदरा बिनकी
 धौला जोयन नारीका
 ठाठ मे कहु इस नारीस
 भवाना सुनके बसरीस
 एगे धील माही वो राटफ
 बचन मैने कीया था उरा दीनफ
 दुसरा छग हायों का
 अय तो है जरूर जाने का
 रे दील मोहन से अटफ

५५ 'देवीदास राजनीति-अर्पणपत्र

दटक

गुनग्राम कृपाधाम जाको अभिराम नाम,
 ऐसे दिलपतिराम चरन भवतहु,
 विद्या के सागर गर नहीं जाके उदर में,
 रेनि दिन सो गुरुके शरण रहतहु,
 जाको सुदर मुरत देखि हियो हरप्रात,
 जाके प्रेम-पीयूषसो हियो में भरतहु,
 कविराज राजा डाहियाभाई के सुत ताको,
 यह ग्रथ प्रेमसे में अर्पण करतहु ॥
 सकल जहाननु में मानु सनमानु पाये,
 कवि कुलदीपक नरेन्द्रमें कहायेहो,
 बदनसरोज तामें सारदा निवास कीने
 रस युक्त उक्ति तासे सयकु बहायेहो,
 सुनै जय कान कवि आन कृति काव्य तोही,
 करत वखान जैसे विद्यानिधि ठायेहो,
 ऐसे गुनपान कुल पद्म कवि-कुलनेतु,
 सुमति के सेतु सोई मेरे मन भायेहो ॥
 मदन सुमान दुखखडम कुपथ पथ
 दहन दरिद्रनको नायक कवीन्द्रको,
 चंचल चतुर चित्त चाहक सयाननके,
 शांतिको समूह गुन लायक नरेन्द्रको,
 अकुश अयानेको सयानेको सुमित्र यह,
 छत्रपति रजन छाया हैं कुछिद्रको,
 ऐसे कविराजनकु 'बाळ' कर जोरि रह,
 नाट पद सीस 'दिलपति' कविचद्रको ॥

५६ सुभाषित

सवैया-कवित

१

या बसीबटके छहिया मह आवके बंसी बजाइए लाल
नाद बजाय अनेकन भातसो कमहुको उपजाइए लाल
छाय हमें छतीआ मरके अधरान पीयुखको फाइए लाल
'बाल' दीखो रस रंगी बनी तनको तनहुसो छगाइए लाल

धुनः

जा दीनते परी मोहनकी बसुरीकी धुनी हम कानन में
ता दीनते दुख दशके बीखसों नित्य जरौ हौं हुताशन में
जाव कहौ मन मोहनसों क्योंहु रहे पिय मानन में
'बाल' बहुत पिय शात करो छिरखी रस जो अपरानन में

धुन

गोशुल्हुकी गपारिनी भावत है शुन नीसाहु बीच गुपालके
गैल हु गैल फीरी फीरी भावत तोहे न पावे दीदार दयालके
क्यों सखी हैं अपनं नीरभागीकी पावत न हिय चरन रसालके
पीवत है अधरानहुको रस है धनिगाग्य यो बसके 'बाल'के

२

छाए पद आप अग जीव जामें धुनी बीच,
गीष्ट भरी बानीसौ दुख दल नहारी है.
विविध प्रकार अलकार आभूषन पेने,
उज्ज्वेल अमोल सुष तरंगी गारी है.
मोतनछे आगरकी पेनि नीत्र गरे मल
मल गयंदकी चाल खली अति न्यारी दे.
'बाल' भिन्न भिन्न विध भौरगन भवन है.
प्यारी सेरी बरिना सुपदमनी प्यारी दे.

३

कोन दरा इनरी भद को हमरे पियुछो मयो खीर बियोगा
कोन बरिये वाति पूरव पाप को पीयछो आत्र हुटपो है संजोगा

रेनि दिनु चितमें बिरहानल जारत है कहा जानत भोगा
पिय वियोग टरे नहीं टारत जानी ये आपके कर्मके भोगा

४

आजु भयो सपने निशिमं मनमोहन प्रीतसु 'बाल' ही आयो
बार चली अमुवानकी स्नेह के आखीमें आयके कठ लगायो
में मनमें मधुरी बसीयाँ पियसौं करके सब दुःख नसायो
भोर भये हमसो पिय छाडके ठीक कीयो हा ! हा ! नाद करायो

५

चाहे एते चाहो चदकों चकोरनके मुल
चदगा चरावे चुनी चाहनाको मुल हैं
दर्श ना दीरावे आठ मासहु सौ बारिद जु
पबिहा भरत प्यासों पीतहुमें डुल है
पतगकी पीरा नहीं पाहत कछुक जोती
जोतिनमें देह भरनीकीइ कथूल है
हम जैसे प्रेमीजनको न चाहो यामें देखो
शबरी न भूल भवनाथहुकी भूल है

६

आखी नहीं बरखा बरस यह आसु नहीं जग जीवन धारा
धार चली यह नाही कपोल यही कृजधार सों भीजी सुधार
आसोकि मेखोनमेख नहीं पेचहु चपला चहुकी है अपारा
आसुसे भीज गये पिय आखर नाथही मत्त मयुरन हारा

७

चदगाके चित है चकोरन हृत्तार पर
देखो मित चकोरको चदगासों टेक है
दीपककी ज्योतकों हृत्तार है पतग पर
देह जारे दीपमें पतगको विवेक है
कवल मित्रको कवल कुल कोटि कोटि पर
कवल मित्रहुसौ कवलकी प्रीति नेक है
चकोर औ पतग औ कवल हमसे अपार
चद दीप मानु तुमसे हमारे एक है

५७ गझले-वाल

[ऊर्दू तथा फारसी]

क्या हाल हुआ दिलकाहीं बेवफाईसे
 हम फिरे मारे मारे तेरी बेवफाईसे. १
 दर गेतीए ना महेरबा हम तो हुवे वो बेस्तार
 क्या सूद हुआ हमरो तेरी आशनाईसे. २
 साकी कनी खबर ला दे नसीम तु सुन्दे दम
 पुर कर दिमाग मुल्फकी यूही सफाईसे ३
 दम जाते है और आवे हैं सनाइ यार खुरा
 आह मार रोती ददें आशनाईसे ४
 एक खुरावा वारण ला दे यार तो पवि
 अये 'वाल' गम आसार हो ददें जुदाईसे. ५

२
 दीराओ मेरे दोस्त अये कामराना कहाँ है
 बहेरे खुदा मता जाना कहाँ है? १
 गुमराह हुआ हू उतर गई है गुमरी
 तिरनये हू यार हू काशाना कहाँ है! २
 शमसाद देरा दर बमन जलता मेरा जीगर
 शराब पाया हू मगर पयमाना कहाँ है! ३
 पीरे मुपांकी मुजको बगी भी नहीं दरबार
 हमारी तो क्षीरी सबे जना कहाँ है! ४
 चाहे रहो या जाओ दम मुँह पारही नहीं
 हम आह मार कर बहे दीवना कहाँ है! ५
 मायन 'वाल' कातिक तु गिरेह मुल्क खोज
 मोन गिराह दे तेरो अपमाना कहाँ है! ६

३

- अये सनम आशिको तेरे मिलकर बुलाना चाहीअे
दर्द ओ गमख्यार को मिलकर बुलाना चाहीअे. १
- अय परी पयकर सनम तेरी रुये मेंह वश
शर्म सारी तर्क कर रु पोस उठाना चाहीअे. २
- तेरे भर भर जामे मय दिलकश गुलाबी गुका
गले से अये लपटके जां दायम बुलाना चाहीअे. ३
- छुपताह परश यात्रे रहत जानी फीया वो नासनीन
दर्द ओ दम फकीरों का उसको दिलाना चाहीअे, ४
- दिल खराबी हो चुकी दिलदारसे अये दोस्तां
सर व कद ओ संग दिलको पयाम प्होंचाना चाहीअे. ५
- निगाहसे तेरे चश्मगी दाना वीवाने हो गये
'बाल' इश्कझार को अब तो बुलाना चाहीअे. ६

४

- इश्ककी हदोंमें गुझर गई तमाम रात
जानी की हिझमें गुझर गई तमाम रात. १
- में ठुठरती फीरु मगर साकी मिलता नहीं
लिअे पीआलअे मय बेठे गुझर गई तमाम रात. २
- कहां गया गुलखल सनम कर मुझे दमनाक
गुलों के बिस्तर पर गुझर गई तमाम रात. ३
- मुझे दिल चला गया अब मेरे कदसे
दर इन्तिजारीअे चार गुझर गई तमाम रात. ४
- आओ सनिसे सनि मालिआओ अय तुम
'बाल' तुमारे हीझ मे गुझर गई तमाम रात. ५

५

दीदारे आशना कुजा यावम अये दोस्ता
 दिल मिशवद अज्ञ परदये सन्न अय दोस्तां.
 गरखास्त नहीमे बहिस्त मय वायद खास्त
 शे परदये दिलविरुं शुदन्द वादा परिस्तां.
 अये मुनिब कुजा रवी दर मोसमे तरब
 भीस्त दर्शी मोसमे गुल साकीये युस्तां.
 अय सबानर तु रवी बया राने चमन
 ररा पयाम दूद शे शुलबुले गुलिस्तां.
 गोयन्द के परलि ये युत भी कुन्द 'बाल'
 युतपरस्त अस्त आरा रोरा रोहे अलस्तां.

६

बेदेह दाराब साकिआ इ मोसमे गुलस्त
 मुनिब धुगो नयाइ चुध इ मोसमे गुलस्त.
 पररोदा पुरातमय रोहने पायते बालाक कुव
 रिन्दी कुन्द दर चमन के जाये मुलमुलस्त.
 पा अज्ञो तरबारा परामोता युन के रिन्द
 दर दामन जगमये ख्याय मना गलस्त.
 पर्शो इराद य गुलर बो पर्शे निगार युन
 रिन्दी गुफते अँद के दर्शने मयागन अस्त.
 मगो के साहर शुदर अस्त आरा दाराबे 'बाल'
 बादष्टा यो पाक दामन अज्ञ दिन अलस्त.

હાફિઝ

[ફારસી કાવ્ય ગૂજરાતી કાવ્યમાં]

કાકિઝ

૧

:(ભાવણી)

ભરી ભરી ફેરવ ખ્યાલો યાર
ઉઠ ઝટ આપ તણ બેહોશી બનું હવે હું શિયાર ભરી ભરી૦ ૧

ગણી પ્રિત પહેલી સહેલી યાર;
પછી પડી પસતાળ શિરે સુજ પડિયો પુષ્કળ માર. ભરી૦ ૨

અલક સુજ માશુક છટકયાં યાર;
ઉડી સમીર લહરિ કસ્તુરિનો ઉડયો બધે ભભકાર. ભરી૦ ૩

અહો ! તે વેળા હૃદયે યાર,
સખત સુગંધે વહી રહીતી કેવી રૂધિરની ધાર. ભરી૦ ૪

કહે શુદ્ધ પ્રિમિ સંત જો યાર,
કર તર-ખ-તર શરાબ થકી પૂજાસન બેઠરકાર. ભરી૦ ૫

નિત્યના પંથિ ભોમિયા યાર;
રાહ સરાય મજલ રીત ભાતે નથિ ગાફેલ લગાર. ભરી૦ ૬

મને પ્રિતમ મંદિરયે યાર,
સાધુ સાધુ જતી અનોખી સુંદર નહિ સુખ માનો પાર. ભરી૦ ૭

તહાં ઘડિ ઘડિ ઘડિયાળી યાર,
કર સત્વર સામાન તયારી-કહે કરી પોકાર. ભરી૦ ૮

રજનિ વહિ ઘોર અંધારી યાર,
ભરપુર ઉછળે તરંગ ભારે ભમરાનો નહિ પાર. ભરી૦ ૯

સમય એ સમુદ્ર મધ્યે યાર,
ગતી અમારી ઠાણુ બાણુએ જન દુર રહી કિનાર. ભરી૦ ૧૦

સ્વાર્થ ધરી પ્રીતમ પ્રેમે યાર,
પડી ખરી બદનામી શિરપર આખર આ સંસાર. ભરી૦ ૧૧

રહે ક્યમ છાની મારા યાર,
મળે ઘણેશં જનમહળ વાતનો ખોલવા ભાર. ભરી૦ ૧૨

રહે નિત્ય પ્રીતમ પદ જો યાર,
રહે નિકટ હાપિય રહે નિત્ય નહિ યા દૂર લગાર. ભરી૦ ૧૩

છોડિ દે દુનિયાં સઘળી યાર,
કર સંગત નહિ ઘાલ ઠાઇની શું દુનિયામાં સાર-સાર. ભરી૦ ૧૪

૨

(૫૩૬)

- ઉઠ ઊઠ સાકિ ! ઉઠ, મદિરારંગિ જામ ભર,
કર ગાન ગાયકા તું આવિછે ઉમેદ ખર. ૧
- લજ્જત ખખર નથી તને નિતના શરાબિની,
દિલદારનું દર્શન દિહું છે જામની અંદર. ૨
- હજાર ગોરી સુન્દરીઓ ત્યાં સુધી ટકે,
ઝળકી હમારું સર્વ સનૂખર નહીં બાહર. ૩
- જીવેલ જે જન ખ્યારથી જન તે નહીં મરે,
લખેલ આ સંસાર તણા દફતરો ઉપર. ૪
- મસ્તી વિરાજમાન ઘણી પ્રિતમલોચને,
સોંપી દિધી લગામ હમે મસ્તિ તણે કર. ૫
- ડર છે કે રોટી પાકની મારા મદિરા પર,
જ્ય મેળવે રખે જહાં કયામત યશે જાહર. ૬
- કદિ રે લહર સહવારની તે બાગમાં વહે,
જઇ કહે સંદેશ જ્યાં હમારો નામવર. ૭
- કાં નામ વિસારે હમારું જાણિ જોઈને,
દિન આવશે જ્યારે ભુલી જશેજી નામ હર. ૮
- શિત સમયનું લાલાશું કરમાયું મારું દિલ,
તાળે યશે તું આખરે આખરે આશક તું મારિ પર. ૯
- મારા કિવામ હાલની દોલતમાં રૂણિયાં,
નલ તણા નિધી સુ-નાવ નવલ નિશાકર. ૧૦
- હાફિત કહે વરસાવ નયન વાલ આંસુકણ,
મન માન્યું પંખિ આવશે તુજ જાલની અંદર. ૧૧

૩

(પરજ—લૈસવી—નિદામ વગેરે રાગમાં)

દિલડું રહે નહિ હાથ, ખ્યારા મિત્ર હુમારા,
મન પરમેશ્વર કાજ, છોજી વશ કરનારા—દિલડું—ટેક ૧

(સાખા)

પ્રીતમ ઠેરી પ્રીતની, ગુપ્ત ગોઠડી હાથ
અંતરમાં અધિકી રમી, આજ ઉઘાડી યાય—ખ્યારાં ૨
આર દિવસની આંદની, જગત જાહુસમ ડેખ,
કર નેકી જે ચારથું, હુંટ લખોની લેખ—ખ્યારાં ૩
પવન પૂઠના ઊઠળે, જરહરિયે છે નાવ,
ઝહેર કરો ઝટ યાય જે, પિયુ દર્શનનો લ્હાવ—ખ્યારાં ૪—
ગઈ રાત્રિ ખુલખૂલઠે, ગાયું ધણેઈ ગાન,
પુલ મહિરા ગુલતાનમાં, કહે ઉઠો મસ્તાન—ખ્યારાં ૫
રે ઉદાર પ્રેમી થલે, આયુષ વર્ષ હજાર,
ઠો હિન ગરિબ ફકીર પર, કર કંઈ કૃપા લગાર—ખ્યારાં ૬
સમજ રહી બે શબ્દમાં, ઇંહ પરમુખ ને રહાય,
ઠરિએ મિત્રથું મિત્રતા, અરિથું નમ્રતા યાય—ખ્યારાં ૭
કીર્તિ ઠેરી ચેરીમાં, થયેા મને અટકાવ,
યદપિ ક્યે નહિ વજને, છોડ નસિળના દાવ—ખ્યારાં ૮
મધપાન જમશીદનું, મુકુર સિંહર નજ,
જેમાં દારા મુલુકની, પૂરી પટે પિછાણ—ખ્યારાં ૯

મ કર ગર્વ, ક્રોધી પિયુ, ગાળિ નાંખશે કાય,
 જેને કર પચ્ચર કઠિણ, નરમ મીણુ ચઢ જાય-પ્યારાં ૧૦
 કદી હમારી ગોઠડી હરિફ ગવૈયો ગાય,
 મોટા વૃદ્ધ પવિત્ર તે, બહુ ઉન્મત્ત થઈ જાય-પ્યારાં ૧૧
 કદુ મહિરા બહુ પુનિત જન ગણે દુઃખની માય
 પણુ અમને સુખા તણા અધર સુખા સમ થાય-પ્યારાં ૧૨
 દુઃખના દિન તો ગાળિએ, આનંદ ઉલસા માંય
 એ કિમિયાથી ગરિષ તે, કાફન સમ થઈ જાય-પ્યારાં ૧૩
 મેં પહેર્યું પોતે નહીં, મહિરા રંગી વસ્ત્ર,
 ક્ષમા કરો તેથી મને પુનિત સુશુદ્ધ સમસ્ત-પ્યારાં ૧૪

૪

(શાદ્દંભ)

વાઈ ગાયક વાંસળી ગઈ નિશી આનંદમાં સુસ્વરે,
 મારું અંતર તે સુણી બળિ ઉઠ્યું સર્વત્ર જોશે પુરે. ૧
 એણે કેમળતા થકી અસર શું શું ચિત્ત મ્હારે કરી,
 વસ્તુ માત્ર વિલોકતાં મુજ મને લાગી કશ્ચાભરી. ૨
 મારો આશક તે જ સનજન થયો જે નિત્ય નિત્યે હવે,
 છાયા આતપના અનૂભવ છુટે કેશે મુખે ફાળવે. ૩
 મેં દીઠો મહિરા મધૂર રસથી ખ્યાલે ઉછાળે ચઢ્યો,
 આછે ચૂબ ચક્રન સનજન પ્રતી આનંદથી ભયયો. ૪
 મારા સનજન મિદ મધ તણિતું જ્યારે કરે હોઠ રે, -
 મારા જીવન-ખંધથી પ્રિય મને છૂટો હમેશાં કરે. ૫
 થાજે દુઃખ હરિદ્ર તૂજ સરવે તારી બલાઓ પરી,
 એકામુખિક સૂખમાં પ્રિય તને રાખો હમેશાં હરી. ૬
 જ્યારે મગ્ન અને ઉન્નત બનું છું બાળી હું સર્વે વૃથા,
 કેકાઉસ તણી સમૃદ્ધિ જવની તુલ્યે ગણું સર્વથા. ૭

૫

(ગઝલ)

[ગમે દૂરીસે જી જલતા હે અશક આખોસે ભરી હે,
કહો લેલીકો અય ખ્યારી સુણુહ રસદ હમારી હે—એ રાઘ૦ ૧]

અગર તે ચાર શિરાઝી મહાર્ઝ મંન મેળાવે,
સમર્પું હું યુખારા ને સમર તિલ રયામને લાવે.—ટેક ૧

પૂરેપૂરો દેઘ દે સાકી મદિરા સાર,
સરિતા રકનાખાદનો નિર્મળ શીત કિનાર.

લતામંદિર મુસલ્લાનાં કહો કયાં સ્વર્ગમાં લાવે!—અગર૦ ૨

પેલી છોટી ગેરીઓ ધારે પૂર્ણુ ગુમાન,
કરે અરે અફસોસ છે, બાધું શહર મસ્તાન;

કરી ગઈ દિલથિ ધીરજ ચાર તુરક ન્યમ લુંટ લુંટાવે.—અગર૦ ૩

અમારિ પ્રીત અપૂર્ણની પિયુ ખુબિ બેદરકાર,
રંગ મુગંધી તોય તિલ કેરી શી દરકાર;

મહજ કાંતિ રૂપાળીને, મને જે મોહ ઉપજાવે—અગર૦ ૪

મુંદરતા વધતી ઘણી મુસફ કેરી નિત્ય,
મેં જાણ્યુ નક્કી હવે એવી પ્રીત ખચીત;

પતિવ્રતના પટયલથી જુલેખા જેંચીને લાવે—અગર૦ ૫

ખી મદિરા મુણુ ગાનનાં તાન મસ્ત તું હોઇ,
દેખ ન દુનિયામાં કંઇ કરિ કાસીગરી કોઇ;

નિપટ આ ખેલ દુનીયાનો ન ખોલ્યો ખોલિને લાવે—અગર૦ ૬

ચ્યારો ઉર ધરો જરા શીખ હમારી માન,
 નિજ નિર્મળ અંતર વિષે નસીબવાન જવાન;
 શિખામણ વૃદ્ધ દાનાની અહો પ્રિય પ્રાણુચી દહાવે-અગર૦ ૭

મેં વચનો મીઠાં કહ્યાં તેં કટુતાનો સાર,
 પરમેશ્વર હુજ લલુ કરો પરતુ , કે સુજ યાર;
 બહુ છાને કથન કડવાં અહો મીઠે અધર લાવે-અગર૦ ૮

રચી ગાન પર ગાન તેં મોતી પરોબ્યાં સાર,
 આવ બેસ ખુબ તાનમાં ગા ખુશ હાફિઝ યાર,
 ફૂઠી મંદાકિનીનો હાર તને આકાશ પહેરાવે-અગર૦ ૯

૬
(સવૈયા એકત્રીસા)

કયાં દુનિયાનું ડહાપણુ ને કયાં હું ખરાબ લતનો મસ્તાન ?
 દેખ કેટલો અંતર પડિયો બે વચ્ચે, જ્યાં ન મળે માન ? ૧
 કયાં ચોખ્ખાઇ પવિત્ર જનની અને મારિ કયાં મસ્તી યાર,
 કયહાં કયાની કુથલી સુણવી કયાં સ્વરચંગ ઉપંગ સિતાર ? ૨
 ઢાંગિ વેષ ને બોધ મંદિરધિ ઉઠી ગયું છે મારું મન ?
 કયહાં ભક્ત મંડળિનું મંદિર કયાં મારો મદિરા પાવન ? ૩
 ભુલી ગયો મુજ પ્રિતમ યાદથી મુલાકાતના દિનનો લહાવ
 કયાં છે પ્રીતમ હાવભાવ તે કયાં છે તે શુસ્સાના ભાવ ? ૪
 દોસ્ત તણા મુખડા બિપરથી દુસ્મન બાંધી શકે શું ખ્યાલ
 કયહાં પુઝાતી દીપશિખા કયાં દિનકરકર કેરી દિપમાલ ? ૫
 યા સાવધ બે ચિબુકરૂપ રસ્તા વચ્ચે પડિયો છે યાર,
 અરે દીલ કયાં દોડી જાયે કેમ કરિશ તું જાઇશ પાર ? ૬
 તુજ પ્રાંગણની રજ ફપાળી મુજ આંખડિનો મુરમો સાર,
 હુઠમ કરો કયાં વસિયે જઇને ત્યાગ કરી સલુણો દરબાર ? ૭
 કરાર નિદ્રા પામે હાફિઝ એમ આશ ના ધરિશ લગાર,
 કશર શું છે ઠાણુ સખૂરી, કયાં નિદ્રા જાણું નહિ યાર. ૮

૭

(સાદૃશ)

આવો પાવન મિત્ર, સ્વચ્છ પુરિયું છે પાત્ર આદર્શ મેં,
 ત્રેખો નિર્મળ રંગ રક્ત મહિરા માણિક્ય જેવો તમે. ૧
 જાડા લેદનિ શુભ ગોઠડિ જઈ મસ્તાનને પૂછ દે,
 શું ઢાંગી જન બોધ નિત્ય કરતો એમાં કંઈ ઉચ્ચરે? ૨
 ઉઠા ઢોધ તણે ચિકાર ન ચતું, તું જાળ સંકેતિ લે,
 આંહી તો નિજ જાળમાં પવન છે, તે લહાણુ તું માનિ લે. ૩
 સોંપી જે દિનથી લગામ દિલડે તારી પ્રિતીને કરે,
 આશા ત્યાગ કરી તમામ સુખની તે દીનથી મેં ખરે. ૪
 સેવા રાજ બજાવવા હક ખરો છે તાહરા દ્વારમાં;
 તું શ્રીમાન, કૃપાળુ ક્રિકર પ્રતિ દર્શાવ કાંઈ કૃપા. ૫
 જે વેળા વિચરે લલાટ લખિ તે આનંદમાં ગાળ દે,
 છોડી સ્વર્ગ મહાન આદમ ગયો, એ સર્વના હાલ દે! ૬
 પી બેચાર સુપાત્ર જ્યાં મળિ હવી આનંદની મંડળી,
 સંયોગે અવિનાશિના ન ગણુ તું આશા લગારે મળી. ૭
 સાદ્યું યોવન જોરથી જિવનનું, ના તેં લણ્યું પુષ્પને,
 ખોલ્યો છે શ્રમ સાધુ ત્યાં કવચિત ના ધમ્મીશ તું નામને. ૮
 હે હાકિઝ હમેશ બક્ષત મહિરાનો લેઈ જાને જલો,
 સંદેશા લહરી! શુદ્ધ સમિપ તું રહે પ્રજામાંજલો. ૯

૮

(ગરબી)

- પ્રીતમ, તું સહુ સુંદરતાનો સાર છે,
ચંદ્ર તેજ તુજ સુખકાથી જલકાય ને-પ્રીતમ ૦ ૧
- ખાંકી નવલ ખુબી જે રહી શશાંકમાં
તે તુજ ચિણુક કુપેથી ભરિ લલકાય ને-પ્રીતમ ૦ ૨
- આશામાં તુજ દર્શનના દિન વહી ગયા
હોઠ સુધી મુજ આંખ્યા ખમારા પ્રાણુ ને-પ્રીતમ ૦ ૩
- જટ કહિ દે તુજ હુકમ કંઈ જે થાય જે
માંહિ વળે કે બહાર કરે પ્રયાણુ ને-પ્રીતમ ૦ ૪
- ક્યારે હરિ લાવે તે દિન મારો હવે
મળે માહરો મિત્ર પ્રેમ અધિકાય ને-પ્રીતમ ૦ ૫
- ભમી ભમી જે થયલું ભવ ભટકામણે
સ્થિર મન મારું છુટે અલક લપટાય ને-પ્રીતમ ૦ ૬
- આંખકલી રૂપાળી કેરા ગોળમાં
જનથી નહિ બાળૂ સુખની સચવાય ને-પ્રીતમ ૦ ૭
- બહેતર કે મતિ બહુ પાવન જનની કદી
તુજ મસ્તાનોને નહિ વેચી જાય ને-પ્રીતમ ૦ ૮
- થયે માહરું નયોળ જાગતું શું હવે
ઘેરેલું જે ઘોર જાઘની માંહ ને-પ્રીતમ ૦ ૯

શું છાંટ્યું નિર જળહળતા મુખડા યકી
 આંખ અમારી જિપર એમ જણાય જો-પ્રીતમ૦ ૧૦
 મોકલજે તું લહરિ તણા સંઘાતમાં
 હાર કુસુમનો કંઠ તણો શણગાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૧
 લહીએ તુજ આંગણિયાની રજમાં હમે
 જેની વાસતણો સરપુર ભભકાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૨
 દિલડાની ગતિ માઠિ થઈ ગઈ છે બહુ
 પ્રીતમને જઈ કહો સંદેશો સાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૩
 પણ રે મિત્ર, તમે સંભાળીને ચાલજો
 પ્રાણ અમારા અને તમારા ચાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૪
 કહી તમારી મંડળિ માંહિ નથી હમે,
 અમને પ્રીતમ પ્રીતતણો છે તાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૫
 જીઠ પવન લહરી, લઈ જા સંદેશડો
 યજ્ઞ શહરની રમણીયોને દાર જો-પ્રીતમ૦ ૧૬

૯

આજ મધુ માસ સુહાગી આવ્યો,
રંગ રંગ અખિલ જગ છાયો. —ટેક

ભરજોખનનો સમય વન ઉપવન રૂચિરૂચિ વેશ ધરાવ્યો
વિકસે શુભાખ રસિક બુલબુલને શકુન સરસ સંભળાવ્યો—આજ
ભાગ વિલાસી જનો શું બળે જો સમિર જહાં ઘડી આવ્યો
વનની વેલી શુભાખ સરને, કહેજે પ્રણામ કહાવ્યો—આજ
ગેડીદહાની રમત અનોખી, જયમ પિયુ ચંદ્ર બનાવ્યો
એવી ન મારી હાલત કરશે, હું છું મસ્તકનો ઘવાવ્યો—આજ
મુજને વિમાસણુ તે જનની જે, દરદી ઉપર ઘાંત ફેલાડે
જે દરદી મહિરા મંદિરના દ્વારનો લોગ કહાવ્યો—આજ
પ્રભુના જનની કરજો પ્રીતિ, તુલે તણા નાવ માંહી
છે ધરતી નહીં લાગે તોફાનો, એજ અચંબો કહાવ્યો—આજ
આકાશ મંદિરથી જા તું આવ્યો, ના કંઈ સિક્કા માગે
કુટિલ કૃપણ એ એતું નકારે, નિજ મહેમાનને માયો—આજ
હાય કલાલની ઊરી કદાપિ, લલકલરી બાહાર આવે
એના મંદિરની કંઈ સાવરણી પાંપણ, મમત ધરાવ્યો—આજ
આ ફુનીઆના ચકાવામાં, જ્યાં સુધી મત યયો ના
ત્યાં સુધી સ્વરૂપ નહીં તું પિછાણે, મિથ્યા પ્રમે તું પ્રમાયો—આજ
અંતે તો નિજ બાગ સુવાની જે સુઠીલર છાર
શાને કાજ પોકળ આકાશે મહેલ મહીં ચિત લાવ્યો—આજ

મારે। સુસુક ચંદ્રકીનાની, મિસર તખ્ત પર રાજ્યો
 અહો કારાગૃહને તળવાનો, વાહ વખત છે આંચો-આજ
 ના બાણ જે અલક અલખેલે, તેં ચો દહાવ લલો છે
 જે કરતુરીનો મુગંધ વરસાવે, અહો ! કસી બંધ બંધાંચો-આજ
 મોજ મજાનો મુલક મજાનો, શાન્તિનો ફુજ સલુણો
 અમને મળ્યો જે નરપતિ કેરી નહીં તરવારે મેળાંચો-આજ
 મુખે હાફિઝ પી પા મહિરા, મસ્ત મજામાં રહેજે
 કર નહીં ખલતા જેમ બીજાએ કુરાનનો ટોંગ મચાંચો-આજ

૧૦

કોણ પિયુ હજુર સંદેશો ખોંચાડે:

મને નજરથી દૂર ન ફેંકાડે. કોણ ૧

હું ભ્રમમાં ભૂલ્યો છું ખ્યારી, તારા પ્રેમીજનોને
મુખ ઉજળવળ ગયી સમ પણ દિલડું

કયમ પથરશું હેખાડે ?

કોણ પિયુ હજુર સંદેશો ખોંચાડે:

—મને નજરથી દૂર ન ફેંકાડે. ૨

[અપૂર્ણ]

હાકિમ

[અનુવાદની આગળ કવિએ 'ભારતીભૂષણ' (જન્યુ ૧૮૬૩)માં મૂકેલો પ્રવેશક]

જે મહાકવિના કાવ્યોનો સચ્ચ સંજ્ઞનો સમક્ષ મુકવામાં આવે છે તે ઈરાનના મુખ્ય શહેર "શીરાજ"માં જન્મેલો હતો શીરાજ - અને કહીએ તો ઈરાન, - અથમથીજ પોતાના સૃષ્ટિસૌન્દર્યના ભવ્ય દેખાવથી કવિએને ઉત્પન્ન કરતું આધ્યું છે શીરાજનો દેખાવ કુદરતથી જગપુર હિ સર જોન માફકમ તથા માર્કદામ વગેરે ઐતિહાસિકો જેમને આ નગર જાતે જોવાની તક મળી હતી તેઓ તેનું અત્યંત રસભર્યું વર્ણન કરે છે હામાદન શહેર જેને પુરાતન સમયમાં એક-એટલાના કહેતા ત્યાંથી તે શીરાજ સુધી જોયા પર્વતોની હાર ઉપર હાર લાગી ગઈ છે, અને તેમના અનેક જોયા સિખરો ઉપર ખરેખરે રહેવાથી અત્યંત રમણીય દેખાવ નજરે પડે છે પશ્ચિમ દિશા તરફ નાના પ્રકારના જુદોથી જવાયલા કુંગરોની હાર છે વળી આ પર્વતોમાંથી નદીઓના પ્રવાહ નીકળતા સૌન્દર્યમાં વધારો કરે છે શીરાજની અને ઉત્તર બાજુના કુંગરોની વચ્ચે બિન્ન બિન્ન પ્રકારના મેવા વગેરેનાં જુદોથી જવાયથી અનેક વાડીઓ આવી રહી છે, જેમની મધ્યમાં ચર્ષ "ફનાખાદ" નામની નાની નદી વાંકીસુધી કતરાતી વહે છે, તથા જુદકુળેમાંથી મસજીદોના અને મકાનોના મીનારા તથા ઘુમટો ડોકીયાં કરતા આયેથી જોનારની આંખને આનંદ પમાડે છે

આવું રમણીય શીરાજ કવિઓનો ઉત્પત્તિ માટે અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયેલું છે તેનો દેખાવ કાવ્યશક્તિ અને વ્યુત્પત્તિને ઉદ્ગત કરે છે ઈરાને રોજ સાદી નામનો ફરફુસી પછીનો મહાકવિ ગુમાવ્યો કે કુદરતે એ જીવન નરને જન્મ આપી મુક્યો હતો રોજ માદી જેના

વિષે ગુજરાતી પ્રગ્ન જાણીતી છે, તે ઇ સ ૧૩૧૦ માં ગુજરી ગયો હતો. આટલું પ્રથમ સૂચન કરી કવિનો કંઈક ઇતિહાસ તથા તેની કવિતાઓમાં સમજવાને પ્રવેશશક્તિ થાય માટે સુશીલમત અને વેદાન્તના સિદ્ધાંતોનું રહસ્ય સમ્બાવીશું પછી કાવ્ય સર કરીશું.

આ કવિનું નામ મહમદ શમ્સુદ્દીન શીરાજી છે. હાફિઝ એ નામ પોતે કવિની છાપ તરીકે ધારણ કરેલું નામ છે જે માણસને આપ્ત કુરાન મુખામહ હોય તેને હાફિઝ કહેવાય છે. કવિના આગલા ચરિત્ર ઉપરથી માલમ પડશે કે આ નામ તેણે પીરસખ્તની આગળ પ્રયોગ કર્યો અને કવિ થયો ત્યાર પછી પોતે ધારણ કર્યું હશે ફારસી કવિઓમાં છેડે આપણા કવિઓની માફક પોતાનું ખરું નામ મુકે છે અને ધણાક ધારણ કરેલું નામ મુકે છે, જેને ફારસી કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં 'તખલ્લુસ' કહ્યું છે. આ પ્રમાણે આ કવિએ પોતાની છાપ હાફિઝની રાખી છે, જે સર્વત્ર એની કવિતાઓમાં જોવામાં આવે છે. તેથી તેનું મોટું નામ ન લખતા અમે હાફિઝ લખીશું. એ જોઈતા સૈકાની શરૂઆતમાં એટલે ઇ સ ૧૩૦૧ માં જન્મ્યો હતો. આ ઉપરથી શેખ સાદી મરી ગયો ત્યારે તેનું વય દશ વર્ષનું હતું. યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતા એની ઉન્નતાર્થ વધારે જણાઈ આવી કવિતાને. અસર એનામાં સ્વાભાવિક હતોજ ઇરાનમાં આ સમય જંગીજખાનના વશજો રાજ્ય કરતા હતા. હેલા રાજ્ય અબુસૈયદના ઇ સ ૧૩૩૫ માં મરણ થયા પછીથી તૈમૂરલગનો ઉદય થયો ત્યાં સુધીના અરમાં ફારીસ્તાન પ્રાંત જેમાં શીરાજ આવેલું છે, તે નહાના સુનાઓના કબ્જામાં ગ્રેલો હતો. આ સુનાઓ 'મુઝાફર' વશના કહેવાતા હતા. આ રાજાઓમાં કંઈ દમ નહોતો અને તેમણે માત્ર પચાસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. હેલા સુના સાહ મનસુરને તૈમૂરલગે ઇ સ ૧૩૮૭ માં સહકુટુમ્બ મારી નખાવ્યો હતો. આપણો કવિ આ રાજાઓના તથા તૈમૂરલગના મનઃક્રમ પાછળથી આવ્યો હતો, તેમજ મુઝાફરનો નાશ પણ જોવા પામ્યો હતો. વળી મુઝાફર વશ

અને જગીજ્ઞાનના વશને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપવા પ્રખ્યાત થયા છે માટે તે સંબધ માટે આ રાજ્યના ઇતિહાસની નોંધ લીધી છે

યુવાવસ્થામાં હાકિઝ ધણો ઉન્મત્ત હતો તથા મોજશોખમાં મશગૂલ થઈ ગયો હતો ઈરાન અને ચીનાઈ તાતાર તરફનો પ્રેરણા શીઓના મૌન્દર્ય વાસ્તે પ્રખ્યાત છે શીરાજમાં એક અમીર કુટુંબમાં જન્મેલી સુંદરી હતી જેનું નામ શાએનિનાત * જણાવવામાં આવ્યું છે આ મનમોહની ઉપર ઈરાનના મુઝાફર વરાનો ગાત્યકુમાર મોહિત થઈ ગયો હતો, અને એ સુંદરીને પોતાને વશ કરવા અનેક પ્રયત્ન કર્યો હતો સમય અને પ્રારબ્ધાનુસાર કંઈક સહજ મુલાકાત થતા હાકિઝ પણ આ સુંદરી ઉપર અત્યંત મોહિત થઈ ગયો હતો બન્ને આશકો વચ્ચે ધણી રૂપરો ચાલી આ સમય હાકિઝની ઉન્મત્ત પણ અત્યંત રસિક કવિતાઓનો બહાર ચઢેરમાં જાગી રહ્યો હતો શોખ માઠી જેવા કવિઓ સ્વર્ગવાસી થયા હતા હાકિઝની કવિતાઓના વાક્યસદર્ભ ઉચ્ચ અને નવા નવા તર્ગોથી આપ્યું શીરાજ એના ઉપર આશક હતું હાકિઝ પોતે ધણો ખૂબસૂરત હતો એવું એક અન્યકાર લખે છે પગ્નુ એનામાં તો શારીરિક મૌન્દર્ય કરતાં સાગ્રસ્વત મૌન્દર્ય ઈશ્વરદત્ત હતું માન એ ઉગ્રહિ, મિઝાજ, તરંગી તથા દુનિઆમાં જે નીતિ રીતિ ગખવી જરૂરની છે તેનો તે તદ્દન બેદરખર હતો તેથી સસાગની સ્વાભાવિક કુટિલતા પ્રમાણે તેના સમયમાં તે ઘણું નિંદાપાત્ર થયો હતો શાએનિનાત ઉપર રનેહમાં અસ્ત થઈ ગયો

આ સમય એના સામગ્રવામાં આગ્યું કે શીરાજથી થોડેક દૂર “ધીરમખ્ખ” કંઈને અમલકારિક જગો છે, ત્યાં જઈ પુરા આગાસ દિવસ ગમે બિપકુલ નિદા સિવાય કુગાનનું પારાયણ જરા પણ બદ ગણ્યા સિવાય કંઈ તેની ધારેલી કામના અપૂર્ણ થાય છે

* શાખ(લાગી, પદલખ) + નિખાન(ચોગી, ઇત્ત) - એ ૧૦૦ જેવી રકમના નસિક આ નામ કદાચ આત્મકિક દેવ કે આ ઉ કથારીયા

યુવાવસ્થાના, ઉન્મત્ત કવિ તરીકે મગજના, અને પ્રેમથી ધવા-
યલા અંતઃકરણના, ધર્મ પ્રમાણે હાફિઝને શાખેનિખાતના પ્રેમ અને
પ્રાપ્તિ શિવાય વળી ખીજી કામના હોયજ શુ ? અને તેના અતુષ્ઠાનને
અમમમા મુક્તતા વાગજ શુ હોય ! કવિગજ બપેલી હકીકત સાબળતાં
મારી બગલમા કુગન ને ઉઠ્યા. બરાબર પીરસખ્ત મમલ આળીશ
દિવસ સુધી કુરાનનું પારાયણ કર્યું પુરે આળીશમે દિવસે એવું બન્ધું
કે પ્રાત કાળમા ફરેરતો ખીજ એક અમૃતનો પ્યાલો લઈ વૃદ્ધવેશે
એની પાસે આવીને ઉભો, અને હાફિઝને પાચો—તથા એની કવિતાનો
અંસ્કાર હદ કરી આપ્યો અને કહ્યું કે “તારી મનકામના સંપૂર્ણ થઈ.”

પ્રભુના ખેલનો શુભ ભેદ પ્રભુનેજ માલમ છે. કાળસંયોગે
બન્ધુ કે જીવાન હાફિઝના મનનો મનોર્થ આલીશમે દિવસેજ મળ્યો.
તેને ઈશ્વર તરફ આસ્થા બેઠી તે પીરસખ્તથી છેલ્લે દિવસે ઘેર
આવતો હતો તેવામા ગસ્તામા પોતાની પ્રિયતમાના ઘર આગળ
થઈને પમાર થયો શાખેનિખાત એના સૈન્દર્યથી તથા મુખ્યત્વે કરી
એની કાવ્યશક્તિ ઉપર મોહિત થઈ ગયેલી હતી જ જેવો હાફિઝ એ
ઘર આગળ થઈ પસાગ થયો કે એ સુદરીએ એને પોતાના ઘરમાં
બોલાવ્યો અને ઉઠાડે છાગે પોતાનો મોહ દર્શાવ્યો. તેણે માફ કહ્યું
કે “ જોકે મુઝાફર મારા ઉપર અત્યંત આશક થયો છે અને તેના
કાવાદાના ગચ્છા કરે છે પરંતુ હું એક રાગ કરતા કવિરાગને
વધારે માહુ છું અને હવેથી હું તારીજ છું ” અપ્રાપ્ય પ્રિયજનના
મુખમાથી આ શબ્દો નીકળતા હાફિઝના હર્ષની, ઈશ્વરની લીલાની
તથા તેના ઉપર આસ્થાની હદ શી રહી હશે ! !

— આ વાત હાફિઝના અનુરક્ત પુરોએ મહત્તા વાસ્તે લખી જણાવ
છે, પરંતુ એટલું તો ખર કે આ પ્રયોગ પછી કવિનું મન પવિત્ર થઈ ગયું હતું,
કવિત્વશક્તિનો ખંદાર હતો તે કરતા વધારે ખી ધો, તેથી આનંદારિક ભાવામા
એના ચરિત્રલેખકેએ લખ્યું હોય એમ ભાસ થાય છે —આ ઉ. કંથારીયા

ઢાઈ વખત અણધારેલા સાસારિક બનાવોએ અનેક પુરુષનાં ચારિત્ર્યમા આશ્ચર્યજનક ફેર કરી નાખેલો છે તુલસીદાસની પ્રિયાર્તુ મ્હેણું અને તેના ઉપગ્રથી ઉપજેલા વૈરાગ્યે પૂર્વોત્તર ચારિત્ર્ય વચ્ચે આકાશભૂમિનો અતર કરાવી દીધો હતો, સૃષ્ટિસૌન્દર્યના સમહરષ, સુંદરતાના સાર મહાત્મા યુસુફને* પ્રેમીઓની શિરોમણી બુનેખાનાં સયોગે એકજ શબ્દના ધ્વનિએ સસારગર્તમાં પડતા ચેતવણી આપી હતી, તેમજ આપણા કવિને ચાલીશ દિવસ સુધી ઈશ્વરની ધારણા અને કુરાનના વારવારના પ્રયોગથી મન ઉપર જીદીજ અસર મળ જણાય છે. ઈશ્વર ઉપર આસ્થા દિઢિજૂત થઈ ત્યાં પછી તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોમા મસગૂચ ગ્રહેવા લાગ્યો અને પોતાની કવિતામા એ છાયા રસપુરિત શબ્દોમાં વારવાર લાવવા લાગ્યો.

શાબેનિખાત સાથે તેનો સ્નેહ દઢ બધાતો ગયો રાત્રિ દિવસ એનીજ સોખતમા રહેવા લાગ્યો. શોરાજની પાસેના પરા આગળથી અનેક વૃક્ષવાટિકાઓ મધ્યે થઈ રૂકનાનાદ નહીં વહે છે તેના કિનારા ઉપર મુસલ્લા નામની જગા હતી તે કવિને આજુથી પ્યારી હતી જેને વાસ્તે એક ગઝલમા એણે સારો ઇસારો કર્યો છે જેની શુન્દરાતી કવિતા આગળ અથર્માં આવશે તેમાનો ટુકડો નીચે મુક્યો છે.

પૂરેપૂરો દેઈ દે, માકી મદિરા સાગ,

સરિતા રૂકનાખાદનો, નિર્મળ શીત કિનાર,

લતામદિગ મુસલ્લાના દહો કયા સ્વર્ગમાં લાવે—અગર.

શાબેનિખાતની સોખતમા, એકાંત વાસમાં, તત્ત્વજ્ઞાનના વિચા-

* જાહબલમા પેતળર ભેરોફ અને પોલીફેર રાખની સી સુભંધી આપુ પ્રકરણ છે આ સીનુ નામ પ્રણેષા દર્દ જે એ વચ્ચેના પ્રેમની વાત ફાતસી કામ્પમા દારફિજના સમયાનુવાયી કવિ ભગ્નએ લખી છે ભેરોફ—યુસુફને મુસલ્માનો પણ પેતળર તરીકે માને છે ઇસુખ્રિસ્તના પદેલાં ચમત્કા તમામ પેતળરોને માને છે, યુસુફ પ્રણેષા વિશે સવિસ્તાર વર્ણન ત્રીન્ જીવંતી દીશમા આપ્યું છે.

રાથી અને અનેક પ્રકારની કાવ્યરચના કરવામાં એ ગુંથાએલો રહેવાથી એનું મન કેવલ મંતોપી, સહજ આનંદી તથા અચલ થયું. પ્રેમનું બંધારણ કેવું સખળ છે તથા પ્રેમના ધાવ કેટલા ઊંડા છે તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી મન નિર્ભળ થતાં અને વિચાર તથા વિવેકનો સંયોગ થતાં હાદિઝ તો એક મહાત્મા થઈ ગયો. તેની કવિતા દિન-પરદિન એટલી ઉચ્ચ પદવીને પામી કે તેના સમયમાં એના જોવા ખીજે કવિ તથા તત્ત્વજ્ઞાની હતો નહીં. આખા દેશમાં એની કીર્તિ પ્રસરી અને વિદ્વાનમંડળમાં તેને મુખ્ય ગણતા હતા. પોતાના હરીફ ઉપર એણે પ્રથમથીજ લેશ પણ દ્વેષભાવની છાયા સરખી પણ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થવા દીધી નહતી. તેમ પાછળથી મુઝાફર રાગએ પણ તેની મહત્તા જોઈ પોતાનો દ્વેષ મુકી દીધો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તે વખતે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી મંડળીનો હાદિઝને અધ્યક્ષ બનાવ્યો હતો.

હાદિઝની કવિતાએ ફારસી કાવ્ય ઉપર ઘણીજ જુદી અસર કરી છે. એના શિષ્યો ઘણાજ થયા જે એના ઉપર અત્યંત ભાવવાળા હતા. હાદિઝે ફરદુશી, સાદી, નિઝામી વગેરે કવિઓની પેઠે એક વિષય લઈ ગયો. લખ્યા નથી; પરંતુ જ્યારે જ્યારે તરંગ આવેલા ત્યારે ત્યારે લખાયેલી અનેક ગઝલો છે, જેમાં ગાંભીર્ય, કાવ્યમહત્ત્વ, યોધ, રસ, શબ્દસંહર્ષ, વ્યાકરણસૂક્ષ્મતા, સ્વતંત્ર વિચાર અને ગર્જિત* ધ્વની ડગલે ડગલે જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે એની લખાયેલી કવિતાઓનો સંગ્રહ એણે તો બેદરકારીથી કર્યોજ નહતો, પરંતુ એના શિષ્યોએ કવિતાના ચરણના અંત્યાક્ષરના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવી સંગ્રહરૂપમાં મુકી * આથી લોકોના મનને હાદિઝ

* 'ગર્જિત' શબ્દ હોવા જોઈએ. —સં.

* આવી. સરેહલી. ગોઠવણીને ફરદીખા રહીશ કહે છે અને કાવ્યના સંગ્રહને દીવાન કહે છે. આવી ગઝલોના દીવાનો ઘણા કવિઓએ કરેલા છે, જેમ-દીવાનહાદિઝ, દીવાનશીર, દીવાનખાકાની. —આ ઉ. હં.

ઉપર એટલો બધો ભાવ ચોંટ્યો કે એના દીવાન(સંગ્રહ)માંથી સારાનરસા રૂપના શુકન જોવા લાગ્યા, અને હજુ પશુ તેજ પ્રમાણે મુસલમાનો જે જે દેશોમાં છે તે સર્વમાં હાકિમનું માન તેવું અક્ષય છે અને તેના ઉપર દુનિયાનો ભાવ તેનો તે જ છે.

આવા પ્રેમી મનુષ્યનું મન સર્વદા ધણુંજ કામળ રહે છે તે સ્વાભાવિક છે. હાકિમની પ્રિયતમાને થોડેક દિવસે શીરાજીથી બગદાદ કંઈ કારણસર જવું પડ્યું. વિયોગ એને અસહ્ય હતો. જે વખત પ્રિયાને વળાવા સાર નગર બહાર ગયો છે તે વખતે એક અસરકારક ગઝલ લખી છે જે શુજરાતી કવિતામાં આગળ આવશે જ, પરંતુ તેમાંની એક ટુંક ધણી અસરકારક છે તેમાં લખે છે કે,

“આ વખતે હું તને શું આપું અને શું કરું ? દુવા (આશિય) આપવાને સાથે લાવ્યો છું અને તને તે આશિય આપીને પાછો જઈશ. વફાદારી (નિશ્ચલ પ્રેમ) તારો માથી થશે અને અહીંયાં અમારો તો પરમેશ્વર છે.”

હાકિમની ઉદારતા ધણી વખણાઈ છે એટલુંજ નહીં પરંતુ તેના અંતઃકરણની ઉદારતાની છાપ સ્વતઃ તેની કવિતામાંજ વ્યક્તિભૂત થાય છે. દયા, નિર્મોહ અને સન્તોષ, ઉચ્ચ પ્રેમ, જન્મભૂમિની સ્પૃહા એના અંતઃકરણના તેમજ એના કાવ્યના મુખ્ય વિજયધ્વજ છે. કોઈ વખતે સ્વચ્છંદ શૃંગાર અને આનંદમાં મસ્ત થઈ ગયેલો હોય તેમ એને દેખીએ છીએ તો કોઈ વખત પેરાબ અને તલ-ચાનની મૂર્તિરૂપ દેખીએ છીએ.

એ એના જીવના સુધી તરંગી રહ્યો હતો; એની કવિતાની તથા એના જ્ઞાનની કીર્તિ ઈરાન હોડી ધણા દેશોમાં પ્રમદી હતી. હાકિમ જે સમયમાં થયો તે સમયમાં દિલ્લિસ્તાનની દરિયોમાં મદદમા-શાદ નામનો બખ્સાશખીરંજનો મુસલમાન રાજા રાજ કરતો હતો.

* મુસલમાન નામ સાથે બાકાલ નામ સાંભળી આવ્યું થાય, પરંતુ આ બંધની કલ્પતિ એવી છે કે જેટલું નામનો બાકાલ ખૌંચતોજ પાછાદત્તો

હાકિમની કીર્તિ તેને કાને જતાં તે મહાત્મા પુરુષનાં દર્શનનો તથા તેના કાવ્યશ્રવણનો અત્યંત ઉત્સુક થયો. તેણે કેટલાક દરબારી અમલદારો તથા માન અકરામનાં માણસોના કાફલા સાથે એક વહાણ અરબીસમુદ્રમાં યઈ ધરાનના અખાતને રસ્તે યઈ ધરાનમાં તેને ખોલાવવાને મોકલ્યું.

હાકિમ સ્વદેશભૂમિને અનુરક્ત હતો. એને તો દેશોમાં ધરાન, શહેરોમાં શીરાજ, નદીઓમાં રૂકનાબાદ, પ્રિય સ્થળોમાં મુમલ્લાનો માંડવો, સોખતીમાં શાખેનિખાત, વિચારમાં તત્ત્વજ્ઞાન, વિહારમાં મદિરા, ધનમાં સંતોષ અને કાલક્ષેપમાં કાવ્યસેવા એજ લક્ષ્ય હતાં; તથાપિ મગજમાં ફોટા આવી જવાથી એણે હિંદુસ્તાન તરફ આવવું સ્વિકાર્યું અને માનભરેલા દબ્બખાથી ધરાની અખાતને કિનારે આવેલા ઔરમઝ બંદરે આવ્યો. જ્યાં વહાણ તૈયાર હતું; અહિંથી સંઘળો સંઘ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે ઉતર્યો. પ્રિયસ્થાન, પ્રિયતમા અને પ્રિય મિત્રોના વિયોગથી તેના કામળ મનની સ્થિતિ એટલી બધી બદલાઈ ગઈ કે સર્વ કામ પડતું મુકી એકદમ પોતાને સ્વદેશ પાછા મુકી આવવા મહમ્મદશાહે મોકલેલા અધિકારીઓને ધણીજ આતુરતા અને આમ્રહથી વિનંતી કરી. આ લોકોએ એને ધણો સમજાવ્યો; મહમ્મદશાહની મુલાકાત થયા પછી એને તુરત વિદાય કરવામાં આવશે, એટલુંજ નહિ પણ શાહ અપૂર્વ દ્રવ્ય આપશે, માન આપશે અને સહિસલામત દબ્બખાથી તેને વતન વિદાય કરશે છત્તાં ધણું ધણું કહી પ્રેર્યો; પરંતુ હાકિમ તો ઉપર કલા પ્રમાણે પ્રમાદ [દી], આમ્રહી અને સંતોષી હતો. એનું મન તો ફરીજ ગયું; ધન કે માનની એને સ્પૃહા નહોતી, જેની ખરી છાયા એના કાવ્યોમાં આગળ જણાશે.

દરબારમાં રહી હિંદુધર્મ ત્યાગ કરી મુસલમાન થઈ ગયો હતો, તેણે દક્ષિણ-માં મરાઠા તથા મુસલમાનોના મુર્દની અંધાધુધિમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તેના વંશના મુસલમાન રાજાઓને બ્રાહ્મણવંશના રાજાઓ કહેવામાં આવતા હતા. —ખા. ઉ. ૬.

આખરે અધિકારીઓને સ્વીકારવું પડ્યું હતું અને જેવા આવ્યા હતા તેવા ગોર ગોર વડોદર કરી આખો સુંઘ ઈંગનમાં પાછો આવ્યો. કેવી મનોવૃત્તિ અને કેવો સંતોષ !! આ સમયે તેણે એક કવિતા લખી જેમાં આ સમયનું તથા તેની મનોવૃત્તિનું તાદરશ ચિત્ર આપેલું છે. તે કહે છે કે,

૧. આખી સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ ભાગ્યદેવી જાતે આવી મારા હાથમાં મુકે તો પણ શું મારા સ્વદેશમાં મળતી મારી અનેક મજાઓ તથા સ્વદેશમાં વહેતી વાયુની લહેરોની ખોટનો બદલો એ સર્વ આપી શકે કે ?
૨. મારા મિત્રોએ મને નીકળતી વખત કહ્યું હતું કે સ્વભૂમિમાં જ રહે અને તારી પ્રિય જગા છોડીશ નહોં; વળી કહ્યું હતું કે તારા સૌરાજ અને તારી પર્યટકૃતિ છોડી બટકવાની મતી મુખાંધને કેવી ગ્રેરી છે ? વળી કહ્યું હતું કે:
૩. પેલા રાજદરબારમાંથી એની સર્વ સમૃદ્ધિ તને અર્પણ કરવામાં આવે તથાપિ જે મુખ—આરોમ્યતા અને સંતોષ જે કુદરતી બહિસો છે તે-તું ત્યાગ કરે છે. તેનો બદલો મળી શકનાર નથી.
૪. “પરન્તુ હીરા માણેકના ઝગઝગાટથી હું મુખાંધને લીધે અંગત મથો; સમુદ્રનું ગર્જન ગોઈ દિવસ સાંજનું નહોતું તેથી ઇચ્છા થઈ; પણ હવે મને સમુદ્ર; ઘર છોડવામાં મેં બૂલજ કરી હતી.”
૫. મને મોટી મોટી લાલચોનાં વચન આપવામાં આવ્યાં પરન્તુ મારી જન્મભૂમિને, ત્યાંની દ્રાક્ષની મદિરાને અને વળી મિત્ર-મહાળીને, જરા પણ છોડી મારાથી બેવડા કેમ થવાય ?
૬. હાથિએ રાજદરબારની દરકાર નથી; એને તો સંતોષ અને આરોમ્યતા એજ બસ છે; કેમકે જે માણસ ક્ષુદ્રાંશુર દુનિયાની યશિક સમૃદ્ધિને ધિક્કારે છે તેને સુવર્ણ કે દીગ કીરીતે લલચાવી શકે ?

આ પ્રમાણે હાકિમ પોતાના મૃત્યુ સુધી સ્વમૂર્તિમાંજ રહ્યો છે. હાકિમ વૃદ્ધ ઉંમરે પહોંચ્યો હતો. એના મૃત્યુની પહેલા તૈમૂરલંગ જન્મ્યો હતો. તેણે એને ઇ. સ. ૧૩૮૭ એટલે મૃત્યુ પહેલા બે વર્ષ ઉપર પોતાની પાસે બોલાવી માન આપ્યું હતું. હાકિમ ઇ. મ. ૧૩૮૯ (ફટલાકના કહેવા પ્રમાણે ૧૩૯૧) માં સ્વર્ગવાસી થયો. શીરાજીથી આસરે અડધા માઇલ ઉપર એને ભૂમિદાગ દેવામાં આવ્યો. તેના ઉપર વકીલ કરીમખાન ઝટે સફેદ આરમપહાણની કબર ચણાવી તેના ઉપર તેની કવિતાઓની બે ટુકડા તથા તેના સ્વર્ગવાસી થવાની તારીખ કોતરાવી છે આ પ્રમાણે આપણા કવિનું ચરિત્ર સમાપ્તિએ પહોંચે છે શાખેનિખાત વિષે શુ થયુ તે જાણવામાં આવ્યુ નથી.

હાકિમની કવિતાઓ વિષે આપણે યોગ્ય સ્થળે કઈ કઈ કહ્યું છે, તથાપિ ફરી કહેવાની અમત્ય છે કે એના કાવ્યમાં માધુર્ય, અને ભાવાની છટા એકબી કારમીમાંજ નહીં પરન્તુ દુનિયાની મર્વ ભાષા-ઓથી ચઢીઆતી મિલ્લ થઇ છે અને કવિઓએ તો અવસર અભ્યાસ કરી અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે

ખીજ બધા કવિઓમાં કાવ્યશક્તિ મારી જોવામાં આવે છે, પરન્તુ હાકિમની કવિતામાં એક જુદોજ અમતકાર જણાઇ આવે છે. પ્રખ્યાત અંગ્રેજી કવિ શેલીની માફક એની કવિતાઓમાં એના શુદ્ધ અંત કરણની છાપ જણાઈ આવે છે. જાણે હાકિમ આપણે પ્રત્યક્ષ દેખતા હોઈએ એમ પોતાનોજ મૂર્તિ કાવ્યમાં આજેખી આપે છે. કવિ તરીકે જે ઉચ્ચ ગુણો ઉપર જણાવ્યા છે તેમાં જાણે અંગ્રેજીમાં ષડસવર્થ કવિનો દમામ હોય તેમ લાગે છે. ડગલે ડગલે એની કવિતામાં જે આ અંગ્રેજી કવિની કવિતામાં મહાન મુખ્ય ગુણ હતા તે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ મુખ્ય ગુણો પદ પ્રકાગ્ના છે, કૌલ-રીજ નામનો અંગ્રેજ લેખક આ ગુણો વર્ડમવર્થના સખધમાં જણાવે છે જે સર્વ હાકિમમાં વ્યક્તિરૂપ થાય છે, અને તે એ ૩૬*

૧. ભાષાની વ્યાકરણ અને ન્યાય બંને રસ્તે આત્યતિક નિર્મળતા, એટલે કે શબ્દની અર્થ સંગ્રહે યોગ્ય વૃત્તિ. આ કવિતાઓમાં શબ્દની જ્યાં જ્યાં જોઈએ તેવીજ શક્તિ વપરાયેલી છે.
૨. ભાષા પ્રમાણે વિચારની ઉચ્ચતા અને મહત્તા, જે ખીજાં માધનોથી અનુકરણ ચર્ષ ઉત્પન્ન થયેલી નહીં પણ સ્વતંત્ર તરગોથી દગદગા ભરી વ્યક્તિમા આવેલી છે.
૩. વર્ણુનીય વિષયનો પકિતએ પકિતમાં યોગ્યતા અને વિચારની રહુરણતા.
૪. કુદગતનાં વર્ણુનોમાં કેવળ ભલકતો અને તાદશ ચિતાર.
૫. કાવ્યથી અગર ઉપજાવવાની શક્તિ અને હેતુનો અભ્યાસ.
૬. કદમના અથવા તરગ(Imagination)નું પ્રાગમ્ય જે કાદિકના કાવ્યમા અદિતીય છે.

આ પ્રમાણે એની કવિતાશક્તિનો મહત્ પ્રભાવ દેશ વિદેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.

કાદિક તરવચાની હતો અને એના શિષ્યો તરવચાની થયા હતા. આ શિષ્યોએ એના કાવ્યનો સંગ્રહ કારસી રીત પ્રમાણે ગોઠવવાથી

ly and logically, i. e. a perfect appropriateness of the words to the meaning.

2. A correspondent weight and sanity of the thoughts and sentiments.
3. The sinewy strength and originality of single lines and paragraphs, the frequent curiosa felicitas of diction.
4. The perfect truth of nature in images and descriptions.
5. A meditative pathos—a union of deep and subtle thought with sensibility.
6. The gift of imagination in the highest sense of the word.

—Coleridge's Biographia Literaria—

એના શુગારમય અથવા મદોન્મત કાવ્યો અને પાછળના સરકાર પ્રમાણે શમ, દમ, ઉપરતિ, વૈગમ્ય ઇત્યાદિના બોધક કાવ્યો જુદા જ વિભાગમાં પાડવા મુશ્કેલ છે વળી સુશીમતાના કવિયોની ઈશ્વર પ્રત્યેની પ્રીતિના આલંકારિક કાવ્યો છે જેમાં પ્રેમને એટલો બધો ચઢાવી સ્વરૂપ આપ્યું છે કે જેમાંથી ઈશ્વરભાવના પ્રેમજન આલંકારિક કાવ્યો કીયા અને ઐહિક પ્રેમના કાવ્યો કીયા એ પણ પાગખતુ મુશ્કેલ છે

ઐહિક પ્રેમ, મમતામય પ્રેમ અને ભક્તિથી ઉછાળા મારતા પ્રેમ અને તે પણ વળી હાકિમ જેવા કવિના હાથે ચીતગમ્ય ત્યારે બન્ને વચ્ચે સ્પષ્ટતા કરનાર અતઃ જોણી કાઢવું એ પણ મુશ્કેલ છે ઈશ્વરારોપિત પ્રેમ (ઇશ્કે ઈલાહી) અને સસારમાં ચતા પ્રેમમાં ભાવના એજ સખળ છે તત્ત્વજ્ઞાનનો શાસ્ત્રીય બોધ કરવાની ભાષા અને તે જ વિષય કાવ્યરૂપમાં કવિને હાથે ગોઠવાય તે ભાષામાં ધણો તફાવત ઉપર ઉપરથી દર્શાવ આવે છે પરંતુ તત્ત્વમાં તો એકજ હોય છે. આ પ્રમાણે સુશીમતાના સિદ્ધાંતી કવિઓ કાવ્યરૂપે વિચાર આગળે છે તેથી શબ્દસંહર્ષ ભાવના અને અત કરણના ઉદ્દગાર તો બન્ને પક્ષમાં એકજ વપરાય છે માટે વાચનારની જેવી ભાવના નિરોધરૂપ કે રસરૂપ હોય તે પ્રમાણે વિષયની ઘટના કરી લેવી જોઈએ જેમકે એક પ્રેમગીતમાં પ્રેમીના ઉદ્દગાર દર્શાવ્યા હોય તે ગમે તો તે જ ભાવના ઈશ્વરારોપિત કરી વાચો કે પછી કેાઇ માયીક પ્રેમની ભાવના લઇ વાચો ભાવના એજ સખળ છે ભાગવતની ગમપચાપનાયીના કાવ્યમાં, વલ્લભપ્રણીત ગોપીજન મપ્રદાય વૈષ્ણવી મિદ્ધાતોમાં, ગુજરાતના નરસિંહ મહેતા દયાગમ આદિ અને હિંદુસ્તાનના કવિયોના તથા બિસ્વમગવાચાર્ય જેવા તદ્દિષ જનોના કાવ્યોમાં ઈશ્વરવર્ણકુલ દશાનો આત્મતિક પ્રેમ માયિક પ્રેમના શબ્દોમાં ઝળહળતો દેખાતા અંતરોત્તર તત્ત્વજ્ઞાન આદ્યુ જાય છે, તેમ હાકિમની કવિતાઓમાં સર્વત્ર ભામ થાય છે આ પ્રમાણે હાકિમના કવિત્વનું પ્રમાણ છે

આલંકારિક કવિતાઓ ઈશ્વરપ્રેમ અત્યે લખાતી આપણા દેશી-ઓને તો અજાણી નથી. ઈશ્વર પ્રતિ વિદ્યાવસ્થાનાં કાળે આપણામાં પુષ્કળ છે. ભાગવતનું રહસ્ય જાણ્યા વિના રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનાં તત્ત્વો જાણવાં દુર્ગમ છે. તેમ જો મતનો કવિ છે તે સુશીમતનું દિગ્દર્શન થયા શિવાય કાવ્યવ્યવહાર સમજવાને હરકત પડે છે. માટે સુશીમતનું તત્ત્વતઃ મુચન કરીશું કેમકે આ અંશ એક કાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનો તથા ફારસી ભાષાની ઢગછગ, નવા તરગ, નવી શૈલી આપણી શુર્જદીમાં દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

મુસલમાની ધર્મનો તમામ ખજાનો કુરાન છે. ધર્મ એ જુદી વસ્તુ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન જુદી વસ્તુ છે. ધર્મનો ઉપદેશ દેશકાલ ઉચિત વ્યવહાર પ્રવર્તાવવાનો છે; તત્ત્વજ્ઞાનનો, આત્મા અને ઈશ્વરનો ઐક્ય મંબંધ વિચાર અને વિવેક પુરસ્કાર સિદ્ધ કરી દુઃખથી અત્યંત મોક્ષની પ્રાપ્તિનો છે. તે આચારવિચાર ભાગને શરીરભત કહે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના ભાગને તરીકત અથવા મારકત કહે છે, જેમાં આપણા રાજયોગનો સમાસ થઈ જાય છે. વેદમાં કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ બે રસ્તા જુદા જ છે, તેમ અહીં પણ શરીરભત (જેમાં ઈમાન=વિશ્વાસ; અને દીન=કર્મનો સમાસ થઈ જાય છે) અને તરીકતમાં જ્ઞાનયોગનો સમાસ થાય છે. કુરાનમાં જેમ ધર્મ કર્મનાં આગ્રહી વચનો છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનનાં વાક્યો પણ છે. આ પ્રમાણે સુદીઓ જે તત્ત્વજ્ઞાનના શોધક અને પૂજક છે, તેમના મતનો પાથો વેદની માફક કુરાનમાં જ છે. અત્રે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી જહેવાનુ છે એટલે ધર્મ(દીન)ના પ્રકાર જો એક જુદા વાદનો વિષય છે, તે ઉપર લંબાણ નહીં કરતાં સુદીઓના મતનો સાર માત્ર દર્શાવીશું.

સુદીમત વેદાંતમતને મળતો જ છે અને વેદાંત ઉપરથી જ મદજુ થયો છે એમ સિદ્ધ થયું છે. સુદીઓ વેદાંતનીની માફક ઐક્યને માનનારા છે. તેઓ એમ સિદ્ધ કરે છે કે આત્મા પરમાત્માથી જુદો નથી. અમિના ઓળખારા મૂળ અમિથી જુદા નથી તેમ આત્મા

પરમાત્માનો અંશજ છે. જે વખતે જીવો પરમાત્માથી જુદા પડ્યા ત્યારે કરાર કરેલો હતો. એ પ્રમાણે જુદા પડતી વખતે દૈવી અવાજ પૂછ્યું કે “તું ઇશ્વર સાથે બંધાએલો અને એક નથી ?”

સર્વેએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “બહી” (=હા.) આ ઉપરથી સુદીપ્તના કવિઓની આલંકારિક ભાષામાં બહી અને નીસ્તી (=તું તે નથી ?) એવા તત્ત્વમંત્રિ મહાવાક્યના બ્યંજક શબ્દો, અનુલૂક એટલે સોડહ બ્યંજક શબ્દો, વપરાયલા વારંવાર જોઇએ છીએ. વેદાન્તના સિદ્ધાંતોની સમાપ્તિ જ આ સિદ્ધાંતો આપ્યા બાદ છે અને કર્મપરાયણતા પણ સરખી જ છે.

*વેદાન્તીઓની પેઠે સુદીપ્તો ઐક્ય માનનારા છે. તેઓ ઇશ્વર

વેદાન્ત આ વિવેચનનો વિષય નથી તેથી લ'બાણથી લખ્યું નથી. પરંતુ વેદાન્તના પ્રથમ બ્રહ્મનારને કંઈ છાયાદર્શન થાય માટે સ્વરૂપસાર માત્ર વેદાન્તપરિભાષામાં લખી નહીં.

વેદાન્તશાસ્ત્રનું સંક્ષેપમાં સ્વરૂપ

જીવ, ઇશ્વર અને જગત્ એ ત્રણેનો પરસ્પર સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે બ્રહ્મવાની ઉત્કંઠા પ્રત્યેક વિવેકી અંતઃકરણમાં અનાદિ કાળથી સ્ફુરતી આવી છે. એ સંબંધનો અપરોક્ષ અનુભવ થયા પછી મનુષ્યના જ્ઞાતબ્ધ તથા કર્તવ્યનો અંત આવે છે. એ સંબંધ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રોનો હૃદય છે કે થોડે ધણે અંશે આર્યાવૃત્ત શિવાય અન્ય દેશોમાં નિવૃત્તિપ્રાધાન્યકાળે યજ્ઞેષો ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમે માલમ પડે છે. તેપણ તે વિષયની પરાકાષ્ઠા તો આર્યભૂમિમાં પ્રતીત થાય છે. ફારસી ભાષામાં તત્ત્વચોરસ ગ્રંથો ધ્યેષા જ તેનું વિવેચન કરતું હયિત ધાણું છે. પરંતુ તે પૂર્વે વેદાન્ત માર્ગની કઈકાટી સુધી તે તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો મળે છે તે બ્રહ્મનું સુખમ પડે તેથી માત્ર આપણા શાસ્ત્રનું દિગ્દર્શન આપીએ.

વેદ જે અનાદિ તથા ઇશ્વરપ્રણીત બ્રહ્મ છે તે આ શાસ્ત્રના પાયારૂપ છે; તેમાં પણ આ ઉત્તમ જ્ઞાનના સર્વ કંઈ અધિકારી નથી; પરંતુ તે અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનો નિર્દેશ તથા વિવેચન પૂર્વ ભાગમાં છે, તથા જ્ઞાનનો વિષય ઉત્તર ભાગમાં ચર્ચાએલો છે તેનું નામ ઉપનિષદ તથા વેદાન્ત છે. એ

પરમાત્મા-એક છે, અવિનાશી અનાદ્યન્ત છે એમ માને છે. આખું જગત ઈશ્વરથી સચરાચર વ્યાપ્ત છે; જીવરૂપે રહેલો આત્મા ઈશ્વરથી વિભિન્ન નથી. એના જેવો પદોપકારક બીજો કોઈ નથી; એજ સત્ય છે; એજ સર્વથી સુંદર છે; એજ પૂન્ય છે. દુઃખથી મોક્ષ થવાને એનોજ પ્રેમ સત્ય છે; માનિક વસ્તુનો પ્રેમ ક્ષણભંગુર અને ધન્દગળવત્ છેતરનારો છે. કુદરતી સુરતીઓ ઈશ્વરના સૌન્દર્યની આદર્શ બાબ છે; સર્વ સુખનો પક્ષનાર તે જ છે; તેની સાથે કરાર કર્યા પ્રમાણે વર્તવાથી આત્મતિક સુખ મેળવી શકાય છે; જે જે પદાર્થો ભોધ્યે છીએ તે સર્વ નશ્વ છે. કુદરત-માયા-ના રંગ જૂઠા છે; તેથી છેતરાર્થ તે તરફ મન વાળવાથી દૂર રહેવું જોઈએ; સ્વર્ગના સુખનો તથા કરેલા કરારનો ભાસ આપણને રહે છે; ઈશ્વર આપણામાં રહેલો છે;

જ્ઞાન સ્વતંત્ર રહી કદોચ કરવાથી મળતું નથી. અનુભવી દર્શનની ફાલે ફાલે અપેક્ષા રાખે છે. જ્ઞાનકાંડને અવલબી થઈ શાઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તે દર્શનો સ્વરૂપાપિત કોટિ સુધી પ્રમાણરૂપ છે. સર્વનું પર્વવસાન અદ્વૈત અક્ષય પ્રતિપાદન કરવામાં છે. વેદાન્તસૂત્ર તથા ભગવદ્ગીતાપ્રમાણમૂર્ધન્ય જે, ઉપનિષદ તેની સાથે મળી પ્રસ્થાનત્રય સંપાદને પામે છે.

આ શાસ્ત્રના અનુબંધ ચતુષ્કયનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે છે: અધિકારી, સંબંધ, વિષય અને પ્રધાન્ય એ ચાર તે શાસ્ત્રના અનુબંધ છે. સારારા એ ચાર ઉપર અખિલ શાસ્ત્રનું બંધારણ છે.

અધિકારી થવામાં સાધનચતુષ્કયની અપેક્ષા છે. વિવેક; વિરાગ; યમ, હમ, ઉપરતિ, મદ્ધા, તિલ્લિહા અને સમાધાન એ ચાર સંપત્તિ; અને મુમુક્ષુતા-એ ચાર સાધન એનામાં સિદ્ધ થએલા દોષ તે આ રાસમાં પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય થાય છે. એ સાધનની ખામી દોષ (જે દબરમાં દબ્બ ને દોષ છે) તેા પ્રતિપાદિત સુખની અભિલાષવાળાએ તેા સાત્ત્વિક દિત કરી તથા ઉપાસના કરી અંતઃક્રમણી સિદ્ધિ અને એકાગ્રતા સંપાદન કરવી. ત્યાર પછી વિવેકાદિ સાધન સ્વતઃપ્રાપ્તિર્જાને પામશે. એ સાધનોનાં લક્ષણ આપવામાં વિસ્તાર થવાને બધ રહે છે. સાધનો સિદ્ધ કરવાના કાળથી માંડી સ્વરૂપ-સુખની પ્રાપ્તિ પર્વન્ત જીવન્મુક્ત વિદ્વાનના આશયની નજર છે.

અને આપણે—આખું જગત—કરોળીયાની બળવત તેનામાંજ લય પામી બાકી એકય રહે છે; સંગીત, વાયુ લહરીઓ, પુષ્પોનો સુગંધ ઇત્યાદિ કુદરતના અમલકાર તેના મહત્વનું જ્ઞાન કરાવી એકાગ્ર સ્થિતિના ઉદ્દીપક છે; પ્રેમ ઈશ્વર સાથેજ કરવો બેધર; અનેક ગસ્તાઓથી મન વશ કરી તેનામાંજ એકાગ્રતાથી અનુસંધાન કરી મોક્ષ પામી દુઃખથી અત્યંત મુક્તિ પામવી એજ પ્રત્યેક જીવનું કર્તવ્ય છે. કેમકે જ્યાં સુધી કર્મ સંજોગના સસ્કાર માયિક જાળને લીધે આત્મા સાથે વળગેલા રહે છે ત્યાં સુધી દુઃખની શાંતિ જ નથી.

હવે આ દુઃખની શાંતિ કરવાને અનેક સાધનો જેમ બીજા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કાઢ્યાં છે; જે એક પછી એક સાધ્ય થવાથી મન જિત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છેજ. તેમા પ્રથમ તો કાર્ધના પ્રેમમાં

શાસ્ત્રનો તથા જ્ઞાનનો સંબંધ પ્રતિપાદક-પ્રતિપાદરૂપે છે, વિષય જીવની અને બ્રહ્મની એક્યતા પ્રતિપાદન કરવાનો છે; પ્રયોગન આત્યંતિક દુઃખવંસ અને નિશ્ચિંત્ય આનંદની પ્રાપ્તિ છે.

અર્થારોપ અને અપવાદદ્વારા જગતના સ્વરૂપને શાસ્ત્ર સમજાવે છે. સમિચ્છાદાનદ સ્વરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ વસ્તુરૂપ છે. તેનાથી વ્યતિરિક્ત સર્વ કંઈ અવસ્તુ, નામ રૂપાત્મક છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, અજ્ઞાન માયા—નો આશ્રય લઈ યાય છે. જે માયા વાસ્તવિક સત્ય નથી, પરંતુ સદ્ અસદ્ વિલક્ષણ અનિર્વચનીય સ્વરૂપ છે. ચેતનસત્તાથી તેનું અસ્તિત્વ જાણે છે. ત્રિગુણની સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિ માયાનો અપર પર્વાય છે. શુદ્ધસત્વા અને મલિન સત્વા એમ દ્વિધા પ્રકૃતિ સ્વરૂપ યાય છે. જે માયામા બે સંક્રિત છે. વિદ્યેય અને આવરણ. વિદ્યેય સંક્રિતવડે જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે બની રહે છે. અને આવરણવડે સ્વરૂપનું આચ્છાદન યાય છે. શુદ્ધસત્વા પ્રકૃતિવાળું ચેતન ઈશ્વર-સંજ્ઞાને પામે છે, જે જગતનું આદિ કારણ છે. મલિનસત્વાયુક્ત ચેતન સંસારી દશાવાળો જીવ કહેવાય છે, જે અભિમાન બાધી સુખ દુઃખનો લોકતા યાય છે અને સ્વકૃત માયાબળમા ફસાય છે. જગતનો ઉત્પત્તિક્રમ અત્રે આપવાનો નિરર્થક ધાર્વો છે. કારણ સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂળ દેહો જે પ્રમાણે વ્યક્તિ ના ધડાય છે, તે પ્રમાણે સમ[સમષ્ટિ]ના ધડાય છે. વિગ્ર સરીરના અવયવરૂપ

પરંતુ સર્વથી ઉત્તમ રસ્તો નો એજ છે કે જ્યારે ખ્યેય સ્વરૂપ કલ્પીને ઉદ્ધાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે સૌન્દર્ય છત્પાદિના ગમે તે બાવ લેવાય તો તે વાસ્તવિક જ છે.

હવે બાષાંતર વિષે:—મૂલ અથ લખવો એ સાઈ છે, પરંતુ બાષાંતર કરવું એ કઠિન છે. બાષાંતરમાં મૂલ અંચકર્તાના વિચારને આધીન થવું પડે છે એટલું જ નહિ પણ તેના હૃદયંગમ થવું પડે છે. એમ શબ્દશક્તિનો પરિપૂર્ણ ગ્રાહ થયા શિવાય મૂળના અંચકર્તા સૌન્દર્ય જતું રહે છે. આથી મૂળ અંચકર્તાને એક દૃષ્ટિ દેવા જેવું થાય છે. ગુર્જરી બાષામાં આવા વિષયોનો પ્રથમ પ્રવેશ છે; ફારસી બાષા મારી માતૃબાષા નથી; તેમ મારા દેશમાં ચાલતી બાષા નથી; હાકિઝ જેવા આરૂઢ કવિનું કાવ્ય હાથમાં લીધું છે; અને હું લોકપ્રિય વાણી લખનાર કવિ નથી. તેથી મૂલની ઢળછળ અને દોરે મારાથી આણી સકાર્ષ વાંચનારી પ્રજાને પ્રિય થાય એ સંકા છે. તથાપિ બાષા પરત્વે જે યોગ્ય ફેરફાર કરવો જરૂરનો જણાયો તે કરી મૂલ ખ્વનિ બગાડવો નહીં, મૂલ કર્તા ગુજરાતી અવતર્યો હોત તો જે વિચારો એ દર્શાવે છે તે ગુર્જરીમાં કેવી રીતે દર્શાવત તથા જેવા દોરમાં મૂલ તેવો દોર આપણી બાષામાં જાળવી રાખવા એ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી આ પ્રયાસ ઈશ્વરદત્ત મત્યનુસાર કર્યો તે વાચકવર્ગને સુચિત્ર થશે એમ આશા છે.

હાકિઝની કવિતાઓના અનુક્રમમાં જુદી જુદી પ્રતોમાં સહજ ફેરફાર છે માટે મારી કરેલી ગુજરાતી કવિતા ક્ષી ફારસી કવિતા ઉપરથી અનુકરણ કરી છે તે ફારસીની આરંભની બે લીટીઓ ગુજરાતી લિપિમાં છૂટનોટમાં આપી છે તેથી ફારસી જાણનારને અનુકૂલ થશે.

વાંચનારે અમુક પ્રકારના બાવે જ વાંચવું એવો આદેશ કરવાની બાષાંતર કર્તાઓની શક્તિ નથી. માટે મૂલ પ્રંથ ઉપર તોલ કરી તેને સાઈ વા નરગુ કહેવાનો ન્યાય વાંચનારને જ સોંપું છું.

બા. ઉ. કથારીયા

બાલનંદિની

[કવિ બાલની કાવ્યકૃતિઓ ઉપર સંપાદકની ટીકા]

અરત થઈ જવું. જેને “ફના ફીશ્ય”* કહે છે. આ પ્રથમ પદાર્થ
અનની મહાનતા દૂર કરી ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમ થું તે શીખવે છે. વેદાન્ત-
માં અધિકારી થવાની જે સામગ્રિ એટલે પ્રથમ મુમુક્ષુ થવાને જે
સાધનો અતાવ્યાં છે તથા ભક્તિમાર્ગના આચાર્ય નારદે “તા વસ્તૈ
પરમપ્રેમરૂપા” ઇત્યાદિ વચનો કહ્યાં છે તેનું જ આ રહસ્ય છે. આ
પ્રમાણે કવિઓ અને મહાત્માઓ એક જ કલ્પિત સૌદર્ય મૂર્તિ
(Beau Ideal) ધ્યાનમાં (જેને મુરત એમ આપણા ધણા પંથોમાં
કહે છે) નિરતર સંકલિત રાખી ચંચલ મનને દહોમૂત કરે છે. આ
પ્રમાણે હિંદુસ્તાની કવિઓ (જે જાણીતા જ છે), અંગ્રેજી કવિઓ જેવા
કે શેલી, કીટ્સ, મિલ્ટન ઇત્યાદિ આવી મૂર્તિઓના ધ્યાનમાં જ ફરતા.
આવી દૃઢતા થવા પછી ખીજું સાધન “શુરુ સેવા છે” જેને “ફના
ફીશ્યેષ”+ કહે છે. ઉપર પ્રમાણે પ્રેમ ધ્યાનથી ચિત્ત સ્થિર થયું
એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારમય વાક્યો ગુરુદ્વારા અવધ્ય, મનન અને

અવકારણ બધે મોક્ષનું કારણ છે. મલિન સંસ્કાર ધારણ કરી બધરૂપ થાય
છે, અને સત્ સંસ્કાર ધારી વિશેષ જ્ઞાનની સ્ફુર્તિ ઉપજાવી જીવના મોક્ષનું
કારણ થાય છે. આદિ, મધ્ય અને અંતમાં જીવનું વાસ્તવિક અભાષ સ્વરૂપ
છે. એવું દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન મહાવક્ત્રવના બોધ પછી થાય છે. નિર્વિકલ્પ
સમાધિની, જીવન્મુક્તિના મુખની સ્પૃહાવાળાને આવરણરૂપ રહે છે. તેથી
રાજયોગ, હઠયોગ અને ભક્તિયોગના અભ્યાસની જરૂર છે. પ્રારબ્ધ, સંમિત
અને ક્રિયામણુ રૂપ કર્મો અવકારણને આધાર રાખી રહેલા દોષ છે. તે
આધેયના નાશ થવાથી નષ્ટ થાય છે. પ્રયોગન સિદ્ધ થવા પછી
વિલક્ષણ જ્ઞાનને અનુભવતો અનુભવ સ્વેચ્છાથી જન્મના વિચરે છે.
આધારમાં તેનો પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી, કારણકે વાસ્તવ અવસ્થામાં સાત્ત્વિક
સંસ્કાર જે સાધક અવકારમાં પ્રવૃત્તિથી તિલ્લ કરેલા દોષ છે, તેને અનુસરી
ગુણ પ્રવૃત્તિન થવા કરે છે. આ પ્રમાણે સાત્ત્વપ્રતિપાદ્ય વસ્તુનું તારતમ્ય
નીકળી આવે છે.

* ફના=અસ્ત થવું, +ફી=અંદર, +શ્ય=ચીજ.

+ફના=અસ્ત થવું, +ફી=અંદર, +સેષ=અંતર.

અવ્યાસથી અનુપાલિત કરી મનને વધારે દૃઢ કરવું. ત્યારપછી “રસુલ” એટલે પેગંબરમાં અસ્ત યવુદ્દ આ ઠેકાણે જણાવવું જોઈએ કે આ પેગંબર ઉપર ભાવ લાવી તેના જ અનુરક્ત થવું એમ સુફીઓએ પોતાનો મત કુરાન ઉપર આધાર રાખી ચલાવેલો હોવાથી તેના કર્તાના અને તેના હુકમના માન્યાર્થે કહે.

આ પ્રમાણે ધણાં સાધનોમાં પરિપક્વ થયા પછી આત્મા એજ પરમાત્મા છે; હું ઈશ્વરથી જુદો નથી; આ જગત પણ હું છું; જગત ઈશ્વર છે, ઈશ્વર જગત છે; એમ સતત લક્ષ આંધી ઈશ્વરમાંજ લય પામવો. તેને “ફના ફોલાહ”* (જેને મુકિત એ નામે આપણે કહીએ છીએ) કહે છે.

આવા સિદ્ધાંતો ઉપરથી અનેક અલંકારોથી ભરપૂર કવિઓએ કવિતાઓ લખી છે, અને આગ્રહી પુરૂષો તો એટલે મુધી આગળ વધ્યા છે કે સુફી મતના કવિઓની કાવ્યાલંકારી ભાષાનો એક જુદોજ કાય બનાવ્યો છે. આવા મતો પ્રમાણે નિદ્રા શબ્દ ધ્યાનરય સમાધિનો, સુગંધી ઈશ્વરકૃપાનો, વાયુ લહરીઓ ઈશ્વર સૌન્દર્યના બદલાતા રંગોનો, મુખન અને મદિરાની ઉન્મતાઈ પરમાર્તનો, ભક્ત, મસ્ત, મસ્તાન, છુતપરસ્ત (મૂર્તિપૂજક) ઇત્યાદિ ખરા તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો, મદિરા એ આત્મીય ભક્તિભોધનો, મદિરાગ્રહ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના બોધ-મંદિરનો, મદિરા રાખનારો તે દૈશિક શુરનો, સૌન્દર્ય ઈશ્વરની સંપૂર્ણતાનો, અલક ઈશ્વરશુભ્રદર્યનો, અધરરમ તત્ત્વજ્ઞાનના શુદ્ધતમ બેદનો, માલ ઉપર જગમતો રંગ માયાના રંગનો, સ્વામતિલ ઐક્યનો વ્યંગક છે એમ કહે છે. આ પ્રમાણે ઇશ્વર સ્વરૂપની વ્યંગક મૂર્તિનો ચીતાર સુફી કવિઓના કાવ્યમાં છે એમ ધણા અંધકારો કહે છે. હાકિમની કવિતાઓમાં સર્વત્ર અર્થ વ્યંગક કરવો કે કેમ તે વિષે મતાંતર [મતાંતર] છે. આગ્રહી પુરૂષો તો ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ ગૃહણ કરે છે.

ફિના=અસ્ત થવું, +ફી=આ દર, +રસુલ=પેગંબર.

* ફના, +ફી, +અલ્લાહ (=ઈશ્વર).

પરન્તુ સર્વથી ઉત્તમ ગરતો નો એજ છે કે જ્યારે ધ્યેય સ્વરૂપ કલ્પીને ઉદ્દેશ્ય કંઈવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે સોન્દર્ય પ્રત્યાદિના ગમે તે ભાવ લેવાય તો તે વાસ્તવિક જ છે

હવે ભાષાતર વિષે:—મૂલ અથ લખવો એ સાઈ છે, પરન્તુ ભાષાતર કરવું એ કઠિન છે ભાષાતરમાં મૂલ અથકર્તાના વિચારને આધીન થવું પડે છે એટલું જ નહિ પણ તેના હૃદયગમ થવું પડે છે એમ શબ્દશક્તિનો પરિપૂર્ણ ગ્રાહ થવા સિવાય મૂળના અર્થનું મૌનદર્શન જવું રહે છે આથી મૂળ અથકર્તાને એક દૃષ્ટિ દેવા જેવું થાય છે ગુર્જરી ભાષામાં આવા વિષયોનો પ્રથમ પ્રવેશ છે, ફારસી ભાષા મારી માતૃભાષા નથી, તેમ મારા દેશમાં ચાલતી ભાષા નથી, હાકિમ જેવા આરૂઢ કવિનું કાન્ય હાથમાં લીધું છે, અને હું સોક્રિય વાણી લખનાર કવિ નથી તેથી મૂળની હનન અને દોર મારાથી આણી યમક વાચનારી પ્રજાને પ્રિય થાય એ સમજ છે તથાપિ ભાષા પરત્વે જે યોગ્ય ફેરફાર કરવો જરૂરનો જણાયો તે કરી મૂલ ધ્વનિ બચાડવો નહીં, મૂલ કર્તા ગુજરાતી અવતર્યો હોત તો જે વિચારો એ દર્શાવે છે તે ગુર્જરીમાં ફેરી રીતે દર્શાવત તથા જેવા દોરમાં મૂલ છે તેવો દોર આપણી ભાષામાં જાગવી ગમવા એ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી આ પ્રયાસ ઈશ્વરદત્ત મત્તનુમાર કર્યો છે તે વાચક સર્ગને સુચિત્ર થશે એમ આશા છે

હાકિમની કવિતાઓના અનુક્રમમાં જુદી જુદી પ્રતોમાં સદજ ફેરફાર છે માટે મારી કરેલી ગુજરાતી કવિતા કથી ફારસી કવિતા ઉપરથી અનુકરણ કરી છે તે ફારસીની આરબની બે લીગેઓ ગુજરાતી લિપિમાં ફૂટનોટમાં આપી છે તેથી ફારસી જાણનારને અનુકૂલ થશે

વાચનારે અમુક અમરના કાવેજ વાચવું એવો આદેશ કરવાની ભાષાતર કર્તાઓની રૂઢિ નથી માટે મૂલ અથ ઉપર તોલ કરી તેને સાઈ યા નગમું કહેવાનો ન્યાય વાચનારને જ સોંપુ છું

જા. ઉ કંધારીયા

બાલનંદિની

[કવિ બાલની કાવ્યકૃતિઓ ઉપર સંપાદકની ટીકા]

‘निकृदायितुमीहे वा शुवर्णायितुमेव वा ।
 शुवर्णायितुमेवेहे निकयो न ह्यलक्रिया ॥’

* * *
 भूषविद्रोहिणी ना ले, के द्विवित् आत्मवयिनी,
 विसरो। रसस्थितप्रभे या सनेदिनी.

બાલનંદિની

(દિપ્તિમા બધે જ શ્લોકનો અંક આપ્યો. માત્ર જરૂર પડે ત્યાં શ્લોકની બે, ચાર કે આઠ પંક્તિઓને અઆદર્શકૃતિનકૃતિ નિર્દેશી છે. II. ત, સાંપડ એટલે 'સૌન્દર્યલહરી'ના પદરમા શ્લોકની ચોથી પંક્તિ, પ્રોષિતા૦૧૬મ એટલે 'પ્રોષિતાપચીસી'ની સોળમી કડીની સાતમી પંક્તિ.)

પૃ ૧ કલાન્તકવિ પ્રેમાર્ણ—તે કવિનું 'કલાન્તકવિ' જ નહિ પણ સમગ્ર કાવ્યસર્જન સમજવાની ચાવી જેવું છે 'હવે આ સંસારે'—કલાંડ૦૩૦૪ ગણિત મનડે—સરખાવે કલાંડ૦૬૬૪ વચનભગ—સરંકલાં ૬૨આ. ત્રિપટપ્રેમજન—જુઓ કલાંડ૦૬૫અપ્રા. 'પ્રેમજનની માથે મોક્ષ-દાયી વાણી' હોઈ તેના રસને અમૃતરસ કહ્યો છે સર્વજને—જેને પ્રેમાર્પણ થયું છે તે 'સર્વજ' છે અને તેથી સમોદનમા 'પૂજ્ય' એવા પદનું અધિકારી છે કઈ છે—કર્મું છે હૈયે—આપણે બને "અંચળ ન જેની"—જે બેની વચ્ચે અંચળ (વસ્ત્ર) પણ અંતગમ્ય—પડદા—રૂપ બની શકતું નહિ તે બે દેહી (આત્માઓ) વચ્ચે ઉદ્ધિ (સમુદ્ર)નું અંતર થઈ પડ્યું છે. સરં 'મનમેહી'ક અને અધીરામૃતી—અને 'જે કે' અધીરામૃતી. જ્યારે—'કેટલે જન્માતરે' સાથે સખ છે ચાલનું—ત્યાં વાક્ય પૂરું થાય છે અને પ્રશ્નાર્થ ઉદ્ધિ લાગે છે. પ્રેમભક્ત—જેને પ્રેમાર્પણ છે તે 'પ્રેમપૂજ્ય' છે, 'સર્વજ' છે માટે પોતાને 'ભક્ત' તરીકે ઓળખાવવાનું પ્રાપ્ત થાય છે સરં શ્રી નાનાલાલ દ. કવિએ પોતા માટે યોજેલું ઉપનામ 'પ્રેમભક્તિ'.

પ્રચ્છન્ન હૃદયોપાલમ. હૃદયને છૂપે ઉપાલબ્ધ (મહેણું)—જેની સાથે સારા શબ્દો મોલી અમોલ એવાં અંગોને કેલિકલોલવડે મોલ (વેચાતા) લીધા, જેના લોચનરૂપ લાલચુ ચિત્તનું અનુપમ પીયૂષ સુપીહિ—સારી પેઠે પીને જીવ્યા, જેના પદ પાનિ—(પાણિ—હાથ)ને હૈયે સુખરૂપ ગણી સહુ દુખ દૂર કર્યા, તેવાની સંગત કીટયા પછી પણ હે હૃદય, તને

ફિટકાર છે કે તારા કાટિ કાટિ ટુકડા ન થઈ ગયા, એમ હિંદી કવિ કેશવદાસે પોતાના કાવ્યશાસ્ત્ર-બોધક 'રસિકપ્રિયા' કાવ્યગ્રંથમાં કરુણાવિરહલક્ષણ આપતાં કહ્યું છે. ઉલ્લી બે લીલી મૂળમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

જિનકે પદ કેશવ પાનિ હિયે મુલ માનિ સરે દુલ દૂર કિયે ।

તિનકો સંગ છૂટતહી ફિટિરે ફટિ કોટિઠ દુલ મયો ન હિયે ॥

('રસિકપ્રિયા'—કૃષ્ણાગ્રિહલક્ષણ શ્લોક ૧૧)

આ ભાવ કવિ કેશવદાસનો લાડીલો લાગે છે. ગ્રંથારંભે પણ એમણે એવો જ ઉદ્ગાર કાઢ્યો છે. એ શ્લોકમાં હૃદયને મહેલું માર્યું છે કે 'એવાની સોખત ટળતાં ફાટીને તારામાં ચીરાડો કેમ ન પડ્યો ?'—

જિનકે મુલકી છુતિ દેલત હી નિલિવાસર કેશવ ઘીઠ ઘડી ।

પુનિ પ્રેમ મહાવનપી ચતિયો તજિ જાન ચલૂ રસના ન રડી ॥

જિનકે પદ પાનિ કરોજ સરોજ હિયે ધરિકે પલ નૈન પડી ।

તિનકે સંગ છૂટત હો પડુરે હિય, તોહિ કહા ન દયર પડી ॥

(રસિકપ્રિયા આરભમાં ૨૪ મો શ્લોક)

એથી હૃદયને ઉપાલબ્ધ આપતી વેળાએ કવિ ચાલતું એ ઉદ્ગારો તરફ ધ્યાન ખેંચાય તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. આ શ્લોક પરત્વે સદ્ગત સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવના શબ્દો ઉતારવાથી કવિ ચાલને સાચા કવિતાભોગીને હાથે પણ કેમ અન્યાય થતો તે મમગ્નશે:—“પ્રગ્જ્ઞ હૃદયોપાલબ્ધ” આરભના પૃથ્થમાં હિન્દીમાં રચેલા સર્વેવામાં કયો છે. બાસાચંકરનું હિન્દી બાપા ઉપર પ્રભુત્વ સાકું જણાય છે; તે સાથેજ સંસ્કૃત શબ્દોનું મર્દન કરવાની સ્વચ્છંદના શુજરાતી ટાળ્યોમાં દેમણે ખેલી છે તે પણ એ હિન્દી બાપાનાં અકપલાનો જ વારસો છે. એ સર્વેવાનું ઉત્તરાર્થ આમ છે:—જિનકે પદ કેશવ વ૦ (મનોમુકુર-૨ પૃ. ૨૨૭). હિન્દી માહિત્યાશાસ્ત્રમાં સુર દાસ, મુન્શી ગાંધી, હકીમ કેશવદાસ એમ, કેટલાકને મતે, રિયતિ છે. પોતે ઉતારેલી પંક્તિનો ત્રીજો શબ્દ ૨૫૮ વેચવ દોવા જનાં પણ

‘કેશવદાસ’ને। પોતાને જોમ મરજો ન આવે એવું આપણા શ્રી નર-
સિંહરાવ જેવા વિદ્વાન કવિતારમિકનું પણ પાડોશની એક ભાષાના
માહિત્યનું જ્ઞાન ! કાંઈની પણ કવિતાને ‘અપહ્નુ’ કરતા કેટલી સાવ-
એતી રાખવી તે આ નમૂનામાથી શીખવા જેવું છે

૧ ગ્લો-કમાયો, મુગ્ધાવસ્થાના મતત સનનના દુર્ગરૂપ જે
કમાણી તે પામ્યો કવી-કવિની કલ્યાણી એવી રસિમ્ને તજ હે કવિ !
એમ મબોધન પણ લખ શકાય, તો કલ્યાણીને ‘ગસિદને’ સાથે જ જાય
૨ પુરે વીશે વર્ષે-સગ્ગ ‘મહાદ્યા પચ્ચીશી-પ્રેા કાકાર (બણકાર-
‘વિરહ’) અન્વય (જે) સતત તવ સગે ગમિ રહ્યો (હતો તે) રતેહિ
કરમગતિથી આજે પુરે વીશે વર્ષે વિખુટો કહેવાયો મને (મનમા)
બેજે બેજે (મહામુશ્કેલીએ) અવર સ્વજનની પ્રિત પ્રેરી-પિખૂટા થયા
પછીના સમયમા પહેલા બે શ્લોક પ્રારબ્ધ છે જેમ છેલ્લા બે
(૯૯-૧૦૦) અતવાચક છે પ્રારબ્ધ શ્લોકોમા રિપયમ્સ્યન પૂરી રીતે
થઈ ચૂક્યું છે તે—નાનીશી જિન્દગીના પૂર્ણ વીસ વરસ જેની સાથે
મતત રતેહસાયુજ્યમા વિતાવ્યા છે તેના વિગ્ધની કથા પોતે ગાય છે,
વિરહદશામા પોતે પશ્ચાત્તાપથી બજે છે કેમકે પોતે જ જૂડાએ જ્યારે
પ્રૌઢ ગ્સ પામવાનો પ્રસન્ન આવ્યો ત્યારે એને તજ છે, જેને તજ
એ કવિના પરમકયાણરૂપ એવી રસિકા છે અને એનો પ્રેમ ‘પુનિત’
છે વગેરે ઉક્તિઓથી—સ્પષ્ટ છે આગળ શ્લોક દ્વયમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે
અને પ્રેમાર્પણ’મા કહ્યું છે તેમ આ કાવ્ય તે ત્રિપટ પ્રેમજ’ વાણીના
અમૃતરસની ત્રિવેણી છે એની ત્રણે ધાગઓ પણ અહીં વગ્તાશે
(૧) પ્રેમિ-પ્રેમિકા સળધની ધારા તે તો ઉપનક દૃષ્ટિએ જોનાર
પણ જોઈ શકશે, (૨) કવિ-કવિતા સળધની ધારા તે ‘કવિસ્વાણીને’
જેવા પ્રયોગથી મમજમા આવે છે પ્રૌઢગ્સથી પણ આગલના
આછકના કવિપણને મુકાળને સજ્જગ્યના અને રસજમાવટની પ્રૌઢિથી
સુક્ત એવી કવિતાથી પોતાનો યોગ થાય એવી અતરંગિયનું સૂચન
થાય છે, અને (૩) માયા-આત્મા (અર્થાત્ જગ્ગાત્મા) સળધની ધારા

તે 'કલ્યાણી' એવા નામિકા માટેના પદથી અને તેના પ્રેમના 'પુનિત' એવા વર્ણનથી વ્યક્ત થાય છે. બીજી અને ત્રીજી ધારામાં 'વીરો વર્ષે' જેવા શબ્દોનું સારસ્ય શું એવા પ્રશ્નના જવાબમાં કહી ચકાવ કે મનુષ્ય સમજણો થાય છે, એનામાં મનુષ્યતાની શક્યતાઓ ધીમેધીમે જામત થવા માટે છે, તે પછી જ કવિ-કવિતાસંબંધ કે માયા-આત્મા સંબંધ જેવા સૂક્ષ્મ સંબંધની ચિદ્વિસ્માનો પ્રસંગ પણ એને માટે ઉપ-સ્થિત થાય છે. એવો પ્રસંગ પૂરાં વીરો વર્ષે તો જીરવ્યો પણ પછી તેમાં કાંઈક અપાય નહીં. 'કહેવાયો' શબ્દ ખાસ લક્ષમાં લેવાનો છે. વિખૂટા થયો નહિ પણ વિખૂટા 'કહેવાયો' એમ કહ્યું છે, કેમકે બાહ્ય જગતની દૃષ્ટિએ પોતે પોતાના પ્રેમતત્ત્વથી દૂર છે, જગતથી પોતે 'વિખૂટા' કહેવાયો; છતાં પોતાનો અંતરાત્મા તો એ વાત કબૂલ કરતો જ નથી—કદી કરવાનો નથી. એને મન તો પોતે વિખૂટા છે જ નહિ; માટે 'કહેવાયો' એવા પ્રયોગથી માત્ર સોકાપવાદનું સૂચન કર્યું છે અને પોતાની પણ જગત જેવી જ પ્રતીતિ છે એ વાતનો ઇન્કાર સૂચવ્યો છે. દૃઢકામાં ખરા પ્રેમીઓ ખરેખર વિખૂટા પડતા નથી, વિખૂટા 'કહેવાય' ત્યારે પણ તેમને સતત નહિ તો અંતિમ સાધુજનની પ્રતીતિ હોય છે...ઉપર પ્રમાણેની ત્રણે ધારાઓને આખી કૃતિમાં અનુસરવા રસજો પ્રયત્ન કરશે જ. 'સેવ આદિની મદદથી કવિએ તે ત્રણે ધારાઓનું બિજા સ્વરૂપ સમજાય એમ કર્યું છે અને પોતે 'અર્થ-મંથાપિત્રી' નામક ટીકામાં એ વાત સવિસ્તર સમજાવવા છરાદો પણ સેગો દો. કવિને તેમ કરવા જે કારણો હતાં તે હવે નથી, કાવ્યની રુચિ સમજ વગેરે પણ કાંઈક આગળ વધેલાં ગણી ચકાવ, એટલે રસિક ઉપર તે દાર્બ હોડી દીધું છે, મિત્રાવ કે કવચિત્ શબ્દાર્થ-અવ-વ-આદિ આપવા જતાં તેના ઇસારો કર્યો છે. ૩ મદિ ચારુતર-ચરોતરની જુમિ. ચરોતરની બ્યુત્પત્તિ ઘાઘાત એવી પદોમાં કરતા, પણ પ્રાં મંજુલાસ મંજુદારે જનાવ્યું છે તેમ તે જગત્તર-માંથી બ્યુત્પત્ત થાય છે. પોખ્યો-પોખ્યો. ખિસવજો-ખિલાવટપૂર્વક.

હિંદી ‘ખિલોના’—રમકડુ—નો આશય પણ હોય શ્રી નરસિંહગન “બાળ-
વયમા રમકડાના ભગથી ચતી નિગરા યૌવનમા સ્ત્રીના કટાક્ષથી
ધાયલ હૃદયની નિરાશાના ખીજરૂપ છે એ કલ્પના સુદ્ધમદર્શિની જણાય
છે” (મનો ૦ ૨ ૪૦ ૨૨૮)—એમ પદ્મની દર્ષ સાથે સખધ યોજી
ખરે જ કાવ્ય ઉપર સુદ્ધમદર્શો વિવેચનનો પ્રકાશ નાખે છે ૪ મનકે—મન
વડે કવિને માનસ કીડા અભિપ્રેત ■ તેનું સૂચન ગિરિવરગુહાપાવક—પર્વત
શુદ્ધામાના અગ્નિ જેવી, જેમાથી ન જટકી શકાય એવી દુઃખદ રિયતિમા.
૫ નવવા—નવા નવા, પેલાની—પૂતળીરૂપી પ્રિયતમા ભાગી જતા—
વિલીન થતા—પેલા પૂતળા (રૂપી પ્રિયતમ)ની નિરાશા તે મારી બાળ-
વયની ભોળી મમકને લીધે મેં મારી પોતાની ગણીને મનમાં
અનુભવી હતી ૬ ઘટ—ઘટનો આટોપ, ઘટા સગં નાનાવાલ—
‘વિકટ તુજ ઘેરા ઘટ યશે’ (‘મણિમય સેથી’) થયવે—થયેલે—
ચરોતરી (તેમજ સુરતી) પ્રયોગ ગ્હી—નો કર્તા વિદ્વા ૭ પ્રાગજી-
સુમા—સુ(માગ)પ્રાગજીમા કવિ—કવિતા સુમધની ધારા અગે
એ હકીકત યાદ કરવાની કે બાલાશકર કાવ્યનો અભ્યાસ કરવા
નહિયાદથી રવિએ અમદાવાદ ૬૦ ૬૦ ૬૦ પાસે આવતા દયપત-
રામના ડેગ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમા હોઈ એ નરકવિનું કવિતા
સાથેનું મિલન ત્યા થતું તે વખતે સોસાયટી ભદ્રકાળીના આગણામા
હોવાથી, ‘પ્રતાપી દેવી’નો ઉલ્લેખ ઘટાવી શકાય એવો છે બ્યભિચારી
ભાવ—કાવ્યઅર્થાનો પારિભાષિક પ્રયોગ છે, જે ન જણવાથી તત્કાલીન
ટીકાકારોએ કવિને તેની કૃતિમા બ્યભિચારનો ઉધાડો ઉલ્લેખ છે એમ
ગણી નરાતાર અન્યાય કર્યો હતો ૮ પ્રિયા કવિતા કે માયા એ ત્રણેનું
કુદરતમા દર્શન પ્રાચી(પૂર્વ)માહી શિરમણિ (સૂર્ય) ધરીને —મરં
કાન્તનું ‘સુભગ મણિસેયે ઝમકતો’ જેતા શશાકનું વર્ણન (દેવયાની).
અધારામા—અધકારમાં પ્રણત(નમણા) લય(એકાકારપણા)ના
એવમા મને ખિજવતી ૯ દાક્ષિણ્ય—આવડત ચપળા—વીજળી.
૧૦ પ્રણન—લગતા નમણા શાલી—વાળા, ંથી શોભતા બહુશઃ

સમાસને અંતે યોજાય છે. નવીનતા-તાજગી અને નમણાપણાવાળા 'અયયયો'એ એ રીતે યોજવું. તારા તારા—આવે ઠેકાણે પદમાં હું હાલની વિદ્યાપીઠ-જોડણી વિરુદ્ધ પણ 'તારા તારા' લખીને સરળતા સાધવાના પક્ષનો છું. નિરમળ—દેહલીદીપથી 'પ્રેમે' તેમજ 'મન'નું વિશેષણ, પણ એક જ વિશેષ્ય લેવું હોય તો તે 'પ્રેમે'. ૧૧ અવળે-ઝીધે, વિપરીત, મુશ્કેલ. ધરી દે'—દેહ તો ત્યારે રાગની ને નસીબ જોઈએ તો કઠિયારાનું, એવી આપણી સ્થિતિ હતી. કઠિયારાની કાઠી જળ્યાં કરે એમ કિસ્મત જળ્યાં કરતું. સરં 'કરમ કાણુ ને કાયા સુવાળી'—કહેવત. ૧૨ દિનાંતે-સાંજે. ગુરુજન વડીલ, એટલે કે વડીલોની ઇચ્છાઓ, મુરદો, આસાઓ. વડીલોની ઇચ્છા હોય કે છોકરા મોટા વધીય અને કે બડો કાઠર અને કે ચાહ સોદાગર થાય, ને બાઈસાહેબ તો કાં પ્રિયતમાનું રટણ કરતા હોય, કાં કવિતાની સમાધિમાં પડ્યા હોય, કાં પરમનરવની ઝંખનામાં. જગતઆપાર-જેમાં ગુરુજનો પોતાને ધકેલવા કરતાં હોય તે બધાં કાર્યો. દલ્સોલ-આનંદ; તરંગો. ૧૩ નૂપુરગ્વ—પ્રિયતરવનો કોઈ ને કોઈ પ્રકારે હૃદયને પ્રતીતિજનક અણસારો મળવો તે. સોતી—જે પ્રેમીઓ સિવાય અન્યને અગણી એવી નકો કરેલી (જગા). અખ-સરિતસાવે ગલિત-અખસાવસરિતે ગલિત, આંસુના પ્રવાહથી ઝાગળી ગયેલી (જગા) ૧૪ પરા બાતી-પરમ પ્રકાશ-જ્ઞાન (મં. મતિ ઉપરથી). માજ રે'તા-પોતે મળવતો અથવા તો કોઈ અલૅાકિક રીતે બંનેને માંધનાર એ સંગીત માજ રહેતું. ૧૫ હર્ગો તારી મગે—મરં કાન્તના 'ઉપદાર'નો આરંભ 'હર્ગો તારી સાથે'. સુખે વા દુઃખે વા—આખા શ્લોક ઉપર, ખાસ કરી, આ ચબ્દો ઉપર મી. ન. ભો. દિ. એ કરેલી ટીકા: " [આ શ્લોક પણ સરલ, વિચાર, વાણી અને અર્થપ્રવાહનો સુન્દર નમુનો છે. 'સુખે વા દુઃખે વા' એ ચબ્દસમૂહ આમ તો રવાનાચિક સ્વચરકુરિત લાગે છે; પરંતુ 'કુસુમમાળા'માં

સુખે વા દુઃખે વા મગવું પ્રિયનું સાચત નહિ;

(પ્રેમીજનનો મંદપ; શ્લો. ૪, ચ. ૨.)

સરસ્વતીની પ્રસાદી મેળવવાની લાલચે સુખલાવમાથી તેની પૂજા કરે છે મારે એવો અભાખરો નથી અને ખરી વાત તો એ છે કે જે એ સરસ્વતીના પણ અધિષ્ઠાન-નિનાસ-સંગી છે તે સ્વયં મારી પ્રિયા થઈને બેઠી છે તો પછી મારે હવે પૂજા કરવી ક્યા ગઈ ? પરંતુ કવિને આતરયમકનો શોખ છે તે જોતાં ‘મુદ્રા’ને ઠેકાણે કાતી’ ઠીક પડત પરંતુ તે હિ જો દિવસા ગતા એના ભૂતમળના મહારણા રૂપ ગણ્યારો પડ સધતા-સાધતા પદાર્યે છટ પડ પુનિત થળ વારી પુણ્ય સ્થળ અને જળ તીર્થ માળા તારા નામની ને મૂર્તિ પણ તારી પપ શાસો શાસે-પ્રત્યેક શાસે શાસોઽજ્વાસે પણ અભિપ્રેત હોય આવા રટણને ‘અજપાજપ’ કહે છે, જે નિદ્રાવસ્થામાં પણ અટકે નહિ ઇશકધુનિ-પ્રેમની ધૂન ન કોઈ-જગમા એવો કોઈ જોતો નથી જે તે (ધૂનને) જરી પણ હણી-મારી-અટકાવી શકે પદ શ્યામલડિ-આખ-ની એ પ્યારી-આખ સુ-તરંગે-સારી લહેગમા પડ અનુભવિ શકે-પ્રથમાવૃત્તિમા અનુભવિશકે’ છપાયુ છે તેમાથી ‘કે’ છટો પાડતા અનુભવિશ કે’ મળે છે આનું છાપભૂલમા પણ સૂચન થશે ગયારો-સરં પર્ગ પટ અચ્ચા અને ઇર્ષમિ આદિયમક છે પદ નિરહાલાપની નિર્ગર્હકતા સમજે છે અને પશ્ચાત્તાપ મે છે વદુ હું-તે નિર્મળા પ્રત્યે અધટિત કર્યા પછી હું શે મુખે (કોઈ) વદુ ? નિરખળા-નિર્મળા (અને નહિ કે નિર + અખળા) અમળા સ્ત્રી ભાગ્યે-સદ્ભાગ્યવશાત્ ૬૦ વન અતે-વનને છેડે અર્થાત્ દૂર દૂરના અગમ્ય સ્થળો વટાવીને, વન થી કદાચ યોગી તપસ્વી થઈને’ એવું સૂચન પણ હોય. મન આતૂર-આતુર મનથી જગત કારાગૃહ-સગં કરઅ ૬૧ કુનયુવતિઓ-સારા ઘરની છે છતાં કોઈક કટાક્ષમા ‘કુન’ શબ્દમા સ કાવ્યમાહિત્યના પડધા રપદ છે સરં લગ્ગાન્વિત સવિનય હૃદય ક્ષણેન પર્યાકુલ કુલ્લદેહડિપિ જ્વત વધૂનામ્ ॥ ઋતુસહારે ૬-૨૧ ॥ ઉપરાત સભારો-ન જોવાનું જોઈ જતા થઈને રસિકજનનો કિં કુલધર્મ અપ એ ઉપાનલ મગં ‘સૌન્દર્ય’ટઅચા કુચે-જેનું અગ્ર (આગળનો ભાગ)

શિશિની શીતળતાથી કપિત છે એવા કુચ (સ્તન) વડે મારી ધીરજ દરે
 છે. સ્મૃતી-આપણા સહવાસ દરમ્યાન કુચકપન પ્રસંગે તારા જે વકો-
 કિના વચન નીકળતાં ને સામા તારી પ્રીતિ પ્રત્યે મારા ટેકીલા
 જવાળો થતા તેની આ કુલ્યુવતીઓની લીલા યાદ કરાવે છે આ
 'સ્મૃતિ'માં પ્રેમિકોના સહચારનાં કાઈ કાઈ સાચા નાટકની દ્રશ્યતા
 કાઢી રહે છે ફર ધારે-તાકીને જુએ, ચોરીથી જુએ (અમે નાન-
 પણુમા નિશાળમા એક વિદ્યાર્થી બીજાની રસેટમા ચોરીથી જુએ,
 'કાપી કરે' તેને 'ધારે' કહેતા) નમસ્ત નમસ્ત-પવન વિરાટ સર
 ૨૬૪ ઉપરનું ટિપ્પણ વસન-વસ્ત્ર મકાચી-સકાચીને, સકાચીને ફડ
 હું પ્રેમટકીસો છુ કે કેમ, પ્રેમવિષયમાંની આસક્તિ ઊઠાવીને બીજા
 વિષયો અને આકર્ષો શકે એમ છે કે કેમ, તેની ગણે કસોટી ન થતી
 હોય એમ જોઈ ૬૪ મારી પ્રેમ-ટેક શી રીને બધાર્ધ ૬૫ મારે
 તન-શરીરે લપટાઈ તેના અભિમાનમાંથી એ ટેક બધાવા પામી
 નિશા-૧ રાત્રિ, ૨ નરો રાત્રિ ભેતાં તે પ્રીતિનિશા હોઈ આ નિશા
 સર્વ મૂલનામ્ એ ગીતાવાક્યનું સ્મરણ કરવું, એ રાત્રિ તે જ પોતાને
 મન દિવસ-પ્રકાશ-હોતો, અને તેથી જગતઅવદારોની મતન શિશિ-
 ન્નત્વ પોતાને સ્પર્શ સરખો કરી શકતી નહિ, એની શીતળતા-કડી
 કપાઈ વહી જતી, કેમકે પોતાને તો પરમ પ્રેમમયીની હાથ મળ્યા કરતી
 હતી સર ૬૫ બિલાસિનીમિ પરિવીટિનોરસ સ્વપ્નિત કીત પરિમૂલ ઘમ્મિ ॥
 શ્રમુદ્ધાર ૬-૯ । ૬૫ કેવાતા-કહેવાતા, (so-called), ખરેખરા
 નહિ મધુપાને-મધુ(મદિરા)ના પાનમા રતિ-પ્રેમ મુગ નિરામુ
 દશઃ રાઢ કમિમિ દિવ્ય તિવન્તિ મય મદનીયમુત્તમ્ ॥ ૬-૧૦ ।
 બારે કાળે-ચારે માસે, સનત. મદિ-મદવાળો, પીધેલો વગે-પ્રથમા-
 વૃત્તિમાં પણ 'વગે' પાઠ છે અને શુદ્ધિપત્રમાં સુપાર્ણ નથી, તેથી
 'વત્ને' પાઠની ગમાવના પણ મૂકનાં સંકેત રહે છે સો યદ કરે તો
 ધન્વાસન મલે એમ વાર્તા છે, પણ આ તો કરોડ વગે કરે તોપણ
 જોમાં બ્રાહ્મણો જેનું પાન કરતા તે સોમગ્રસથી પણ અધિક એવા

આ મારા મધુનો એક કણ (બિંદુ) પણ ન મળે. ૬૬ અજનમા સાહસ-અજનમનું સાહસ (?) આ જનમમાં લાંબી આશા ન હોઈ યતિઓ અજનમ-જનમ ન થાય તે માટે-સાહસ (આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થ) કરે છે તે. પ્રેમવિષ-તે કારણે જ પોતાને શિવનો હિસાબ નથી. ૬૭ અનવય:-જે ઠામે મેં સદા સખળ ગૂઢ આશા મન મહીં રાખી'તી (તે ઠામે) ઉલટે નસીએ (નસીયને કારણે) મેં નિરાશા અનુભવી. નરમદા-પુણ્ય નરમદા નિકટે; નર્મદાના પુણ્ય નિકટ(ત.માં નિકટ નામ પણ છે, 'સામીધ'ના અર્થમાં) માં. કલિત-ભરાયેલું, ધારણ કરાયેલું. ૬૮ 'તોયે' ઉપર ભાર છે. હું કવિ હોઈ રાખ તો છું જ અથવા કવિઓમાં રાજપદ ભોગવું છું, તેમ છતાં જગતમાં પણ મને રમૂલ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હતી. મણિ તરંગો-મણિના તેજના તરંગો, અથવા મણિ પડવામાં તરંગાકારનો આભાસ. આ શ્લોકમાં 'મણિ' શબ્દમાં શ્લેષછાયાથી કવિપત્નીનો ઉલ્લેખ પણ જોઈ શકાય, તો તરંગો=મનના મનોરથો. ૬૭માં 'નરમદા'માં પણ કવિના બાણેજ અને કવિ પાસે જ બાળપણમાં ઊછરેલા સદ્ગત સાક્ષર શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો ઉલ્લેખ પણ જોઈ શકાય, જે કે બીજા તરફ કવિ ભરૂચમાં નોકરી રહેલા એટલે નર્મદા નદીને કિનારે જિંદગી ગુજરવાના મનસૂબા કર્યા હોય તો તે સહજ છે. ટૂંક પમારની નોકરીમાં પત્નીને ભરૂચ ન બોલાવી શક્યા હોય એવી સંસારની એકાદ સામાન્ય ઘટનાનો આમા ઇસારો હોય, તો પણ એમા કઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. ૬૯ જિવિષ્ય સુખોને મેં નક્કી કર્યા એ મારી મૂખાઈ, પણ મારી ઇચ્છા તો એનું અહીં માત્ર સૂચન કરવાની છે જેથી આગળ ઉપર કહી જે મારું ઊંઘતું નસીય જાગી જાય તો ફરીથી એ સુખચિત્રોને અવલોકવાથી એની ઊંઘતા નસીયની આન્તિ-બ્રમણ રહેશે-અટકી જાય-શૂન્ય જાય. ૭૦ નિર્ભયિ-બાકા(અગ્રજી), વગર. મહીમંડલ-ભૂમિમંડળ, પૃથ્વી. સહ-સાથે. શમ-શામ, દામ, બેદ, દંડમાંથી પહેલો પ્રકાર; શાન્તિ. વિભૂતીનો-અનવયઃ નૃપતિની વિભૂતિ તો મારે

દિશાએ કંઈ નથી. જુઓ. ૧૧૨. ૭૨ કુસુમચયને-પુષ્પોની પથા-
રીમાં. સુશુભિમાં-નિદ્રામાં, સૂતી વખતે. શીવાચયનથી-ચિલા
(પથ્થર)ની પથારીથી. પરમાન્દલદરી-પરમ આનેદની લદરી. થી
ચક્રચાર્યનું ગણાતું આનંદલદરી રતોત્ર પણ કર્તાના મનમાં આ શબ્દો
લખનાં સૂચનરૂપે રજૂ થવા હાજર ખરું. ૭૨ જનમપ્રભૂતીથી-જન્મથી
આરંભીતે. મુજને આશ્રય ધર્યા-મારે આશરે મુકાયેલાં. ૭૩ આ પ્રભ
કાર્ષ કાળે પ્રખળની (જોરની) ઉલટિ (અવળી-ખળવામાં) થઈ જાવે.
મરં 'એણે જોરની મુકી લગાવીને કે પેલો જાધો વળી ગયો,' જેવામાં
'જોરની' પ્રયોગ. એમ ન લેવું હોય તો 'પ્રખળ'ને દિશાવિશેષથી
ગણવું અને 'પ્રખળ રીતે ઉલટી થઈ જાવે-(તે)ની' એમ અન્વય
કરવો. ૭૪ ગરદન નહીં-જિંથી આંખ કરે જ નહિ. ૭૫ પ્રેમીના રાત્ર્યમાં
કથક તે તો રતિકલહજ દરો. મરંબાણુ: રતેષુ વેશમ્ભા. સુમને-મારા
મનથી, શુદ્ધ ચિત્તે અંગ્રેજીમાં 'mind a fair mind'. વચન-તાગ
મતને અનુકૂલ વર્તેલ એવું વચન, તે હે મદારેવી ! હું પાળી શકું
એવી વેળા આવશે ૧૭૬ રખવાળાની જાળતમાં મદમજથી રક્ષાયેલો
રહીશ. દલે-કર્તા 'મદમજ' અખ્યાહાર. રહેશે સનોષે-જે ચિત્ત
જગતના અપવાદથી જોરે (જોરપૂર્વક, અથવા-જો, રે !) બળતું છે
તે અમિત (અમાપ) પિયુષે (પીધુષ-અમૃતથી) ચાત (બની) સંતોષે
રહેશે ૭૭ ખરી વાત તો એ છે કે તારા પ્રેમીને જગતનો અપવાદ
અડે જ શી રીતે ! મરં ધીમન્ શશ્વચર્યં ૧ (૫૦ ૨૧૬).
પણે મારે-મારુ પણ (મતિમાં) છે તે પ્રમાણે તેના (કનકનારના)
રુધિરે હું તન (ગરી) ઘાનિ કરીશ. ૭૮ પછી પીડા શી
ઉ-સરં દરિપ્રેમં ૨૧-૧૫ અ: 'પછી પીડા તને કાંઈ !' જિંઝા આઝા-
નિચાર 'આઝાઅવજા' બોલાય છે, પણ કાઝ પઢાયે એ ફટિ હોવા
જતાં કેવી મુદર ચન્દનેડી મળી ! જિંઝા-મદનતાવાળા કે ઉચ્ચતા-
વાળા (vertical), આઝ અસપાસ ચોરેનાં શેરજીને આપી લેના
(horizontal). ચન્દનેડીની તાળગીથી અને દીપંસ્વરોના સરખે

આંતરે 'ડા'થી થના વિલાગોથી સગળ ચિત્રની રચના પણ થાય છે. 'પછી'ની પ્રત્યેક પંક્તિના આરંભે પુનરુક્તિ એ બળમાં વધારો કરે છે. આ પુનરુક્તિમાંથી એક જાતની લાપરવાહી 'Sense of abandon' પણ સ્ફુરે રહે છે. લય- 'ચિત્ત ઠરશે' તેથી જે એકધ્યાન-વૃત્તિ સધારો તે; એકરસ થવું તે, પ્રિયતત્ત્વમાં બળી જવું તે. (આ અર્થે પાછળની પંક્તિમાં 'તારી સાથે' કહ્યું છે તેની સાથે મેળમાં છે.) હૃદ મહારે દુષ્કર્મે-સરં 'અધટિત કર્યે' પદ્યા, 'હોગો દેઇ દુષ્ટે' ૪૬૪, 'પાપી મુજ સમો' ૪૮૪, તજી યુવા મધ્યે...૩૮ ૩૮ જૂંડારે ! ૩૮ તને' ૧૪૪, 'મુજ વચનના ભગ' ૬૨૫, વં. કાકવાર કર્મગતિને આગળ ધરી પોતાના દુષ્કર્મને ગોણુ પણ કર્યું છે: 'કરમગતિથી' રચ, 'હહા ! દૈવે પ્રેર્યો...' ૪૪, 'દૈવ ઉલટું' ૬૦૫, 'નસિય ઉધતુ' ૬૬૪, વં. દિવસ થકિ જે-જે દિવસથી. સગુણ-મણિમાલા-ગુણ(દારી,સૂત્ર)વાળી મણિની માલા; શ્લેષછાયાથી-ગુણોવાળી મણિ (પ્રિયતમા) રૂપી માલા. ૮૦ વક્ષ-નિષ્ઠા ૮૧ ગમન-યાત્રાવિષયમાં-યાત્રાગમનના વિષયમાં, તીર્થક્ષેત્રોમાં. વિદ્યાનરણમાં-આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના વેરાનમાં. જૂઃ, જુવઃ, સ્વ, મહઃ, જનઃ, તપઃ, સત્ય-વગેરે ગાયત્રી મંત્રના આરંભમાં જેની મણુના કરેલી છે તે, જુદાજુદા લોકનાં નામ છે; જેમકે, જૂલોક, સત્યલોક, વં. ભર્ગ-તેજ. 'ભર્ગ' શબ્દ પણ ગાયત્રી મંત્રમાંથી સરકારરૂપે અહીં દાખલ થયો લાગે છે. હંજનિત-હંજયોગથી જનિત (થયેલી). સિદ્ધિ તણી મહો-સિદ્ધિની મહો, સિદ્ધિમાં. ૮૧અઆષ્ટમાં આરંભે અને પ્રથમ યતિ પછી, ૮૨ અઆષ્ટમાં આરંભે, અને ૮૨આમાં પ્રથમ યતિ પછી ત્રણવાર, 'નથી'નું પુનરાવર્તન કથનને સારું એવું જોમ આપે છે. પુનરાવર્તન એ કવિનો માનીતો શૈલીપ્રકાર છે. સરં 'નહિ નહિ નહો' ૭૭ ૪, 'નચિ નચિ જ' ૬૩૫, 'નહિ નહિ મઝા' ૫૮૫, 'હસિ હસિ અને' ૫૦૫, 'નચિ અવર' ૪૮૪૪, 'ખરી પ્રીતી' ૪૪અઆ, 'નચિ નચિ નથી' ૬૪. આરંભમાં પંક્તિઓની શરૂઆતમાં

સંબંધી ગણુશે. આમ તથા જાતના વાયકોને તથા જુદીજુદી કાવ્ય-
ધારાઓ વરતાશે. પણ ખરું શું છે તે તો હું જ મારે મન સમજું
છું. કોઈ પૂછશે કે: 'ખરું શું છે તે' શું ? કાવ્યની પરિભાષામાં
જવાબ આપીએ તો 'શ્વનિ'ને અથવા જેને ધ્વનિસ્વાદસહોદર કહી
છે તે કાવ્ય'રસ'ને, આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ઉલ્ટે 'અવર્ણ' ગણાવ્યો
છે, જેમ બોછ બાળુ તત્ત્વવિદોએ ધ્વનિની પણ નેતિ-નેતિ એ રીતે
જ ઓળખાણ આપી છે. અર્થાત્ એ 'ખરું-શું-છે-તે' તત્ત્વ અવર્ણ
છે એમ સૂચવવામાં કવિએ ખરે જ વિવેકદષ્ટિ બતાવી છે. તેમ
છતાં એ અવર્ણ વસ્તુ અનુભવમય છે એ તો એણે ઠાકી બળ-
વીને કહ્યું છે. 'મન મારે સમજું છું' કહી સમજ- 'સજ'—નું કવિએ
મહત્ત્વ કર્યું છે. એ પદાર્થની સજ-અનુભવ-તે કાને મળે તેનો ખ્યાલ
પણ પછીના શ્લોકમાં આપ્યો છે...એક વાતનું અહો સૂચન કરવાનું
કે ત્રિવેણીની તથા ધારાઓમાંથી જુદી જુદી એકેકનો અનુભવ કરવો
અને તથા મળીને જે રસાવશ્ય થયું હોય તે નવીન ત્રિવેણી પ્રવાહનો
અનુભવ કરવો એ બેમાં ફેર ખરો કે નહિ ? ખરું-શું-છે-તે તત્ત્વનો
કાંઈક અણસારો મેળવવા એ મારે વિચાર કરવા જેવો છે.
૯૬ આવી કૃતિઓનો મર્મ પકડનાર મરમીનું વર્ણન કરે છે:—જેની
સુમતિની રતિ નિરંતર (વચ્ચે આંતરો પડ્યા વગર) કવિતામાં રહે,
વળી (જે) જાતના જુદાજુદા રંગ ફરી (૧ રખડીને, ૨ પુનઃપુનઃ)
નિરખે, વળી જેને ચિર મુજ જેવી બારે વિષય પડે અને (જે)
પ્રેમે:દાઝવો રહે તે જન માત્ર મરમ મમઝે. ૯૭ મિત્ર જેવા મિત્ર
(ક્યો મિત્ર તે સમજાવું નથી) અરિ-દુસ્મન-ની ગરજ સારી તે
સમયમાં રમજીની રહીને તું પ્રીતિની ટેક ધારણ કરો મને વગગી
રહી. છપાં-જીગા તો દુ:ખ દૂર કરે તો પણ તે વાત પ્રકાશમાં
લાગ્યા વગર ન રહી શકે. ૯૮ કૃત્તની મિત્ર-દુઃખ આમાં જેનો ઉદ્દેશ
છે તે જ. જાતાવા-અંતેને ઉમિત જાણો જાતાંવા દેખાડવા-રાગવા
પાણિ (હાલ-વાર્તાવાનો) જાણો-જાણો નથી ને ને

મિત્રને શિક્ષા મળજો અને તને તારા પ્રેમીએ તારે માટે એના હૃદયમાં સાચવી રાખેલી આશિષ ફળજો. આ અને આગલા શ્લોકમાં કવિના ઐહિક જીવનની કોઈકે કપરી ઘટનાનો ઉલ્લેખ હોવા પૂરી સંભાવના છે, પણ તે પર આજ આટલે વરસે પ્રકાશ પાડે એવાં સાધનોની આશા રાખવી તે પણ વ્યર્થ. આપણે માટે એટલું જાણવું બસ છે કે ૬૬૪માં ‘ભારે વિપત’ કહી છે તેનું જ આ શ્લોકોમાં સૂચન છે. આવી કોઈ ગહન હૃદયબંધા વગર જ, એકદમ સીધેસીધા, પ્રેમીએ પ્રેમતત્ત્વની પરખ પામી શકતા નથી, એટલું આપણને સમજાય તોપણ ઘણું. ૯૯ ગ્રહ-શશિને ઉપગ્રહ કહેવો જોઈએ. પ્રથમાવૃત્તિમાં આ પાઠ છે એટલે ‘ગૃહ’ની સંભાવના રજુ કરતાં કાંઈક સંકાય રહે છે. અ-વયઃ—અતૂરે (અરોતરની) ભુમીમહી શશિ ગ્રહ સામે આવી જાયો’, અથવા મારા પાડાંતર મુજબ... ‘ગૃહ (ધર) સામે આવી શશિ જાયો.’ હું ‘ગૃહ’-ધર-એ અર્થનો પક્ષપાતી છું. કવિ આવાં તદ્દભવરૂપ ઘણીવાર આપે છે. સૌંદર્યામાં ‘ગૃહે’નું જ પ્રથમાવૃત્તિમાં ‘ગ્રહે’ છાંયું છે. ‘પૃથ્વી’નું ‘પ્રથવિ’-‘થયે ચાતુર્માસ’ ૧આ. ‘પૃથક’નું ‘પ્રથક’-સૌંદર્ય. વળી જુઓ ‘મદિરાગ્રહ’(૫૦૨૮૫). તે રાત (‘શરવરી’) ચૈત્રની પૂર્ણિમાની હતી. શુભિ-સ્વચ્છ, પવિત્ર. વિરહની વ્યથાના આલાપમાં આખી રાત વ્યતીત થઈ. ગલિત મનડે-પીગળેલા ચિત્તથી. “ગલિત મનડે સ્વસ્થ જ થઈ” એ શબ્દો ખાસ નોંધપાત્ર છે. જેમ ખાલ જગતના અનુભવોમાં, સંમારના ગ્રવાહ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાનો અને તે જ વખતે કયાંક કાંકા હિપર જિજ્ઞા રહી-તાટસ્થ સાધી-તેને સાતત્યમાં જોવાનો કવિનો ધર્મ છે, તેમ પોતાના આંતર અનુભવોની બાજતમાં પણ. કવિનું ચિત્ત પ્રેમતત્ત્વના ગાઢ સ્પર્શથી પીગળી જવું જોઈએ એટલું જ બસ નથી, સાથેસાથે એ આત્મતત્ત્વ પણ હોવું જોઈએ એટલે કે પોતાના નિઃસંત બહાર ખસી જવું ન જોઈએ, અર્થાત્ ચિત્ત એકીવખતે પ્રેમવિગલિત તેમજ સ્વ-સ્થ હોવું જોઈએ. આ બે વસ્તુ સામસામી કામ કરતી હોય એકીસાથે બનવી

‘પૂરો’ શબ્દ તથા પાછળથી અનેકવાર એ રીતે ‘કવચિત્’ શબ્દ અને એવા બોજ પ્રયોગો -સંકેતો તરત ધ્યાન ખેંચશે ૧૪ ઉપર શ્રી નરસિંહગવની નોંધ ‘ “નથી” શબ્દની ત્રણવાર પુનરાવૃત્તિ (ત્રીજા અગ્રણ્ય) પોતાના વક્તવ્યને જોર આપવાનું કાર્ય સુદૃઢતાથી કરે છે, તે ન્હાની વાત પણ આ કવિની મચોટ શૈલીનું સ્વરૂપ સમજાવવાને નોંધરા લાયક છે ’ મનો-૨, પૃ ૨૨૮ ૮૩ તારા રનેલી નિર્ધન હોઈને ઈંદ્ર જેવા બને ૩ અને તારા પ્રેમના મદમા અંધ બનેલા સ્વર્ગવનમા વસી શકે છે. ૮૩અ-મૃ-૦ સૌ-૦૨૪, મૌ-૦૬૨અ પ્રભૂતિ-૦ આદિ, વગેરે ૮૪ શુચિ મરિતથી પ્રાગણ્ય વદી-પવિત્ર નદીના પ્રવાહની શ્રી-શોભા આગણે આવીને રેલાઈ ઘેર એકા ગંગા’, ‘કથરો-ટમા ગંગ’ એ લોકોક્તિની મતલમ છે ઉદ્ધિ પરમાનન્દ-પરમ આનન્દનો સાગર. ૮૫ અવકલટ-વાળની લટ અજમ-એટલા માટે કે આડે (બ્યવહારુ જગતથી આડે-ઊંધે) પથે જવાથી મોટા મળે છે માટે તે એ ‘કિમિયો’ ૮૬અ-હે કૃપાદીલા ! (કૃપાપરાવણ !) તારા અરણ્ય તે સુરભી-કામદુધા જેવાં મનવાંછિત અર્થ આપનારા છે ૮૭અ કદી પ્રાણી ઉમળકાપૂર્વક તારો દૈવી અનુભવ લહે તો...અગમગત-૦ જેની ગતિ અગમ છે તેવી એ તવ કટાક્ષથી ક્ષણ જગેકદી જ્યોતિ અંધજનની જ્યોતિને ઉપાડે છે સર-૦ સૌ-૧૨અ અવયવક્રિયા-જુદાજુદા અંગોની ક્રિયા અતીન્દ્રિય અનુભવ મળતા આ ઇન્દ્રિયોની પ્રેમસાધને ગગન પણ ન રહે ૮૮ તારી પદ્મજનો સુરમો આજ-વાથી દહિના વિકારો યમે છે અગ્રણ્યી દોહદ-૦-અગોષ્ટ વૃદ્ધને કૃષ્ણ આવર્તા ન દોષ તો ઓના પાદપ્રદારના વિધિથી આવે છે એવો દવિસમય છે (પાદપાતાલપોષઃ...) પ્રેમીરૂપી અરોષ્ટ વૃદ્ધને અમરતારૂપી કૃષ્ણપ્રાપ્તિ થતી ન દોષ તો તે મેગરવા તેઓ તારા અરણ્યપ્રદારની અપેક્ષા સેવે છે ૮૯ તાગ ગોષ્ટી (શીકમા) રહે (તે) વિરદિનનને શીક ન નહે અધ્યા-સ્પર્શા ‘અધ્યોને અધ્યો રહે છે’ એ લોકોક્તિ યાદ કરતાં આ ‘અધ્યા’ શબ્દનો પૂરા ‘અગ્રણ્ય’ અર્થ

સમજશે ૯૦ ફરકવો-ફરકવો. સતત શિલવાળી-જેની પ્રીતમા હું ફસેલો છું તે પોતે સદા શુદ્ધ ચાગ્રિયની છે એટલે મને-એના પ્રેમીને પણ એની શુદ્ધિને લીધે કસો ડાઘ અડવાનો નથી મને ડાઘ લાગે તે એને લાગ્યા ખરોખર અને એ તો સદાશુદ્ધ છે, તેથી હું પણ-એવી તર્કસરણી છે ૯૧ કળ્યુમા કાનમા મુરખ-સર૦ સૌ૦ ૩અ, સૌ૦૧૨અ વિલાસો-તવ યુનિત કીર્તિના વિલાસો, જેને મુખ વસે (તે) તારા-કવિ-ને શુ ફળ મળી શકે (મળશે એ) કોણ કથશે ? ૯૨ એની તારા કવિની વાત તો ઠીક, પણ હું જે વળી વધારામા તારો પ્રિયતમ થયો તે તો શુ શુ ચહું ?-એટલું જ કે તારી પ્રત્યે મારુ જે વચન હતું તે જેનો મેં ભગ કર્યો છે તેની ક્ષમા ચાહું છું હૃદયગત-હૃદયમા જે છે તે, અનુભવ ૯૩ ક્ષણિક-ક્ષણિક વપુ(શરીર)ના અથવા વપુના ક્ષણિક બધ વિખરે-લય પામે પુર-ભરેલો રહે આશા-એટલીજ આશા એ વખતે રહે કે હું ખથી ભગપૂર સસાર છોડી મારુ ચૈતન્ય તારા સ્વરૂપમા વિચરે ૯૪ મને-મનથી મનસા, કર્મના વાદા। સસ્કૃત પ્રાર્થનાઓનો પડથો સર૦ નાના-લાલ-‘અષ્ટક’ ચતુ જે કાયાથી વ૦ દ્વિપિત અણુગણવા થકી હશે-તે કાષ્ટકે દ્વિપિત હશે (સર્વથા દોષમુક્ત હશે એમ તો કહી શકતો નથી) તો એટલું કહું કે તે જણી ખૂઝીને નહિ હોય પણ અન્નપચે જ હશે અને તું પણ ખરા દિલના પ્રેમીના વર્તનમા દોષ નહિ જ અહે. વચનમહિ-વચન’ શબ્દ એકલો વાપર્યો છે, પણ મન, ક્રિયા અને વાણી એ ત્રણે વ્યાપારો એથી ઉદ્દિષ્ટ છે પોતે અત્યારે વાણીનો વ્યાપાર આદરી બેઠેલ છે, એટલે વચનને પ્રાધાન્ય આપવામા સારસ્ય પણ છે ઉપરાત આખા વાણીવ્યાપાર-કાવ્યોદ્ગાર-મા કાષ્ટ દોષ હોય તો તે અહણુ ન કરવા વિનતિ પણ છે. ૯૫ હવે જગત પોતાના કાવ્યોદ્ગારને કેવા પ્રકારે સ્વીકારશે તેની વાત કરે છે. શૃંગારી હશે તે આ કાવ્યને યુવકયુવતી સખધી ગણશે, કવિતા-વિલાસીઓ કવિ-કવિતા સખધી અને વૈરાગીઓ-મોક્ષાર્થી તે મોક્ષખ

સમધી ગણશે આમ તણ જાતના વાયકોને તણ જુદીજુદી કાવ્ય-
 ધારાઓ વગ્તાશે. પણ ખરું શું છે તે તો હું જ મારે મન સમજી
 છું. કોઈ પૂછશે કે 'ખરું શું છે તે' શું ? કાવ્યની પશ્ચિમી પાયામાં
 જવાબ આપીએ તો 'ધ્વનિ'ને અથવા જેને સ્વસ્વાદમહોદય કહી
 છે તે કાવ્ય-રમ'ને, આપણા પૂર્વાચાર્યોએ છેવટે 'અવર્ણ્ય' ગણાવ્યો
 છે, જેમ બોલ્યા બાજુ તત્ત્વવિદ્યાએ સ્વસ્વાદની પણ નેતિ-નેતિ એ રીતે
 જ ઝોળખાણ આપી છે અર્થાત્ એ 'ખરું-શું-છે-તે' તત્ત્વ અવર્ણ્ય
 છે એમ સૂચવવામાં કવિએ ખરે જ વિવેકદષ્ટિ બતાવી છે તેમ
 છતાં એ અવર્ણ્ય વસ્તુ અનુભવગમ્ય છે એ તો એણે ઠોકરી બળ-
 વીને કહ્યું છે, 'મન મારે મમજી છું' કહી સમજ-સજ-નું કવિએ
 મહત્ત્વ કર્યું છે એ પદાર્થનો સજ-અનુભવ-તે કાને મળે તેનો ખ્યાલ
 પણ પછીના શ્લોકમાં આપ્યો છે...એક વાતનું અહીં સૂચન કરવાનું
 કે ત્રિવેણીની તણ ધારાઓમાંથી જુદી જુદી એકેકનો અનુભવ કરવો
 અને તણ મળીને જે રમાયણ થયું હોય તે નવીન ત્રિવેણી પ્રવાહનો
 અનુભવ કરવો એ એમાં ફેર ખરો કે નહિ ? ખરું-શું-છે-તે તત્ત્વનો
 કાંઈક અણમારો મેળવવા એ માગે વિચાર કરવા જેવો છે
 હૈં આવી કૃતિઓનો મર્મ પકડનાર મરમીનું વર્ણન કરે છે:-જેની
 સુમતિની રતિ નિર્ગતર (વચ્ચે આતરો પડ્યા વગર) કવિતામાં ગ્હે,
 વળા (જે) જગતના જુદાજુદા રંગ ફરી (૧ રખડીને, ૨ પુન પુન)
 નિરખે, વળા જેને શિર મુજ જેવી બારે વિપન પડે અને (જે)
 એમે દાઝ્યો ગ્હે તે જન માત્ર મરમ મમજે હૃદ મિત્ર જેવા મિત્રે
 (ક્યો મિત્ર તે સમજતું નથી) અગિ-દુશ્મન-ની મરજ સારી તે
 મમજમાં રંગનીની ગ્દોને તું પ્રીતિની ટેક ધારણ કરો મને વળમી
 રહી છપા-ચીત્ત તો દુખ દૂર કરે તો પણ તે વાત પ્રમાણમાં
 લાગ્યા વગર ન રહી સહે હૃદ પ્રીતિ મિત્ર-દુષ્ટ અર્થાત્ જેનો ઉત્તેજ
 છે તે જ જનાવા-જનેને ઉચિત જણશે જના'વા કેખાડવા-વાગવા
 પાણિ (દાદા-આપડેવગણો) પગલે-આજ, વમલે, અર્થાત્ પેલા

મિત્રને શિક્ષા મળજો અને તને તારા પ્રેમીએ તારે માટે એના હૃદયમાં સાચવી રાખેલી આશિષ ફળજો. આ અને આગલા શ્લોકમાં કવિના ઐહિક જીવનની કાંઈક કપરી ઘટનાનો ઉલ્લેખ હોવા પૂરી સંભાવના છે, પણ તે પર આજ આટલે વરસે પ્રકાશ પાડે એવાં સાધનોની આશા રાખવી તે પણ વ્યર્થ. આપણે માટે એટલું જાણવું બસ છે કે હૃદયમાં ‘ભારે વિપત’ કહી છે તેનું જ આ શ્લોકમાં સૂચન છે. આવી કાંઈ ગહન હૃદયવ્યથા વગર જ, એકદમ સીધેસીધા, પ્રેમીએ પ્રેમતત્ત્વની પરખ પામી શકતા નથી, એટલું આપણને સમજાય તોપણ ધણું. દ્વંદ્વ ગ્રહ-રાશિને ઉપગ્રહ કહેવો જોઈએ. પ્રથમાવૃત્તિમાં આ પાઠ છે એટલે ‘ગૃહ’ની સંભાવના રજુ કરતાં કાંઈક સંકેત રહે છે. અ-વય-—અતૂરે (ચરોતરની) જુમીમહી શશિ ગ્રહ સામે આવી ઉગ્યો’, અથવા મારા પાઠાંતર મુજબ... ‘ગૃહ (ધર) સામે આવી શશિ જિગ્યો.’ હું ‘ગૃહ’-ધર-એ અર્થનો પક્ષપાતી છું. કવિ આવાં તદ્દભવરૂપ ધણીવાર આપે છે. સૌંદર્યામાં ‘ગૃહે’નું જ પ્રથમાવૃત્તિમાં ‘ગ્રહે’ જાણ્યું છે. ‘પૃથ્વી’નું ‘પ્રથવિ’-‘થયે ચાતુર્માસ’ ૧આ. ‘પૃથક’નું ‘પ્રથક’-સૌંદર્ય. વળી જુઓ ‘મંદિરાગ્રહ’(૫૦૨૮૫). તે રાત (‘શરવરી’) ચૈત્રની પૂર્ણિમાની હતી. શુચિ-સ્વચ્છ, પવિત્ર. વિરહની વ્યથાના આલાપમાં આખી રાત વ્યતીત થઈ. ગલિત મનડે-પીગળેલા ચિત્તથી. “ગલિત મનડે સ્વસ્થ જ થઈ” એ શબ્દો ખાસ નોંધપાત્ર છે. જેમ ખાલ જમતના અનુભવોમાં, મંસારના પ્રવાહ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાનો અને તે જ વખતે ક્યાંક કાંઠા ઉપર ઊભા રહી-તાદસ્થ સાધી-તેને સાતત્યમાં જોવાનો કવિનો ધર્મ છે, તેમ પોતાના આંતર અનુભવોની ખાખતમાં પણ. કવિનું ચિત્ત પ્રેમતત્ત્વના ગાઢ સ્પર્શથી પીગળી જવું જોઈએ એટલું જ બસ નથી, સાથેસાથે એ આત્મતત્ત્વ પણ હોવું જોઈએ એટલે કે પોતાના નિઃસ્રવ બહાર ખસી જવું ન જોઈએ, અર્થાત્ ચિત્ત એકીવખતે પ્રેમવિગલિત તેમજ સ્વ-સ્થ હોવું જોઈએ. આ જે વસ્તુ સામસામી કામ કરતી હોય એકીસાથે બનવી

અલંકારો લક્ષ્મીધરા ટીકાને અનુસરી નિર્દેશ્યા છે, અને તે તે અલંકારનાં લક્ષણ આપી તે કેવી રીતે પ્રયુક્ત થયો છે તેનું નિરૂપણ અત્યંત રોકાણ માગી લે એ લાયકી સામાન્યતઃ જનું કાર્ય છે. તંત્રમાર્ગની કેવળ અનિવાર્ય એવી માહિતી જ અહીં સામેલ કરી છે. બે કારણે એક તો આ કૃતિ કાવ્ય તરીકે આસ્વાદ્યમાં આવે તો ય એાધું નથી, અને બીજું આ લખનારને કાવ્યાંતર્ગત શાકતસંપ્રદાયવિચારનો કરો જ પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી શ્રી લક્ષ્મીધર ટીકાને અન્તે કહે છે કે ‘આ શકરાચાર્ય ગયા ને વીરમાહેશ્વર પણ ચાલ્યા ગયા. પદ્યક્રમેદનમાં મને શો પરિશ્રમ પડ્યો છે એ હવે કાણુ જાણી શકવાનું!’—એવો પરિશ્રમ જે વેડી ને પિંજાની શકે તેવા કાષ્ઠ વિદ્વાન લલિષ્યમાં આ કૃતિ ઉપર યથાર્થ ટીકા કરશે ત્યાં સુધી મારું આ ચાપલ સુસલ બનો.

સૂચના: ‘ટીકાકારોને આ બે કવિતાઓ સાથે લેવું દેવું નથી—’ એ શબ્દો ઉપર પ્રો. મણિલાલ ન. દિવેદી ‘સુદર્શન’-માર્ચ ૧૮૮૭-માં લખે છે: ‘ભાષાંતરકર્તાએ ટીકાકારોને ન અડકવાનું કહી જે કવિતા મૂકી છે તેને પણ અમે તો અડકીશું કેમકે તે કાવ્ય રમિક, ભાવવાર્ણ અને માર્મિક છે.’ આ બે કાવ્ય તે ‘સંસ્કાર’ (દસ કડીવાળું) અને તેની નીચેનો મનોરમ મોઠ (જે મુખપૃષ્ઠ ઉપર પણ મુકવામાં આવેલ છે. જુઓ, પૃ. ૨૭).

સંસ્કાર : ૧ હજે-હાકથી, મનમદરમ-મનનો વદાસો, સોબતી. પ્રેમું-પ્રેમુ, જોઉં. બાગાચકર તળપદા ગૂંજરાતી સખ્દો તેમજ તદ્ભવોથી સારા વોઝે દતા તે આવા પ્રયોગ સાથે અન્ય મારા કવિઓના પ્રયોગ સરખાવવાથી સમજાવ છે. સર. ‘ચર્યાક પ્રેક્ષીને’ (કાન્ત: ‘દિવ્યાની’) ૨. તું અંગળ (વજ) ધર દું જે અશુરપી મોતીડે વધાવું તે ઝીલી લેવા. ૩ લક્ષ્મી-બી, શાલા. ૪ તે પરમ પદો નજીક આવી રહ્યા ૫ તેના પડપા સમજાવ છે. સર. ‘પદપા પદાપાનના’ (બલવંતરાવ-‘આરોહણ’), ૬ અમમ મન-સમજમાં ન આવે એવી

ગતિ, ચાલ, રીતિ. વાણી-સરસ્વતી, બારતી. ૭ મુકુટમાં ગિ-રવિ. સૂર્યરૂપી જે મણિ છે તે વીણાવાદન અને નૃત્ય વખતે તમે વાદવાદના-શાખાશીના શબ્દ બોલવા ડોક હલાવો ત્યારે લચકી પડે છે. સરં સૌંપદ. ૯ વચન-સરં કલાંદરઆ. ૧૦ અંતરભેદે-અંતગ્ના ભેદ(રહસ્ય)પૂર્વક. જૂલિય-કર્તા 'તુ' અખ્યાહાર, ચરોતરી પ્રયોગ. પ્રેમી બાલ જે શરણે આવ્યો છે તેને શુ ? તેનું નીવેડવું એ તમારું સખળનું ('અખળાનું' નહિ એ નોંધો) અને સલૂણાનું કામ છે.

સમસ્ત ચિત્તૈકં—'ફલાન્ત કવિ' શ્લોક દ્વયમા સૂચવ્યા પ્રમાણે પ્રેમતત્ત્વના, પ્રથમ પક્તિમા ચિત્તના એકમાત્ર રસસ્થાનરૂપ પ્રિય-તમારૂપનો, ખીજમા સાત્ત્વિક વિદ્યામય કવિતારૂપનો અને ત્રીજીમાં બધા મનોમળથી કેવલ ગદિત એવી ત્રૈલોક્યસ્વામિનીના રૂપનો ઉલ્લેખ છે અર્પણ કરવું તો તે, પ્રેમપૂર્વક, એવા 'ત્રિપટ પ્રેમજ' પ્રેમ-તત્ત્વને કરેલું પ્રમાણ ખીજુ બધું બર્થ, એવો બાવ છે. 'ત્રૈલોક્ય' શબ્દ સાથે સરં સૌંપદન આ કડી કવિ બાલની કાવ્યરચના સમજવાની શુરુઆત છે; કવિની વાણી મનોવ્યારની કક્ષાએ પહોંચીને જે અનાયાસ ઉદ્ઘારો વહાવી શકે છે તેનો પણ લાક્ષણિક નમૂનો છે.

૧. 'રહે'નો કર્તા 'શિવ' 'જગતરચનાને ગચિ શકે'—મૂળ પ્રમાણે 'પ્રભુત્વ માટે શક્તિવાળા' પાસુએ...ફેરવી શકે—મૂળ પ્રમાણે હેમખેમ સ્પન્દન (ધમક) પણ ન અનુભવી શકે. વિરચી(બહા) વિષ્ણુ અને હર(મહાદેવ) સ્તુતિથી પણ જેને મળી ન શકે તેવી—મૂળ પ્રમાણે તે ત્રણની તુ જે આગમ્યા એવી ૨ પાશકણ-રંજકણ. કરે-હાયમા હરી-હરિ, વિષ્ણુ જે ચૌદ લોકનું-ઉપલા સાતનું શેષ રૂપે અને નીચલાનું શિશુમારૂપે-ધારણ કરે છે મૂલ-શૌરિ શબ્દ છે. તેના ત્રણ અર્થ લક્ષ્મીધર આપે છે. ૧ માદવ શૂરના વંશજ બલભદ્ર (જે શેષરૂપે લોકનું ધારણ કરે છે), ૨ શેષ, ૩ વિષ્ણુ અમરકોશમાં વિષ્ણુના એક નામ તરીકે 'શૌરિ' આપ્યું છે. શૌરિ શ્રીપતિ. પુરુષોત્તમઃ

મુશ્કેલ છે, પણ તે બની આવે ત્યારે જ મહાન સર્જનની શક્યતાઓથી હલકાતા અનુભવનો ઉગમ થાય... બાળાશંકર આદિ કવિઓને આસમાની (રોમેન્ટિક) અણવામાં આવે છે. પણ આસમાનો અને રૂઢ (ફાસ્ટીકલ) એવા સાહિત્યના સ્તરણ વિભાગીકરણનું યુરોપીય વિવેચનાને પણ ઓગણીસમા સદ્કામાં જેવું થેલું હતું તેવું આજે નથી એ ધ્યાનમાં લાવવા ઉપરાંત એટલું જ ઉમેરવાનું કે 'આસમાની' કવિતા પણ, કવિતા-પદને પામે એવી હોય ત્યારે, 'રૂઢ' કાવિની કવિતા જેવા જ સ્વાસ્થ્યથી રચાઈ હોય છે. મને તેવી ચિત્તવૃત્તિઓમાં યથાક્રમચાર કર્યા પછી સ્પષ્ટાર્થ માટે પણ તેમાંથી ખસીને, સ્વ-સ્થ બનીને જ, તેમનું જ્ઞાન કરવાની શક્યતા ઊભી થઈ શકે. દ્વંકમાં બાળાશંકર 'મસ્ત' હતા તે સાથે સાથે એ 'સ્વ-સ્થ' થવાનું પણ ચૂક્યા ન હતા એ, એમની કૃતિથી તો સમજનાર સમજી શકે એમ છે જ, પણ કવિના મુખના સ્પષ્ટ સંબંધથી પણ અહીં હલકામાં સમજવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આના અનુસંધાનમાં સરખાવેલાં કાન્તે Romantic અને Classical માટે ચોજેલા પર્વાય-‘મસ્ત’ અને ‘સ્વસ્થ’. ૧૦૦ વધારે શું કે’વું-સર ૦ બસવંતરાય; ‘વધારે કે’વું ના’ (‘વધારે રહેવું ના’-અણુકાર) મૂલિ-ધીરજ. ધારિ દ્વિતીય-આપણું દ્વિત વિચારીને, ‘જગપતિ’ની ચોજનામાં આખરી અદાનું પ્રદર્શન ૧૦૦૦૦નો ઉદ્દેશો, ઉપરની પક્તિના ‘કરશે’ સાથેના પ્રાસનો, સંબંધ અમંગલ હોઈ ઉચ્ચાર્યો નથી. પોતાને અન્વયે જ અમંગલ હોત તો ઉચ્ચારત, પણ જેવું પોતાની સાથે જીવનતરવ ગૂંથાયુંગૂંથાયું છે તેને એવા સંબંધના આપાતમાંથી બચાવવાની દૂરદર્શિની રમેદાગ વિવેકશ્રુદ્ધિથી એમ કરવું પાડ્યું.

પુષ્પિકા. મજિરૂપ-એકેક સ્થોહ તે મણિ જેવો મેધો અને સ્વયંપ્રકાશ છે; સ્થેરજાવા જોતાં પ્રિયપદાર્થ મજિરૂપ જ છે, અર્થાત્ પ્રેમતત્ત્વનો જ પર્વાયથી કાબજમાં આવિર્ભાવ છે. તત્પદવાણી-આ વાણી તે એ(પ્રેમતત્ત્વ)ના પદને અનુભવીને નીકળેલા ઉદ્દાર છે. સમજે જન

‘રસાળ-રસિક જનો તે સમજશે, અથવા જનો તેને રસાળ ગણશે. જે ગમાર-અગણ-અમ હશે તેને જ આ બધું ગપરૂપ-અવચાર્ય-હવાઇ કિલ્લા જેવું-લાગશે. બાકી, ચાલ તો કહે છે કે પોતે સાચો મથાર્યતઃ રનેહી-પ્રેમી છે. ‘સમજે’ને દેહલીદીપ લેવાનું પણ સુલભ છે: જે ગમાર હોય તે ગપરૂપ સમજે, ચાલ (કહે છે કે ખરેખરું તો જે) સાચો રનેહી (તે) સમજે.

અંતે ‘(હરિપદમાલા)’-એમ નીચે મૂક્યું છે તે આ જાતની કૃતિઓ-જેમાં પ્રેમ અને ભક્તિની છાજો એકીભાગી ભિન્નભેદ હોય તેવી કાવ્ય રચનાઓ-અર્થાત્ ‘હરિપદો’-ની ‘માલા’ કરવાનો કવિનો આશય હશે. તેવું કાંઈ થયું નથી, સિવાય કે પાછળથી ‘હરિપ્રેમપંચદશી’ની કવિએ રચના કરી છે તેમાં આ ‘હરિપદમાલા’ના આશયનો પડથો પડ્યાની મંજાવના આપણે જોઈએ.

૫. ૨૭ સૌન્દર્યલહરી: આળ એ નિશાની મૂળ પ્રથમા-
વૃત્તિમાં, આ કૃતિ કવિની સાતમી હોવાને કારણે, મળે છે.

પ્રસ્તાવના: ‘આ ગ્રંથની ટીકા મારે પોતાને જ બહાર પાડવાની છે’-કવિનો એ આશય ફળ્યો નહિ. તેમના બાણેજ સ્વં સાક્ષરશ્રી ન. દે. મહેતાએ આખી કૃતિ ઉપર ઉપોદ્ધાતરૂપે વિવરણ અને આરંભના ૧૬ શ્લોક ઉપર ટીકા લખેલી છે. તેઓ એ ટીકા પૂરી શક્યા નહિ અને તે પછી એ બે સાક્ષરોના આશયને મંતોષકારક રીતે પાર પાડે એવા કાંઈ અન્ય વિદ્વાને આ વિષય હાથ ઉપર લીધો નથી. કવિએ આ કાવ્ય ઉપર ટીકા કરવા પ્રેરાનાર ‘અધિકારી’ વિષે કહ્યું છે તેમાંથી યત્નિકરિત્ત પણ અધિકારસામગ્રી વગર નીચેની ટીકા એમના અનુવાદના શબ્દાર્થ, અન્વય, આદિ સ્પષ્ટ કરવા પૂરતી રજૂ કરી છે. તે માટે ‘સૌન્દર્યલહરી’ ઉપરની સાથી ઉત્તમ લેખાતી લક્ષ્મીધરની ટીકા, અડચાર મિયોસોરીકલ પ્રકાશનમંદિરની આવૃત્તિ, આર્યર એડેલોનની ‘આનન્દલહરી’ની આવૃત્તિ, વગેરેનો આશ્રય લીધો છે.

(૧-૪૧). બહાહરિહરની સ્તુતિની આગલાં શ્લોકમાં વાત હતી એટલે તેમને તેની મળેલી પ્રસાદીની વાર્તા અહીં ઉદ્દિષ્ટ હોઈ 'હરિ'-વિષ્ણુ બરાબર છે. બાગી-મૂકો કરી (પેલા ચરણપદ્મના રજકણનો). તનશું-શરીરે. ઉદ્ધૂલન-રંગેટાવું. હૃદયન પાઠ લખ્યે તો 'ઉરાડવું'. ડાહ્યા-નગરી-મિહિરદ્વીપનગરી-કોઈ પૌરાણિક એટની નગરી જે ઉપરથી સૂર્ય ઊગતો લાગે છે. અહીં અજ્ઞાનવિનાશિકા. જડોને-જડ સોડ માટે ચૈતન્યરૂપી પ્રસૂન-પુષ્પ-ના મકરદ-સુગંધ-માં વહેતી શ્રુતી-વેદવિદ્યા તું છે. મલ-'ચૈતન્યસ્તબકમકર-દસુતિઝરી'-ચૈતન્યના પુષ્પમુખના સુગંધની ધારા વહાવતી. 'શ્રુતી'ને સ્થાને 'સુતિ' ભેદ્ય. વિષ્ણુનું ઉદ્દા-સુધારીને વાંચો: 'તું છે વિષ્ણુ ઉદ્દા'. વિષ્ણુના અવતાર-વરાહની ઉદ્દા-દંતાળી. નીમમ જનની-ફૂલેલા જનોની. પરિણામસંકાર, ઉલ્લેખાલંકાર અને રૂપક પણ લખ સકાય. ૪ અમરમણને હાથનો ઉપયોગ કરવો પડે, તારાં તો ચરણ જ બચાવ્યું અને ઇચ્છાધિક્કદાન માટે સમર્થ છે. મલમાં ઘરણ્યે સંબોધન છે તેને ઠેકાણે 'ભવાની' મૂકી તે બાવ 'ચરણ(આવેલા)-પ્રાણી-ને'માં મૂક્યો છે. વ્યતિરેકાલંકાર, કાવ્યસિંગાલંકાર પણ; બંનેનો અંગાગિભાવથી સકર છે. ૫ હે પ્રભુત-જેણે પ્રણામ કર્યો છે એવા જનોને સૌભાગ્યની જનની-ઉત્પાદક. કરી મૂર્છા-તાગ આરાધનને પ્રતાપે હરિ-વિષ્ણુએ નારોરૂપથી હરતને-મહાદેવને ચરીરે પૂર્વે મૂર્છા કરી (મોહ પમાડ્યા). નાગીરૂપ તે સમુદ્ર-મંથન વખતનું મોહિનીનું એમ એક મત છે. લક્ષ્મીધર વિષ્ણુએ અપ્સરા બની કનકસ્વામીને મોહિત કરી પાછળથી તેનો વધ કર્યો તેનો અને ચિત્રની વિનવણીથી તેમને પણ તેવું સ્તરૂપ ભતાવી મંત્રુષ્ય કરેલા એ વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે. ચીતારી-ચિત્રનો ચરિ (દુરમન), કામદેવ. ચરીરે-ચરીરવડે. 'રતિનપનવીલાસિતવડે'-મૂળ પ્રમાણે 'ગતિનપ-નથી લેલા વપુએ' (લેણ=આટવાલાવક)-તે કલ્પનાચિત્રની વાત જુદી જ છે. 'તને આરાધીને'નું અ અને ઈ પદ્ધતિના આરંભે પુનરાવર્તન દોષલક્ષણ છે. ૬ શ્લોકનો આઠ પદ્ધિમાં વિરનાર કરતાં પદ્ધિ ઉ

ગાઠની નાખી છે, જો કે ■ અર્થપોષક. નિરખણી-દમ વગરની પચશરની
પાય જ બાણી, તે આ પ્રમાણે —

અરવિન્દમશોક ચ ચૂત ચ નવમલ્લિકા ।

નીલોત્પલ ચ પચૈતે પચવાણસ્ય સાયમ ॥

અથવા ઉન્માદનસ્તાપનથ શોયણ સ્તમ્બનસ્તથા ।

સમોદનથ કામસ્ય પચવાણા પ્રકીર્તિતા. ॥

‘કટી’-‘કરી’ વાચો. રૂપપતિ-વસત મલયગિરિનો વામુ તેનો
યુદ્ધરથ કયો વિલાવનાલકાર ૭ ધ્વનિત-મૂલ ક્ષણતના અનુકરણમાં
બૂલથી ‘ધ્વનિત’ને બદલે કાચી-મેખલા, કદોરો. કરિતનૂ-હાથીના
શરીરના પશુ મૂળમાં કરિક્લમ-હાથીના બચ્ચાના કુભરથળ જેવા
એમ હોષ ‘તનુજ’ (પુત્ર બચ્ચુ)ને બદલે આ તનૂ હોય તનૂમ્બ-શરીર-
ની મધ્યમાં, કમરે ંવરા-‘વરા’ શબ્દ સસ્કૃતના કેદમાં મૂકી દીધો
લાગે છે, સિવાય કે ‘શરચ્ચદ્ર જેવું વરાનન જેનું છે તેવી’ એમ લખ્યે
અમો-અમારી શક્તિ-મૂળમાં આહોપુરુષિકા-પૌરુષ, ગર્વ, અહકાર છે.
૮ અમૃતમાગરની વચ્ચેવચ્ચ કદપવૃક્ષોથી વીંટાયેલો મણિનો એક ખેટ
છે, ત્યાં કદબ્બવનવાળા એક ચિંતામણિથી બાધેલા ધરમા શિવની
આકૃતિવાળા (અનેક ત્રિકોણી) મચ-ખાટલા ઉપર પરમ શિવરૂપી
પર્યંક-પાથરણમાં પડેલી તને ચિદાનંદવહરીને-એ રૂપે-લગે છે તે
વિરલાઓ ધન્ય ધન્ય છે મૂલ નીપોપવનનુ કદમવન મ્યું છે ગૃહનું
તદ્ભવરૂપ ગ્રહ’ રાખ્યું છે સગ્ગ કલાંતદ્ભવ દે મૂલાધાર,
મણિપુર, સ્વાધિષ્ઠાન-એ ચક્રોના નામ છે. મૂલાધારમાં પૃથ્વીતરને,
મણિપુરમાં જળને સ્વાધિષ્ઠાનમાં અગ્નિને, હૃદય(ના અનાહત-ચક્ર)માં
વાયુને, કંઠ (વિશુદ્ધિચક્ર)માં આકાશને અને લમ્બરોની મધ્ય (આશા-
ચક્ર)માં મનને જીતીને તુ સહસ્રલ (સહસ્રાર) પદ્મ મધ્યે પતિ સાથે
વિહાર કરે છે સુકંઠે-મૂનમાં માત્ર ઉપરિ-ઉપર (હૃદયની ઉપર) છે
જીતિ સરવે-મૂનમાં મિત્તા કુલપય-સુધુમ્ના માર્ગને ભેદીને-છે ૧૦
મુગ-ગોડી, બે મોઝ હમાં મૂલાધારથી સહસ્રાર પહોચવાની ઉન્નેય-

મૂમિકાતું વર્ણન હતું. આમાં પ્રત્યાવૃત્તિ એટલે કે પાછા મૂલાધારમાં આવીને સુપુષ્પિ માણવાની દશાનું વર્ણન છે. ત્યાં કુલકુંડમાં સાપની પેઠે ગૂંછણું વળીને, કુંડલિની સુપુષ્પિ ભોગવે છે. મૂળમાં અધ્યુષ્ટ-હીક-સાડા તથા એમ ગૂંછણાંની સંખ્યા આપી છે. મૂલનું રાનાનાયમહસાં, અવાપ્ય સ્વાં મૂર્મિ-એટલું છોડી દીધું છે. ૧૧ ચાર હિર્વમુખ ત્રિકોણ અને પાંચ અધોમુખ ત્રિકોણ મળીને નવ મૂલપ્રકૃતિના નવે યોનિ-ચંત્રમાં કોણ-ખૂણાઓની ગૂંચણી (અથન) કરતાં કુલ ત્રેતાલીમ થયા. તેની આસપાસ અષ્ટ પાંખડીનું કમળ છે, અને તેની ફરતું સોળ પાંખડીનું કમળ છે. તે બધાની ફરતાં વળી તથા વલય (કુંડાળાના આકારની મેખલાઓ) છે અને તેની ચોમેર મૂળદની તથા રેખા છે. આ રીતે તારા બવન (ધીવક)ની રચના છે. મૂલ પ્રમિત્તાભિઃ શંભો (શંભુ-શ્રીચક્રની મધ્યમાંના બિંદુ-થી પ્રભિન્ન-અસત્ત એવા ત્રિકોણો) એટલું અનુદાદમાં છોડી દીધું છે. ધીવકનું વામભે કરેલું વર્ણન—

ત્રિવુત્રિકોણમુવોળદશારયુગ્મમન્વધનાગદલસંયુતયોદ્યારમ્ ।

વૃત્તપ્રય ચ ધરણીસદનપ્રય ચ શ્રીચમરાજમુદિતં પરદેવતાવાઃ ॥

૧૨ કટાક્ષે તારાથી-તારો કટાક્ષ પાખ્યાને કારણે કીડામૂર્ખ (નર્મજડ) અને આંધળા એવા વૃદ્ધ પાછળ પણ મુવતીઓ ફરશે-તે માટે સરસાર્ધ કરશે. નવનદીઓ-મૂળમાં મયનવિરત(નિત્રદોષવાળો) છે. શતધા-સો પ્રકારે. મૂળમાં સત્તશઃ-સેકડોની સંખ્યામાં છે. કદશ્રી-ધરામાં આ ૧૨ તે ૧૩ છે, ૧૩ તે ૧૨ છે. ૧૩ વિર્યિ આદિ દિવિવરને તારા સૌ-દર્શની ભેડ જડતી નથી. ધણું જોર કરે તો એ અમરદલનાઓ-અખરાઓનો ઉપગાન માટે વિચાર કરે, પણ તે અપ્સરાઓ પોતે જ તારી ગ્રાપ્તી કરવાની ઉત્સુક્તાને લાંધે શિવનું મનથી ખ્યાન કરે છે (કિમકે શિવ જ હીક રીતે તારા સૌ-દર્શનો અનુભવ કરે છે) અને એમ કરતાં શિવ સાથે આયુત્તપદને પામે છે, જે ૫૬ તપ કરવાથી પણ કુપ્રાપ છે. આનું મેંયું ૫૬ તેઓ તારું સૌ-દર્શ 'પ્રીતિ મદ્રી નિદાળીને'-હૃદયથી અનુભવીને

છે લટકે ટાકુ-લટકથી ચાલતા ઠાકર રખે લાગે ઉદાતાલકાર,
 સમૃદ્ધિમત્ વરતુના વર્ણનને કાગણે ૩૦ પહેલા ચોસઠ ત્ર આપીને
 પશુપતિએ(શિવે) જગતને તત્રી લીધુ-છેતર્યું (સંર૦ 'તગ્વુ તતરવુ ને
 તરકરવુ' એ ત્રણ વિદ્યામા તતરવુ=છેતરવુ) છેતર્યું પશુપતિએ નહિ,
 પણ જગત પોતેજ અણુસમજથી, તે તે તત્રથી મળતી સિદ્ધિથી
 હુલાઈ જઈ પોતે ચમને, છેતરાયુ ન મળ્યો સિદ્ધિમહિમા-સાચી
 સિદ્ધિનો મહિમા જગત પામ્યુ નહિ, પણ અ'પ સિદ્ધિઓની લધુ-
 તામા સમગ્ર ગુણ એકમા બાકીના ત્રેમઠની સિદ્ધિ તો મળેજ નહિ
 તેથી પછી તારા આગ્રહથી પશુપતિએ તારા તત્રને જગતમા અવ-
 તાર્યું લક્ષ્મીધગ પ્રમાણે આ ૩૧ મો શ્લોક છે ૩૦ ને ઠેકાણે આપણે
 ૬૭ મો છે ૩૧ આ શ્લોકનો કવિએ ગડબડિયો અનુવાદ કર્યો છે
 ઉપર આકડા પણ ખોટી રીતે મૂક્યા છે મૂલ પ્રમાણે-શિવ એટલે
 કકાર, શક્તિ એટલે ઇ, કામ હૈ, ક્ષિતિ લ-એ વર્ણ્યતુષ્ટયનો પ્રથમ
 આગ્નેય ખડ, રવિ હકાર, શીતકરણ સ, રમર(શિવાગી) ક, હસ
 હ, અમરપતિ-શક લ એ પાચવર્ણ્યનો સૌર ખડ, અને પરા સકાર,
 માર ક, હગિ લ એ વર્ણ્યત્રયનો સૌમ્ય ખડ આ ચતુષ્ક, પચક અને
 ત્રિકને અતે ત્રણ હ'લેખા યોજવાથી કહ્નલહોં હસકહલહોં સક્લહોં-
 એમ ત્રણ પદ મળે છે જે તારા પચદશાક્ષરી નામના અવધવો છે
 લક્ષ્મીધગ અને અડચાર આવૃત્તિ કગતા આર્થર એવેલોન પ્રથમ મત્ર
 જુદી રીતે આપે છે શિવ=હ, શક્તિ=સ કામ=ક, ક્ષિતિ=લ, લેતા
 હાદિવિદ્યાનો પ્રથમ મત્ર હસક્લહોં એ આપે છે ૩૨ શિવારી-કામદેવ,
 યોનિ(=ભવનેશ્વરી) અને જલમ-લક્ષ્મી(શ્રીબીજ) એ ત્રણને તારા
 મત્રના આદિમા યોજીને ઉપર આર્થર એવેલોન પ્રમાણેનો હસક્લહોં
 મત્ર લઈ તેના આદિ ત્રણ વર્ણ્ય હસકને ઠેકાણે કણ્ઠ ગોઠવીને-એમ પણ
 અર્થ લઈ શકાય વચ્ચે-ગિતામણિના દુકડાને ગુણે(દારીયા) ગૂંચિ
 વલય(બેરખા) જેણે હાથે બાધ્યા છે મુરલિવૃત-મુરલિ ગાયના
 દૂધનું ઘી તેની આહુતિ જે કરે છે ૩૩ સૂર્યચંદ્રથી સ્તનવાળુ તું

શંખુનું શરીર છે. (સૂર્યચંદ્ર-કાલના અંશિભૂત છે. અને કાલ શિવનાં નવરૂપોમાંનું એક હોય, સૂર્યચંદ્ર જેનાં સ્તન તે દેવી શિવના દેહરૂપ બન્યાં) તારો આત્મા તે જ શિવનો નવાત્મા. શંખુ નવ વ્યૂહથી લક્ષિત છે: કાલ, કુલ, નામન, જ્ઞાન, ચિત્ત, નાદ, વિન્દુ, વક્ત્રા અને જીવ. શિવ અને તું-ધ્યેય અને ધ્યાતા-બંને એકરસ યર્ષ લસો છો. મૂલ જે પંક્તિને એકમાં ટુંકાવી છે જો કે કાબેલપણાથી, છતાં સુરેખતાનો ભોગ અપાયો છે: શેષ અને શેષી-આધાર અને આધેય-મુખ્ય અને ગૌણ એવો તમારી જે વચ્ચેનો જે સંબંધ તે પરાનંદ અને પરા (શક્તિ) તમારા જેમાં સમરસ હોવાથી સમધારણ બન્યો છે. (સર્જન, ધારણ, વિનશન વખતે દેવીની પ્રધાનતા ને શિવની ગૌણતા અને પ્રલય પછીની શાન્તિમાં શિવતત્ત્વની પ્રધાનતા અને દેવોતત્ત્વની ગૌણતા હોય છે.) ટુંકામાં બંનેની એકતા છે. ઝહ અને-મન પણ. ઓએ-ઓમ પણ. મરવ જ-સર્વ મદાન તત્ત્વસ્વરૂપ છે. (મૂલ: 'જ્યારે આ સ્વરૂપે તું પ્રગટે ત્યારે પછી તેની પાર કંઈ રહેતું નથી.') હે શિવરાણી, વિશ્વરૂપે વિલસવા કાળે તું ચિદાનંદની લહરી (ધારા) પર પદ ધરી (કે ચિદાનંદ-ચિત્ત અને આનંદ-તું પદ ધારણ કરી) નિત્ય (સર્વ કાંઈ) છામને. શિવરાણીનું પદ ધારણ કરી રહી છે, એમ પણ લેવાય. મૂળમાં-હે શિવયુવતિ, તું ચિદાનંદાકાર વડે ભાવ(અભાવના અભાવ)થી ભરે છે-એમ છે, હેલી જે પંક્તિનો અનુવાદ કથળી ગયો છે. મૂળમાં આખા તંત્ર માર્ગની વિચાર-સરણીનું એક પ્રધાનદર્શન મૂંઝી લેવામાં આવ્યું છે. વિશ્વ તે માયા નથી, પણ દેવી પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને વિશ્વવપુ વડે પરિણામવન્તું કરવા માટે ચિત્ત(શક્તિ) અને આનંદ(આનંદભિરવ)ના આકારને ચિત્તથી ધારણ કરે છે. આ અદ્વૈતયોગ કેવલાદૈત કરતાં જુદો તરેદનો છે તે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. આમાં સહજ પ્રપંચને દેવીના વિશ્વવપુ(વિશ્વ-રૂપી શરીર) તરીકે પડાવ્યો છે. જુઓ અભિનવશુભપાદનું પ્રયશ્ચિદા-વર્જનમ્ જેમાં મહલ દસ્ય વિશ્વપ્રપચને વિગિના જુરગરૂપે અવદર્યો છે. નિરોધ મર્મા અને અપ્રસ્તુત. ૩૫ આઠામદી-મજાવદમાં. તે

શંકુને ભજીને જે ભક્તજન છે તે ભવોભવ વસે છે— ૩૬ વિશુદ્ધ તારા વિશુદ્ધિચક્રમાં શિવને વંદુ છું. પ્રકર્તા જે બ્યોમે—આકાશને જે ખનાવનાર છે. વળી—શશી સમી કાંતિવાળી તને પણુ (વંદુ છું). ધર્મ પંક્તિ મૂલને વફાદાર નથી. ‘તમારી ખંતેની કાન્તિ શશિકરણની સાદૃશ્યમરણિ (શશિકરણો જેવા રૂપની પોતે છે—એવા પદ) ને પામવાને કારણે, જગતી (જગત) જેનું અંતઃસ્વાન્ત વિધૂત થયું છે (અંદરનું અંધારુ હટી ગયું છે) તે ચક્રોની પેઠે વિલસે છે.’ અનુવાદમા ‘ચક્રો’ છે, પણુ શશિકરણની અપેક્ષા તારી કાંતિ શશી જેવી છે અને શિવની મુક્તિ તારામાં સાયુજ્ય પામવામાં જ છે એમ કહી સંતોષી છે. ૩૭ માનસ—મન રૂપી માનસ સરોવરે. વસુ દશ સુવિદ્યા—વસુ આઠ છે એટલે આઠ અને દશ મળી અઠાર વિદ્યાઓ. ગ્રાહી—ગ્રહી, લાખને. શું પય—પય શું—પાણીથી. સરં મૂલને! આરભ—‘ઉદયતા સંવિત્(ભનાહતચક્ર) રૂપી કમલના મકરંદમાં જ જેને રસ છે એવા હંસદંડને બજું છું.’ ૩૮—તારા સ્વાધિષ્ઠાનચક્રમાં અગ્નિરૂપ સર્વત્ ધ્રુવને અને તે સાથે કરુણામયી જનની (સમયા) ને બજું છું. પતિના નેત્રના ક્રોધના અગ્નિથી જગત બળે ત્યારે દયા-દ્રવતી તે જનનીની દષ્ટિ અગ્ની વર્ષાવીને શિશિર ઉપચાર રચે છે—ટાકું પાડે છે. ૩૯ મણિપુરચક્રમા તમશું—તમારી સાથે વાસી—વસતા મેધેશ—મેધરૂપી ધ્રુવને પૂજુ છું. લસે રત્નો—તે ધ્રુવનું મેધસ્વરૂપ તારાં રત્નોને કારણે ધન્દ્રધનુષ્ય જેવું લસે છે અને હર(અગ્નિ) તથા રવિના તાપથી દઝ જગત ઉપર જોરથી વરસે છે....૪૦ મૂળા-ધારચક્રમા સમયા શક્તિ નૃત્ય કરે છે તેની સાથે યુત—જોડા-યેક્ષો (‘યુત તે’) નવરસે તાંડવ કરનારો નટ તેને હું તારો આત્મા સમજું છું. કવિએ તવાત્માનમ્ પાઠ લીધો લાગે છે, નવાત્માનમ્ પાઠ લેતાં ‘નવાત્મા (જુઓ ઉપર સૌંઠઠછ) સમજું છું.’ ખંતેના પરસ્પરના મુભગ યોગવડે, મંસૃતિકલના—મંસારધટનાનું પુરવ—પૂર્વ—આદિ થવા એમણે દયા લાવીને આ જગતને જનક અને જનની-વાળુ બનાવ્યું.

શંખનું શરીર છે. (સૂર્યચંદ્ર-કાલના અંશિભૂત છે. અને કાલ શિવનાં નવરૂપોમાંનું એક હોઇ, સૂર્યચંદ્ર જેનાં સ્તન તે દેવી શિવના દેહરૂપ બન્યાં) તારો આત્મા તે જ શિવનો નવાત્મા. શંખ નવ વ્યૂહથી લક્ષિત છે; કાલ, કુલ, નામન, જ્ઞાન, ચિત્ત, નાદ, વિન્દુ, વસા અને જીવ. શિવ અને તું-ધ્યેય અને ધ્યાતા-બંને એકરસ થઈ લસે છે. મૂલ જે પંક્તિને એકમાં દૂંકાવી છે જો કે કાળેલપણથી, છતાં મુરખતાનો ભોગ અપાયો છે: શેષ અને શેષી-આધાર અને આધેય-મુખ્ય અને ગૌણ એવો તમારી જે વચ્ચેનો જે સંબંધ તે પરાનંદ અને પરા (શક્તિ) તમારા જેમાં સમરસ હોવાથી સમધારણ બન્યો છે. (સર્જન, ધારણ, વિનશન વખતે દેવીની પ્રધાનતા તે શિવની ગૌણતા અને પ્રસવ પછીની શાન્તિમાં શિવતત્ત્વની પ્રધાનતા અને દેવોતત્ત્વની ગૌણતા હોય છે.) દૂંકામાં બંનેની એકતા છે. ૩૪ અને-મન પણ. ઓમે-ઓમ પણ. મરવ જન્-સર્વ મહાન તત્ત્વસ્વરૂપ છે. (મુઘ: 'જ્યારે આ સ્વરૂપે તું પ્રગટે ત્યારે પછી તેની પાર કાંઈ રહેતું નથી.') હે શિવરાણી, વિશ્વરૂપે વિસસવા કાળે તું ચિદાનંદની લદ્દરી (ધારા) પર પદ ધરી (કે ચિદાનંદ-ચિત્ત અને આનંદ-તું પદ ધારણ કરી) નિત્ય (સર્વ કાંઈ) છાંછને. શિવરાણીનું પદ ધારણ કરી રહી છે, એમ પણ લેવાય. મૂળમાં-હે શિવપુત્રિત, તું ચિદાનંદાકાર વડે ભાવ(અભાવના અભાવ)થી ભરે છે-એમ છે. ઉદ્ધી જે પંક્તિનો અનુવાદ કયળી ગયો છે. મૂળમાં આખા ત્રણ આર્ગની વિચાર-સરણીનું એક પ્રધાનદર્શન ચૂંધી લેવામાં આવ્યું છે. વિશ્વ તે માયા નથી, પણ દેવી પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને વિશ્વવપુ વડે પરિણામવન્તું કરવા માટે ચિત્ત(શક્તિ) અને આનંદ(આનંદભેરવ)ના આશરને ચિત્તથી ધારણ કરે છે. આ અદૈતયોગ કેવલાદૈત કરતાં જુદી તરેલનો છે તે કહેવાની બાગે જ જરૂર દોષ. આમાં સકલ પ્રપચને દેવીના વિશ્વવપુ(વિશ્વ-રૂપી શરીર) તરીકે મટાવ્યો છે. જુઓ અભિનવગુપ્તપાદનું પ્રવચ્છિદ-દર્શનમ્ જેમાં સકલ દશ્ય વિશ્વપ્રપચને ચિત્તિના છુટ્કાપે બંધવડે છે. વિશેષ ચર્ચા અને અપ્રસ્તુત. ૩૫ આઠામહો-મહાનમમાં. તે

શમુને લશ્મને જે લક્ષ્મણ છે તે બોલના વસે છે— ૩૬ વિશુદ્ધ
 ૧૨૨ વિશુદ્ધિચક્રમાં શિવને વદુ છુ પ્રકર્તા જે બ્યેમે—આકાશને
 ૨ બનાવનાર છે વળી—શશી સમી કાંતિવાળી તને પશુ
 (વંદુ છુ) ઇર્ષ પશ્તિ મૂલને વદ્ધાર નથી 'તમારી બનેની
 કાંતિ શશિકરણની સાદૃશ્યસરણિ (શશિકરણો જેવા રૂપની પોતે
 છે—એવા પદ) ને પામનાને કારણે, જગતી (જગત) જેનું અંતર્ધ્યાન્ત
 વિધૂત થયુ છે (અદરનુ અધારુ હી ગયું છે) તે ચક્રોની પેઠે
 વિલસે છે' અનુવાદમાં 'ચક્રો' છે, પણ શશિકરણની અપેક્ષા તારી
 કાંતિ શશી જેવી છે અને શિવની મુક્તિ તારામાં સાધુના પામવામાં
 જ છે એમ કહી સંતોષી છે ૩૭ માનસ-મન રૂપી માનસ સરોવરે.
 વસુ દશ સુવિદ્યા-નસુ આઠ છે એટલે આઠ અને દશ મળી અઠાર
 વિદ્યાઓ ગ્રાહી-ગ્રહી, લક્ષને શુ પય-પય શુ—પાણીથી સરં મૂલનો
 આરભ—'ઉપડતા સવિત(બનાહતચક્ર) રૂપી કમલના મકરદમાં જ
 જેને રસ છે એવા હસદ્દને બહુ છુ' ૩૮-તારા સ્વાધિપ્તાનચક્રમાં
 અગ્નિરૂપ સર્વ ઇશને અને તે સાથે કર્ણશ્યામથી જનની (સમયા) ને
 બાહુ છુ પતિના નેત્રના કોષના અગ્નિથી જગત બળે ત્યારે દયા-
 દ્રવતી તે જનનીની દષ્ટિ અમી વર્ધાવીને શિશિર ઉપચાર ગ્યે છે—ટાકુ
 પાડે છે ૩૯ મણિપુરચક્રમાં તમશુ-તમારી સાથે વાસી-વસતા મેરેશ-
 મેધરૂપી ઇશને પૂજુ છુ લસે રત્નો—તે ઇશનું મેધસ્વરૂપ તારા
 રત્નોને કારણે મન્દ્રધનુષ્ય જેવું લસે છે અને હર(અગ્નિ) તથા
 રવિના તાપથી દગ્ધ જગત ઉપર જોરથી વરસે છે...૪૦ મૂળ-
 ધારચક્રમાં સમયા શક્તિ નૃત્ય કરે છે તેની સાથે યુત-જોડા-
 થેયો ('યુત તે') નરસે તાંડવ કરનારો નટ તેને હું તારો આમાં
 સમજુ છુ કવિએ તવાત્માનમ્ પાઠ લીધો લાગે છે, જગમાનમ્ પાઠ
 લેતાં 'નવાત્મા (જુઓ ઉપર સૌંદર્ય) સમજુ છુ' બનેના
 પરસ્પરના સુભગ યોગનડે, મસતિકલના-સસારલટનાનું પુગવ-પૂર્વ-
 આદિ યત્ર એમણે દયા લાવીને આ જગતને જનક અને જનની-
 વાળુ બનાવ્યું

પ્રતિશ્રી બ્રહ્મલક્ષ્મી સમાપ્ત: સૌન્દર્યલક્ષ્મીના કુલ જુદીજુદી વાચનાઓ પ્રમાણે ૧૦૦થી ૧૦૩ શ્લોક છે. કેટલાક તેના બે ભાગ પાડે છે. પદ્યકવર્ણન પૂરુ થાય ત્યાં સુધીના—અને કિરીટ-કેશકલાપ-સીમન્તાદિના વર્ણનનો આરભ ચર્તા પહેલાંના—શ્લોકોનો પ્રથમ ભાગ તે ‘બ્રહ્મલક્ષ્મી’ કહેવાય છે, બાકીનો ભાગ તે ‘શૃંગારલક્ષ્મી’ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રથમખંડનું ‘આનંદલક્ષ્મી’ અને ઉત્તરખંડનું ‘સૌન્દર્ય-લક્ષ્મી’ નામ પણ પ્રચારમાં છે. (આર્યર એવેલોનની પ્રથમખંડ પૂરતી આવૃત્તિનું નામ ‘આનંદલક્ષ્મી’ છે.) શ્રી લક્ષ્મીધર, ભારકરરાય, કેવલ્યા-શ્રમ આદિ વિદ્વાનો ખડયોજના સ્વીકારતા જ નથી. માત્ર આખી કૃતિને ‘સૌન્દર્યલક્ષ્મી’થી ઓળખાવે છે.

ફુલો—સુરત-મુખાકૃતિ; લગની. નૂતન—પ્રકાશ. લય-ધ્યેયાકાર શુદ્ધિ. લહે-અનુભવે. જગજ્જગે—જગત જન્મતમાં. (‘જમગમે’—માટે તો ન જ હોય, કેમકે આગળ ‘જલમલે’ છે.) લક્ષ્મીશૃંગારની—જે હવે પછી આવે છે તેનું સૂચન.

૪૧ સાંદ્રમનથી—ધટ્ટ ખીચોખીચ રીતે. શોહન—શોભન, સારી (રીતે). જેની—જે મુકુટની. જમ—મુકુટની કીર્તિ ગાનારો. પેસો અર્ધ-ચશ્મી તે મહેન્દ્રનું ધનુષ્ય તો નહિ એવા જમમાં પડે છે. ઉત્પ્રેક્ષાલકાર. ૪૨ વન ઈંદીવર સમો—કમળના વન જેવો. જુથ જે કેસ—જે કેસજુથ. મહેન્દ્રી વાડોનાં—નન્દનવનનાં. જમ તમઃજમનું તમ (અંધારું) દૂર કરે. મત્ત્યેનું ‘મતિ યવા’ ઠીક નથી. ઉત્પ્રેક્ષા. ૪૩ સીમત—સેયો. હે જગજનનિ ! હે જવ(ચલુ)ની રાણી ! ધર્ષ—તારા મુખના સૌન્દર્યની ધારા ને પૂરવેગે સોતથી—પ્રવાહમાં ઢળાને વહી આવવાનો ધારિયો જળો ન હોય એવો તારો સેયો છે. સુનયુ—ટે સુંદર ચરીરવાળા ! ઊત્ત—પ્રજાના (જળવાન દુરમન જેવા) સંધન (ખાટા) કેશના સમૂદે જળો રવિનું કિરણ જિગતું જ જળો કેદ કર્યું હોય એમ સેયો દીપે છે. ઝૂ—કેસ તે ધોર (કારખી) મમજથી. (દુરમનશુદ્ધિથી) ધનતિમિરની ઠાંતિ ખારી રણા છે. ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપક; બંનેનો અંગમિઆવધી—અંશ. ૪૪ તવ મુખે

અલક (વાળ) ઝાઘને રહ્યા છે પરીહાસી-પરિહાસ 'હાસી' શબ્દ
 તો છે જ એટલે 'પરિ' પૂર્વગથી ઓલિગોરૂપ પદાર્થે યોજી લીધું
 પોતે-પોતાને (કમલ કરતા) તારા વદને એક જાતના કમલની જ
 કાંતિ ધારણ કરી છે, જેમા દયાન (દાત)ની પક્તિ તે કુસુમજ જેવી
 લાગે છે પુરારી-શિવના નેત્રો તે ભમરૂપ ■ રૂપક અને ઉપમા
 રૂપ પ્રસન્ન-વિશેષ કરીને ધોણુ મને—મનમા ધારુ છું કે મુકુટ પરના
 અર્ધ શશિનો આકાશનો અર્ધભાગ તે જાણે લચકી રહ્યો છે આ લતાટ-
 રૂપે જે અર્ધભાગ રહ્યો છે તે મુકુટવાળા અર્ધશશિ કરતા અવળી
 દિશાએ, ઊધો, છે તેથી 'લચકે' શબ્દ સારો છે કરે જો બે—નને
 અરધિયાં બેગા કરે તો સુંદર કાંતિ પામે ઉત્પ્રેક્ષા, ઉત્તરાર્ધમા અતિ
 શયોકિત બનેનો અગાગિભાવથી સકર ૪૬ નેત્રાવલિ—નેત્રની પાપ-
 ચોની આવલિ (હાર), નેત્રોની હાર મંભવી શકતી નથી, ત્રીજી નેત્ર
 પણ ગણતરીમા લેવાનું નથી મૂળમા ત્રેત્રામ્યામ્ છે રતિપતિ (કામદેવ)નું
 ધનુષ્ય બે કંકડે સાથી લાગે છે તો કહે છે કે કામદેવે વચમાથી
 ડામા હાથે ધનુષ્યને પકડ્યું છે તેથી તેની મૂઠીને લીધે
 બે ભાગ જુદા દેખાય છે ભુવનભય ભગાતુર ઉમે-હે
 જગતના ભયને ભાગવા માટે આતુર ઉમા ! રૂપ નાસિકામા ડાખા
 હાથના આરોપણથી રૂપક પણ ખ્વનિત છે. અથવા નાસિકાને ડાખો
 હાથ ગણાવવામા અતિશયોકિત ગર્ભિત છે બનેનો સદેહસકર ૪૭ દીન
 પ્રકટે-દિન (દિવસ) પ્રગટાવે છે રજનીનાયક-ચદ્ર ત્રિજ દરદી-ત્રીજી
 નયન હિમ-હેમ-સોનાના હિમ=અરૂ અભિપ્રેત ન હોઈ શકે, કેમકે
 શિયાળામા કમળ થાય નહિ હિમ જેવું ધોણુ એમ પણ ન ચાલે,
 કેમકે ત્રીજ નયનનો રગ ધવલ અભિપ્રેત નથી (જુઓ આગળ ૪૮૪,
 ૫૩૫) મૂળમાં હેમામ્બુજ ૦ પાઠ છે પંકેરૂ-કમલ દિવસરજની-
 અતર-દિવસ અને રાત્રિની વચ્ચે ભગવતી કાલથી અવચ્છિન્ન
 ચવાનો સભવ દ્વાપાસ્ત છે એવો ખ્વનિ ૪૮ આ મ્લોકમા દેવીની
 દર્શિનું સમગ્ર જુદાંજુદા નગરોનાં નામમાં કેમ થાય છે, અથવા

વગરની) થઈ ન હોય ! લક્ષ્મીધર આની પછી ઉપરનો શ્લોક આપે છે. ઉત્પ્રેક્ષા. સ્વભાવવિરુદ્ધ એવા દેવતાનયનના અનિમેષમાં જગદસંસ્થાનું ફલ જોવાથી ફલોત્પ્રેક્ષા. 'દેવીનો મહિમા અવાહનનસંગોચર' એવો શ્વનિ છે. અલકારથી વસ્તુશ્વનિ. ૫૬ કમલશું-કમલ જેથી, કવિ 'શું'ને 'સમ' જેમ અવિકારી વિશેષણ ગણી વાપરતા હાગે છે, સિવાયકે 'દષ્ટી (નિલકમલ શું સુંદર ?)વડે' એમ અન્વય ગોઠવીએ. સર૦ 'ધનશું' ૩૯૪, ૮૨૪. બહુવચનમાં પાછો વિકારી તરીકે પ્રયોગ છે: સર૦ 'શિશુશા' ૪૯૫: વીદેશી-દૂર પડેલાને. મૂલ-દ્વિયાસમ્. 'દયાદ્રાપી દષ્ટી'નું મૂલ-દયા દ્રાપીયસ્યા-દીર્ઘ સુધી પહોંચનારી દષ્ટિથી. સર્મા-સરખાં. ૫૫૨—(સં. પ્ર+કૃ-કિર્)વેરે. અર્થાન્તરન્યાસ અલકાર. ૫૭ રમરધનુ-કામદેવના ધનુષ્યનો. નાયકરતી રતિનાયક, કામ. પૂર્વાર્ધમાં જ્ઞાન્તિમદલકાર; ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્પ્રેક્ષા, સદેહાલકાર ૫૯. જનેનો અંગાગિભાવથી સંકર. ૫૮ તાટક-કુંડલ. ચક્રે ચાર-એ કુંડલાનાં જે અને તેનાં પ્રતિબિંબોનાં એ મળી ચાર. ચક્ર-પૈડાં. મદનરથ-કામદેવનો રથ (મુખરૂપી). સ્વર અહીંને-‘રમર અરીને’ વાચ્યો. રમર૦-રમર (કામદેવ) રમરઅરિ (રમરના દુશ્મન-શિવ)ને હરવવા. બિચાર૦-આ પક્તિ બરોબર નથી. બિચાર૦-જે સુરજ-અશિચક્રવાળા રથમાં ધરા માપે છે તે કામદેવ અભિપ્રેત નથી અને ‘શિવ’ હોય તો તેને માટે ‘બિચાર૦’ એ અપસંહ મળ્યાપ. મૂલ આમ છે: ચાર ચક્રવાળા તારા મુખરૂપી રથ પર આરૂઢ થઈને મદા-વીર માગ(કામદેવ) સૂર્ય અને ચંદ્રપો ચક્રોવાળા અવનિરથને જેણે સર્જ્ય કર્યો છે એવા પ્રમથપતિ(શિવ)નો દેવ કરે છે.’ પૂર્વાર્ધમાં મુખનું રથત્વ કદપદામાં ઉત્પ્રેક્ષા. આરોહણ મદાવીરત્વ સ્થાપનાર છે એ દેવેવામાં કાવ્યલિંગાલકાર. પરમેશ્વરને મન્મથ સાથે મુદ્ધપ્રસૂતનો સંબંધ કથવામાં અતિશયોક્તિ. કાવ્યલિંગ અને અતિ-શયોકિતનો અંગાગિભાવથી સંકર. ઉત્પ્રેક્ષા સ્વનેત્રપણે તેને અનુપ્રાણક દોષ ઉપકારક છે. ૫૯ સરસ્વતીની સુપાધિક વાણી કાનથી સનત

કમલતાંજલગસ પામવાથી કવિતાશક્તિ પામ્યો ન હોય તારુ ચરણ-
જળ તે પેમા ગસ જેવું છે એવો બાવાર્ય લક્ષ્મીધગમા આ દેહો
ધોડ છે. ઉત્પ્રેક્ષા અને અતિશયોક્તિ બનેનો મંદર દેહ શકે શિક્ષા—
હસો જે તારા ચગ્ધ પાસે નવનવી ચાલ શીખે છે તેમની ગતિમા
કાર્ષ નૃપ પડે તો તારા ચગ્ધ શિક્ષા-શિક્ષણ આપે છે ઉત્પ્રેક્ષા અને
અતિશયોક્તિનો મંદર દેહ હરિ, જ્ઞાના, રુદ્ર, અને ઈશ્વર એ તારા
પલંગના ચાગ પાયા છે. અને સિવ તે પોતાની કાન્તિરૂપી પ્રજ્ઞ
(પછેડી-ચાદર)ના પટ (લૂગડા)રૂપે શોભી રહે છે પશુ એ (સિવ)
તારી કાન્તિનું પ્રતિબિંબ ઝીલીને અરુણિમાથી ખીલી જાડે છે તે
જાણે શૃંગારગમ શરીર ધારણ કરીને પ્રગટ વિહરતો ન હોય। તદ્દયુષ્મા-
લકારથી અનુપ્રાણિત ઉત્પ્રેક્ષા દરે તારા મદારપુષ્પ જેવા ચગ્ધે મારો
જીવ પરદ્રવિરૂપી પટ પદ પામી બમર બનીને સદા માટે વિહરજો
ઉપમા અને રૂપક અંતિમ પક્તિથી પરિણામાલકાર દેડે પગ-‘પણુ’
વાયો દયા શબ્દની—શબ્દની દયા (કરુણા) હોઈ તું શ્વેત હોય તો
પણુ તારી કાન્તિ અરુણ દીસે છે એમ બાવાર્ય લાગે છે ‘તું અરુણા
(દેવી કામેશ્વરીનું નામ) અવનવી એડી, શબ્દની તું કરુણા, જગતની
રક્ષાર્થે જય પામે છે’ એમ મૂળ છે કવિનો પાક જુદો હોવા સંભવ
છે મદ્દશિત્તે (હસિતવિપયમા મન્દ) એટલું અનુવાદમાં સમાની શકાયુ
નથી, તેમજ ‘જગત્રાતુમ્’ અતિશયોક્તિ દેહ સર્પ તે તારે તારી મુખ-
શોભા જોવી હોય તે માટે મણિનું દર્પણ બન્યો તને આચ ન લાગે
એ બની એણે પોતાના કિરણોનો મહેલ જ્યો તો એ સૂર્યરૂપી
દર્પણમા તારુ મુખ કેવું તો ખીલી રહ્યું છે, જાણે કે ચંદ્રની બાધાથી
મુક્ત એવું (નિરતર ખીની શકતું એવું) સૂર્યનું પોતાનું જ હૃદયકમલ
દેખ ચંદ્ર તે તો તારા પ્રસાધનદ્રવ્યો (toilet) માટે મરકતો બનાવેલો
કરડિયો છે કલક દેખાય એ તો મૃગમદ-કસ્તૂરી-છે અને એની
ધગધગા, રે, કપૂર છે એ, કુંડિયો, અમારો, બિલકુલ ખાલી, ચર્ક જતાર
વળી વિધિ એને સતત-ફરી ફરીને-ચાલુ આજો બરી દે છે અતિ-

અનેક નગરોનાં નામ જેને આપી શકાય એવી દેવીની દૃષ્ટિ કેરી નગરોને જીતનારી છે એનું સુંદર વર્ણન છે. વિશાલા, હસ્ત્યાણી, અયોધ્યા (દૃષ્ટિ પહે 'કમલોદી જોની સાથે યુદ્ધ-સ્પર્ધા-ન થઇ ચકે એવી'), ધારા [કૃષાની], મધુરા મથુરા-મદુરા, ભોગવતી (કવિએ 'ભોગધી ભરી' અનુવાદ ઠીક કર્યો નથી-'ભોગવતી ચી' એમ રાખ્યું હોત તો નગરીનું નામ સ્પષ્ટ રહેત દૃષ્ટિપહે આભોગવતી=દીર્ઘ), ભવન્તી (દૃષ્ટિપહે રક્ષણ કરનારી), વિજયા (એ રિત જિત્યા-અનુવાદને બદલે 'અગણ્ય નગરો કેરિ વિજયા' જેવું કાંઈક રાખવું ભોમતુ હતું),-વગેરે નગરનામે શ્લેષરચનાથી ગૂંચ્યાં છે વિશાલાથી વિજયા એ આઠ નગરીઓ આઠ પ્રકારની દેવીની દૃષ્ટિઓ છે. વિશાલાદૃષ્ટિ અન્તર્વિકાસરૂપા છે, હસ્ત્યાણીદૃષ્ટિ વિરિમતા છે, અયોધ્યાદૃષ્ટિ સ્મેરકનીનિકા(હમતી કીકીવાળી), ધારાદૃષ્ટિ અલ્પમા, મધુરાદૃષ્ટિ વલિતા, ભોગવતીદૃષ્ટિ રિનઘ્ધા, અવન્તીદૃષ્ટિ યુગ્ધા અને વિજયાદૃષ્ટિ તે પ્રાન્તકનીનિકા (છેડે કીકી ગઇ હોય એવી) આકેકરાખ્યા દૃષ્ટિ છે. આ દૃષ્ટિઓ અતુકને સક્ષોભા, આકર્ષણ, દ્રાવણ, હિન્માદ, વસ્ત્ર, ઉચ્ચાટન, વિદ્વેષણ અને ભાગ્યજની ક્રિયામા યોગ્ય છે. જે પ્રદેશપર રહીને ભગવતીએ આનર્વિકાસયુક્ત એવી વિશાલાનામક દૃષ્ટિથી જનસંસોભ કર્યો તે વિશાલા-નગરી-એ રીતે બધી નગરીઓ વિશે ધટાવવાનું છે. મને લાગે છે કે આ સુંદર શ્લોકની પ્રેમણા મૂળ કવિને શાક્ત સંપ્રદાયનાં પ્રાચીનતમ લખાણોમાંના એક એવા તંત્રિરીય આરણ્યકમાંના અરુણકેતુ ઋષિના હૃદ્ભાસેમાંથી દેવાનો પૂરવોળા ॥-એ વચનમાંથી 'અયોધ્યા'ને રસ્તે હપના આવતા મળી હોય. ૪૯ તારુ ત્રીજી નેત્ર ગુપ્તક કેમ ! તારા કર્મ જ્યાં કવિવાણીરૂપી નવીન કુસુમરેણુ બરેલી છે તેના ભોગી જમગશિશુ (નાના બમરા) શાં તારાં બે ચમુઓ તે હર્ષને બીડીને નવે રમનો સ્વાદ અનુભવે છે એની ઈર્ષ્યાથી બળીને એ રાતું મધું છે અવળેના કાળામૃતારવાદ-સખધનો અમાવ છનાં સંનધકચનને લીધે અતિસ-યોક્તિ બમરશિશુ-તે અપહવ અથવા રૂપક-બનેનો સકર. ૫૦ તારી

દષ્ટિ દરમુ-મદારેવ સાથે નૃપાગાર્હ-નૃપાગાર્હની છે, સ્વરૂપે (જી-નરે)
 તે ગણતી-લેખામા લેની-નથી સ્વીકાર્યે જિ-ન-નરુ-ની સ્વી
 (ગર્વો)થી ખીક પામી આલીલુ-સખીઓ મથે કુ-કે-ન-નરુ-નરુ-નરુ
 કરનારી ભગત પ્રમાણે જ્ઞાન મનથી, જ્ઞાનીના સ્વરૂપ સ્વી-નરુ-નરુ
 ૥ પરમપરવિરોધી મોનો નેત્રમા એમ સ્વરૂપે સ્વરૂપી નિ-ન
 ધાલનાર પર પાપ-પાપલોચી પુ-નિ-સિત્તા દિ-ને સ્વરૂપ
 બનાવતા શિક્ષુમુમ દિમાચલુસે-દિ-લુના નેત્ર દે સ્વરૂપ
 વિરાજતા કુમુમ ગમી દેવી નિર્દનાદમા, પ્રતિજિતના સ્વરૂપે
 લીધે પર ઈશાન-મદારેવ. ઈષ્ટ નરે કે સ્વરૂપ, જિ-ન-નરુ-નરુ-નરુ-નરુ
 ક્રીથી પ્રગટ કરવા પ્રમેમ આવે ત્યારે તે મટે સ્વરૂપ સ્વરૂપ સ્વરૂપ
 તમસ એ તથે ગુણો ધાગ્યુ કરી ગમ્યા ન દોષ ઉત્તરુ. સ્વરૂપ-
 ના નયનાજનદર્શનમાંથી જ ઉત્પત્તિચિત્તિ-નય સ્વરૂપી જ્ઞાનો
 મહાન અતિથય ખનિત થયો છે અતમાથી વગુ-નિ નિદ
 થયો છે પત્ત મિન-મી-નુ અમિન-કૃષ્ણ તત્તોદી-સક્તિ-દી, મુખના, તે
 કાળી સુરમગિ-દેવોની નદી, ગંગા, તે સ્વરૂપ અને સ્વરૂપને ગંગા ઉત્તરુ
 પદ અસ્થા-પ્રમા-વક્તિ દોષ અમર છે) ઈષ્ટો પ્રમા-મુકગિમ
 માછલીઓ અનિમિષા-કુમટ વગર, તે અખો વખત પદ્મીમા-નરુ
 છે, કમકે મેને પોતાની દગીક જેની, દેવીની આખો, જે જ્ઞાન ગાય
 વાતો કરતી હોય છે તે, પોતા વિનુદ દત્ત દદી કે અમિન કમલ-નૃપ
 કમલ, કુમુદ તે ગાને વખતે દત્ત ખોલીને નિ-ન અને છે, કમકે
 ત્યારે પોતાના દગીક-સ્ત્રીનરુ-આનામ લેતા દત્ત દોષ નરુ
 કર્તા 'શ્રી' છે, જે સ્વરૂપ જતી મટે છે ને ગને પત્તી પુ-નરુ-નરુ-નરુ
 કરે ૥ પૂર્વાર્ધમા ઉત્તરુ, ઉત્તરાર્ધમા અનિયોમિ, જ્ઞેની અનુ-નરુ
 પપ છે દિમગિગિ-નરુ-નરુ-નરુ, નુરુ ને-નરુ-અખના ખી-નરુ-મા
 ને ખોનવામા) જ્ઞાન પ્રતિ અને ઉત્તરુ પ્રમા-નરુ-નરુ-નરુ-નરુ-નરુ
 છે હું સમજુ છું કે ઉત્તરુથી જ્ઞાનની ઉત્તરુ-નરુ-નરુ-નરુ-નરુ-નરુ
 પ્રતિથી જ્ઞાનની લેતા મટે જ્ઞે નાની દષ્ટિ અનિમિષા (૧૫૫૨)

સયોજિત. આ કલક નથી, કસ્તુરી છે—એમ લેતાં અપહવાલકાર
 હૃદય. અંતર્ભાવન—અંતઃપુર. અસ્થીરેન્દ્રી—અસ્થિર જેની ઇન્દ્રિયો
 છે એવાઓ. અતુલા—જેની તુલના થઈ શકે એમ નથી તેવી.
 અસ્થિર ઇન્દ્રિયોવાળા પામર મનુષ્યો તો તારું અંતઃપુરમાં શિવ સાથે
 એકાન્તમાં બેઠેલીનું મુખ પણ ક્યાંથી જોવા પામે, જ્યારે એ અધિકાર
 દેવોને પણ નથી? છતાં ઇન્દ્રાદિ દેવો અંતઃપુરના દ્વાર બહાર ખડેપત્ર
 રહે છે એટલા માત્રથી પણ અશ્વિમા આદિ અતુલ સિદ્ધિઓને પામે છે.
 ૯૭. અશ્વિમા આદિ કિરણો તારે સ્વદેહેથી પ્રગટ્યાં હોય એવી તને
 ‘તું તે હું’ એમ ધારીને જે ભક્તગ્ન સતત બળશે તે મહાદેવની
 સર્વ સમૃદ્ધિને તરણા તોડે ગણે તો એમાં આશ્ચર્ય શું? સ્વયં પ્રલયાગ્નિ
 એની આરતી ઉતારશે. અશ્વિમાઆદિ=અશ્વિમા+આદિ+આદિ. કવિને
 શબ્દો દુપટાવવાનો ભારે શોખ છે તેનો આ નમૂનો! કે મૂળના ધોષને
 જાળવવાના પ્રયાસનું પરિણામ!—કેમકે મૂલમાં જાણિયામિરમિતો ૨
 ૯૮. ભક્તિની પરિણતિ આ પ્રકારની જ છે કે સો ચત્સ્રુદ્ધઃ સ એવ સઃ
 —જેવું તમારું મન તેવા તમે. પરિણામે, શિવના શરીર હવે તમારી જ
 કાન્તિ વિલસે છે, તે(પોતાની જ કાન્તિ)માં એ હવે તમારું મુદ્
 રિમત, પ્રોક્ત સ્તન અને પુષ્પોથી ખીસેલા કદંબદ્રુમ જેવાં અંગો
 જોઈ રહે છે. ૯૯. હે પરબ્રહ્માચારી, તને વેદવિદો બ્રહ્માની પત્ની
 મિરા-સરસ્વતી તરીકે ઓળખાવે છે, કાઈ દરિ-વિખલની પદ્મા-સદ્મી
 ગણાવે છે, તો કાઈ બીજા રુદ્રપત્ની મિરિંગ (‘અચક્ષ-તનયા’) તું
 ૩ એમ કસાવે છે. પણ તું છે તો કાઈ ચોથી જ, જેનો પાર પામી
 શકાતો નથી અને જે સક્ષ્મ વિશ્વને ભ્રામી રહી છે. ૧૦૦. તારો ભક્ત
 મિરાને-સરસ્વતીને પામીને વિધિ-બ્રહ્માને અને પદ્મા-સદ્મીને પામી
 દરિનો દરીય થઈ શકે. એના આંદર્ભથી રતિનું પતિવ્રત પણ સિધ્ધિ
 થઈ જાય. પિંક બ્રહ્માના ઓકપને લીધે ભક્ત ‘પરબ્રહ્મ-સ્વામી રસ
 મદિ હમે’ છે. ૧૦૧. દરિઓમાંથી કેટલા મિરા-સરસ્વતીના વિલાસો-
 પ્રિયનમ થયા નથી, અર્થાત્ સરસ્વતીના અનેકાનેક વર થયા છે. એ જ

બાગ' પોતાના જોવામા આંખુ હોત તો કદાચ શ્રી પાકકને ત્યાં
'અનુરાગ શબ્દ અયુક્ત છે' એમ કહેવાનું ન રહેત. ૮ ચંબેલી-
ચંબેલી-વાયો. કરમાઈ-કરમાઈ !-વાયો. તેથી અર્થ પણ રપછ થઈ
જાય છે. ૬ સદા નૂતન-સદાનૂતન-વાયો. ૧૦ મુમાની-મુમ્માનિ-
વાયો. ૧૧ જગતની-જગતની-વાયો. ૧૧આ મર.૦ ટાગોર-'નયન
તોમારે પાપ ના દેખિતે રયેછ નયને નયને' 'તમે નયનોમા વમો છો
ને નયને કરી તમને હુ ખોનું છુ !' ૧૨ એ-એ !-વાયો. ૧૩ આ
અવતરણ ચિહ્નમા છે, દેવની શિખામણ હોઈ ૧૪ ખરો-ખરો !!-વાયો.

પૃ. ૬૩ દર્શનેશ્વર: ૧ મુખ કાવદાની પરીક્ષા આપતા વચ્ચેથી
ભીડને, આવતી વખતે રસ્તામા ગમી ગયેલી તે પૂતળી લઈ આવી,
સામે બગીચામાં બેસી તે જોઈ કવિતા કરતા કવિને રિસેસમાં
તેમના મિત્ર નગીનદાસ સધવીએ શોધી કાઢ્યા હતા તેનો આ કડી
સાથે શ્રી ન દે. મહેતા સખધ યોજે છે. ૨ ઝરણુ સુધા-સુધા તે અમૃત-
નો પર્વાય હોઈ 'અમૃત'ની જાતિ દેવના બળને કારણે વપરાઈ લાગે
છે સર.૦ સૌ.૦૭૬આ. મુજ-મજ-વાયો. ૩ બલિહારીના ગગમાં.
રગને-રંગ તને-વાયો, તને-૧ તુંને, ૨ શરીરે. ૫-૬સર.૦ ૧૧ 'સૌ-દર્શ'
૧૧. ૮ કર્પુર (જેવા ગોર) કરે-હાથવડે અંચળ-લૂગડા-ને ઝટકપૂર્વક
સકોર્ણુ તે દશ્ય સારા મનમા ખટકાની પેઠે ખૂંચ્યાં કરે છે અને મારા
કાળજીની કળ ત્યારથી છટકી ગઈ છે 'કળ'નો પ્રથમ પ્રયોગ વચના
અર્થમા છે, બીજો 'કળ વળતી નથી'મા 'કળ'નો પ્રયોગ છે તે અર્થમાં.
૬ શરદની શર્વરી(રાત્રિ)ના શર્વરીનાય(ચંદ્ર)ના પીયૂષ(અમૃત) શી.
ગલખાંહ-ગળામા નાખેલો હાથ. ૧૦એ-એ !-વાયો. દિગતી રેખ-
ક્ષિતિજ. ૧૧ બાગ તે તુજ ખેલનો-અનુરાગ બાગ, સર.૦૧'દોડી નહિ'
૭અ. ૧૨ સર.૦ જાન્યંતર કોડપિ દેતુ: એ ભવભૂતિવાક્ય ૧૪
કાટ-ગરદન.

પૃ. ૬૫ કટાક્ષ: ૧ ભરવ્યંજના-ભરપૂર ધ્વનિ, બ્યગ્યાર્થ ૨
મોજો-મોજામાં. ૪ સર.૦ ૧'દોડી નહિ'૧. ૫ બધ-દેહલીદીપ તરીકે

લખ ચકારો. સર૦ સૌંદર. બંધનરૂપ બેડીના બંધ. સર૦ 'સાત સાંધું તહાં તેર તૂટે'—નરસિંહ. પણ અહીં તૂટવું બંધનનું હોય આવ-
 ઠારપાત્ર છે તેથી તૂટવા કરતાં મંધાયું વધારે છે એમ કહી વ્યથા
 ગાઇ છે. ૭ ગુસ્સાખાજ નજરના ચણુ રસલાવ. ૮ સર૦ ૧૧ 'સૌન્દર્ય'
 ૧૧, ૧૨. ૯ નાલો જગતને-જગતનું નાહી નાખ્યું, એ મરી ગયું છે
 એમ સમજી લીધું. ૧૦ અલકલટને લીધે રૂપને નાગણીનું રૂપક આપ્યું.
 ૧૧ વૈદનો-વૈદ બતાવે એવો. કરિ પાશ-અલકાવલીરૂપી નાગણીનો પાશ.
 ૬૬ દસ્થા વિના-નાગનું જેર મનખળે તે નાગને જ બોલાવી તેની પાસે
 સુમાવી ઉતરાવવામાં આવે છે તે ઉપરથી આ વર્ણન લાગે છે. ૧૩
 લહરી૦-લહર સુગંધિ લહેરાતી-વાંચો. ૧૪ સર૦ I like those
 who write with their blood.—Nietzsche.

પુ. ૬૭ મૂર્ખની મૂર્ખાઈ: ૧ દિલદબ્ધને-દેવાના દાએલાને. રશ્રુતી
 ચિર મુકી પાપ-સર૦ નારદચરો વેદાનપિતામ્યસતિ ૪૧। આગળ ૭ખા-મં
 પયુ એજ લાવ. ૬ સહ-સાથે. ૮ વારંવાર તેમ જ હઝારવાર. બીજો 'વાર
 દેહલીદોષ છે. 'નીતિ'-રૂઢિ, પરંપરા, સંપ્રદાય, પ્રજ્ઞાવિકા, જડ નિયમ. ૬
 મદિરાપાન(કરેલું હોય તે)વત્. ૧૦ ઉત્તરવળે અંતરરૂપી પાત્રે પ્રેમનો
 રંગી મદિરા પૂરીને તેના પાનમાં સર્વદા મસ્તાન ધું. પછી જગતનો
 કડી હમાં વર્ણવ્યો છે તે—સક્રિય મદિરા શું કરું? જગત પણ
 પીધેલું છે. પોતે પણ પીધેલ છે. માત્ર બંનેનો મદિરામાં ફેર છે.
 હાથ-ચરાખ-ની જાતિ અનુસરી 'મદિરા' કવિ પ્રવિંશમમાં વાપરે છે.
 સર૦ ૨'દર્શનેઝા'રઅ. ૧૧ ઉજ્જલ-આધ્યત્મનો નવો કરાર. ૧૨ બપ-
 સાગરે-સરસાગરે-વાંચો. ઉપકડ-કાંઠા પાસે, ૧૪ ચૂપ તારા-ગુપ્ત
 તહારા વાંચો. ૧૫ પક-દર.

પૃ૦ ૬૯ મોહનમંત્ર: ૧ સુવતીના જોળનનો જલમ-ગર કરનારો
 જંત-નંત (તરફીન, પ્રપચ). ૨ અમલ-નિર્મળ. જવ-જ્વારે, ખારીના
 પ્રીતિપારો. ૩ પટતર-પટ(લુચકા)નું બેની વચ્ચે અંતર-પારો, જુદાઇ.
 ૫ તંત-ચોળના, વહીવટ. ૬ લલત-સમજે છે. ૭ રમ્બો-રમીઓ-વાંચો.

પટંત્ર-પટંતર-રહસ્ય. જૂના સમયમાં નાયિકા અને નાયક વચ્ચે કપડાની આડ રાખી વાત થતી અને તે સામજીની વારતાઓમાં આવે છે તેમ સમાસ્યાવાણીમાં પણ થતી. અત્યારે ગામડાંમાં પંચવાળા તેમજ વાણિયાઓ ખેસ કે પંચિયા નીચે એક-મેકના હાથનાં આંગળાં વતી હિસાબ ગોઠવે છે. આવી રૂઢિઓથી પટંતરનો અર્થ કાઢડો, સમસ્યા, ગૂઢ તત્ત્વ રહસ્ય એવો થયો છે. ૮ 'શિરોમણિ' રૂઢ છે, 'હૃદયમણિ' પ્રયોગ ખરે જ કવિકવનને 'સ્વતંત્ર' કરાવે એવો છે. હૃદયે જેને મળે છે તે-એમ શ્લેષછાયા પણ જોઇ શકાય. એ! ત્યારે તું જ ભૂંડી ઠરી !-એ રીતે વાતચીતના લયમાં બોલવાથી 'એ !'નું બળ સમજશે. ૯ પ્રતાપ-પ્રખર તાપ (વિરહનો) જે મૃગતૃષ્ણા જન્માવે છે અને મનરૂપી મૃગને લલચાવે છે. ૧૦ કુટિલી-કુટિલ, 'આખ' અધ્યાહાર છે. આખથી હૃદય વીંધાતાં રુધિર વહવાનું, તેનો પોતે પ્યારીના વિલાસ માટે પ્રખળ જલજંત્ર-કુવારો ચાલ એમ ધ્રુવ છે. અતિશયોકિતમાં દેખાતી અનુરાગની ઉત્કટતા અને પદાવલિની માદકતાને એથે ચિત્રની જુથુપ્સાગ્રેરકતા કાર્ષક દંકાષ્ટ જાય છે. ૧૧ દિલ-ચિત-વાચો. તવ સ્વતંત્ર-બળજંત્રથી પામી ન શકાય, સ્વેચ્છાએ જ અર્પી શકાય એવા-મુખડે. ૧૨ પ્રેમી અને સંત અથવા પ્રેમી તે જ સંત. ૧૩ પુર-૧ પૂર્ણ; ૨ (શોકના) પૂર(થી પૂરિત). સ્વતંત્ર-આપમતિયા. દ્રવંત -વિલસંત-વાંચો. ૧૪ આખું ડતંત્ર-ડતંતર-પ્રલયમાં હૂબહૂ. તવ-તમ-વાંચો. ૧૫ પ્રિયા પ્રેમી હોય અને પ્રીતમ પણ પ્રેમી હોય એવા વિરલ સુખનો યોગ જગતમાં કાણુ પામે છે ? સ્વતંત્ર-ખાલ જગતની સુંગલથી છૂટેલો, આત્મનિષ્ઠ.

પૃ૦ ૭૧ સંસ્કૃત મંત્ર: ૧ પ્રૌઢ-અલેતા નહિ એવા, પહોંચેલા, રીઠા, અનુભવી. અવસાન-અંત. ૨ સાનમાં-સમજમાં. મતલબ કે તું તો તોયે સમજતી નથી ! ૩ હૃદયનિધાન-હૃદયરૂપી નિધિ-તિજોરીમાં. મારા ખેલાનમાં. ૪ જહાનમાં-દુનિયામાં. અહીં તો વ્યાધ પણ પ્રાણુ છે અને વધ્ય પણ પ્રાણુ છે, અર્થાત્ બંને જુદાં નથી.

તેમ છતાં જગતની જે રીત છે કે બાધ વધ્યને મારીને પછી તેની ખખર લે છે તે પણ અહીં અનુસરાતી નથી પણ પાણી-નાની તથા, કિરપાણી 'મેદાનમાં પડ્યો'='લડવા નીકળ્યો' થાય, પણ એ અર્થ ક્રમાં પડ્યો=મર્યો એ અર્થ અભિપ્રેત લાગે છે. ૬ ચકુવાનમાં પ્રયુરાજ યૌદ્ધાણુનો ગર્ભિત ઉલ્લેખ હોવા સંભવ છે શબ્દવેધી પણ મારવાની એની સિદ્ધિ પણ માથે સાથે યાદ કરે. ગ્રેમી મેદાનમાં મૃતવત્ ધવાઈને પડ્યો છે, એનું ચિત્ત ચચલ છે, પણ એ સામેથી આ ક્રમાં નિશાન ઓછો જ ચકુવાનો છે. સામેથી 'વચનાવસિ'નો અણમારો પણ મળે છે, જે શબ્દવેધી શરથી નિશાન તાકવા માટે પૂરતી સામગ્રી છે પણ...પણ...એ વચનાવસિ 'મધુર મધુર' છે અને કાનમાં 'ધીરીધીરી પ્રવેશ કરતી' ચિત્તને એવું તો મસ્તાન બનાવે છે કે તેના બહુકારથી બેભાન બની ચિત્ત ભમી જાય છે, લક્ષ્ય ચૂકી જાય છે ૮. કહી કનો અને કનો અત 'બેભાનમાં' શબ્દથી આવે છે. એ બેમાં અનુક્રમે લૂટ અને વધના રૂપો યોજ્યા હતાં. હવે, કહી કમાંથી 'બમાવે'નો તાંતણો પકડી લઈ, ભમતા ભમરાનું રૂપક યોજે છે, પણ તરત 'ભમર ગુણમાન'માંથી 'માન'ને પકડી લઈ બીજી પદ્ધતિમાં નવા જ ચિત્તથી વીણાવાદન સાથેના માનનું વીણાતારના અધવચ તૂટવાથી એકદમ અંત પામતુ (કહી ૧માં 'પરમ પ્રમખતિ આવી રહી અવમાનમાં' કહ્યું છે તે દસા) વધુવે છે ૧૧ રાગનું નિદાન(હાગ્યું) તેમ કુઃખનિદાન ૧૨ વિગ્દ-કુપાન(અગ્નિ) જેને રોદ સંકારે છે તેમાં તનડે-શરીરે જળ, પણ ખખરદારી રાખજો કે કીલ પર ડાગ સરખો ન લાગે તન-૧ શરીર, ૨ લગીર સરખો, સં. તનુ=નાનો ઉપરથી. સર. દિંદી તનિક ૧૩ 'સમાકર-ક્ષપાકર' વાંચો ક્ષપાકર=અદ્ર, જે ઉપરથી આપણે ચાંદસો-ચાંદસો શબ્દ છે. અહીં ચાંદસા માટે 'ક્ષપાકર'નો પ્રયોગ છે, ૧૪ ગૌર મદાન-ખારે ગોરીના અર્થમાં.

૯૩ સહામતી: ૧ સુર્જાગણી-સારી, નાનુક આંગણી. આખ

ધારદાર હોઈ નાજુકે આંગળી કપાઈ જવાની, માટે તારી મલામતી
ખાતર અંગન ન આંગવા કહું છું. અંગનથી ઊવડી તે વધુ કાતિલ
બનવાની અને એવી આખ પોતાને સહન કરવી મુશ્કેલ બનશે તેથી
પોતાની સલામતી ખાતર અંગનની મનાઈ કરે છે એ સ્પષ્ટ આશયને
હાંધી જ રીતે મૂકવામાં અમરૂતિ છે. ૨ સહુ-‘સહુ’ નોંધાયો. ૩ ખુચે
છે-સરં લલિતશિરીષ્ણુપ્પહનૈરપિ તામ્યતિ ચત્ (માલતીમાધવ ૫-૩૧)

પૃ૦ ૭૫ ભણુકારા : ૧ ભણુકારા-ભણુકાર-વાયો. ‘લલકતી
આવે છે’મા લાવે છે વાયો. ૨ હું-શું-વાયો. મનમહેમ-મનનું વહાણ,
સોખતી. ૩ આગમઆશા-આવવાની આશા ૪ મરૂત-મરૂત-વાયો.
લહરી-વાયુની લહરીને મખોધન છે. ઠેક સુધી. વાયુલહરીને ફીકર્મ
સોપવુ એ હાકિરનો માનીતો શિરસ્તો છે. ૮ નિશા હજાર નિશાની-
(૧) નશાની હજાર નિશા(ગત્રિ)ઓ; (૨) નિશા(રાત્રિ)ની હજાર
નિશાનીઓ. ૯ મજબુત-જેરથી. ૧૧ તારુ ભાગ્ય સારું છે કે તું
મારી પ્રિયાને ચરણે આનંદ માણે છે, ખરૂં-ખરૂં!-વાયો. અમારું
ભાગ્ય ખરૂં છે કે બસ ભમણામા જ ભમાયે રાખે છે. ૧૩ વાટી-
વાડી, બગીચો.

પૃ૦ ૭૭ મનપ્રેહી . ૨ બની-થઈ-વાયો. ૩ જે બેની વચ્ચે
અચળ-વચ્ચ પથ આડે આવી શકતુ નહિ સરં ફલાં પ્રેમર્પણ ૪
કાઈ-કયાઈ-વાયો. ૬ મુઝ-આનંદ ૮ લોકવેદ-નારદસુત્રોની અસર
નીચે આ પ્રયોગ છે ઉ ત નિરોધસ્તુ લોમ્વેદવ્યાપારસન્યાસઃ । ૮ ।
આગળ ૬૧મા સૂત્રમા નિવેદિતાત્મલોકવેદશીલ્સવની વાત કરી છે સૂત્ર-
સૂતર ૯ મહતા-મહતા, મોટાઈ. ૧૨ જીવ તો પોકે રડવા માગે છે.
કજ કરેથી-કમળ જેવા હાથ વડે અહીં કટપના કમલમાથી જ-મેલાં
લક્ષ્મી તરફ વળી લાગે છે, જેથી શરણાગત જનનું પ્રિયપદ યત્ર
સાગરપાર ઊતરનાર ક્રાણુ ૧-તો લક્ષ્મી-એવો અણુસારો મળી રહે છે.
૧૫ બિહુર્યા-વિહુર્યા-વાયો (વજ) વિહોડ્યાં. વિખૂટાં.

પૃ ૭૯ અલૌકિક બહાર ૨ ખરપદ-તે પરાસ્વરૂપ દેવીના ચરણ મનરૂપી માતમ-હાથી જે મસ્તાનો હતો તે ચરણના મહાન મોહ પાશને લીધે વગર આહે(મગરે-ગજઆદનો 'ગજે-દ્રમોક્ષ'-પ્રસંગ યાદ કરે), એ નવનીત-માખણરૂપી કળણુમા અઢાઈ ગયો. અર્થાત્ દેવીના ચરણમાં એ મગન થયો. ૩ આનન્દની-'આનનની' વચ્ચે-મુખની (દેવીના) પાલીતાણા આવૃત્તિમા 'આ તનની' છે તે પણ ખોટું છે છુતિ-અમક ઠેરઠેર અલખેલીની મુખઅમક અમમ્તી દેખાય છે એથી થયેલો ચિત્તને લાલ વર્ણવે છે ઠેરઠેર નહિ પણ એક જ ઠેકાણે એ મુખ જોવા મળ્યું હોત તો તો ચિત્તરૂપી ચોર લપટપણના લક્ષણ બતાવત પણ તે મુખ તો ઠેર ઠેર દેખાય છે એટલે 'કયા એને ઝાલું ?' 'કેમ એને પામું ?' એની જમણામા પડેલો બિચારો એ ચોર એને ઝડપી શકતો નથી, એની માલિકી, એનો ઉપભોગ એ બધું કરવામા હાવી શકતો નથી એ એમ ચોર વહી-છેતગા ગયો છે અર્થાત્ ચિત્તની ચોટાઈ અને લપટવૃત્તિ દેવીના માર્વતિ દર્શનથી ધોવાઈ ગઈ છે ૫ તે તરછોડચો (કડી ૪) પણ આપણે પ્રિયજન રહ્યા એટલે મારે મામેથી પ્રેમનો દાવો લગાવવો જોઈતો હતો, પણ રેબૂડી ! તારા કેશકવાપની મુગધી ખૂસબોથી-બહેકબહેકથં-બહેની ગયેલ મારું દિલ એ વાત જ થૂની ગયું જતા, 'મરતીમાં તે વ૦' ૧ પુર-જ-પૂર ૭ અવક-છુતિ, 'આનનની' (કડી ૩) જીવન જન-—જીવનનું યત્ર વહી-શીટી જશે, સં જીવન=પાણી એમ ભેના આ જલમત્ર(કુવારો) વહી જશે, ખાલી થશે, એ કાવ ૮ દિન-પ્રમ-પ્રકાશનો સમય મિત્ર-સ્નેહથી કમગ મારે મિત્ર=મૃત, અને પોતા મારે મિત્ર=દોસ્ત પ્રિયતમ, એમ અર્થ લવાના છે ૯ દાગ-દાગ ૧૦ અને ૧૧અ આમ વચ્ચે —

મુકવત મુઝાણુ નિત તે દિન કયમ કરી માણુ કયાં જાઉં ?
અતર છાની કયમ દહેવાયે વિવેક શું વહિ ગયો ગયો ૧૦
અકળાઉં કે અટ તુજ નિકટ દુઃખ આવું મોહન દયવારે, ૧૧ અ.

અંતગ્જાની-હૃદયની જાની વાત. વિવેકશું-વિવેક શું ? અથવા વિવેકથી ૧૨ હાસીએ-‘હાથ ! એજ’-વાંચો. આપણુ-ખોડ, ખામી. નજર ગ્રહિ ગયો-દષ્ટિ ચોરી ગયો, કામણ કરી ગયો; જાદુ કરી ગયો (મરઠો ‘નજર ખાધવી’ એ પ્રયોગ). ૧૩ જાણુતો-‘જાણુંતાં’-વાંચો. ૧૪ અને ૧૫અ આમ વાંચો -

તવ તનમર્જનનું સૌરભજન લઇ લઇ છાંદુ છું બાલ પરે,
નસીળ લાઇતું જાગે પણ વિધિ રેખાક્ષર વહિ ગયો ગયો. ૧૪
માટે પ્રીતમ કહિ પણ તારે અદવાનો નહિ દારે હું; ૧૫ અ.
તનમર્જન-શરીરના નહાવાનું. સૌરભજન-સુગંધી પાણી. ૧૫ વહી
ગયો-ખગડી ચાલ્યો, વહી ગયો.

પૃ૦ ૮૧ સૌન્દર્ય ૧ મળી-કવિપત્નીનું નામ મળિલક્ષ્મી અહીં
સ્થેપથી ગૂંથાયુ છે. સતી શિરમળી-મતીઓમાં શિરોમણિ, સતીઓને
પણુ શિરે એવી તું મણિલક્ષ્મી; અને મતીશો શિવપત્ની જેવી અથવા
સતી જી જેવી રમણી એમ પણ અર્થ લઈ શકાય, પરંતુ એ બહુ
દૂરાકૃષ્ટ ગણ્યામ સૌન્દર્યધારાવતી—સૌન્દર્યની ધારાવાળી, સૌન્દર્યની
ધાગઓ જેમાંથી ફૂટે છે એવી. પાલીતાણા આવૃત્તિમાં ‘સૌન્દર્ય
ધારાવતી’ છે તે ઉપરથી સૌન્દર્ય ધરાવતી’નો પઘાર્યે છૂટ લઇને
આવો પાઠ દશે એમ ન વિચારવું સરબરખમાં ‘સૌન્દર્યધારા’, ૪
અમા ધારા’ સૌન્દર્યની ધાગ કેવી એમ પ્રશ્ન થશે, પણ અમત્કૃતિ
અર્થે કવિએ આવી કલ્પના નહિ કરે તો કાણુ કરશે ? શ્રી મન્મટે
‘કાવ્યપ્રકાશ’ના દશમઉલ્લાસમાં માલાલકારના ઉદાહરણમાં આપેલા
‘લોકનો ઉધાડ પ્રેયસીના ‘સૌન્દર્યસ્ય તરંગિણી’ એવા વર્ણનથી થાય છે
તે પર ‘પ્રદીપકાર નોધે છે સૌન્દર્યસ્ય તરંગવત્ત્વાવગમેનોત્તરોત્તરાવિચ્છેદ-
લામઃ । ‘ખાલખોશિની’ ટીકામાં શ્રી ઝળકીકર તેમ જ કહે છે તરંગ-
પદેનોત્તરોત્તરાવિચ્છેદ સુચિત અને ઉમેરે છે ઉત્તરોત્તરાવિચ્છિન્નલાવણ્યસ્ય
નદીત્યર્થ , અપરિમિતસૌન્દર્યપુરિતેતિ યાવત્ જલસ્યાનીયમત્ર લાવણ્યમ્ । ભત

, એવ નદીતુક્તિઃ । આગળ રચના 'સૌન્દર્યધારા ચક્રી' 'એક જ બિંદુપાન'ની
 વાત આવે ॥ જે સૌન્દર્યના પ્રવાહની કલ્પના અભિપ્રેત હોવાને
 પ્રુષ્ટિ આપે છે. આપણા કવિ 'કાવ્યપ્રકાશ'થી અભિચ્છ હતા, એટલું જ
 નહિ પણ તેની ઉપર 'બાલબોધિની' ટીકા પણ 'ભારતીભૂષણ'મા ચર
 કરી હતી. પણ સૌન્દર્યને પ્રવાહરૂપે જોવાની કલ્પના 'સૌન્દર્યલહરી'નું
 નિરતર રટણ કરનાર કવિને સહજસુલભ હોય એમા આશ્ચર્ય શું ?
 મારી નિશ્ચલ-દેહલીદીપ સમજીને 'પ્રેમજન' સાથે તેમજ 'સમાધિ
 સ્થિતિ' સાથે મોજી ચકારો. તારે તો મુખ એ જ ચદ્રમા છે. મારે ?
 અરે, તું જુએ તો, મારે મસ્તકે તો ચંદ્ર અને ચર્ક (સૂર્ય) બને છે.
 શી રીતે ? પોતે પોતાને પ્રથમ પકિતમાં ચાકર તરીકે ઓળખાવ્યા
 છે એટલે મસ્તકે અપેક્ષા તો ચંદ્રની માત્ર રહે છે. પણ અર્ધો 'શિરે'-
 નો વાચ્યાર્થ લેવાનો નથી, જુદિસ્થાનમા, ચિત્રપ્રદેશમાં એમ અર્થ
 લેવાનો છે. એ ચિત્રપ્રદેશમાં તો સાક્ષાત્ સરસ્વતી વસે છે, જે
 'સૌન્દર્યલહરી'નાં ભગવતીનાં અશીસ્વરૂપ છે. એટલે ભગવતીનું
 સૌં ૧૬મ પ્રમાણેનું વર્ણન 'ચક્રીમાન જોનાં સ્તનયુગલ તો મુંદર સમે'
 એ સરસ્વતીનું પણ હોઈ પોતાને શિરે-ચિત્રપ્રદેશે 'ચદ્રાક' સારસ્વતી'
 છે એમ કહ્યું. જોકે સમોવડી-તારે મુખચદ્રમા ને મારે શિરે 'ચદ્રાક'
 એટલે બંને સરખાં છીએ; મતલબ કે તારે મુખચદ્રમા છે એ ખરું.
 પણ હુંય તે બહુ પાછળ પડી ગયો નથી, જીલદુ મારે તો ચદ્રમૂર્ચ
 બને છે. પણ હમે, અને તારાથી અડિપાતો વર્ણવવાની મારી હમ્મણ
 નથી. આપણું આવું પરમપ્રકાશવિષયક સરખાપણું છે એટલું જ
 બસ કહેવું છે. અર્ધો જોડના માખ્ય ઉપરથી ખસીને કવિનું ચિત્ત તે
 સાખ્યની વિરલતા પર વમે છે તે એ જોડના વર્ણનના 'પ્રિયે !
 વિદ્યાપતિ-શ્રીમતી !' એવા ઉદ્ગાર ઉપરથી સમન્વય છે. જોકે હઈ, તો
 વિદ્યાપતિ(હું) અને શ્રીમતી(તું)ની. મારે ચિત્રપ્રદેશે સરસ્વતીનો
 નિવાસ એટલે હું વિદ્યાપતિ અને તારે મુખે ચંદ્રની ચોખા(શ્રી)
 એટલે તું શ્રીમતી. આવા આપણ બેની જોડે મગવાથી શ્રી બને

સરસ્વતીનો વિરલ યોગ પણ સાથેસાથ સહેજે થઈ ગયો. પણ આ યોગની વિરલતાનો ખ્વનિ તે તો જોડું નામ પાડ્યું તેમાથી એક ફાટા-રૂપે, તે શબ્દયુગધને વગવેતા સદચારી બાવોના ઉદ્બોધનને વધને, છોડે છે. પ્રધાન વક્તવ્ય બને પ્રિયજનોના આમ્યનું વર્ણન છે તારે મુખે ચંદ્રમા, મારે મસ્તકે ચક્રાર્ક, તું શ્રીવાળા, હું સરસ્વતીવાળો, બને મગોવડા ૨ જેણે તારા સૌન્દર્યની ધાગમાથી એકાદ બિંદુનું પાન કર્યું તેની દશા શી ? એ તો સદાનો તરસ્યો, નિત્યપિપાસુ, રહેવાનો જે રીતે ઘટાવી શકાય એક તો એમ કે એ ગમ ચાખ્યો એટલે એનું આકંઠપાન કર્યા વિના એના જીવને એનજ પડવાનું નહિ. એ જ પરમરસ પામ્યા વગર ખીમ બૈદિક મસારી રસોથી એની તૃષ્ણા છીપવાની નહિ અને એ તરસ્યો બટકવાનો બીજો આવા અલૌકિક રસનું એકાદ બિંદુ જ મળે એના જેવી અવદશા એકે નથી. એક બિંદુથી એ ગગની પૂરી પિછાન તો થાય નહિ અને જીવ પછી સસારી રસના ઝાઝવાને પેનો પરમપેય પદાર્થ માની તેની પછાડે સદાતરસ્યો વલખ્યા કરે, એ ઝાઝવાનો જ ગસિયો ધીરધીરે થઇ જાય માટે આ ગગનું તો ચટકુ નહિ પણ ફૂડા જ સારા, જેથી 'લાગે કાંઈ ન દૂળે કાંઈ' ખીજી આકાક્ષા જ ન રહે એવું પ્રપૂર્ણ આકંઠપાન થાય એ જ સુભાગ્ય મરં *Drink deep or touch not the Pyrenean stream* 'સૌન્દર્ય તારા થકી' પાક ન વિચારવો, -બિંદુ-પાનની વાત માટે ધારા' આવશ્યક હોઈ ગતી-દશા કાતિ-શોભા. પટાયલે-વસ્ત્રને ઓઠે લપટિને-છુપવીને કહ્યું નથી એ ધ્યાનમા રાખો. સ્ત્રીઓનો વેશભૂષાનો એક આશય તે અગોને વસ્ત્રથી લપેગીને, ગોપન કરવાનો દેખાવ કરીને જીવટા તેમને જીઠીને આખે વળગે એ રીતે વ્યસ્ત કરવાનો હોય છે તેવી લીના તમે પણ શુ આદરી બેઠા છો ? -એવો દેવી પર આક્ષેપ. તમારું આનન તે જ ચદ્ર અને એના દર્શન માટે આર્ત ચક્રારી તે સ્વ-પોતાની-(મારી)મતિ આમતેમ ભમ્યા કરે છે, વ્યાકુલતાથી શોખ્યા કરે છે ચક્રારી સાથે બધમેસતો

સ્ત્રીલિંગી 'મતિ' શબ્દ ચોળ્યો છે. કાચે-‘લગ્ન’ વાંચો. ૩ સતત યુગયુગાન્તરથી, જનમોજનમથી, આ મારો ચિત્તરૂપી હમર જે તારા માટે ગાઢ કામનાવાળો(પ્રકામિ) છે તે રમ્ય ગુણરવથી તારી તે સ્યામ અને સધન અલકાવલીની ધાટી(સધન) કુંજમાં જાનિતિ વિના, કશા વિદેષ વિના, મોહ-ભ્રમણા વિના, અન્ય આકર્ષણ આકાંક્ષા અસાબસા વિના રમ્યાં કરતો (સરન્સૈન્દર). પણ દૈવવશાત્ વિયોગ થયો, એ જંતુ ભોગાસક્ત બન્યો અને આજે એ જાનિતિમાં લગ્ન્યાં કરે છે, ભ્રમણાઓમાં ભટક્યાં કરે છે, મિથ્યા ચિંતનોને ચગડોળે ચડ્યો છે. પુષ્પગુહિત લટે-લટોમાં પુષ્પો ગૂંથ્યાં છે તે અલકાવલીરૂપી સધન કુંજનાં પુષ્પો. જાનિતિમાં-તે કુંજની ધાટી છાયા હેઠળની શાંતિમાં, જ્યાં સૌ તાપહિતાપ ધરીહર તો શમવાના જ. ૪ ધારા-શ્રી રા. વિ. પાઠક ઠહે છે ‘ધારા’ એ ‘ધગ’ શબ્દને માટે વાપરેલ છે. (‘માખરમતી’-૫૦૧૧૩). ‘ધારા ઉપર’ પછી ‘પહે પદ’ આવવાથી ધણા એમ માનવા પ્રેરાય એ મંત્રવિત છે. ‘ધારા પછી એ જ પંક્તિમાં ‘તારા’ અને પછીની પંક્તિના આગંબે ‘આધારે’ ને તેમાં જ આમળ ‘ગમાર’ એ શબ્દોમાથી ‘આ’ સ્વર અને વ્યંજન ‘ર’ને લીધે રકુદ મતા ઉચ્ચારમાધુર્વની કિમત બાળાચકરની સામાન્ય રીતે મધુરોચ્ચાર પદાવલિમાં પણ ધણા ઊંચા પ્રકારની છે. તેમ છતાં કવિ શબ્દ ઉપર લય ખાતર એટલો બધો અત્યાચાર કરે એમ માનવું પણ મુશ્કેલ છે. સહેજે એ, ‘ધરા’ અભિપ્રેન હોત તો, અનુપ્રાસનો લોભ જતો કરીને ‘પૃથ્વી’ રબ્દ પ્રયોજી શકા. ‘ધારા’ શબ્દ આ પહેલાંની બાર પંક્તિમાં બેવાર તો વાપરી બેડા છે (પ. ૧ અને ૫) એટલો એમનો કાન એના ઉચ્ચાર અત્યે પશુપાતી છે. અને એમાં એનો વાંક પણ નથી. જે કાર્ષ પશુ એ પંક્તિઓનો પાઠ કરશે તો ‘સૌંદર્યધારા’ના ઉચ્ચારમાથી જ એ ધારાઓના મદરમુખ પ્રપાતની પ્રતીતિ પામી શકશે ત્રીજવાર આ પ્રમંથે ‘ધારા’ પ્રયોજ્યા પછી પણ, પોતાને ચરજાગંબે લમકનો શોખ દોષ બીજી પંક્તિએ

‘આધાર’ એના જ ત્યારે જ કવિ એ વિચાર-એકમને વિદાય આપી શકે છે. આ પ્રસંગે ‘ધારા’ શબ્દને ઉપરની (પં. ૧, ૫) ‘સૌન્દર્યધારા’ સાથે સાંધવો દુર્ઘટ નથી. કહે છે કે પોતે એ સૌન્દર્યની ધારા ઉપર, એ સૌન્દર્ય જેનામાંથી પ્રસવે છે તેના વિચારમાં જ રમમાણ રહીને, પ્રત્યેક પગલું ભરે છે. ‘ધારા’ તો પ્રવાહની હોય, એની ઉપર પગલાં ભરવાની વાત કેવી? એવા પ્રશ્નનો પરિહાર ‘ધારા’ શબ્દના સહચારી બાવો વાચકના મનમાં ઉત્થિત થઈને આપોઆપ કરશે એમ કવિની સમજ (પછી બલે તે સ-જ્ઞાન ન) હોય તો નવાઈ નહિ. કુરુત્વ ધારા નિશિતા કુરુત્વયા દુર્ગ પચસ્તત્ કવયો વદન્તિ એ ઉપનિષદવાક્યમાં આત્મસાધનાના માર્ગને પોલાદના તીજાતીખા પાનાની ધાર સાથે સરખાવ્યો છે-એ ઉપમાના મંરકાર બાવકના મનમાં જાગ્રત યતાં, પર્યાયથી ‘હું આ પોલાદની ધાર જેવા વિકટ માર્ગ ઉપર એકેએક પગલું, તારા વિચારમાં મનને પરીવીને, ભરું છું,’ એ અર્થ આપોઆપ દઢ થઈ શકે એમ છે. ‘ધારા ઉપર હું પદેપદ સખિ ! તારા વિચારે ધરું’ એ શબ્દોમાં દોર ઉપર એકાગ્રપણે ચાલતા નટના જેવું ચિત્ર સહેજે પ્રત્યક્ષ થાય છે. ‘પદેપદ’થી એક પછી બીજું કગલું મંભાળપૂર્વક માંડવાની ક્રિયા સ્પષ્ટ થાય છે. એ કગલાં તે આખી ‘ધારા’ ઉપર નહિ (કેમકે તો તો તરત પછીની પંક્તિમાં ‘સંસારમાંહી ફરું’ કહ્યું છે તે કહેવાની બહુ જરૂર નહિ રહેત), પણ ક્ષાધ માર્ગ ઉપર મુકાતાં વર્ણવાય એ વધારે યોગ્ય છે. તે માર્ગ તે પેલો દુર્ગ પચ બદ્ધ કુરુત્વ ધારા, જેની ઉપર પોતે એક પછી એક કગલું માંડી રહેલ છે. આમ ગ્રામીન વચનોના સહચારી બાવો ઉદ્-બોધવા એ બાલાચક્રની શૈલીની એક લાક્ષણિકતા છે. (આ કાવ્યનો પ્રથમ શ્લોક જ ક્યાં દૂર છે? જુઓ ટીકા.) કવિએ અગાઉ (પં. ૧, ૫) ‘સૌન્દર્યધારા’ની વાત કરેલી હોય આ ‘ધારા’ નિશિતા કુરુત્વયા એવા સ્પષ્ટ વિશેષણોને પાત્ર નથી, છતાં સૌન્દર્યની ધારા ઉપર ચાલતું તે સૌન્દર્યની મૂળ ગંગોત્રીના એક માત્ર રટણ વગર ધણું વિકટ છે,

અર્થાત એ માર્ગથી વ્યુત થવું સહેલું છે, સૌન્દર્યભાસોની મૃગ-
મરીચિકાના ભોગ થવું સુકર છે, એવું સ્વયં પણ હપ્તું રહ્યું નથી.
પ્રેમસાધનાના માર્ગને કવિએ પ્રાચીન ઉપમાના મંસ્કાર ઉદ્ભોધી
પદાંતરે ક્ષુરધારાની યાદ આપનારો વર્ણવ્યો છે, પણ પોતે તો
સૌન્દર્યધારા રૂપે જ અનુભવ્યો છે એ હકોક્ત તત્ત્વચિંતક અને કવિના
અનુભવપ્રકારના ભેદ ઉપર પ્રકાશ નાખનારી છે. તે ભેદ આપણા
અન્ય રસસિદ્ધ કવિવરે આ ક્ષુરધારા માર્ગને ‘મણિમય સેથી’ રૂપે
નિરૂપ્યો છે એ જોવાથી પણ સમજાશે.... ‘ધારા’ને ક્ષુરધારાના ગર્ભિત
ઉલ્લેખથી ધટાવવાના મારા પ્રયત્નને આ પછીની મઝલ ‘આરા’ના
‘રમ્યો રમ્યો પ્રેમઅસિકેરી ધાર, તે સુરત આધાર’ (૩૬) એ શબ્દોથી
ટોકા મળે છે. તેમાં પ્રિયતમાની સુરતને આધારે અરિધાગ ઉપર
રમવાની વાત છે. પદાવલિ એકસરખી જ છે અને ધારા-ધાર તે
પોલાદની તીક્ષ્ણ ધાર એ વિષે સંકાને સ્થાન રહેતું નથી. પદેપદ-
એક પછી બીજું ડગ, વિચારપૂર્વક મૂકવાની ક્રિયા વર્ણવવા પ્રત્યેનો
કવિનો પક્ષપાત ‘ધારીને પહે પહે મેં ગતી છે કરી કરી’ (૧૩
‘પ્રિયદર્શન’ ૪આ) ઉપરથી પણ જણાય છે. ત્યાં પણ ધારીને
આધારે પોતે એક પછી બીજું ડગલું ભરે છે એવો એકરાર છે.
...ધારાપ્રવાહ ઉપર પદ ધરવાનો વિચાર કવિના ચિત્તમાં મૌ. ૩૪૪
‘ચિદાનંદ હૃદયે તદપિ શિવગણી પદ ધરી’ [જેમાં હૃદયે=(મોહાળી
નદિ પરંતુ) ધાગ ઉપર] એ પોતે મૂળ મંસ્કૃતના કાંઈક સિધ્ધિનાથી
કરેલા અનુવાદ(નુઓ તે ધરતી ટીકા)ના ગટબધી નમ્યો દોષ
તો આશ્ચર્ય નહિ.... ‘તારા વિચારો કરું’ એ શ્રી પાઠકનો, ‘તારા
વિચારો ધરું’ એ પાલીતાણા આવૃત્તિનો, કે ‘તારા વિચારે રટું’ એ
શ્રી. ન. દે. મહેતાનો પાઠ—એ જો જરોજર નથી. ‘ભારતીમૂળ’નો
અસલ પાઠ ‘તારા વિચારે ધરું’ છે. પદેલા એ પાઠ ‘વિચારો’ને
મદત્વ આપે છે. અસલ પાઠનો આશય પદ ધરવાની—કર્તા ભરવાની
ક્રિયા ઉપર ભાર મૂકવાનો છે. તેમાં વિચાર એ તો આધાર છે,

‘વિચારે’ એ કરણ્યે તૃતીયા છે. શ્રી. ન. દે. મહેતાના ‘રહું’ પાઠથી, ‘પદેપદે’ એ શબ્દોનું બળ માર્યું જાય છે. વળી શ્રી પાઠક અને શ્રી મહેતાના પાઠો (‘કહું’ અને ‘રહું’) એક પંક્તિ ‘ધારા’થી થર થઈ ‘ધરુ’થી અંત પામે અને તે પછીની પંક્તિના આરંભે તરત ‘આધારે’ શબ્દ હોય એથી જે વર્ણમાધુર્ય નિષ્પન્ન થાય તેથી આપણને વંચિત રાખે. કાંઈ પણ પાઠ ભેતાં ‘ધારા’ના અર્થ વિષે ફેરફાર પડવાનું કારણ નથી. નયનથી-તારી ભૂતિનો જે આધાર તે નયનથી-દ્રષ્ટિથી-અંત-શ્રુતિથી મેળવીને. શાસ્ત્રિનાથ-ચંદ્ર. અંતરશુદ્ધની-શુદ્ધ અંતરની, અંતર-શુદ્ધિ(નિર્મળતાના અર્થમાં)ની. અંતરની સુધ(ભાન)ની એમ ભેતાનું નથી. સૂર્યચંદ્રની સાક્ષીએ બધા મહાન અને ચિરંતન થવા સર્ગયેક્ષા યોગ થાય છે એવી આપણી શ્રદ્ધા છે. એવા યોગમાં કવચિત્ વિશેષ આવે, તો તેવે પ્રસંગે એકે પક્ષે એ યોગનો દ્રોહ કરતો નથી, એના સાક્ષી પણ સૂર્યચંદ્ર કરતાં વધારે સારા ખીજા કોણ મળે ? એમને પોતે સાક્ષી તરીકે રજૂ કરી શકે એવી પોતાની દોષરહિત દશા હોવા વિષે શ્રદ્ધા છે તેથી આવા શબ્દો. સત્ય વ્રવીમિ પ્રિયે-‘સાચું કહું છું પ્રિયે’-આ અને આગળ શ્લોક પંદરને અંતે આવતા સંસ્કૃત ટુકડા પ્રત્યે શ્રી પાઠકનું ધ્યાન ગરુ છે. વધારેપડતી મંસ્કૃતપ્રિય શૈક્ષીના નમૂના તરીકે આને અને આગળ આખી પંક્તિ (૧૪૪ મદ્રેત્વદ વિરહાદ વાળી) મંસ્કૃતમાં આવે છે તેને કાંઈ ગણવા પ્રેરાય. પણ તેમ માનતાં પહેલાં મહેજ વિચાર કરવા જેવો છે. સૂર્યચંદ્ર જેવા જે સાક્ષી પૂરે તો તેમના મોંમાં સંસ્કૃત વાણી જ શોભે, પણ સત્ય વ્રવીતિ હ્યસૌ (આ ઈસમ સાચુ કહે છે) એમ મૂકવાને બદલે પોતાના શબ્દોમાં કવિએ એ બાવ રજૂ કર્યો છે: સત્ય વ્રવીમિ પ્રિયે. સરન્કાન્તનો પ્રિયા પ્રિયતમા ગતા એ સંસ્કૃત ટુકડો, જેને મંસ્કૃતમાં હોવાનું વધારે સારું કારણ નથી. ૫ ભાનુ દાદશ-આરે સૂર્ય. પાંશુ-ધૂળ. અંગોળશે-સ્નાન કરશે અર્થાત્ પ્રણયમગ્ન થશે. નાના-વિવિધ. સજ્જનાની પ્રેમનાવ-તે જ તરણી-જરીક કચારેક હોય તો બલે, પણ મારી ટેકની શુચિ પતાકા તે બે.

પ્રથમના મહાસાગર ઉપર પણ ફરકતી રહેશે. પાષ-પાણી, તેને
 મિધિ, પાથોધિ-સમુદ્ર ૬ જીવમાત્ર ન્યારે અદ્વૈત દશાને પામ્યા હશે
 અને ન્યારે તમે-અધકાર પણ, સૂર્યકિરણોને તર્જશે-ડગવશે ત્યારેય
 તે મારો મધન નાદ ગાજી રહેશે 'તુંહી ! તુંહી !' ૭ યોગીઓ જરીક
 (ટચાક) શારીરિક આન્તિથી હકયોગવડે શરીર માટે અજરામર કે એવી
 દશા સિદ્ધ કરી હોય તેને લીધે મોટાછ સમજે છે પણ તારા સાન્નિધ્ય
 આગળ એવા શરીરના ખમતીધરપણાની-ચૈર્વની શી વિસાત છે ? તારુ
 મુખનું દર્શન થાય તો પછી શરીર ટકાવી રાખવાની જરૂર શી છે ?
 —એ ભાવ ચારે સિંધુનું મધન કરતાં જે વિવિધ રત્નો નીકળે તેની
 સરખામણીમા તારા એક મુરખિંદુરૂપી રત્નની શક્તિનો પાર સરખો
 ન પામી શકાય ૮ મસ્તાનની-મસ્તાની, મસ્તાન લોકની કહેવાનો
 ભાગ્યે જ આશય હોય 'મજબ વાત'ને બદલે 'મજબની વાત' પ્રયોગ
 દરીએ છીએ તે સગખાવો મસ્ત જેનું આનન-મુખ છે તેવી છારીઓ
 એમ પણ લઈ શકાય. બહી-કેમકે તે એમ સમજમા છે કે પોનાનાં
 અટકચાગાનું પેનાની આગળ આવશે પાલીતાણા આવૃત્તિમાં પાક
 'મળા' ૭ તે ઠીક નથી નિશા-નસો મર૦ ક્વા૦ ૬૧ ૯ પ્યારી સન્દ
 વિના-મિપતમાના આદેશ વિના પદપગ્ગે-ચરણકમગમા ઊઠી જવાના
 પ્રાણુરૂપી હસને કાક છે સગ૦ સૌ૦૬૨ કાનાં ચગ્ગ ? હસ સગ-
 ચતીનું વાહન છે એ વિચારતાં ઉત્તર તરત મળે છે રસ બરે-
 ગસ બરે (પામે), રસથી બરેલે (પદપગ્ગે) કહેલોય૦-તે કામી (હંમ)
 કહેલોત કહે ૧૦ પ્યારી આજનિ૦-'આજ રાતની કાલ રાત કગતાં'
 તેનું ટુંકાળીને ૧૧ ચાતુરી-સાક્ષાત ચાતુરી, ચાતુરીવાળી, ચતુર
 પૂર્ણકલાધર-પૂર્ણ કળા ધાગજી કરનાર ચદ તે ટું અને તું વિદ્યા-સર-
 ચતી-રૂપી ચીરી, ચુનને-ચુનન પણ, ચુનન-મા-દારા પણ 'નને'
 સાથે પ્રાસ ખાતર 'ચુનનો'નું 'ચુનને' ક્યું હોગ સંભવ વધારે છે
 મર૦૨ 'દયનેઆ' ૫-૧. ૧૨ નાવક સારંગી સાથે કાવ્યકૃતિમાંના નાદ-
 તત્ત્વને પણ બદલાવે ૭ ને નાવિકા ખમના નૃપગથી તાલ આપે છે.

માન-મગીતનો પારિભાષિક શબ્દ, અંગ્રેજી Time વાદવા-સર૦ સૌ૦
 ૫૬ અને ૬૫ ૧૩ મેવા-નોકરી લવાઈ બવને-બવાઈના બવનમાં,
 ગગણાળા ૧૪ જે (વિશ્વેશ્વરી) કાટિ અર્ક સમ પ્રભાવાળી છે ને
 મારા ચિત્તસ્થાનની ઈશ્વરી-માનિક છે, ને તું મારી પ્રાણેશ્વરી તે
 પશુ જેનો એક અશ માત્ર છે, તે તારુ ગ્રહણ કરેા વિશ્વેશ્વરી કાળુ ?
 ૧૫ મા મોખને અંતે માસ્તી ચખ્દથી સ્પષ્ટ કરે છે શ્લોક ૧૪ અને
 ૧૫ ના અતના ઉદ્દગાર આશિર્વાચાત્મક હોઈ મંસ્કૃતમા મમુચિન છે.
 ૧૫ એવી તો સુંદર મોહની કે પિતાને પશુ કામી બનાવી દીધો-
 એમા બ્રહ્મા પોતાની પુત્રી મરચતી ઉપર મોહિત થયા હતા તેનો
 ઉલ્લેખ છે આરતી-આરતવાગા.

[૧૪મ-ભાષાતર, 'ભદ્રે' તું-વિરહે દશા મુગ્ધાનિ ને કરી
 નિગાશામયી ' ૧૫ એક આગળ જ દૂર એટલી નજીક લાગે છે.
 ૧૬ ને બિંબાધર ક્રોધમા પોસ્યો તો પ્રભાતનો પવન એ
 વાત મને કહી દેવાનો જ એ ખ્યાનમા ગખજે 'પોસ્યો'તો' પાક
 પશુ બેસે એવો છે. મને-મારે માટે, મનમા ૧૭ તારા દર્શ-દર્શનથી
 મારે દિન જ છે, અને ગત્રિ તે પશુ કાળીકરાળી બનતી નથી ૧૮
 મેં નારીમાત્રનો ત્યાગ કર્યો છે છતાં લેખિનીનો સંગ રાખ્યો છે
 તેને પશુ, લે, આજથી તજી દીધી । બોલ હવે હું અનન્યપણે તારા
 નથી ? હું તો લજ્જાથી, હવે, એ છુપાવવાનો નથી ૧૯ લક્ષ્મી
 માગ નિવાસમા ધસી આવે છે, અને તેના આવતા તું વિદાય લે તો
 જતા જતા તાગ પગને લાક્ષારસ-અળતાથી સુંદર રીતે રંગવાની
 આશા રાખે છે-પશુ હું એવો છુને કે મારા ધરમા ગહીને એને
 તારા પગ રંગવા પશુ અંદર પેસવા દઉં નહિ કારણ એટલું જ કે
 લક્ષ્મીના પાણિ-હાથરૂપી કમળ-ની કઠોરતા એ તારે પગતળિયે અળતો
 લગાવે ત્યારે તને રખેને કચારેક પશુ ખૂએ શ્રી અને સરસ્વતીનો
 સુયોગ કરવાની તાલાવેલીને બદલે બિચારી જ વૃત્તિ અહીં આલેખાઈ
 છે આ 'અપૂર્ણ' કૃતિ કદાચ 'કલાન્ત કવિ'ની પેઠે લાખી થાત]
 ૧ આ કાવ્ય ઉપર શ્રી ન દે મહેતા વિવરણ કરે છે

‘પ્રત્યેક કાવ્યમાં ભક્તિ-જ્ઞાન સૃષ્ટારના રંગો છે, અને પછી વિરહો-ભાદમાં કવિ પડી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, અગિયારમું કાવ્ય “મૌન્દ્ય”ને મૂર્તરૂપ બનાવી તે પોતાની પ્રિયતમા છે, અને પોતે પ્રિયતમ છે એવા ભાવમાં આરંભ પામે છે, અને દેવો મૂલ્લા દેવ યજેત્ એ ન્યાયે પોતે દેવ છે અને પ્રિયતમા દેવી છે એવા રૂપમાં તેનો ઉઠાવ છે — (અહીં શ્લોક ૧નું અવતરણ છે.)

‘પોતે “બાલ” ચંકર છે, અને પ્રિયતમા સતિ શિરોમણિ છે એવી શ્લેષધારામાં પોતામાં અને પોતાની પત્નીમાં શિવ-સકિતો અભેદારોપ કરી પોતે ધન્ય જોડું છે એવા ભાવમાં કામ્યનું ઉત્થાન કરી પોતાના શુદ્ધ પ્રેમની એટલે ભક્તિની ખાતરી કરાવવા ચોથા શ્લોકમાં પ્રતિષ્ઠાવાક્ય બોલે છે, ત્યાર પછી આ વિશ્વ લય પામશે તોપણ પોતાનો પ્રેમ મૂલ્ય પ્રકૃતિ શક્તિમાં મુખ્યરૂપ કરતો નાદ-બ્રહ્મરૂપે શેષ રહેશે એવા ભાવમાં પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં જ્ઞાનની ઊર્મિ ચઢે છે, અને ત્યાર પછીના શ્લોકોના વિરહના ઉ-ભાદના તરંગ ઊઠે છે, અને છેવટે પોતાની પ્રિયતમા એ ઈશ્વરીનો અંશ છે માટે અંશી દેવતા તેનું રક્ષણ કરશે એવી આશિષમાં કાવ્ય અંત પામે છે. આ કાવ્ય સ્વયંપૂર્ણ ઊર્મિકાવ્ય છે, અને તેની ભરતીનાં પંદર મોજાં પ્રિયતમાના અંગના કટિ જમ્મ અથડાય છે. ભક્તિ-જ્ઞાન-સૃષ્ટારને વદન કળનાર શબ્દો તે તે બાવોને જાણે મૂર્તરૂપ આપના હોય એવા સાક્ષિત્યવાળા છે:—

‘પોતાની રતિની ખાતરી, પ્રલયકાળમાં પણ પોતાની રતિની સ્થિરતા, તેની મૂળપ્રકૃતિમાં નાદબ્રહ્મરૂપે સ્થિનાવસ્થા, અને સટિભાવે પુનઃ પ્રિયતમાનું નવા મોહકબિદુરૂપે ઉત્થાન નીચેના શ્લોકમાં વાચકને સમજાવા વિના નહિ રહે:—(અહીં શ્લોક ૪ થી ૭ ઉતાર્યા છે.)’

પૃ ૮૫ આશા રચમાં સુધારી આમ વાંચો: ‘પ્રીતમપદ નીરજ-ની રજનો’-પ્રિયતમના ચરણરૂપી નીરજ (નીરમાં જ-મેલા)

કમળની રજનો. ૩ છતાં 'ગરીબ' થયો. અસિ-તલવાર. સર૦ બસિપત્રવનં
 માર્ગ કુરુધારાસમન્વિતમ્ । (કુર્મપુરાણ-ઉત્તરાર્ધ ૨૬-૫૧). જુઓ 'સાં-દય'
 ૪અ. ઉપરની ટીકા-૪ ચર્વણુ-આવણુ. ૫ 'પૂરી' પછી અર્ધ વિરામ.
 અન્વય:-પ્રાણનિરાશ થઈને હોઠ બહાર આવ્યો. ૭ ખરો ખરિ-ભેગું
 પણ લઈ શકાય. ખરો-સાચો. ખરિ પળમાં-અણીને ટાંકણે. કથ-જરીક
 અંશ, લવ. ૮ પપૈયા 'પિયુ !' 'પિયુ !' કરતા હતા એટલે પ્રેમી પ્રત્યે
 હમદર્દીવાળા સમજ પ્રિયતમ ઉપર પત્રો લખીને તેમને ગળે બાંધી
 મેં એક પછી એક મોકલ્યાં કર્યાં. એમ કરતાં આખા વનમાં હવે
 એક પણ પપૈયો રહ્યો નથી. મતલબ કે અસંખ્ય પત્ર પાઠવ્યાં. ઉત્તર-
 પપૈયાવગરનું. ૯ પપૈયા કરતાં પણ કોકિલા ગારા દરદની ખરી
 સમભાગી તો લાગે છે. મારી પેઠે એ પણ જગતને 'કુ'કુ'-ખરાબ !
 ખરાબ ! કહે છે. દવાઈ-ગહેરનાયું. પણ કોકિલાને તો એનો પ્રિયતમ
 મળ્યો. એનો તો બહાર-વસંતઠાળ રહ્યો-સચવાયો. પણ અમારે તો
 'અબકી બી દિન બહાર કે થું હી ગુજર ગયે.' ૧૧ મજનુને શરીરે ઝાડ
 જીગ્યું હતું તેનો ઉલ્લેખ. મારે તો શિરે જીગ્યાં છે એમ કહેવા પાછળ
 આપણી કહેવત 'માથે કુખનાં ઝાડ જીગ્યાં છે' કારણરૂપ છે. (તન-
 શરીર) અંદરના ધીગતા અગારાથી એ બળીને ખાખ પણ થઈ ગયાં.
 સર૦ 'ધીકીએ ઢાંક્યા'-દયારામ. ૧૨ બિરદ-વચન. હું નહિ જૂલ્યો
 વચન-એનો અર્થ, મેં વચનનો ભગ કર્યો નથી એમ કરવાનો નથી
 (જુઓ કલા ૦ હરઆ) પણ એ વચનની વાત મનમાં કદી વિસારી
 નથી એટલે જ કરવાનો છે. જૂલ્યો જૂલ્યો કંઈ નારીના પ્યાર-મેં
 કંઈ (અનેક) સ્ત્રીઓના પ્યારની સાથે જોયું નથી, એ વાતની-એવા
 પ્યારની અથવા તે સ્ત્રીઓની-જરી દરકાર સુધ્ધાં કરી નથી. સર૦ ૫
 મોહનમંત્ર. ૭ પરરપર-અનન્યતાભાવે રનેહનિષ્ઠા કેળવવાનું 'વચન'
 હોવાની સંભાવના કરી શકાય. ૧૩ શફરીકા-માછલી. જવું કાં-મારે
 પાપે બિચારી માછલી બળી મરે છે. કહો, ત્યારે ક્યાં જવું ? પિયુ
 પિયુના હૃદયાર-પપૈયો પાણી માટે દરે તેમ હું પણ. પોતે

બલ્યોઝલ્યો હોઈ પપૈયાની પેઠે પાણીની પણ ગરજવાળો છે અને તેની પેઠે 'પિયુ !' 'પિયુ !' પોકાર કરવામાં પોતાની અંતરતમ આરજૂ પણ સાથેસાથે વ્યક્ત થઈ જાય છે. ૧૪ સહુ સરખાં યાર-હે મહેરમ, બધાં જ ચિત્રો સરખાં નીકળ્યાં, કેમકે જે જોઉં છું તેમાં તારી જ હીનો અણસારો મળી રહે છે. અળતો-પગે લગાડવાનો લાલ અળતો તે મેં આંસુનો બનાવ્યો છે અને આંખે આંસુની ધાર હોય ત્યાં રુધિર ઝરે છે. આ પંક્તિમાં પ્રિયતમાની શોધમાં નીકળેલા પ્રેમીના પારાવાર કષ્ટની ને બેહોશીનું વર્ણન છે. પોતે ચોખ્ખું દુનિયામાં રઝળપાટ કરે છે એટલે પગ લોહીપુવાણ થઈ ગયા છે, અર્થાત્ પગે લોહીનો અળતો લગાડ્યો છે, અને વિગ્દ-દશા પળેપળે વધુ વસમી બનતાં આંખે સતત આંસુ ઝર્પા કરે છે એ વક્તવ્યનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે, જે પ્રેમીના કષ્ટનો ખ્યાલ આપે છે. પણ પ્રેમીની બેહોશ દાલતનું સૂચન કરવાનો ઉદ્દેશ પણ હોઈ, પગનો લાલ-અને તે લોહીનો-અળતો તે પોતાની આંખમાં દેખાય છે અને આંખનાં આંસુ તે પગે અળતાને સ્થાને લગાડ્યાં છે (અર્થાત્ આંસુ પગ સુધી ધારારૂપે વહી ચાલ્યાં છે) એવું ઉલટાવીને વર્ણન કર્યું છે. ધણું અમત્કારક છે.

૫૦૮૮ પ્રિયદર્શન : ૧ ઝાંકિ-ઝાંખી. દરી-૧અમાં 'હે દરિ !' ૧આમાં 'લઈ લીધી'. ૨ તને-શરીરે. ઈરમ ગુલઝાર-અરમનો બગીચો. ન-દનવન અને ઈડનના બગીચાની જેમ ધાર્મિક કલ્પનાનો બાગ. ઇસ્લામ પહેલાનો ખ્યાલ છે. ઇસ્લામને મંજૂર નથી. ૩ માનની-માનિની સ્ત્રી. મુરાદી-શરાબ રાખવાનું પાત્ર. ૪ જેમ ચંદ્ર ચાસે તેમ ચક્રોર ચાસે; કેમકે ચંદ્રની ચાલ ઉપર પોતે કુરબાન છે. એ જ રીતે હું પણ જોને પગલે પગલે ચાલું છું. ચાલવામાં મને જોનો જ આધાર છે. ગરબ ૧૧સૌન્દર્યઅ. ૫ મીડી આંખથી મારી ફરિયાદ રિલમાં મરી. ૬ કલાસી-દારના કુમનદારને કલાલ કહે છે તે પરથી શરાબ આપનારી, પ્રિયા. ૭ પરજાંદિ-પાછાયો. લાલ શરાબની ડાવા ગેરી

હથેળીમા પડતી જોઈ (સરં સૌંદર્ય) સ્વર્ગની કાટિ આખો (સ્વર્ગના દેવોની આખો અથવા તો તારકો) ઝવકાઈ ગઈ અને એ દરેક જોઈ એ આખો હરી. આપણારામે શરામની અમંજ્ય દુકાનો ખારી કરી નાખી છે પણ કાઈ અમર જ ન મળે, પણ પ્યારીની એક પ્યાલીએ સુધ(ભાન) હરી લીધી. હ માગ મસ્ત મદિરા('શરામ'નો પર્યાય હોઈ સામ્યદોષથી પુલ્લિંગ, મરં ૨'દર્શનેચ્છા'ગ્ચ.) ને કાણુ નિદ્રો ? અથવા મારા મદિરામસ્ત(મહેરમ)ને કાણુ નિદ્રો ? ખાસ કરીને જોજો એ મદિરાની મઝા એકવાર પણ ચાખી છે તે તો નહિ જ નિદ્રે ૧૦ હે સજન, બીજાઓ અને મસ્તી ખાખત શિખામણુ દે છે, પણ...—(૧), મારી સજન અને મસ્તીનો બોધ-પાક આપે છે કે મારા(સજનના) પયમા ખરા મસ્તોની ચાલ તે જ બરોબર છે—(૨); બીજો અર્થ વધારે સારો છે, ૧૨ કુમા-દેવકુમા, Phoenix કવિએ મૂકેલી પાદટીપ 'કુમા=શ્રીનીકમ નામનું પક્ષી બ્યારે આ પક્ષી કોઈના માયા ઉપર જીડે છે ત્યારે તેની સર્વ અભિતાપા ફળીશૂન થાય છે, તથા રાજ્યપદને પ્રાપ્ત થાય છે, એવા મારા શુકન લોકમા મનાય છે.' ૧૩ આખડી-માધા માનવી તે. ૧૪ નિરતર રગ-રગ ક્ષણવાર પણ ખૂટ્યો હોય એ રીતે નહિ, ચાલુ ગમમાં, સતત રગાયેલો. મૂર્તિ 'મોક્ષભરી' છે એ નોંધો. ૧૫ આપણે કવિતા કરીને તાનથી કહી સભાગવી તો મામેથી પ્યારીએ ખુશ થઈને શીતળ ગૌર હાથ કઠે નાખ્યો, અર્થાત્ બધું સારું બની આવ્યું

પૃ૦ ૯૦ દરકાર: ૧ ઇન્તિઝાર-આતુર ૨ ધડી ખફાં-ધડી ધડીમા રગ બદલે છે પણ હે ચાર, તમારી મરજી સાચવવા ખાખત હું કાઈ તમારો દેવાદાર નથી તમારું મારે દેવું નથી કે તમારી મરજીની બરકાસ્ત કર્યા કરું ૩ હજાર-હજારો (ગુન ૧૦); હજારો લોકો. ગુલે લાલા-ગુલ અને લાલા. (એક જાતનું ફૂલ), ગુલોલાલા. જોખએ ગુન=ફૂલ લેતા, ગુલેવાના=નાલાનું ફૂલ પણ આ દિવસા જે દાગ છે તેનો રગ શુદ્ધકાર(ખાગ)મા—માગના ફૂલોમા જોડો જ મળવાનો છે ? મતલબ

કે આ દિલ એ કોઈ જોગ પુષ્પ છે ૪. તમે જે મહાવદ્ધી છો
 તેના મુકુટ માટે પેલા લાલ રંગના હૃદયમણિ રૂપી મગ્નત ગ્યવાની
 મનને મુરાદ છે હૃદયમણિ કેમ વાપરી જોસાય તેની 'દરકાર
 નથી કાઈ', પણ ચાર, તમે લગાગ પણ દગાદાર ચમે નહિ ૫ મન-
 કીર-મનરૂપી પોપટ અલકળળમા—અલકલટોની બનેલી જગમા
 નિપટમા—'લગપટે પુ'કળ પ્રમાણુમા' એમ શી માગરે અર્થ આપે
 છે ('યુજરાતી મઝલિરતાન' ૫૦ ૨૫૭) હિંદીમા 'નિપટ'ના બે અર્થ
 છે (૧) નર્મ, કેવળ, (૨) પુષ્કળ એમણે બીજો લીધો છે એ કીર છે
 એમ લેતા એમણે પકિતનો અર્થ પુષ્કળ, લગપટે, દામ-પૈમા(કી) લીધા
 છતાં પાગને માગવાં તો કરવી નથી, એમ કયો હોવો જોઈએ પણ અહીં
 આજકાલના કોકટરો જોડેની પ્રિયતમાની સરખામણી ઉદ્દિષ્ટ લાગતી
 નથી એને ને ઉપરની મન-કીર અને અલક-જળની વાતને શા
 સંબંધ ? માત્ર જ્ઞાન જ્ઞામ જોસે છે (૧) દામ=પાલવ ઉપરથી, નિપટ-
 પુષ્કળ-બહોળા પાલવમા મને લીધા છતાં તુ મારી સહેજ
 પણ સારવાર તો કરતી નથી; અથવા (૨) દામ (કારસી)=કાસો
 ઉપરથી, નિપટ-કેવળ-નર્મ કામામાં મને કસારીને (કાસો ઉપર કહેલો
 'અલકળળ'—નો) હવે તું મારવાર કરતી નથી, (૩) 'કારતીમૂષણ'ની
 વાચનામા હાપજૂતથી કેટલીકવાર કળ્દો બેગા અથવા વિચિત્ર રીતે
 વહેચાઈને છપાયેલા મળે છે તેવું જાને વિષે પણ માનીતે, 'દામ
 નિપટમા'નું 'દામનિ પટમા' વાંચીએ તો દામનિ=રસસી, કાસો, જળ
 તેના પટમા મને ખેંચીને હવે તું સારવાર કરતી નથી,—એમ આ
 પશ્ચિતનો અર્થ, 'દામ=પૈસા' એમ લીધા મિવાપ, ઘટાવી સકાય એવો
 છે, અને 'મન-કીર' અને 'અનક-જળ' સાથે એનો સંબંધ પણ
 મોજ સકાય છે પોપટ પક્ષનાર પોપટને જગમા કસારી પછી તો
 એનો ખાતરણદારન કરે છે, અરે પાગથીએ પણ દુનિયામા વખતો
 ચાલજથી ખજર કરે છે—વ્યાધ કરી વધ લહે ખજર વધની' (૬
 સત્સંગીમત-૪ અ), પણ સંભવ જ એક એવો છે કે પહેલાં તો મનને

પોતાની અલકલટોના ફાંસલામાં ફસાવે છે ને પછી સામું પણ જોતી નથી. કવિની ભાવનાસૃષ્ટિ જોતાં આ પંક્તિઓનો આમ જ અર્થ હોઈ શકે. ન અન્યથા, ન અન્યથા. 'દામ નિપટમાં' ઘટાવવાના મારા પ્રયત્નો જોને ગળે ન જાતરે તેને 'દામ નિકટમાં' (પાલવની સમીપમાં) એવું પાઠાંતર પેશ કરું છું. ૭ 'વાર' પહેલાં 'છું' ઉમેરો. મને ફાવે તેમ ખોલોશ, આલોચ. હું કંઈ કાલાવાલા કરવા આવ્યો નથી. ૮ વશ-વંશ-વાઓ. કામિની કામળ વંશની છે (-૧) ખખર-દાર-હોશિયાર. ૯ મનસર-જુઓ આગળ હાફિઝ ૧-૧૧ ઉપર કવિની નોંધ. તને-શરીરે. છાપ વાર લગાર-જરીક જરીક વાર માટે છાપ દેખાય છે. ૧૧ જુલેખા-યુસુફ:-જુઓ આગળ હાફિઝ ૫-૫ ઉપર કવિની નોંધ. ૧૨ હાફિઝ-જુઓ ૫૦ ૨૬૯-૨૭૯. ૭૮૬-૭૮૬. ૧૩અ: આ પંક્તિ કવિના વ્યક્તિત્વને તેમજ વક્તવ્યને સુંદર ઉઠાવ આપે છે. અત્યાર સુધી ખીજાઓના સોગન આપવામાં આવ્યા હતા. એ હકીકત ખૂબખૂબ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. સોગન કોના આપી શકાય? પ્રાણપ્રિય વસ્તુના. તો પ્રિયતમાને પ્રાણપ્રિય જે કંઈ હોય તેના સોગન પ્રેમિકે આપવા જોઈએ. દુન્યવી પ્રેમની વાત એવી છે કે પ્રિયતમાને પોતા(પ્રેમિક)ના સિવાય ખીજું કંઈ પ્રાણપ્રિય કે પ્રાણાધિક હશે એવો વિચાર સરખો જીવનને ખારુ ખારું કરી નાખે; પણ આ તો કોઈ ઓર પ્રેમ છે, પ્રિયતમા પણ ઓર છે, એને અસખ્ય પ્રાણાધિક ગણાય એવા પ્રેમિકા હોઈ શકે છે. એ ખાખતની આ નવા પ્રેમિકને પૂરી ખજાર છે. અને એ ખાતર ઈર્ષ્યામાં બળ્યા-બળ્યા રહેવાને બદલે એ ઊલટો અહેશાનમદ છે કે ખરે અણીને પ્રમંગે, પ્રિયતમાનું મન મનાવવા વખતે, એ સૌ પ્રેમિકા સોગન દેવા ખપ લાગે છે. મહાન પ્રેમિકાએ સેવેલી આ પ્રિયતમા છે એ તો એની પ્રત્યેતા. આર્શજનું વળી. એક વધુ ધરજુ છે. પણ આમ, દુનિયામાં આપણે મીઠાખોલાઓને હાથ લખાવીને 'તમારા સમ!' 'ભાઈના સમ!' કહેતા સાંભળીએ છીએ તેમ ખીજના જ સોગન આપ્યા કરવાથી સામા

માણસને લાગ્યે જ ઈતખાર બેસે, એટલે હવે પોતે પોતાની ગરદન પર હાથ મૂકીને કહે છે કે સદા અદ્ધર રહેલી અર્થાત્ તારા મિવાય કાષ્ઠની આગળ ન મૂકેલી એવી અણુનમ અને ટેકીલી-તારા પ્રેમની સિદ્ધિ માટે ટેકવાળી-મારી ગરદનના તને સોગમ છે. બીજા શબ્દોમાં, તું હવે નહિ મનાય તો મને ક્યા મમજળે. 'ગરદન'નાં વિશેષણો ધણાં સૂચક છે, બાળાચક્ર જેવા જ ચોજી શકે. ૧૪ 'કુટિલ તારી વાણીના સોગમ' દષ્ટને તો કવિએ હલ કરી છે. રમિકા સમજશે. નિઘાહ બાકિ-બાકો (બકિમ, વક) નજર. ૧૫ ફરહાદ-મીનના બાદશાહની પત્ની શિરીન પ્રત્યે પ્રેમ રાખનારો એક મનુર જેણે પદાકમાં સુરગ ખોદી આપવાની ચરતે શિરીન મળે એમ હોઈ ગ્રહ થી પદાક ખોદી નાખ્યો હતો (પણ દુશ્મનોએ શિરીન મૂવાના સમાચાર દાસી માથે પહોંચાડ્યાથી મિલનને પ્રસંગે જ તે મૃત્યુવશ થાય છે કહેવાય છે કે શિરીન જીવતી જ તેની કબરમાં પોદી હતી) ફરહાદ ઉપર તું પ્રેમમાં ડૂલ છે, પણ એ ફરહાદ પણ ત્યાં દિમાખમાં છે? એણે પર્વત ખોદી નાખ્યો તો હું આકાશને જ ધડીમાં ફાડી નાખવા તૈયાર છું. મતલબ કે તારા પેના અન્ય પ્રેમિકાએ તારે માટે ઘણુંપણ વેડ્યું છે તે હું જાણું છું ને હું પણ વેડવા ખડેપગ છું એ જરૂર સમજળે. મદિગવાર-મદિગનું વારિ (પાણી, પ્રવાહી, પાણી)

૫૦ હર નાદાન યુલ્લુલ : આ કાવ્યનો વિષય આપણને સમજાવે જરીક મુશ્કેલ છે. આપણા દેશના કવિઓ ગુલ-ગુલગુલનો મને તેટલો કિલખિલાટ કરે તોપણ જેણે ઈરાન જેવા મુશ્કેલી આબોહવામાં ગતભર ગુલ ઉપર બરખારમાં ગદીગદીને મૂકી આવતા આરબીયો ગુલગુલનો અનુભવ કર્યો નથી તેને માટે 'ગુલ-ગુલગુલ' એ બાવના-પ્રતીકની પૂરી ખૂણી મમજળી અને કવિતામાં ઉનારવી અશક્યવત્ છે. બાળાચક્ર એ પ્રતીકનો મર્મ પામી શક્યા છે એ વિષે પટેલી અને છેલ્લી કદી જેતાં પણ સમા ગદેગ નહિ. નાંદાન-ગુલગરમાં પડ્યા રહ્યા છે એ નાદાની. વહાઈ-નિજા, વહાડારી થી

બાબતમાં નિષા ૧-ભરપ્યારમાં-પૂર્ણ પ્રેમના વિષયમાં. ૨ તમારી ગાનની તાનો જે દર્શો હોય તેને બાગે જે સજાગો આ ગુલ તો બે-દર્દિ-દર્દવગરનું છે. ૩ તમારું સ્થાન ચંગ-ઉપગ-વીણા વગવાણો વાગ્યા કરે છે ત્યાં છે. ૪ શગદી-ગતને લીધે પ્રેમિકને પદો દુનિયાની ઠંડી ભાવશ-ચના, ઉભાલીનતા બોલ-શબ્દ, 'પ્રતિશબ્દ' અભિપ્રેત છે. ૫ પ્રીત-આધિઆધિઉપાધિના તાપો. તુજ પાખડી- (શુભાખને સંબોધન નથી) તારી, તારે માટેની, શુભપાખડી. ૬ અફ-સોસ આમુએ-૧ અફસોસ! આમુએ, ૨ અફસોસના આમુએ ૩ અબોલા પ્રીતમે-અબોલા (લીધા છે એવા) પ્રીતમે; પ્રીતમના અબો-લાએ; અબોલ પ્રીતમે, 'અબોલા'ના અનુકરણમાં ૮ ખરે-ખરે ૧-વાયો. પ્યારે-પ્રેમે ૯ અડકાતું ચૂંટાતું-કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ. ગરીબીની-એ શુભાની(ગર્વોલી) પ્રિયતમાએ તારી ગરીબીની કાઈ જ ગરજ ન કરી ૧૦ આ જાનના પ્રેમમાં માયા પ્રેમપદાર્થને તુ પામી શકીશ નહિ શુભબધ વન—'ભારતીભૂપણ'માં 'શુભબંધવન' છે—'શુભ, બંધ વન' વાચવાથી, શુભ જશે (ખરશે), અરે આપુ વન (જગત) બધ થશે અને તું અહીં દાખલ પણ થઈ શકીશ નહિ. ૧૨ સુવાસ તો જ-મસિદ અને જ-મથી અદળક મળેલી છે, એટલે તે દેવામાં એ ઉદાર છે, અર્થાત્ સામાના દિલને લલચાવવામાં એને સ્વભાવસિદ્ધ ઉદારતા છે, પરંતુ 'બોલની કૃપણતામાં જરા બાકી ન રાખી'—પછીથી બોલ(-શબ્દ-પ્રતિશબ્દ-response) દેવા બાબતમાં એ કનૂસામમાં કમી ગમતી નથી અતના 'ના ના' અને સરખાતનો 'ન' પરસ્પરનો છેદ ઉડાડી દેતા નથી આપુ નકારવાક્ય છે. ૧૩ બિલટા અકો-સુવાસ અને 'બોલ', બને એકસાથે મળતાં નથી તેથી તને-શરીરે કરી-રચી ૧૪ એ-શુભ કરશે-કરશે-વાયો. 'હાથે' પછી અદ્વિરામ ૧૫ રાકાપતી-રાત્રિનો પતિ, અદ્વ શાતી રહી ના ના—ન તો અદ્વને કે ન ચાલે, બાલને તો અદ્વને લીધે જે કંઈ થોડી હતી તે થ ગયું.

૫૦ હજ ખખર લે : ૧. હિતારના-હિતાર ના. ૧અ: ખખર-
 સખર-વાંચો. સખર લે—સખરી ધારણ કર. ૧આ: મમખવાર-જીમર-
 ખવાર—હમદોવાળા ૨અ: ‘ગુલિસ્તાનમાં હેરાન છે મરતાન આ
 છુલછુલ’ વાંચો. ભરખ્યાર કાષ્ટ થાર નથી. તું જે વફાદાર છે તે ખખર
 કર. ૩. જગત તરફનું ધ્યાન છૂટ્યું છે. તે જ્ઞાન સ્મર્યાન-શૂન્ય સમું જ
 હતું. હવે હું ‘હુશિયાર’—માયા જ્ઞાનમાં છું. ૪ હવે તુજ ગોરેવાન
 ધ્યાન છે, અને મન માન (સ્વમાન, આત્મઘોરવ)માં છે, હૃદય પરકાર-
 હોકાયંત-માર્ગસૂચક છે. ૫ હું ગાઉં ને તમે મુખ પણ ન જતાવો એ
 તે કેમ ચાહે ? નિગદદાર-નિમાહ, મીઠી નજર, રાખનાર. ૬ જ્ઞાનમાં
 નહીં-દુનિયાની દૃષ્ટિએ. ગુલઝાર૦—તાર જેવા અલક(વાળ)ના
 ગુલઝાર(ભાગ)માં (—?) ૮ નિશિ માન અર્ધવાન-નિશિમાન-
 અર્ધવાન-વાંચો. અર્ધવાન-અર્ધ કરીર-અર્ધાગ-હે અર્ધાગિની સમી
 પ્રિયતમા ! (-૧) નિશિમાન-રાતવાળું. રાતવાળું પ્રિયાનું ગાન માધને,
 રાતે પ્રિયાનાં ગીત ગાઇ માધને, એ ભાવ. ૯ તારા પટાચળ (વસ્ત્ર),
 ચંચળમુખ અને કુ-દગ્-અંચલ સારી દૃષ્ટિપી પરદા વડે હું તારો
 ગિરફતાર-કેદી છું. ૧૦ સ્વાર્થના-સ્વર્ધના-વાંચો. સ્વાર્થ તો રહેતો-
 અચવાતો નથી. પરધર્મિન૦—પરમારથની જુગારી પ્રીત બળળે.
 પરમારથની લગની જુગારના જેવી છે, એક વાર એ લત લાગી તો.
 શા માટે પરમારથની પ્રીતને પણ ‘બળળે’ કહે છે ? કેમકે દુનિયામાં
 સહુ જન=ખોટા નક્કી પ્રેમી છે, વિષયસોલુપ રનેલી છે. ‘વખ્ત ઢઝાર’
 કેદસીદીપ છે. ૧૧ નેમ-કાષ્ટ પણ પ્રકારની ધારણા. એવી ધારણાવાળો-
 કાષ્ટ પણ જાતની ક્ષમાપ્રાપ્તિની આશાવાળો-તેથી ‘સુમમ’ એવો પ્યાર
 કરનાગ તો ખેશુમાર છે. ૧૨ નયિ પ્યાર કુસાચાર-એક અદ્ભુત સૂત્ર છે.
 કુસાચાર-દુ-વધી દૃષ્ટિએ સારા ધરનાએનો આચાર, નીતિમાન્ય
 વર્તન તે પ્રેમ નથી, તેથી પ્રેમ સિદ્ધ થાય નહિ, એનું સમજનારી તું
 ખખર લે. ૧૩ પુર-પૂર્ણપણે મમાર એવાએના સરસારો તે મારા
 આસુનો ઠંઠા કરે છે. હે મારી મરણ, ખખર કર તું મારી. ૧૪-અ

રસનો વિભેગી તેમજ ભોગી, પ્રેમપથનો રાગી. ૧૫ મતિ ન્યાયી વિદારી-ન્યારી ગતિથી જે વિદગ્ધનાર છે તે. વિદારી!-વિહારી-વાચો.

પૃ૦ ૯૬ કરે જો ૧અ કરે-હાયે. ૨અ • શ્યામ અયક ને વીખરે તો જીવ છાડી (ત્યાં) વમે છે. ૨આ. ખ્યારીશ-ખ્યારીથી સ્ત્રી. શુદ્ધિ-સુધશુધ ૪ વિરહરૂપી વિષ ગોગમાં વેગથી પ્રમરે છે દર્દન-રૂપી મેજીવની. ૫ ફેરા-સગ ૧૫ નાદાન શુલ્કશુલ્ક-૬અ ૬ કરે-હાય. [૧૨ 'આશા'-૧૪અમાં કર-કિરણ(દર્શિનાં)ની કલમની વાત છે] ખ્યારી, તને સગ્મ છે કે નહિ? ખરખર તને સગ્મ છે!! ૮ કહણ-તારી ઇતરાજથી કહણ બનેલું. જતા કાળગને થમે કે, પોતે કહણ હોઈ, કહારીથી કતલ કરવા જતા તાગ દાયને આચ ન આવે તો માકું. અયક-અયક-વાચો ૧૦ અંગસુવામ-અંખર (એક સુગંધી પદાર્થ)-નો સુગંધ તને-શરીરે ૧૧ ખીડા પરદરે-૧૦ના 'અંખર' માથે સંબંધ છે ૧૧આ-સગ ૧૪ દરકરે ૬અ ૧૩ મર ૦ હાકિમ ૨-૧આ. ૧૪ મૂખ-મૂર્ખ-વાંચો કાવ્યગ્ધ-કાવ્ય રસ-વાચો. ગગલ કાચે જે મર્મ તે ન મમજે. ૧૫ પણ કુદગત ઓછી જ પેલાઓની જેમ 'મૂર્ખ' છે? તે તો મરત છે અને મારી ગમમસ્ત કવિતા ઉરે લહી (ધારણ કરી, સમજી) મારે શિરે સૂર્યરૂપી મણિવાળો મુકુટ ધરે છે, અર્થાત્ કદરદાની દાખવે છે ('મણિ' શબ્દ ઉપર શ્લેષ પણ ખરો).

પૃ૦ ૯૮ દરદ દિલ ૧ વાગિ-વારો. ૩ પવન પાણી મહો-ફાગદ, વ્યર્થ ૪ ગુરુગમ ભેદ-(ગમ અને ભેદ એક જ છે) ગુરુદાગ જ મળી શકે એવું રહસ્ય ૫ સરવ પારી-બધો પ્રેમ ૬ પાર-પ્રિયતમાને સંપ્રોષન છે. બધીએ-બધાએ ૭ કે બાગ-કથે બાગે ૮ રત્નાકરી-દરિયાર્ધ, દક્ષિણી દમની (પોતે મુગધ-વડોદરે ગલા હોઈ દક્ષિણી દળથી વાકેફ હતા) સામા-શ્યામા-વાચો. મંસ્કૃતમા 'શ્યામા'થી કાળા બીનાવાનની સ્ત્રી કરતા નમણી લાવણ્યમયી સ્ત્રી ઉદ્દિષ્ટ હોય છે. ધૂરધરા-ધુરા(ધૂંસરી)ને ધારણ કરનારી. પૃથ્વી સૌ જવાબદારીઓ ઉઠાવે છે એ ઉપરથી ૯ મહજસહજ-સહેજસહેજમા (સહ-જ=

કુદરતી એ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી). ૧૧ વિચારી-બિચારી-વાંચો ૧૨ છુ-હુ-વાંચો દાવાગ્નિ-દાવાગ્નિમા જગતને પોક મૂકીને—‘રોયો હું’ સાથે થોડું ચકાશે, તેમજ કાવલ જગતને પોક મૂકીને (કુ-કુ કહીને, સગ ૧૨ આસાહઅ) અને પછુ વિચારી ગાઇ ૧૩ કર્ષ થાણા ફળરોની—સગ ૦ મણિલાલ (અમર આશા) ‘હજારો ઓલિયા મુરચિદ ગયા માથામા ફૂલી, ન ફૂલ્યા તે મૂઆ’ ૧૪ જગજ-કવિની તે ૫૦ પાદટીપ “ગમગ વિદ્યામાં પાસો નાખી શુભ જોવાની જે કુણી પ્રથમ તૈયા કરવામા આવે છે તેને જગજ બાધવી એમ કહે ૥ કવિતાની કુણી તૈયાર કરી તર્કરૂપી પાસો નાખી મેં ધણીવાર શુભ જોયા એ બાવ” કાલ—પર કવિની પાદટીપ “કાઈ પછુ ધર્મનું અગર બીજા કાઈ મનાયેલા પ્રથકાર અથવા કવિનું પુસ્તક લઈ એકદમ પાનું ઉપાડી તેની મતલબ ઉપરથી બિખ્યનો તર્ક બાધવો—શુભ જોવા—તેને કાલ જોવો એમ કહે છે. ધણાક મસ્તાનના મંથો ઉપરથી મ શુકન જોવા છત્યાદિ બાવ” દિવાને હાફિઝ આ માટે ઉપયોગમા લેવાય છે મસ્તાનપોથી—મસ્તાનેની રચેલી પોથી વિચારી ગાઇ—વિચારવામા આવી

પૃ ૧૮૦ કુકાહવાણી: ‘પોપટ પાળે પ્રેમથી, કાજ ન પાળે કાવ’ એ દલપતવચનના પ્રતીકારમા કવિએ બહુમમા કાજડો પાળેલો અને તેના જ અનુસંધાનમા આ કૃતિ રચાઈ હોવા મંભવ છે કુ-કાક-અરાબ ગજાતા કાગની વાણી ૨ અગમન-અમરુ ૩ મિદલહોપ-લીલા ૪ પાટલ-પુષ્પ ૫ બજન-વીરજો તને—ચરીર ૬ નાગગિજન-નાગર સીઓના ગોગ હાથે સુધાકર-અદ ૯ ‘માજન’ ૫છી અપ વિગમ બદિજન-બાદ કચુદિ-જનાનાનો ગખવાળ ૧૧ ખલ-લુઆ બજને મચાલ કાલનાર નાપિદ-નાપો બનાવુ ૧૨ ‘કા !’ ‘કા !’—કાગકાના અવાજમાં ‘કાજુ !’ ‘કાજુ !’ પ્રથમ માંબળી કહે છે કે તમે તેના તો આવવાના સમાચાર લાવ્યા હો ને વળી અજાણ્ય ચર્ષ દેના પૂછો છો કે ‘કાજુ !—‘કાજુ !’ ૧૫ તનખીગ-ચોજના હું

નિરપૃથ હોઈ રાખનો પણ રાખ હું. પણ સાથે પ્રેમગરીબ હું;
પ્રેમને કારણે, તે(પ્રેમ) મિવાય બીજી કોઈ પણ ચીજ વિનાનો હું.

પૃ. ૧૦૨ જિગરનો ચાર: ૧ હૃદયનો પ્રિયતમ જે હૃદયથી
જુદો-જુદાઈ રાખનારો હોય તો પછી બધો મંસાર પણ જુદાઈવાળો
જ લાગવાનો. અથવા પ્રિયતમ જે કોઈ વિચિત્ર-ઝોર વ્યક્તિ દશે
તો મંસાર પણ ઝોર લાગવાનો. એ વાત તો નક્કી કે એ સાપરવાદી-
વાળો પ્રિયતમ તે આખાય મંસારથી નોખો છે, બીજી જ માટીનો
ધડાયેલો છે. ૨ હું-શું-વાંચો. પવિત્રોમાં-પવિત્રતામાં, ચોખ્ખા-
વેડામાં. ૩ અખત્યાર-અખત્યાર-વાંચો: અમલ. ૪ ઉરતાદનો-પ્રોધ
આપનારનો. ૫ મૂખાં-સરં જમૂખની મૂખાં. નિદે-નિદે-વાંચો.
જેસમજ-સમજવગરના. પ્રેમીનો આચાર-સરં 'નયિ નીતિ પ્રેમિના
કાપમાં' (જમૂખની મૂખાંઈઅ), 'નયિ પ્યાર કુસાચાર' (૧૬
ખખર લે-૧૨આ) ૬ તે ઉપર કવિની પાદટીપ: "પરકાર=હોકાયંત્ર. હોકા-
યંત્રનો કાટો સમુદ્રમાં તોફાન વખતે પોતાનું ઉત્તર તરફનું વલણ જરા
ચૂકે છે. પરન્તુ અમારા મનરૂપી હોકાયંત્રનો કાટો હમેશાં સ્થિર અને
અચળ રહે છે હતિ બાવાર્ય." અર્થાત્ પ્રિયપદાયંતે પામવાના
માર્ગની દિશા અમે કદી ખોલ જેસવાના નહિ. સરં ૧૧સી-૮૬-
પાછા. ૭ આ: 'પ્રિયાનો માદરી ગરદન ઉપર આભાર જુદો છે'
વાંચો. ૮ ચારનો-ચાર, જે-વાંચો. અહીં 'ચાર' પ્રિય પદાર્થ માટે
નહિ, પણ દુનિયાના માણસને મંબોધવા માટે છે. હે ભાઈ, જે!
અમે જાદુગરોનો બાઝાર જુદો છે. ૯ 'બેદ'-પછી અલ્પવિરામ. એ
(પ્રેમનો) વ્યવહાર જુદો છે દુનિયાદારી ભર્વા વ્યવહારથી જુદો એ
મતલબ. ૧૦ 'ચડી' પછી અલ્પવિરામ. જે મારે રસ્તે જશે તો. ચારનો
-ચાર, જે-વાંચો. બહાર-લલકો. સરં ૨૧બોધ૧૧આ: 'એ
કામિયાની જે મઝા'. ૧૧ અનૂપમ-'પ્યારી' તેમજ 'ચલુમાર' બંનેના
વિશેષણ તરીકે થોડું શકાય. નક્ષત્રનો-સરંદાદિતપ-૯૪. ૧૨
બધા એ-બધાએ-વાંચો: બધા પણ. ૧૪ બંધારી-અંધનકર્તા. ચાર-

બાર-વાંચો. બાર-વિષયતૃષ્ટ્યાવાળો પ્રેમી. ૧૫ અવગ પંચે-દુનિવાની દૃષ્ટિએ ઊંધા રસ્તે-સર ૦ હમૂર્ખની મૂર્ખાઈ-૧૪ આ. પડ્યા-પડ્યા -વાંચો. ૧આ-માં 'બાર'ને 'બેદરકાર' કહ્યો હતો. અહીં પોતાને પણ તેવો અણુવે છે, પોતાનું બાર જોડે અદૃત મમળે.

૫૦ ૧૦૪ ગુઝરે જે શિરે તારે:- મથાણું 'બોધ' વાંચો. ૩ કચેરી-કાણની કચેરી એટલો જ અર્થ લેવાનો નથી, પણ રાજ્યનો સમગ્ર કારભાર જ્યાં ચાલે છે તે ઉપલી કચેરી સમજવાની છે. ૪ આ સાથે સ્વીડિશ વિદ્વાની નીચેના શબ્દો કેવા મળ્યા આવે છે તે જોવાથી એક જ સત્ય લિલ્લ લિલ્લ સમાજનાં બાળકોને કેમ મરખુ સમજાય છે તે દેખાશે-*'Public opinion is a convex mirror, a globe swollen by prejudice, which distorts the image. Only a clear and calm soul gives a true picture of another's actions.'*-Ethel Kenin. ૬ પ્રારબ્ધ-જુઓ શ્રી. મ. ન. દિ.નું દર્શન 'શીરમન'. ૧૦ પ્રેમ-અહીં સંકુચિત અર્થમાં શબ્દ વપરાયો છે-દુન્યવી પ્રેમ, પ્રણય, જેમાં પરિણામે બેવફાઈની પ્રસાદી અચૂક મળી રહે છે. એ બેવફાઈથી હલુવિત 'પ્રેમ'ના અનુભવથી સત્ય પામી શકતું નથી. ૧૧ એ સંસારી પ્રેમવેડા વગેરેમાં જે મત્થો સમજાય છે તેથી છેટા રહ્યા જ સારા, કેમકે પગમ સત્ય તે એ મત્થોથી ઘણું વેગળું છે. એ જાણતું અને પેલાં સત્યોથી જાણતું એ જ 'ક્રમિયો', જેની 'મલ'ની વાત એર છે. ૧૨ દુ-નવો પ્રેમશી મંસારો મત્થ વફાઈના અભાવે પરમમત્થની ઠાઠિએ પડેાંચી શકતું નથી એ નું એકવાર સમજ લે, તો પછી મામેથી ચાલીને જીભએને એ દુ-નવી પ્રેમની વફાદારીની સદાથી કરવા નહિ જ જાય, આપણી વફાઈને ખુલ્લે દિલે રસીકાર-પાની વફાઈ મામામાં ન દોષ, તો પછી એની ઉપર ઉપહાર કરવા જવાની ખટપટમાં કદાપણ નથી એ ને જરૂર સમજાઈ જશે.

આ કૃતિ ઉપર કવિ જાણે 'લુહિપ્રકાશ' (સપ્તે ૧૮૯૩)માં એ પ્રથમ ઉપાધ ત્યારે પાદટીપમાં આપેલી ટીકા.

“માંપ્રત ગઝલ વીગેરે ફારસી પદ્ધતીની કવીતા લખવાનો પ્રચાર થયો છે, પરંતુ ફેટલાની એટલે સુધી જુઝ થાય છે કે “ગઝલ” એ એક ગાથાનું નામ છે, અને ફારસી ઉદ્ધુ ગઝલો લખે છે તેમણે ગવાતો હોવાથી રાહ મળતી આવી એટલે બરા, એમ સમજી ગમે તેવી કવીનાઓ ઉપર ગઝલ નામ ઠાકી ફારસી ઉદ્ધુની એકાદ રાહ લઈ જરાડવા બેસે છે. પરીણામ એ આવ્યું છે કે ફારસી કવીતાનું અનુકરણ કરવામાં આપણા પોતલ શાસ્ત્રની પેઠે તે ભાષાનું હદશાસ્ત્ર અવલોકના શિવાય આપણી ભાષામાં કરવા જતાં તે કાવ્ય અતર્ભાવ સારો છતાં કેવળ કપ્યુકટ થાય છે. આવા હંદો આપણી ભાષામાં અનુકરણ થવા વીવેચન કરતાં લખાણ થાય અને તે જુદા વાદનો વીષય છે, જે પ્રમગે ચર્ચાવીશું. માટે અત્રે આપેલા ફારસી હંદનું પ્રમાણાદી સુચવીશું—“ગઝલ” એ કવીતાના વીષય મંબધી સામાન્ય નામ છે, હંદનું નામ દર્જૂન [? દર્જૂન] મુસમ્મન છે. ફારસી પ્રમાણે ચારચાર અક્ષરી ચારગણુ દરેક ચરણમાં આવવા જોઈએ. ગણપ્રમાણ—૬ ૬ ૬ (લ ગુ ગુ ગુ) છે. આપણા શાસ્ત્રની પ્રસ્તાર પદ્ધતી પ્રમાણે આ પ્રમાણે સમપદ હંદનું પ્રમાણ આવે પરંતુ હંદશાસ્ત્રનો પ્રસ્તાર અત્યન છે એટલે નામ પડેલું ભાગ્યે હોય. આપણી અક્ષરી ગણરીતી લાગુ કરતા આ હંદનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આવશે.

— ૬ ૬ | ૬ — ૬ | ૬ ■ | — ૬ ૬ | ૬ — ૬ | ૬ ૬ |
 ય | ર | ગુ ગુ | ય | ર | ગુ ગુ |

ગઝલમાં હંદના પ્રથમ બે પાદ અંત્યાનુપ્રાસવાળાં હોવા જોઈએ. વળી બે પાદનો એક શ્લોક ગણાય છે. તે પ્રમાણે દરેક શ્લોકનું બીજું ચરણ પ્રથમ શ્લોકની સાથે અંત્યાનુપ્રાસવાળું હોવું જોઈએ. આવા પદર શ્લોક (બચેત) અને તેથી ઓછાવત્તા લખવાનો રીવાજ છે.

ચરણમાં આઠ અક્ષરે યતિ હોય છે, જો કે યતિ વીશે ફારસી, ૭૬-
શાસ્ત્રમાં પીવેચન મારા જોવામાં આવ્યું નથી. યતિ હોય તો
વધારે મારું.

૩ “કાજ ક્યૌ કુખરે તો મારે શહરકી ફીકર”. કાજનો રાજ્ય-
વ્યવહારમાં કરો દિસાળ નથી અને આખા શહેરનો બાર ઝોરી
લે છે તો તું આખું જગત કેમ વર્તે છે, ફસાણો શું કરે છે, કુનીયા
અમુક રસ્તેજ ચાલવી જોઈએ, એવા વીચારોથી જગત-કાજ ચમચ
નહોં. જગતમાં કંઈ તારો હીસાળ નથી એ બાવ ૪ જગત એ
સૂક્ષ્મદર્શક વચનો કાચ છે. ઝીણી આખે ગમે તેવી તુચ્છ અને પર-
આણુ જેવી અદ્ય વાત પણ વિપુલ રૂપમાં દેખાય છે તાત્પર્ય ખરી
વસ્તુ રતતઃ કુનીયામાં દેખાતીજ નથી માટે કા સારાની કે નકારની
કોઈની મંગતી કરવીજ નહોં, કેમકે મારા પણ જગતની આખે જોતા
હોવાથી તારું ખરું સ્વરૂપ નહોં જાણે અને નકારા તો અધ જ છે. અર્થાત્
નિર્સંગ ગઢે એ બાવ. ૮ તું કોઈની કદુવાણીના પ્રત્યુત્તરમાં કદુવાણી
કહીશ નહોં કારણ કદુવાણી મૂર્ખ ઉચ્ચારે છે. માટે સામાની મૂર્ખના
કારણે તારા મુખ ઉપર કદુવાણીરૂપ વીધ મુકીશ નહોં. તાત્પર્ય તું
તો મદા મીટ વાણી વાપરતો ગઢેજો. ૯ નશીન દમચાં ઘેસું છે.
માગીયે ત્યારે આપણાથી દૂર ન્હાસે છે અને નપારે નથી માગતા
ત્યારે પાસે પાસે આવે છે. એવા ઘેસાનો વિશ્વાસ જો ! નશીનના
વારફેરા સક્ષમાં રાખવાજ નહોં એ બાવ. ૧૦ બેવફાઈથી=મે
વફા લોહથી. નિદાને નેજો ચડે છે=જોઈતા તારી નીંદાની મળ બાધે છે.”
પૃષ્ઠ ૧૦૬: [૨૨ થી ૩૯ કૃતિઓ અપૂર્ણ રહી ગઈ છે]

૧૨ ન્યારાં-જમાથી જુદાં, કેમકે પ્રેમીના સુમાંશુ-ચંદ્ર મને-
મનમાં (પોતાને માટે ‘મને મારે’ નો પ્રયોગ પણ ગણી શકાય).

૨૩: કદોન-મરન ૧૩ પ્રિયદર્શનદય બદ-અરાળ.

૧૪: ૧ નિશા-રાત્રિ. ૨ નિશા-નિશા.

૧૫ ઉપાગી-ઉપાસક.

૧૬: નાગર-સુશિક્ષિત જન, રસઘ. રતનાગર-સમુદ્ર. કિમિયાગર-
દુનિયાને કાઢીની અણુની એ પણ મોટા કીમિયો છે તેથી.

૨૭: અલકઝંધ-વાળની લટોની ગૂંથણી. મુસ્ક-કસ્તૂરી. ખુતન-
ચહેર છે. પોતાન તે ચિનાઇ તુર્કસ્તાનમાં છે, કસ્તૂરી માટે પ્રસિદ્ધ છે.

૨૮: વળી વળી—વળીવળીને, ફરીફરીને.

૩૦: અદાલત—સરં 'બેદાદની દાદ'—૧આ, ૧૨આ.

૩૨: પદ્મવપટ—લૂગડાનો પાલવ-છેડો.

૩૪: પ્રણત જન-પ્રણામ કરનાર, લળી જનાર. વિદગ્ધમન-
જેનું મન વિશેષ કરીને દાઝ્યું છે તેવો. જો કે સં. વિદગ્ધ=વિદ્વાન.

૩૫: હે લાડિલી, નવીજ જાતનો તને મુકુટ ધરાવું. અંદર રવિ-
મંડલ તો મણિરૂપે દરો. સરં ૧૭કરેજો-૧૫આ.

૩૬: ચંદ્ર તિલકરજ—૨જ (જરીક જેનું) ચંદ્રરૂપી તિલક.

૩૭: ગુલેસ્તાનનીં-અગોચારની મગજને તર કરે એવી ભરપૂર
ખુશ્મો જાગી ઊઠી. ગુલિસ્તાનની જાગે-જગ્યામાં, એમ પણ લાઇ શકાય.

૩૮: સિજદો—જમીન પર માથું અડાડીને કરેલું નમન. પાક
મુસ્લિમો માત્ર ખુદાને સિજદો કરે છે. કદમ્બોસી-ચરણનું ચુંબન.
હસિ-હરતી, અસ્તિત્વ.

૪૬: સજન માટે અભિસાર કરતાં, તેને મળવા માટે ચૂપકીર્થી
બહાર નીકળી પડતાં ધડીધડીના નવા રંગદગવાળા એવા અભિસારના
રરતા સજન બતાવે છે. પણ આખરે તો ચિત્તનો અચળ હોઠા છે
તે સજનના મુખરૂપી ધ્રુવની દિશા જ ફરીફરીને બતાવે છે.

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ

પૃ. ૧૧૩-સ્તુતિ: ૧ ભૂમિકા-પૃથ્વી તે પર્વકીકૃત-પાયરણું (કે પલંગ)
બનાવાઈ છે, ધરાતલ તે જ સમ્યા છે. સરં સૌંદર્ય. ઉપર ઓઢણ('પટ')
ને સ્થાને નભ-આકાશ છે, જેમાં નક્ષત્રરૂપી મણિઓની શ્રેણી-હાર-
માળાઓ છે. વિરાટ પ્રભુ-પરમાત્મતત્ત્વ અને માયાના વિહારનું યજ્ઞનું
છે, જે 'કલાન્તકવિ'માં પણ ગૂંથાયું છે. નાયિકાનું પોતાના જ સ્વચ્છ

ચરણનખમાં (સરં શ્રીહર્વના 'ત્રિવર્ણિકા'ના આરભનો સ્લોક) છે પછી મઘપાત્રમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાતા તેને સંમમથી (વિદાર-કાન્તે ચિત્તની પ્રમત્ત દશા હોષ્ટને સવિગ્નેષ) કાષ્ઠ સપત્ની-શોક્ય ગણી તે ક્રોધથી આકુન બને છે અને એને રીઝવતી વખતે જગત્સવામીની જે દષ્ટિ વારંવાર પ્રેગય છે તે સૌનું મગવ કરે. ૨ શિવના ભાલનો અદ્ભુત શ્રીમત્ શકરં-મૂળમાં શ્રીમન્મંકરં છે લક્ષ્મિતા-ખીનુ કાષ્ઠ પોતાને આવી સ્થિતિમાં જોઈ ગયું એથી સરં શિવના ત્રીજા નયનને કાન્તે લગ્નમયતા કુમારં ૮-૭ 'લઈ જટાનટ લતાટે'ની વર્ણમંકલના મનોહર છે, આખી પક્તિમાં લ અને ટ ઉપગત 'આ'-સ્વરના આવર્તન ખૂબીભરેલા છે કઈમાં ' (વળી) મેં એક મામાન્ય પક્તિપૂરક તરીકે નાખ્યો છે અને મળેલી પ્રતમાં ત્યા ખૂટતું હતું કઈ 'કમલિને' ત્યા સાચો પાઠ શો દરો તે મમળતું નથી પક્તિ દુર્બોધ રહે છે.

પૃ ૧૧૪ 'કવિનિશા'નું મગલાચરણ-આખી કૃતિ નાચ પાખી લાગે છે 'બુદ્ધિપ્રકાશ', જુલાઈ ૧૮૬૪ના અંક (૫ ૨૨૧-૨૨૨) માં શ્રી 'જયન્ત', 'દીકાકારથી ચતાં અનિટ' નામે લેખમાં, જે પંદેરાકની પાદટીપમાં આ પક્તિઓ આપે છે તે, નીચે પ્રમાણે છે -

'પથુ ઉપરના લખાણનો હેતુ સમજાવતા જોઈએ કુદ દીકાકારે દુનિયામાં કેટલા ભયકર અનિટ કરી ચકે છે તેનો એક નમુનો બતાવવો છે

"કવિ જાહે થોડાક પર કવિનિશા નામે એક કાન્તનું બોધુ તેવારે કરેલું મારા જોવામાં આવ્યું હતું તે કાન્તના પ્રથમ સ્લોકમાં જ સર્વ દેવતાને નિષેધ મગલાચરણ કરતાં કહ્યું છે કે 'હે દેવ ! તમે મેદેર-બાની કરી જાવ, જાતી રહેશો નહિ ! સર્વ સોક કાષ્ઠ કાષ્ઠ દેવનું આવાદન કરી મદદ માગે, ત્યારે આ કવિ દેવને નિષેધ કરી પર તરફ મિથાવતા વિનંતિ કરે છે કે જેથી વિના જાલદી આવે. વળી કહે છે કે 'તમે પધારો કાગળ કે, તમારાથી દુનિયામાં જે જ જાણ-કવિની દુનિયામાં, પ્રદાયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની રમૂષ દુનિયામાં નહિ, -પ્રુથી થાય છે, ઉદ્ધાર

પાલણો, જે સવાર થયું એટલે લાકુ અને મિષ્ટાન્નનો એક દિવસ વધ્યો માની ખુશી થાય, અને સંખ્યાદિકથી તારું સ્તવન કરે. અને ખીજી કંટકી ફેતકો. પરંતુ કમળ કરતાં પણ વધારે કામળ કવિનાં અને મુદરીનાં હૃદય તેને તમે શું શીતળતા કરી શકશો? માટે જાવ.' કવિનાં હૃદય ખરે એટલાં કામળ જ છે, એમ લખ્યું છે તેનો પણ પ્રસ્તુત વિષય કેવો નમૂનો છે, તેજ બતાવવા કવિ ચાલના આ અનુપમ મંગળાચરણને દર્શાવતાં દાખલ કર્યું છે."

પૃ. ૧૧૫ ટંપતી ભાગ્યશાળી: કવિની દલમમાંથી એક જ સગ્ધરા આપણને મળ્યો છે પણ તેની પ્રાદિ કવિના શિખરિણી, શાર્દૂલ અને વસંતતિલકા કરતાં ઓછી આકર્ષક નથી. સ્વચ્છાન્ન-અન્ન (વાદળ) પણ જ્યારે સ્વચ્છ થઈ ગયાં હતાં; વધારે સારો અર્થ-સ્વચ્છ અન્ન(=આકાશ)માં-છે. સાન્ન-સાખરનું સંસ્કૃતરૂપ સાન્નમ્ની સાન્નમતિ એવું દર્શાવ્યું. પણ જ્ઞાનતી (કાતરોવાળી) એ પુરાણોક્ત સાન્ની વ્યુત્પત્તિ છે. શર્ણકાનનમ્ની-ચંદ્ર (જેવા) મુખની શોભા. ૨ વ્યંગ્યાર્થ વાતે-સીધા શબ્દોથી નહિ, અથવા શબ્દોની ઉપલક્ષ સપાટી નીચે ધણો બહોળો અર્થ-રસ છુપાવીને. વાતો...કેમ વિદ્યુ કરતાં-સરં જલ્પનોરુક્મેણ (ભવભૂતિ). વર્ત્ત-રસો. અહીં એ વાદ આપવાની જરૂર છે કે કવિ શુભરાત વર્ત્તો સોસાપટીના આસીરદ-ટ સેકેટરીપદે થોડોક સમય હતા.

પૃ. ૧૧૬ સરિતોપકંઠ-યદચ્છા:-સરિતાના કાંઠા પાસે મનકાવતી વાત:-૧ 'રમણિય ઉપકંઠ' એમ ઉચ્ચાર અભિપ્રેત હશે. આવા પ્રસંગે 'રમણિય' ઉપકંઠ' છાપી લુપ્ત સ્વરનો ખ્યાલ આપવાની પદ્ધતિ સારી. ઝંકારો વહી તે સાથે તું પણ ચિત્તમાં પ્રવેશો. ડગાળી-ડાળી (?) ૨ સંકેત શોધે છે: વાયુમાંથી કાંક સૂચન મળે છે જો! શાખાની વટવિવરકુંજે- : વડની શાખાઓની વિવર(પોલાણ)વાળીકુંજમાં. સુએણી-સુંદર હાર. સરં વિક્રમેર્વશીય(૪-૧૬)માં અલક્ષ્યાંકપદપક્તિના અણુસારાની પુરુરવસ વાત કરે છે તે. ૩ પવનનો રવ વડ પાસે (શાખાઓમાંના નાયક પાસે) આવી

ચંચો નહિ અંધો-હું શક હમ-પવન વ૦. છનાં આ જ આપશુરામ માટે
 તો કોમિયો છે, મારી મતિ મતત ખીવવવા (આતુરતામા દટણાવીને) અને
 એમાનદના વારે-વારિમા-તિના પુનિત પદના) પ્રવાહમા ઝીલવવા માટે
 પછી પેલા ત્રક મકેત લાવનારા એ (એવા) ભવે રો'-રહો. ૪ તાગયા
 તારકો જેવા નધારો-હું નોધારો અમીગ્મિતે સૌના મનમા વસુ છુ, માત્ર
 મેલા લોકો હસતા જાય છે તે ડખ દેતા જાય છે. હૃદ-હૃદય. ૫ પશુ
 તમે એ પશુ જાણો છો કે એક જથ્થુનું અધરપીયુષ જે આ અંત-
 કજ્જુમાં ટીંચે ટીંચે ટપકતું રહે છે તે તમારા હળાહળોને તાણી જાય
 એવું છે. અવર કથની-પેલા છબે મીઠા પશુ હૃદયે હળાહળવાળા
 મેલાઓ ખીજી એવી વાતો કગતા, પશુ મારો આત્મા તો કોઈ
 શકામા પડ્યા વગર તારી જે રટન લાગી છે-'તું-તું'ની તે રટમા
 હરજો ૬ અવધ-અવધિ (વિરહની) એમ-એમ જ, સહેધાર્ધથી. ૦ આવર્ત
 કટકે-તાગ વિરહપ્રવાહના આવર્ત(ધુમરીઓ)ના કટક(સૈ-ય)માં જ
 હું રિખાનો છું એમ છે, ખીજી આસા નથી. એ નસીબ ('ફતી')
 મને તો નિખાવે-કચી આચણુ વગર તુંથુ-તારી માથે ચિદાનદ-
 લહરીમા વહી શકાય સર૦ સૌંદર્ય. ૭ જરા (ત્યારે) એકમિનકું
 (એકમેકને એકમિકું, દિલમિલકે, જેવા ઉપરથી ૧) નહિ ત્યજતા
 (ત્યજ્યાં ન હતાં ત્યારે) મેં સર્વે(જગતના લોક) ત્યાગ્યાં (અને તે
 મારે માટે) ત્યારે નહિ હિતા-હુંતાં-હનાં અર્થાત્ તને નહોતી ત્યાગી
 ત્યારે મેં જગતનો ત્યાગ કર્યો હતો તું સામિધ્યે સદા અનુરત રહે
 (અને) આ સદુ જગ (અને) ત્યજી દૂર રહે (તો) મારે કશું બિલું ?
 (એ રિચનિમા) હું (પશુ) ત્યમ (અનુરત) રહું ૮ જાનુજ-સર્વપુત્રો-
 મધુના ૯ ગણનિકટ-ગળા પાસે કાલાગરુ-કાળો અગરુ. સર૦ સૌ. ૧૭
 ૫ મૃગમદ-કરતૂરી સર૦ સ્વચ્છોષ્મનચંદનનાં પ્રસન્નદ શરિ-
 વિહારજ્ઞે (સ્વ૦ ૬-૪૮) નવપ્રસુન-નવી પ્રસરેલી, ૧૮૫૬-૦-તે જમરો
 કોળ્યાં (કોળપેલા) કબોના અને પુષ્પેના ગધ મદી જલ્પજાટ સહ
 અજ્ઞજાટવાળા (હતા). ૧૦ ૧૫૮૫૬-૧૫૮માં દે સિવાર. દી સંધા.

એ બધા આંધળા હશે, કેમકે તેમની આંખમાં નયનરસની કુપ્પી ઢળતી નથી. નથી તો એમણે પ્રેમની પોથી તારા પગ આગળ માંડી. ૧૧ પ્રદરજે-શિક્ષા કરજે. પવિત્રી-પવિત્રતા. અછડી-જૂદી, એંડી. પર જનથી-પારકાં માણસોને ત્યાંથી આસ્તર્ણ (પાયરણ-પયારી-ખેડક-મુકામ) ઉઠાવી સેવા માટે. ૧૨ હૃદયક્ષત-હૃદયનો જખમ. ૧૨આ તે ક્ષત વિષે છે, બાકી ૧૨અ ના 'જે કાળે'નો ૧૨ઇના 'તે તે કાળે' સાથે અન્વય છે. એ ક્ષત પુજની ચરણાંબુજરજ ધરો-(તેની ઉપર) ધારણુ થશે તે ઉધરો-ઉદારરો-મટાડરો. ૧૩ બંગ-રીતે; તર્ક, બુદ્ધિ; નમ્રતા. તુરગરગે-ધોડાની છટાથી (મોર્ગનું બિજળનું). નર્મદામહી વગેરેના મુખ આગળ સમુદ્વું પાણી-ભરતી વખતે ધસી આવે છે તેને 'ધોડા' કહે છે. જળકોડા, તેથી સમુદ્રતીરે નહિ પણ સરિતોપકંઠે જ ગણવાની છે. પાણી-હાય (બચાવવા માટે). હરિ હરિ-હે હરિ, તે દીધી હતી; હે હરિ તે હરી દીધી (લઈ લીધી) હતી. ૧૪ મુમન વિખેરાતાં વાસુ સુરભિ ધરી (આપી) રલો. ગૂલો-પુષ્પો. ધખ-ધખિત-ધખધખતા શયે-કાંટા ઉપર; શય્યા(પથરા) ઉપર પણ અભિપ્રેત હોય. પુનરજલયોગે સુરભવા-ફરી પાણી ઝાંટવાથી મુગંધ આપવા, 'સુરભિ' પરથી શય્યાદિ ક્રિયાપદ 'સુરભવું'. આમ ક્રિયાપદ ચોજવાં તે નાનાલાલમાં અતિરેકે પહોંચવાથી વગોવાયું, પણ મધ્ય-કાલીન કે વર્તમાન કવિઓમાં તે પ્રક્રિયા ચાલુ જોવા મળે છે. ૧૫ હવે હજાર મુગધિત બને, પણ વિલાપા પહેલાની છતિ-ચમક ઝોણી જ આવવાની છે? ૧૫ઇ-સરં 'બુદ્ધિ ગઇ સો હોજસે નહિ સુધરેગી', ...૧૨માં એક શય્યાનું સૂચન હતું તે પરથી ૧૩માં જળકોડાનો પ્રસંગ. તે પ્રસંગે સાચોસાચ બહુલમાલાનાં પુષ્પોની સ્થિતિ જે થઇ તે પરના વિચારો જોતાં ક્રીડાકાળે જ વિખૂટી પડેલી પ્રિયા હવે નવા ઉદ્વાસથી મળે તોપણ પહેલાંની ચમક ઝોણી જ રહેવાની છે એવું ગર્ભિત રીતે સૂચવાયું છે. ૧૬ મૃદુ (ક્રમિકે તારા) શય-કાંટાના બેઠથી હૃદય રેલે-ટીપે નહિ પણ રેલે-ટપકયું. નિનાદે-ગડગડાટથી, વિચારોનો વાસુ

પણ પ્રખરપણે વાતો-સુસવતો નથી. ૧૭ જે કાંઈ વૃદ્ધિજનો પ્રવાહ બાકી હતો તે ચિત્તની ચિત્તનધૂને સૂકવી નાખ્યો. નદીતરાવનમાં-નદીકિના આંગાવાડિયામાં. ૧૮ ડુંગર દૂરથી રજિયામણા, તેમજ સુખ. ૫૨-ઉપર, ઉપરથીના અર્થમાં. ૧૯ ૨૬ છયું-હૃદય છવાયું. હોડે હોડમાં (ભારી સાથે). ૨૦ પ્રતીચ્છીથી-પશ્ચિમથી. આપણો પવન પશ્ચિમ કરતાં વધારે તો દક્ષિણનો હોય છે. આ પંક્તિ શેલીના 'Ode to the West Wind'ની યાદ આપે છે. ૫૯-લખવા કે ચીતરવા માટેના ફલકરૂપી પત્ર-(૧) પાંદડાં, (૨) પાનાં. બાળા-હે વાલ એમ પોતાને સંબોધન; હે બાળા ! એમ અન્તાને પણ સંબોધન લેવાય, પણ જેની પાસેથી શિદ્ધિ વિધિવશાત્ મસકાઇ જાય તે પોતે છે એમ ગણવું ખરોખર છે. કળળ પદપત્રી-કાળળ, મરી, યાદી અને લખવાનો કામળ. પણ અભાગીની કલમ રૂડી ગઇ અને તે સાથે જ આશા.

પૂ૦ ૧૨૦ વિરહુતરંગઃ ૧ તન-ચરિરે. ૨ અરથીહાર-હાડ. કાંના દુકકાની માળા. સારિકા-મેના. સર૦ સારિકાં પંચરસ્યા (મેધહૂત) ૩ વિરાને-વેરાનમાં. વિહં પ્રેમા ચક્રી-પ્રિયાવિરહથી. ૪ પદ્મવેથી-૧ પાંદડાંથી, ૨ પ્રિયાપક્ષે પાલવથી. ૫ દધિ-ઉદધિ, સમુદ્ર. ૬ માઃ પોરે ગાઠ ધોરથી, મોટા અવાજથી. ૭ નભસુત-સર૦ કલાન્તરમ્. ૧૦ પદી જાઉં-પ્રેમના બરપૂર બધનથી અને ભેડી નહિ જ શકાય એવી નિરાશાથી. ૧૧ 'લાગે' પછી અપવિરામ. ૧૨ તિર-તીર, બાજુ. નકારો-અકારો ઉપરથી. ૧૩૫નું દર્શન મનોહર છે.

પૂ૦ ૧૨૩ મિષ્ટ ગાનઃ "ત્રિઆ કાબ્યમાં, પદ્મીની સુખી વીજા સંભળવાને કપટમય જન્મત અધિકારી નથી, એ આક્ષેપમાં પદ્મીના ગાન જેવા સૌન્દર્યવરૂપની નિર્લેપતા અને જન્મતની નીચ વૃત્તિઓની મલિનતા વચ્ચે અસવાદ સન્નોટ, સક્ષિપ્ત, 'ચન્દ્રોમાં દર્શાવાયો છે.'"-શી નરસિંહરાવ દિવેટિયા; મનો૦૨, પૃ૦૨૩૩. ૧. પાલીનાણાવાળા દરિ પ્રેન્ની આગૃતિમાં 'મિમિત' છે તેને જાપજૂલ મણી શ્રી નરસિંહરાવે 'અમિત' પણ મૂક્યો છે એ વધાર્યું છે. કરની-માં 'ની' બાક્ય ત-

પ્રયોગ, કવિની ત્યાની નોકરીને કારણે ૨ થતું-થતા ૪ અઢા । તું નિર્દોષી વિદ્યગ છે, પ્રપત્ની નથી નથી. મર્વ જીવોનું અદિત કરતા સ્વાર્થો અહો ભારામા છે. દાલિક-દલનો વર્તાવ 'અભિમાનનું પૂતળું'ની જેમ 'દલનું પૂતળું'. ૫ નવનવિત-નવાંનવા 'નવિત' પ્રયોગ દુષ્ટ છે. 'નવન' હોત તો સારુ છેવટે 'નવીન'નું 'નવિન' પણ હોત તો ઠીક. ૬ 'અરે, આ સારુ છે।' એમ કાર્ષક વસ્તુમા ગુણ જોઈ લોક ('જન') તેને ઐયં મમજે છે, 'અરે આમા તો કાંઈ નથી ?' એમ વળી ખીજી વસ્તુના અવગુણ ગાંધને ખુશ થાય છે, પણ કુદગતનો પ્રવાહ તો એક-ધારો વહે છે અને ગુણવાળા કે અવગુણવાળા, મમળ સત્ત્વવાળા કે ક્ષીન સત્ત્વવાળા-સૌ જીવો એમા તથાગે જાય છે.

પૃ૦ ૧૨૫ હૃદયમણિ ગગનધન-આકાશનો મેવ તે જ સ્નેહી. 'પિયુ'-નો ઉચ્ચાર એક શુરુ જીવો ચર્ષ શકતો હોઈ જોડાખાધા નથી. હૃદયમણિ-હૃદયે મણિને પેઠે ધારણ કરવા યોગ્ય અહીં શ્લેષ પણ સમજાય છે 'બેટથો' એવું પુસ્તિક પદ તે 'પ્રેમપદાર્થ' કે એવા કાર્ષ પદ સાથે મંબધિત ગણતા વિચિત્ર નહિ લાગે પ્રેમતત્ત્વનો પસારો તે લિંગભેદને વટાવી જાય છે એવું સ્ત્રયન પણ આમા જોવું જોઈ નથી સર૦ એક બાઉલગીતનું ભગિની નિવેદિતાએ આપેલું અંગ્રેજી : Four eyes met and there were changes in two souls Now I do not know whether he is a man and I a woman or he a woman and I a man This only I know Formerly there were two Love came and now there is one (સ્મૃતિ ઉપરથી) . 'મણિ'- પદ કવિના બાજરનેહી મણિલાલ ન દિવેદીને ઉદ્દેશીને તો નહિ હોય એવી મહાનના ૧૪માની 'અધરરમ પિયુનો'ની વાતથી ૨૬ થાય છે.

પૃ૦ ૧૨૬ ના ભૂલાતો પ્રેમ : ૧ ભાન-ભાને, ભાનથી, ૨ અતર-છેદ ૩ (આપણે એકમેક પાસે) આવી, પ્રવાસે સગી ચર્ષ, પ્રિય જો ! જ્ઞાસે (જ્ઞાલથી) વચન દીધા (કે) પચને આનંદ સુગમ

કરીને ખરી સિદ્ધિ સાધવી. જે પ્રવાસી પંખીની કલ્પના છે. પંખી-
 ઝેળામાંથી પંખીમાળો કેમ થયો તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. ૫ એ દેશ-
 હૃદયથી નવન સુધીનો—ત્રોતિસ્થાનનો. ૬ પ્રેમ કરતો નથી, જળતો જ
 રહે છે, અંદરથી એનો લજૂકો સળગી જાઉં છે. એનો પુરાવો: મુખ
 પરની શ્યામતા. મુખ પર રહીસહી જે સુરખી બાકી ટકી રહી છે
 તે પણ નિઃશ્વાસ નાંખી નાંખી જશે—ચાલી જશે. ૭ તાર્કિક—તેની અંદર
 (મજબૂતાતો પ્રયોગ). નિજનાં—પોતાનાં, પણ તે સ્વાર્થના મંત્રથી કરીને.
 અન્યથા: કોને પરવા છે કે... ૮ મરતો મરતો પ્રણયિને પ્રેમાજ્ઞી
 દૃષ્ટને જો જીવું તો તારી દિશા ગ્રહું. ૯ આશાને બરતી—પોપણુ આપની
 અથવા જરી દેતી. સૌ પળો પ્રિયાને મળવાપી ફળની આપ્તિ-
 પ્રાપ્તિ મળશે ધારીને કુર્બાનિમાં મળી. લેશે—લેશે પણ. અંતે તો પ્રેમ
 આવીને દીનને પ્રસાદી દેશે (દિનને—દિવસને અંતે દેશે એવો અન્યથા
 ઝાઝો પસંદ કરવા જેવો છે)—(એમ ધારી) રાંકણાં (પ્રેમગરીબ
 બનીને) રણાં (બેસી રણાં, વાટ જોતાં). ૧૦ આનંદનું—લાભાદિ ક્રિયાપદ.
 સરં 'આનંદ! આનંદ!' (—'ગૂજરાતનો તપસ્વી'). અન્યકુખથી-
 ખીજના કુખથી. મૌન્યે—દં—અરપટ છે. કુટુંબે દૈવ.

પૃ૦ ૧૨૮ થયે ચાતુર્માસ. થયે—થતાં, એટલે કે ચાર થતાં
 બેસતાં, પૂરા થયેના અર્થમાં નથી. કુખદા—શીસિંગી વિશેષણ વિગેબને
 રથાને 'ઓમાત્સુ'—તે પર્વાય 'વર્ષા' મનમાં રાખીને ચોગ્ધનું લાગે છે.
 ૨ દર્શી—દર્શન. કૃષ્ણજન્મ-મહાત્માના પ્રસન્નનું સ્વચ્છ. ૨ સંગે જાવા—સંગ
 માટે જવા, સંગે પહોંચવા—થવા. ૪ તિને—તીલે. પચઆ : દૈપતી
 સાથે પૂર જોવા જાય તેનું વર્ણન. હૃદયમણિ—સરં ૫૦ ૧૨૫ ઉપરનું
 કાવ્ય. પર્ષમાં બીજું વ્યાખ્યાન પણ સ્વચ્છું છે: નદીતટે મુગસો બસે
 જાય, મારે એકાકીને યાં જવા! પૂર જ જોવા જવાનું દોષ તો આ
 'નેણું' ક્યાં પૂર (અશ્રુનાં) નથી! અને તોયે નદીનડે નર્મદા તો આ
 અશ્રુપ્રસાવિત 'નેણું'નાં અશ્રુ આડે એ ઝોપું જ નીરખી ચકાવાનું છે.
 સરં ઉત્તરતમ્બરિત (૧-૨૨ પાછી). ૬ મનનચર-પંખી પ્રેરે છે ધારા—

પદ ઉપરની ટીકા જુઓ. આ શ્લોકમા આરબે એ પકિત સુધી 'કરે છે'ની પુનરુક્તિ છે. શ્લોકારબે પુનરુક્તિથી ચમત્કૃતિ સાધવાની 'બાલ'ને સારી ફાવટ છે પણ અહીં ત્રીજી-ચોથીમા ચમકરચના ચોજી બાવને સારો વેગ આપ્યો છે ચરણાન્ત ચમકરચના પણ ચરણાગ્રભ મુજબની જ છે એ બીજી વિરોધતા.

પૃ૦ ૧૩૦ પ્રણયાર્પણ ૧ તારા કઠોર હૃદયથી અમને સાને તું ખૂન હસતો હોઈશ ૨ કુદરતશિશુ-પ્રકૃતિના બાળકો કવિને મન કથુ જ જડ ન હોઈ, કુદરતના સૌ પદાર્થો અહીં અભિપ્રેત છે અસુગ્ર મમ—તારા જેવા દૈવી પ્રકૃતિના માણસને ન જાણે એવું ૩ સુહૃદ જળનો તાપ—મિત્રને જળ (કપટ) દગો દીધાનો પશ્ચાત્તાપ, પિતૃપ્રણય-પિતા માટેનો સ્નેહભાવ, 'પિતૃપ્રણય' વધારે સાકું-દુખિત હૃદયો—અમે સૌ, તેમા આમ તો તારા પિતા, પૂરા દુખી છીએ જ ને તેમને તુ બાળી રહ્યો છે, ૪ માગ તારાથી તો ઠીક પણ જગપતિ થકીય તે પ્રીતિનો બધ તૂટ્યો કઠિન છે—એ તું જોજો. જ્યા પ્રેમ વસે છે ત્યા કેવલ સુખ જ છે છુ જો આર્તિ-દર્દ વેડતો હોય તો એનો (અમાગ) પ્રેમનો સ્વીકાર કરીને, તરત જ ત્યાગ કરી શકે છે, હું કહું છુ, કરને' ૫ સંબોધન આ શ્લોકથી મિત્રને નહીં પણ મિત્રની પોતાના હૃદયાદર્શમા પડેલી પ્રતિભૂતિને છે, એમા ધણુ ઔચિત્ય સચવાયુ છે એ રીતે કે બાવની ઉત્કટ અભિવ્યક્તિ પેલા નકૂદ નઠોર મિત્ર આગળ શી રીતે થઈ શકત ? તેવું તો આપણી હૃદયમૂર્તિ સમક્ષ જ થઈ શકે અતિમ શબ્દનુ અનુચ્ચારણુ વિવેકપુર-સરનું છે બાવોની ઉત્કટ અભિવ્યક્તિને પણ મર્યાદા હોય છે. સર૦ ક્ષ્મા૦ ૧૦૦ઈ અને તે ઉપરની ટીકા

પૃ૦ ૧૩૧ 'કૃષ્ણરમંજરી'નું અર્પણ શ્રી અનુપરામ તે 'બાલ'ના કવિતાશિષ્યોમા મુખ્ય હતા અને કવિના એક નિકટના મિત્ર હતા 'ભારતીભૂષણ'નું તત્ત્રીપદ બીજા એક પછી નોકરીને કારણે કવિએ છોડ્યુ ત્યારે શ્રી અનુપરામને એ પદ માટે પસંદ કર્યા હતા.

તરી આવે છે. જો કે 'આખું' કાવ્ય પ્રેમયાયનાનું જ છે, છતાં જે કારણે એ યાચનાને દૃષ્ટાંતોમાં લખેલીને રજૂ કરી છે તે કારણે જ, હેલા વચનથી તે રકુટ ન કરી દેવી એ કદાચ વધારે સારું નહિ ? પોતે પ્રેમભિક્ષુ હોવા છતાં યુગ્મનયાચના માટે નહિ, યુગ્મન આપવા આવ્યો છે, એવો દાવો લગાવે એ પણ ખનિતે પોષક ગણી શકાય. ખે પ્રજાઓના પ્રેમોપચારવિષયક ભેદને પણ આવા મહેને-ત્વને-ના ફેરફારમાં કારણભૂત ગણી શકાય. કુખ્ય-તની વ્યથા તે શકુંતલાનું મુખ કથનવ્યુત્પત્તિ ન સુમ્વિતે શ્રુ, ન ચૂમ્યાની અને નહિ કે યુગ્મન ન પામ્યાની, છે. 'ત્વને'ની યથાર્થતા સમજવામાં આટલી યુગ્મનમીમાંસા બહુ છે.

પૃ. ૧૩૫ કાલોપાલંભઃ કાલ(સમય) ને મહેલ્-આ કૃતિમાં 'આધરન કવિના વિચાર પણ મિશ્ર છે' એમ કવિએ પાદલીપમાં નોંધ કરેલી છે. 'આર્ષદ્વ હેરાદ્વ'ના સર્ગ ચોથાના મેઝાક ૧૩૦ માં Oh Time ! થી શરૂ થઈ ૧૩૮ માં પૂરા થતા કાલસ્તોત્ર ઉપરથી આ કૃતિ રચાઈ છે. એ કાવ્યમાંથી બીજા કેટલાક ખંડોના અનુવાદ કવિએ કર્યા છે (ભુઓઃ પ્રકીર્ણ કૃતિઓ), પણ આને છૂટા અનુવાદ કહી શકાય એમ પણ નથી; બાધરન ઉપરથી કાવ્ય સૂત્રયું છે, અને કપાંક અંદર બાધરનની વિચારણાની છાંટ છે એટલુંજ. ૧ પાંખ સખળીઃ 'thou dread power... thou omnipotent' (૪-૧૩૮) શૂન્યાવસાને-શૂન્ય અંતમાં. ૩ સમા-મજ ૪-૧૩૫માં ભુઓ 'That curse shall be Forgiveness' વ૦ વ૦. ૭ નિવાસિત-રહેલો, વસેલો, એ અર્થ અભિપ્રેત છે; 'નિવસિત' જોઈએ. નિવાસિત = સુરખિત. તેજસ-તેજનું (આશાના તેજનું). તે આશાનું તેજ-ખિંદુ કયું ? તું પણ સદાનો નથી એવી પ્રતીતિ તે. સર૦ મૂળઃ

But there is that within me which shall tire

Torture and Time and breathe when I expire.

૮અંતક-અંત કરનાર, મૃત્યુ. મર્થ ચિત્તે લહે-સો મનમાં જળે છે. ૧૦

તેર-સર૦ મૂળઃ Great Necessity વ૦ ૪-૧૩૨ માં.

પૃ. ૧૩૭ તરંગાઃ રમના આગે રઆના 'તથાપ' શબ્દની પુનરુક્તિ બહુ વેધક છે. તે પછી તરત 'એ તથાપું'થી બાવતું મોજું' પણ બાણે ઉછાળાથી પાછું પડતું ન હોય ! નવા તરંગ-નવીન આશા-રૂપ તરંગ. ૩ ખેલવું રહ્યું તે-જે ખેલ કરવાનો બાકી રહ્યો છે તે. વહી જશે રે-ઉપાડી જશે (તને). ૩૪૪ તરંગને ઝીલીને (વધાવીને, સ્વીકારીને) અથવા તરંગમાં ઝીલી-હાઈ-ને શાન્તિ મળને એ આશાએ મૂઠ બનીને પ્રમાદથી રખે ખેવતો, તરંગ સાથે ક્રીડા કરતો, તથાઈ મરીશ, તથાઈ. ૪ બોધાત્મક વચનથી કાબ્યનો અંત સાધ્યો છે, ખાસ ચમત્કૃતિ વગર. તરંગમાં ઝીલવાનો વિચાર વહેતો મૂકી તરંગને દબાવી એની ઉપર મવારી કરવાની ખ્વાહેશ હોય તો સત્સગરથી નાવ શોધી લે.

પૃ. ૧૩૮ દેખે દાપ ન દવિવરને: Thomas Moore ની કૃતિ ઉપરથી છે. ૧ કાળગતિ-સમય સંબંધે વાંચનુકૂળ હોત તો વીરના યશ ગાવા કરતાં પોતે જ વીર બનવું પસંદ કરત. સરઁ Next to living Poetry, writing Poetry is best. —Keats. જન્મભૂમિના-પોતે વીર થાત તેની સાક્ષી જીવોને એના દેશભક્તિથી નીતરતા વચનો જ પૂરે છે. ૨ માનવતના માનનો ભગ થાય તે માટે સેવાનો બાર રાખે છે-પ્રયત્ન કરે છે. પ્રજા તેની-માનવતની આલાદ નામ કરે-આખર મેળવે. કુળબોળુ-કુળ બોળનાર 'કુળ બહોળુ' પાઠ પ્રચલિત છે તે સુધારીને 'કુળબોળુ' જાણ્યું છે. મૂળ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં જાણ્યું ત્યાં 'કુલબોળુ' પાઠ છે ૩ અભિમાન-સ્વાભિમાન હરે ! -હે હરિ ! મચાલ દેવની-દેવ સુઝાડે તે રસ્તે જાય છે. 'હરિ પ્રેમ પચદશી'ની પાલીતાણા આવૃત્તિમાં અને તે પછી જ્યાં જ્યાં આ કાવ્ય જાણ્યું છે ત્યાં આટલે સુધીજ છે.

કવિ ગુજ વર્ના સોસાયટીના આસિ. સેક્રેટરી હતા અને 'બુદ્ધિ-પ્રકાશ'ના તત્વી હતા ત્યારે સપ્ટે ૧૮૯૩ના અંકમાં 'ગુજરે જેશિરે'વાળા ગઝલની સાથે તેમણે આ કાવ્ય જાણ્યું હતું તેમાં શીર્ષક પછી નીચેની

૧૮૮૭ જુલાઈ-ઓક્ટોબરના અંકથી ૧૮૮૮ના જુલાઈ-ઓક્ટોબર સુધી તે ત્રી રહ્યા હતા. તેમણે 'જ્ઞાનદર્શન' માસિકનું તંત્ર સંભાળ્યું હતું. ભરૂચના વતની હતા. પ્રો. બલવંતરાય દાદે પોતાના 'શાળામિત્ર' તરીકે ઓળખાવે છે. (ભણકાર-૧, કવિએ એમના પિતાનું નામ 'કમ્પૂરમંજરી'ની આવૃત્તિમાં 'કમ્પુ' છે, પણ 'ભારતીબૂધ'ના ઓક્ટો ઉપર અને 'ભણકાર' બધે 'મીઠાસાસ' મળે છે, જે બરોબર છે. ૧આ ને ધીર શબ્દમાં 'દીનબધુ'નું સ્થેપથી મુચન છે. અનુજ-પાછળથી નાનો બાઈ. બાલને નાનો બાઈ ન હતો. રમ્યા-રમૂળ પીડાના કાઈ પ્રસંગનો પણ ઉલ્લેખ હોય. કવિ ભરૂચમાં રહ્યા હતા ત્યારે એકમેકની સારસંભાળ લેવાની બંનેને સારી હશે. શિર પિડા-માથે વિપત વરસે ત્યારે જ મિત્રીનો પ્રભાવ પ્રકાશે એવી કવિશ્રદ્ધાનો ઉદ્ગાર. પૂજ્યભાવ-પોતે મોટા જ તેવા કારણથી. ૩ વિવેકવય-સારાસાર સમજવાની શક્તિ વર્ષોમાં વધ્યાનો કાંઈ અર્થ, અને એ વિવેકવયમાં તો મિત્ર જ મોટો હતો, તેથી શિખામણને પાત્ર નહિ પણ હતો. શુભા. પૂજાસ્થાન શુભિષ્ઠ ન ચ લિંગે ન ચ યયઃ એ વચનના આજ મધુર પ્રતિશ્વનિથી બાવપોપણ કરવામાં નિપુણ-નિપુણનું પદાર્થ. તું હું-ચરોતરી પ્રયોગ, ભરૂચ બેટ દાખલ, જેમ ભરૂચમાંથી પોતે 'ની' (જે-ની, કર-ની) સર્ધ આબ્યા. જગત-રંગ-જગતના રંગ, ઉપસક આભાસો. 'જગતરંગ'નું પુનર્મુદ્રણમાં 'જગત-રંગ' હાથે અને નહિ તરંગ' ને પાછળ આવતા 'બદાર'(હટા) શબ્દ ઉપર દા. ૪ જનમ દૂલ-જેમાં જ-મ સીધો તે મુજ. આ મુજ સોદી તો છે નહિ, કાઈ સદ્ગતર ગંજીનું છે. સોદીસંબંધના મુજા અનુભવે મર્પાદા રાજે ને વિવેક દાખલ છે, તો આપણે સંબંધ તો એ વિવેકદષ્ટિનો તેથી પણ વધુ ઉપયોગ મા

‘લગાર’ સાથે જઈમાં યમક કયા શબ્દથી યોજાય ? જે વિષે કવિએ મૈન સેચું તેનો અભ્યાસ નિમિત્તે પણ રજાટ કરવાનો આપણને હક્ક ખરો ! અહીં પણ, કલા ૦ ૧૦૦ઈ, પ્રણયાર્પણ-પદના અંત્ય શબ્દની પેઠે, ‘ગમાર’ જેવા અપરાધથી સામાને ખયાવવાની જ વૃત્તિ છે. છતાં સામાને પોતાનો આચય સમજાય એવી, પદમુલબ યમકરચનાના આશ્રયથી, તરફીબ તો કરી જ છે. પદ ખનેના સંબંધનું પરમ નિદર્શન. ૭ હે ગુણવાળા બંધુ, તને આપવા મારી પાસે રતનમાળા તો નથી પણ અક્ષરમાળા (શબ્દરચનાની માળા, રતનો જે ક્ષર-નાશવંત-છે તે કરતાં ભિન્ન, અક્ષર, એવી માળા) અર્પું છું. આ માળાની ખીજ વિશેષતા એ છે કે તે નિર્ગુણ=મૂન(દોરી) વગરની જ અથવા નિર્ગુણ એવા પરબ્રહ્મ વિષયે પ્રેરાયેલી છે. સર ૦ રીપનપં ૦, વિજયાપ્ર ૦.

પૃ. ૧૩૩ વિધિને: ૨ માવા-પથર. મંત-હે સંત, હે સજ્જન. સંત-મન-નું એમ અ-વય થઈ શકે પણ તેમાં આત્મલાધા થાય. ૩ નેત્રે વહે હૃદય-સર ૦ કલા ૦ ૩રઆ. ૪ ભૂદ્યો-સર ૦ દાન્તમયજા (ભવભૂતિ). ત્હારા સમે ૦-ત્હારા જેવાએ, હે વિધિ, કાઈ આવો કઠોર વ્યવહાર આચરવો શુ ઘટિત છે ?

પૃ. ૧૩૪ પ્રેમવિવેક: શેલીના પ્રસિદ્ધ ‘Love’s Philosophy’ કાવ્ય ઉપરથી ૪૦ઈ-મહુ (જેને-જેમા) મુખ ગણે (છે), અથવા મુખનો સહુ ગણ(મમુગય) છે, તેને પણ (હું) વૃથા સમજીશ, જો પ્રિયા ! તને મુખ (મારું) ચૂમી ન બરશે. ‘ત્હને’ ને બદલે ‘મ્હને’ મૂળને વધારે વફાદાર નીવડત. મૂળ: If thou kiss not me. સર ૦ ‘કવિતા અને સાહિત્ય’-૧ પૃ ૦ ૧૪૩ ઉપર શેઠ જમશેદજી પીતીતનો અનુવાદ અને પૃ ૦ ૧૪૫ ઉપર શ્રી રમણભાઈએ ઉતારેલું તોટક જદમાંજ થયેલું ‘એક અપ્રસિદ્ધ બાષાંતર’...પ્રેમની ફિલસૂફી કે પ્રેમનું વિજ્ઞાન એવા બાષાંતરિયા શીર્ષક કરતાં ‘પ્રેમવિવેક’ રાખવામાં કવિએ ખરે જ વિવેકજુદિ વાપરી છે...અંતિમ શબ્દ ‘ત્હને’ પણ એ વિવેકનું ઉદાહરણ તો નહિ હોય ? ‘મ્હને’માં યાચનાનું તત્ત્વ આગળ

૧૮૮૭ જુલાઈ-ઓક્ટોબરના અંકથી ૧૮૮૮ના જુલાઈ-ઓક્ટોબરના અંક સુધી તે ત્રી ગણા હતા તેમણે 'જ્ઞાનદર્શન' મામિકનું ત્રીપદ પણ મહાભ્યુ હતું ભરૂચના વતની હતા પ્રો. બલવતગાય ઠાકોર એમને પોતાના 'શાળાભિન' તરીકે ઓળખાવે છે (ભણકાર-૧, પૃ. ૧૬) કવિએ એમના પિતાનું નામ 'કર્પૂરમજરી'ની આવૃત્તિમાં 'મગનલાલ' છાપ્યું છે, પણ 'ભારતીબૂપણ'ના અંક ઉપર અને 'ભણકાર'-૧ માં બધે 'મીઠાલાલ' મળે છે, જે બરોબર છે ૧આ ને ઈમાં 'બધૂ' શબ્દમાં 'દીનબધૂ'નું શ્લેષથી સૂચન છે અનુજ-પાછગથી જન્મેલ, નાનો ભાઈ બાલને નાનો ભાઈ ન હતો અઆ-રચૂળ શારીરિક પીડાના કાઈ પ્રમગનો પણ ઉત્સેખ હોય કવિ ભરૂચમાં નોકરીએ રહ્યા હતા ત્યારે એકમેકની સારસંભાળ લેવાની બનેતે સારી તક મળી હશે શિર પિડા-માથે વિપત વગે ત્યારે જ મૈત્રીનો પ્રભાવ પૂરુંપણે પ્રકાશે એવી કવિશ્રદ્ધાનો ઉદ્ગાર પૂન્યપ્રભાવ-પોતે મોટા અને કામચરુ તેવા કારજોથી ૩ વિવેકવય-સારાસાર સમજવાની સક્તિ વધે તો જ વર્ષોમાં વધ્યાનો કાષ્ઠ અર્થ, અને એ વિવેકવયમાં તો પોતા કરતાં મિત્ર જ મોટા હોતો, તેથી શિખામણને પાત્ર નહિ પણ ઊલટા પૂન્ય હોતો ગુણ વૃજાસ્થાન ગુણિયુ ન ચ લિંગ ન ચ વય એ બવભૂતિ-વચનના આજા મધુર પ્રતિષ્ઠનિથી બાવપોપણ કરવામાં આવ્યું છે. નિપુણ્ય-નિપુણનું પઠાર્યે તું છુ-ચરોતરી પ્રયોગ, ભરૂચના મિત્રને ભેટ દાખલ જેમ ભરૂચમાંથી પોતે 'ની' (જો-ની, કર-ની મનિાની) લઈ આવ્યા જગન-રગ-જગતના રગ, ઉપલક આભાસો મુગ પ્રગના 'જગતરગ'નું પુનર્મુદ્રણમાં 'જગત-રગ' છાપ્યું અને નહિ કે 'જગ-તરગ' તે પાછળ આવના 'બહાર'(૭૮) શબ્દ ઉપર દષ્ટિ રાખીને. ૪ જનમ કૂલ-જેમાં જન્મ લીધો તે કુળ આ કુળ લોદીના મંજપનું તો છે નહિ કાઈ સદ્ગતર મંજપોનું છે લોદીસખના કુળમાં જન્મેલી બનુને મર્પાણ રાખે છે ને વિવેક દાખવે છે, તો આપણે આ નવીન સખ તો એ વિવેકદિનો તેથી પણ વધુ ઉપયોગ માગી લે છે

‘લગાર’ સાથે ઈર્ષમાં યમક કયા શબ્દથી ચોત્તપ ? જે વિષે કવિએ
 રાન સેચ્યું તેનો અભ્યાસ નિમિત્તે પણ રફેટ કરવાનો આપણને હક્ક
 ખરો ! અહીં પણ, દ્વિતાં ૧૦૦ઈ, પ્રણયાર્પણ-પર્ષના આંતર શબ્દની
 પેઠે, ‘ગમાર’ જેવા અપશબ્દથી સામાને બચાવવાની જ રીતિ છે. છતાં
 સામાને પોતાનો આશય સમજાવ એવી, પદ્યમુલક યમકરચનાના
 આશ્રયથી, તરફીય તો કરી જ છે. પર્ષ બનેના સંબંધનું પરમ નિદર્શન.
 ૭ હે મુણિવાળા બંધુ, તને આપવા મારી પામે રત્નમાળા તો નથી
 પણ અક્ષરમાળા (શબ્દરચનાની માળા, રત્નો જે હાર-નાશવંત-છે
 તે કરતાં બિન્ન, અક્ષર, એવી માળા) અર્પું છું. આ માળાની બીજી
 વિશેષતા એ છે કે તે નિર્ગુણ=સુત(દોરી) વગરની છે અથવા
 નિર્ગુણ એવા પરસ્પક્ષ વિષયે પ્રેરાયેલી છે. સરં રીપનપં, વિજયાપ્રં.

પૃ. ૧૩૩ વિધિને: ૨ ગ્રાવા-પથર. મંત-હે સંત, હે સત્ગતન.
 સંત-મન-નું એમ અન્વય યર્ષ થકે પણ તેમાં આત્મસ્થાપા થાય. ૩
 નેત્રે વહે હૃદય-સરં દ્વિતાં ૩૨આ. ૪ બૂદ્યો-સરં શાન્તમયના
 (ભવભૂતિ). ત્હારા સમે-ત્હારા જેવાએ, હે વિધિ, કાઈ આવો કઠોર
 બ્યવહાર આચરવો શુ ધટિત છે ?

પૃ. ૧૩૪ પ્રેમવિવેક: શેલીના પ્રસિદ્ધ ‘Love’s Philosophy’
 કાવ્ય ઉપરથી ઈર્ષ-મહુ (જેને-જેમા) મુખ ગણે (છે), અથવા
 મુખનો સહુ ગણ(મમુનાય) છે, તેને પણ (હું) વૃથા સમજીશ,
 જે પ્રિયા ! તને મુખ (મારું) ચૂમી ન બરશે. ‘ત્હને’ ને બદલે ‘મ્હને’
 મૂળને વધારે વધાદાર નીવડત. મૂળ: If thou kiss not me.
 સરં ‘કવિતા અને સાહિત્ય’-૧ પૃં ૧૪૩ ઉપર શેક જમશેદજી
 પીતીતનો અનુવાદ અને પૃં ૧૪૫ ઉપર શ્રી રમણભાઈએ ઉતારેલું
 તોટક હૃદમાંજ થયેલું ‘એક અપ્રસિદ્ધ બાણીતર’...પ્રેમની ફિલસૂફી કે
 પ્રેમનું વિજ્ઞાન એવા બાણીતરિયા શીર્ષક કરતાં ‘પ્રેમવિવેક’ રાખવામાં
 કવિએ ખરે જ વિવેકશુદ્ધિ વાપરી છે...અંતિમ શબ્દ ‘ત્હને’ પણ
 એ વિવેકનું ઉદાહરણ તો નહિ હોય ? ‘મ્હને’મા યાચનાનું તત્ત્વ આગળ

તો માલેકની આખી આલમ ફરવા ને વસવા ખુલ્લી છે. ૬ અમારી ફકીરીને હસે તો લલે, અમને તારી સામે જોવા અહીંયાં વખત નથી; અથવા 'આ વખતના'—હાલના (ક્ષણિક) હે અમીર ! ૮ અમારી આલેકની ફેરીમાં હમ મસ્તને ગંવાર-ગવારો (કુલ અમખાખ, મિલકત) છે. સર= 'ધેલોનો ગવારો.' (કે પછી ગંવાર=ગમાર-પણ ?) ૯ પળ-બર-એ કેફ તો ક્ષણબર જ આલવાનો. ૧૦ અમર-અમારા પ્યાલોનો કેફ અટકે નહિ એવો છે. ૧૧ હે બેકદર, તું બેદિલ-હદયકીન દોસ્તોની બારીમાં મગર રહેજો. અમારે તો એવી બેદિલીનો સવાલ જ નથી. કેમકે ખુદ સાહેબ(ખુદા) જ અમારો દોસ્ત છે.

પૂ. ૧૪૩ બેદાદની દાદ : ૨ પાળા-પાપણના માણસો. ૩ બમહોષ-વગોણું. ૪ બેદાદ-જોને દાદ નથી તેવો. ૫ હેવાન-પશુ. બલે-બળજબરીથી. ૬ એકની સાથે દિલ લાગ્યું હોય ત્યાં દુનિયા સો સો બતાવે છે. અમારી એકને જ બતાવતી હોય તો કેવું ? ન બતાવે તો રહી, પણ અમે એ એક માટે ખૂરીએ-રહીએ તો જોઈ જોઈને પછી એ દુનિયા હસે છે. સુંદર દર્શન. ૮ દુનિયા ક્ષણ પણ આનંદ લેવા દેતી નથી. ૧૦ કદપનાથી બેહેસ્ત-સ્વર્ગમાં ધડીક બેસીએ છીએ ત્યાંથી મરદન ઝાલીને દિનચર્યા-routine-ની ધાણીએ જોતરે છે. ૧૧ ધાણી 'હદાણી' હોય તો વધારે સારુ. ૧૨ વાગે=ત્યાં અદલ ઇન્સાફનો થટ દાદ સાંભળવા માટે હરગીઝ, હમેશાં, વાખ્યા કરે છે.

પૂ. ૧૪૫ ભ્રમિત મન : સર= 'નાશ્વાન શુશુલ'. ૧ વાલી-વેલ. રૂઢિત=તું રુવે છે તે પણ જોઈ નહિ ૪ રહ્યું=નાન્યતરજતિ તે પ્રિય=પ્રિયતત્ત્વ એ સમજાવ્યું. પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચે એ હોય છે. જુદે-બીજો રેકાજો એ હોયે એ તું બ્યર્થ જોવા (કર) એ તો બ્યર્થ આસામાં જ. ૬ પાગ્યું=નાન્યતરજતિ તે 'તું'=મન દોવાયો. ઉપર ૪માં 'રહ્યું' તે 'તું રહ્યું રહ્યું જો' એમ લઈ શકાત, જો 'દિગ્ધી' શબ્દ અપ્પર રહી જતો ન હોત તો પણ 'મન'ની જતિને કારણે 'રહી'ને રેકાજો 'રહ્યું' થયું હોય તો પણ નવાઈ નહિ. ૮ મધુ તેને જ રાવું

શું ?—સરં સરસ્વતીચંદ્રની હૃદયદ્રાવક પુનઃપુનઃ ઉક્તિઃ ‘પિતાશ્ચ રાતું તે શાને ?’. જોવું ને રાતું—સરં ‘મારે જોવી જોવી ને રાવી રહી રે લોલઃ’ નાનાલાલ. ૯ આઃ આંસુની નિરર્થકતા. ૧૦ ગળી ગઈ—ગળામાં ઉતારી ગઈ, ખાઈ ગઈ. ૧૨ હતું ત્યારે હતું સૌએ—એ હતું ત્યારે સૌ હતું, કશું જીલું ન હતું. ૧૪ તું ઠગાય છે તોય એ જ ધડાકે છે. તારાથી ખીજું બોણું માણસ કાઈ નહિ હોય. ૧૫ સદજે—કુદરતી રીતે, અનાયાસે. ૧૬ જો તને પ્રેમની શૂખ્ષ્ણ હોય, તો પ્રેમ શું તે તો સમજ. ૧૭ આ બલે તારો પ્રેમતત્ત્વથી યોગ થાય કે વિજોગ રહે, પણ તું તેનો રાગ(આસક્તિ) તો કેળવ. ૧૮ પ્રભૂના પ્રેમનું પ્યાલું—સરં ‘શુભરે જે શિરે’ ૭આ. ૧૯ આઃ સરં ‘શુભરે જે શિરે’ ૧૪.

પૃ૦ ૧૪૭ આલેક : ૨ જેવકાષ્ટને—ધર્માનદારીનો અભાવ સાથે આલેક કરીશું. સરં ‘જેકદર દુનિયા’ ૮આ. ૩ સરં ‘જેકદર દુનિયા’ ૬-૧૦. ૫ આ જો ધડીની દીવાની દુનિયાની દરબાર(માં) આલેક સુધી લેશું. ૬ અહિં દિલ-હૃદય ધડાકે છે નિશાન-નેજો, વાવટો.

પૃ૦ ૧૪૮ અખોલા : ૧ જીભો—પછી પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન. ૨ દેહડી—શરીર. ૪ કર્ત્રિમ—કૃત્રિમ, બનાવટી. ૫ રજાસતનુજ—ઉદાસરામનો દીકરો. મૂકે નં—નિઃશ્વાસ ન મૂકે, કહે ? અધૂરો શબ્દ—જે શબ્દ ખોલાય છે તે અધૂરો રહી જાય છે.

પૃ૦ ૧૪૯-૨૪ : ૨ મેહ-વિરહ. ૪ રોમ-રૂંવાં. ૫ જૂત પીચે—અર્ધા વસર્માં દુઃખ ગણાવ્યાં છે તેમાં ‘જૂત’થી ચતા નુકસાનનો ઉલ્લેખ લાગે છે. ૧૦ ઉલટા વિધિના અંક—સરં ‘નાદાન શુભશુભ’ ૧૩અં. જે પ્રેમી છે તેને તે વિજોગનું દુઃખ અપાતું હશે ?

પૃ૦ ૧૫૦ ભ્રમરા રે : ૧ વર—સુંદર. જેથ—તે તારે આસને બેસ. જેથ=મજેનું, પણ લઈ શકાય. ૩ વૃત્તિ વિરાગી—તે સ્વામલ વેશને સારણે ? અલક ઉપદેશ—‘અલખ’ અથવા ‘અહાલેક’ એનો ઉપદેશ. ૪ તું તો હમેશ કામલથીપણ કામલ આનન(સુખ)નું દર્શન કરે છે. ૫ છુપિછુપિ—વીખરેલા કેશમાં છૂપી છૂપીને સ્પર્શ કરે છે.

અંગ્રેજી પદ્ધતિ જે મૂળ અંગ્રેજી કવિ અને કાવ્યનો નિર્દેશ કરે છે —

“Oh! Blame not the Bard.”—T. Moore.

તેમાં પાંચ ઠીક છે. હેતુની બેનીએ આપી છે —

કવિની નિન્દા મા કરશે જે સુખદ સ્વપ્નની માંહિ તરે,
ઉપાય જે વસ્તુનો ન હોય તેનું શાને સ્મરણ કરે ?
કોઈપણ આશાનો તંતુ લાવીને સન્મુખ ધરે,
પછી તરત તે ભુજ[ન]ની ને ચરણે નિજ શિર નામી ધરે.
કમલમાલ કઠેથી કાઢી કૃપાણુને તે શણગારે. દેલો ૪
કીર્તિ સઘળી જતી રહે ને આશા સઘળી જાય ખરે,
આર્યભૂમિમાં નામ તાહરું કવિતા કવિની નિત્ય ઉચરે,
આનંદના ઊછાળા આવે તે સમયે તુજને જ સ્મરે,
તારા હુઃખનું વર્ણન જઈને પરદેશીના કાન ભરે,
દીનનાદ તવ વિલાપનો જઈ રહેંચે સાગરપાર ખરે. દેલો ૫

નોંધ:-૪૪મા કાંમમાં ‘ન’ એ ઉમેર્યો છે, અર્થ અને લય ખાતર.

મૂળ કવિના મિત્ર અનુપરામ મીઠાલાલ દીનબંધુએ અનુવાદ આપેલો એમ કહેવાય છે. તેમણે ‘ભાટને દોષ ના દેશો’ કે એવી પદ્ધતિમાં ‘bard’ માટે ‘ભાટ’ સ્પષ્ટ વાપર્યો તે કારિને બહુ ખૂબો અને પોતે ‘દેલો દોષ ન કવિવરને’ એ પદ્ધતિ રજૂ કરી.

પૃ. ૧૩૮ મન-આત્મભાવ: ૧ ઉદિ જ તું—સર ૦ ‘ગ્રીડો નાદાન મન છુલછુલ’. આંટી-ગૂંચ. વાણિનો-તારી વાણીનો. નને-નવરિદિ. ૨ કોટ-દિલો, કારાગૃહ-બધન-૩૫. ૪ નિજરૂપ-આત્મનત્વ. ૬ ઉમર વધનાં મમજણ સુધરવાને બદલે ઊલટી હતી તે અવગણ થઈ. પરભાવ-મન-ગનિયું કૂકું-વર્ષ વધનાં જે જ્ઞાન મળ્યું તેથી આ માડું, આ પારડું, એરા ભાવ (પગભાર)ને લઈને મન કૂકું જન્ધું.

આ કાવ્ય શ્રી મણિલાલ ન. દિવેદીના ગ્રંથ ‘આત્મનિમજનન’માં ‘પ્રેમજનન’ પૃ. ૨૧૭-૧૮ ઉપર આપ્યું છે. તેની ઉપર તે વિદ્વાનની

વિસ્તૃત ટીકા જોવી. શ્રી નરસિંહરાવે આ કૃતિના મર્મ પરત્વે નીચેના શબ્દો કહ્યા છે:—

“[અદ્વતનો બોધ આ કાવ્યમાં સ્પષ્ટ વાણીમાં છે. ચૈલી અહોના પ્રાચીન કવિયોની છાયારૂપે છે. ખાલકમાં “વિશ્વની પોથી”ના વિકાર-ન હોષ સત્વદર્શનની ચકિત હોય છે. એ વિચાર કાંઈક પાશ્ચાત્ય કવિતામાંથી આવ્યો લાગે છે.]”-મનો ૨ ૫૦ ૨૩૩.

શ્રી નરસિંહરાવનો પાશ્ચાત્ય કવિતાનો ઉલ્લેખ તે વર્ડઝવર્થ જેવાની કવિતાને અનુલક્ષીને હશે.

પૃ. ૧૪૧ “ફિકર શાની પછી માની”: ૧ મૂળમાં ‘સ્વાર્થ’ છે તે પછની માત્રા ખાતર અહો તેમજ ૨-માં ‘સ્વારથ’ છાપ્યું છે, જોકે ‘થ’ નો દીર્ઘ ઉચ્ચાર કરવાથી પણ માત્રાખળ સાધી શકાત. જોકું-આ શબ્દ પાલીતાણા-આવૃત્તિમાં આ રીતે છપાયો છે. પણ મૂળ ‘મોહ’ હશે એવો તર્ક હું વિદ્વાનોને વિચારવા માટે રજૂ કરું છું. મોહ’ એવા મરોડથી લખાયેલો કે છાપમાં ‘જોકું’ ચર્ષ ગયો. ૪ જેતી-આ શબ્દ પણ અસહમાં ‘મોહ’ હોવો જોઈએ એમ તર્ક કરું છું. તે પણ લેખનમરોડને લીધે ખોટો વંચાયો ને ખોટો છપાયો લાગે છે. ૫ અમને માયા નથી. અમે તો કહીએ છીએ ‘અમારે શું ?’ તમે કહેશો ‘કે ત્યારે અમારે શું ?’ તો પણ શું થઈ ગયું ?’ છા કહેતા. તહો જતાં-‘પરમ પ્રેમ’માં પ્રવેશ કરતાં (૧) ૬ ઉપાધી-કાપાની તો આધળી (સમજ્યા વગરની) ઉપાધિ છે. ૭ મુઆ તેને-મરેલાને. ૮ જવા દેને જનારાને-સર ૦ ‘જૂલી જૈને જનારાને’ (સર-સ્વતીચંદ-૧). એકે-એક ઠેકાણે.

પૃ. ૧૪૨ બેકદર દુનિયાં: ૨ તને જો આ ધશ્કરી આલમ (પ્રેમી દુનિયાં)ની બેકદર અમીરી ગમી, તો અમને ફકારી ગમો. દુનિયાંનું એક તને ગમ્યું, બીજું અમને ગમ્યું. ને ખાવિંદને-પ્રભુને તો આખી ખલક(દુનિયાં)-અમીરીની તેમજ ફકારીની-ખારી (વહાલી) છે. ૪ તારે વસવા તો એકલા મહેલ જ છે. અમને ફકારને

તો માલેકની આખી આક્રમ કરવા ને વસવા ખુલ્લી છે. ૬ અમારી કુખીરીને હસે તો લલે, અમને તારી સામે જોવા અહીંયાં વખત નથી; અથવા 'આ વખતના'—હાલના (ક્ષણિક) હે અમીર ! ૮ અમારી આલેકની ફેરીમાં હમ મસ્તનો ગંવાર-ગવારો (કુલ અમઆબ, મિલકત) છે. સર૦ 'ધેલોનો ગવારો.' (કે પછી ગંવાર=ગમાર-પણ ?) ૯ પળ-ભર-એ કેહ તો ક્ષણભર જ ચાલવાનો. ૧૦ અમર-અમારા પ્યાલાનો કેહ અટકે નહિ એવો છે. ૧૧ હે બેકદર, તું બેદિલ-હુદયહીન દોરતોની ચારીમાં મગફર રહેજે. અમારે તો એવી બેદિલીનો સવાલ જ નથી. કેમકે ખુદ સાહેબ(ખુદા) જ અમારો દોસ્ત છે.

પૃ. ૧૪૩ બેદાદની દાદ: ૨ પાળા-પાયદળના માણસો. ૩ બગદોષ-વગોણું. ૪ બેદાદ-જેને દાદ નથી તેવો. ૫ હેવાન-પરુ. બળે-બળજબરીથી. ૬ એકની સાથે દિલ લાગ્યું હોય ત્યાં દુનિયા સો સો બતાવે છે. અમારી એકને જ બતાવતી હોય તો કેવું ! ન બતાવે તો રહી, પણ અમે એ એક માટે ખૂરીએ-રહીએ તો ભેષ ભેષને પછી એ દુનિયા હસે છે. સુદર દર્શન. ૮ દુનિયા ક્ષણ પણ આનંદ લેવા દેતી નથી. ૧૦ કલ્પનાથી બેહેસ્ત-સ્વર્ગમાં ઘડીક બેસીએ છોએ ત્યાંથી મરદન બાલીને દિનઅર્ધા-roytine-ની ધાણીએ ભોતરે છે. ૧૧ ધાણી 'ફદાણી' હોય તો વધારે સાકું. ૧૨ વાગે૦—ત્યાં અદલ ધ-સાફનો ધંદ દાદ સાંભળવા માટે દરગીઝ, હંમેશાં, વાચ્યાં કરે છે.

પૃ૦ ૧૪૫ ભ્રમિત મન : સર૦ 'નાદાન બુદ્ધિ'. ૧ વક્ષી-વેલ. રૂદિત૦—તું રુવે છે તે પણ જોઈ નહિ. ૪ રહું—ના-પતરભાતિ તે પ્રિય=પ્રિયતત્ત્વ એ સમજાવ્યું. પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચે એ હોય છે. જુદે-ખીજે ઠેકાણે એ હોયે એ તું બ્યર્થ જોવા (૩૨) એ તો બ્યર્થ આશામાં જ. ૬ પાખું—ના-પતરભાતિ તે 'તું'—મન દોવાથી. ઉપર ૪માં 'રહું' તે 'તું રહું રહું જો' એમ લઈ ચકાન, જો 'દિગ્ધી' કબ્જા-અબ્ધર રહી જતો ન દોત તો પણ 'મન'ની ભૂતિને મારણે 'રહી'ને ઠેકાણે 'રહું' થયું હોય તો પણ નવાઈ નહિ. ૮ મધુ તેને જ રાતું

શું ?—સરં સરસ્વતીચંદ્રની હૃદયદ્રાવક યુનઃયુનઃ ઉક્તિઃ ‘પિતાજી શેવું તે શાને ?’. જોવું ને શેવું—સરં ‘મારે જોવી જોવી ને શેવી રહી રે લોલઃ’ નાનાલાલ. ૯ આઃ આંસુની નિરર્થકતા. ૧૦ ગળા ગર્ભ—ગળામાં ઉતારી ગર્ભ, ખર્ષ ગર્ભ. ૧૨ હતું ત્યારે હતું સૌએ—એ હતું ત્યારે સૌ હતું, કશું જીણું ન હતું. ૧૪ તું ક્યાય છે તોય એ જ ધ્રુવ છે. તારાથી બીજું બોણું માણસ કાંઈ નહિ હોય. ૧૫ સહજ—કુદરતી રીતે, અનાયાસે. ૧૬ જો તને પ્રેમની શ્રુતિ હોય, તો પ્રેમ શું તે તો સમજ. ૧૭ આ જાણે તારો પ્રેમતત્ત્વથી યોગ થાય કે વિજોગ રહે, પણ તું તેનો રાગ(આસક્તિ) તો કેળવ. ૧૮ પ્રભૂના પ્રેમનું પ્યાલું—સરં ‘ગુજરે જે શિરે’ ૭આ. ૧૯ આઃ સરં ‘ગુજરે જે શિરે’ ૧૪.

પૃ૦ ૧૪૭ આલેક : ૨ બેવકાઈને—ધર્માનંદારીનો અભાવ સાતે આલેક કરીશું. સરં ‘બેકદર દુનિયાં’ ૮આ. ૩ સરં ‘બેકદર દુનિયાં’ ૯-૧૦. ૫ આ બે ધડીની દીવાની દુનિયાંની દરબાર(માં) આલેક સુધી લેશું. ૬ ચહે દિલ-હૃદય ધ્રુવ છે નિશાન-નેજો, વાવટા.

પૃ૦ ૧૪૮ અખોલા : ૧ જીભો-પછી પ્રમાર્થ ચિહ્ન. ૨ ઢેહડી-શરીર. ૪ કર્મિમ-કૃત્રિમ, અનાવટી. ૫ રક્ષાસત્તુજ-ઉક્ષાસરામનો દીકરો. મૂકે નં—નિઃશ્વાસ ન મૂકે, કહે ? અધુરો શબ્દ—જે શબ્દ ખોલાય છે તે અધુરો રહી જાય છે.

પૃ૦ ૧૪૯-૨૪ : ૨ મેહ-વિરહ. ૪ રોમ-રૂવાં. ૫ ભૂત પીયે—? અર્થાં વસમાં દુઃખ ગળ્યાવ્યાં છે તેમાં ‘ભૂત’થી થતા નુકસાનનો ઉલ્લેખ લાગે છે. ૧૦ ઉલટા વિધિના અંક—સરં ‘નાદાન બુલબુલ’ ૧૩અ. જે પ્રેમી છે તેને તે વિજેગનું દુઃખ અપાતું હશે ?

પૃ૦ ૧૫૦ ભ્રમરા રે : ૧ વર-સુંદર. બેસ—તે તારે આસને બેસ. બેસ=મજેનું, પણ લઈ શકાય. ૩ વૃત્તિ વિરાગી—તે સ્વામલ વેશને ડારણે ? અલક ઉપદેશ—‘અલખ’ અથવા ‘અહાલેક’ એનો ઉપદેશ. ૪ તું તો હમેશ કામલથીપણ કામલ આનન(મુખ)નું દર્શન કરે છે. ૫ શુષ્કપિં—બીખરેલા કેશમાં ફૂંપી ફૂંપીને સ્પર્શ કરે છે.

પૃ. ૧૫૧ જઈ કહોઃ માધવનેઃ ૧ વૃજની-વ્રજની. ૨ વાધ-વાઈ-વાહીને, હેતરીને. વાગ્નિલોચન-વાગ્નિ (વારિમાં જ-મેલાં કમળ) જેવાં જેનાં લોચન છે તે. ૨ દક્ષ ચિત્તધારી-ચિત્તમાં દક્ષતા (Chivalry) અથવા કહાપણુ ધારણુ કરીને. ૩ ચચાંક-ચચ + અંક-સસલાનું જેને લાંછન છે તે, ચદ્ર. કવિએ 'વાંક-ચચાંક'ના અનુપ્રાસથી લલચાર્ધ શબ્દ અડાવી દીધો લાગે છે, સિવાય કે ચદ્રમાં ચચનું લાંછન હોય તેમ અમારામાં શુ લાંછન જોઈને અમને વિસાધી એમ કહેવાનો આશય હોય, અથવા તો વ્રજમાં ખેતેલા ચરદચચાંક-રાસનું સૂચન અથવા કૃષ્ણ'ચદ્ર'નું જ દૂકાવેલું રૂપ ઉદ્દિષ્ટ હોય. ૫ તમારુ કામદેવ જેવું રૂપ અમારી કીકી આમળ કેમ ન આવે ! ૬ પદ્મવપુ-કમળ જેવા કામળ ચરીરવાળો. ઉત્તમે-(?) ઉત્તમે, ખોળે. ૯ અનરાધાર વૃદ્ધિ વરથી હતી ત્યારે ગોવર્ધન નીચે આશ્રય આપી અમને શીદ બચાવ્યાં ? ૧૦ જવ નચાવ્યા નારી-અમે નારીઓએ જ્યારે તમને નચાવ્યા ત્યારે. ૧૧ અમને કટાક્ષના કાપ મૂકો જને એ રીતે અમારા કામ(અભિલાષ)નો પણ પાર મૂકો. ૧૨ તરુણી-તનયા તટ-તરણિતનયા તટ અભિપ્રેત લાગે છે. તરણિ-મૂર્ચની તનયા-પુત્રી જે યમુના તેને તટે જેને લીધે તણાઈને તારુણી-યુવનીએ આવતી તે વેણ. ૧૪ લક્ષથી-લક્ષ ધારી(સાધી)ને કટાક્ષજાણુ મારી લોને. ૧૫ માતંગી-હરિતની સખી મુંદરીઓનાં. મારથી-કામ વડે. જનુમર્દન-જનુ (દીંચણુ) નમર્દન. આ કડીમાં નરસિંહના 'ગોવિંદમન'-માં નારીકુંજરની જે કલ્પના છે તેનો ઉપયોગ થયો છે.

પૃ. ૧૫૩ રાધિકાસદિરાઃ ૧ નમેરા-(નમ્મદેર) મહેર (કૃપા) વગરના. ૩ તમે તો ન આવ્યા પણ લોકજનજથી સામુદ્રએ સસ-રાજીને આજે મોકલી મને બોલાવી છે. ૪ એમનો પડતો બોલ મારી ગાએ ત્રીલી લીધો છે. રખેને પોતે તમને ('રક્ષિ'ને) કાઈ રીતે દુખતી બેસે. માવડિયા દીકરા દિદુસંસારમાં જારીતે ધણીવાર વાંધા-વચકા કાઢીને ડીમા રહે છે તેનું સૂચન. ૧ નારા-જુદા (દિલથી)

પહેલાં હતા તેથી બીજી તરેહના. ૭ વૈ-લર્ધ મંડીને. બેલચાલનો પ્રયોગ. ૮ પરાણે-પિયરનાં સહુની મરજી મોળી હોવા છતાં સમો ને-સમયને. પ્રાસ માટે 'સમાને' બદલે. 'ને (અને) સમય (ને) ન બોલે' એમ પણ લેવાય. ૧૦ નવીનના વિહારી-નવાં નવાં બોડે વિહાર કરતા, જૂનાને તરછોડતા. ૧૧ પગે લાગી-મને. પળશી-કાંકલૂદી. ફાટયું શુભકું-હવે તમને અમારી શી ગરજ ? ૧૩ ફાંસુ-ફાગટની. ૧૬ પત્રરચના-સુગંધિત રંગીન દ્રવ્યોથી અંગો ઉપર ચિત્રામણુ ઢાઢવાં તે. એને 'વિશેષક' પણ કહે છે. સર૦ વિશેષકો યાવદય ન શુષ્કઃ પ્રિયાને વિશેષક રચતાં વચ્ચે જ પોતાના ભાઈ-ગૌતમશુદ્ધનો ભિક્ષાર્યે અવાજ સાંભળી 'આ વિશેષક ન સુકાય એટલામાં પાછો ફરજે' એવા નાયિકાના શબ્દો સાથે નાયક ગયો તે ગયો, ભિખુ જ થઈ ગયો, એવો આ પત્રરચનાપ્રસંગનો મનોવેધક ઉપયોગ. (અશ્વધોપનું 'સુન્દરાનન્દમ્' મહાકાવ્ય.) ૧૭ અળતા વડે છુટ્ટાવાળી વેલો ચીતરતા, સર૦ છુડ૦-૭, અજ-૪-કુમતીની બેલડી બોલા સ્ત્રીઓ અડધે ચિતરામણે બારી તરફ દોડી તેથી જમીન પર ચિત્રામણની છપાયેલી હારમાળા. ૧૮ આખમાં રજ પડી હોય તો તે ફૂંકવાને બદલે બેટી પડતા. સર૦ કિરાત૦ ૮-૧૧:—

વ્યપોહિત લોચનતો મુચ્ચામિલૈરપારયન્ત કિલ પુષ્પજ રજઃ ।

પયોધરેણોરસિ વાચિદુન્મતાઃ પ્રિયં જયાનોઘ્રતપીવરસ્તની ॥

બિહગી-ટીપકી.

આ કાવ્ય શ્રી. મણિલાલ હાપારામ બટના 'કાવ્ય પીયૂષ' (પૃ૦ ૮૧)માં 'રાધાનો પત્ર' નામે મળે છે અને તેમની કૃતિઓ વગેરે જોતાં પણ તે એમનું હોવા વિષે મને શકા નથી. મને મળેલી કવિ બાલની કૃતિઓની નોટબુકમાં એ હોવાથી અત્રે છપાઈ ગયું છે.

પૃ. ૧૫૬ મહિનાઃ ૪ હરિ ઘેર આવો રે—આ પંક્તિ ગૂજરાતી કવિની લાડિથી છે. નરસિંહ-રાજે-દયારામ, મધ્યકાલીન કવિ કવિએ એને ઉપાડીને કાવ્ય કર્યું નથી ? અર્વાચીન નાનાલાલે

વિદ્યન્ધ પરિચુમ્બ્ય જાતપુલકામાલોક્ય ગણ્ડસ્યલો

તજ્ઞાનમ્રમુલી પ્રિયેણ હસતા વાલા ચિર ચુમ્બિતા ॥

૯ દષ્ટિવિહીન-અધ, પણ રતાધનો અભિપ્રેત લાગે છે બગચી
પોતાની ચપ્પા બતાવવાનો આશય છે

અત્તા એય નિમજ્જહ્ એવ્ય અહ દિભસર્મ પલોહિ ।

મા પહિમ રત્તિભવિમ સજ્જાએ મહ નિમજ્જહિસિ ॥

મુક્તા ૮ અને ૯ મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશના ૪ અને ૩ ઉત્કાસ
આથી લેવાને કવિ લગચાયા હોય તો નવાઈ નહિ ૧૦ થી
૧૩ અન્યોક્તિઓ છે લૌભ-મગળ તમદરિમા-અધાગરૂપી ખીણમા
લક્ષ્મી-સૂર્ય ઊગવાથી કમળ ખીને અને વિકસિત કમલમા લક્ષ્મી
વિગળમાન હોય ૧૧ મુકુટમણિ હરિનું-‘હર નું નોઈએ બધુ લક્ષ્મીનો-
કેમકે બને સમુદ્રમથનમાથી નીખેનાં અવગુણ-અદને મૂગરૂપી કવા
છે તે ૧૨ છેત્તી એ પશ્તિમા સ્વજનપાલનની રેખે કારણે કપકને
પણ શોભા આપનાર ગણ્યુ છે ૧૩ ધન-મેલ, વાદળ તોય-પાણી,
૧૪ કી છુકરના-સૂર્યના કળ-કમલ ૧૫ મદિ બાપ નિહાળી-અદર
બાપા નોઈ છેત્તી પકિત અસ્પષ્ટ છે ૧૬ ભરૂચમાં આ પાદપૂર્તિ
કવિએ કરેલો હળિ(કૃષ્ણ), જેના મુખમા બહાર હું તે મધુ પીવા
ગયા ત્યારે તેમનું મુખ કાક ખૂતતા તેમાંનું આખું વિશ્વ(બહાર)
મધુપાનમાં પ્રતિબિંબિત થયુ ખીજ બાજુથી મધુપાન ઉપર માખી
મધુ પીવા માટે ઝૂકો આવી હતી તેના નાજુક પગ નળે કે પેતા
પાનમાંના પ્રતિબિંબિત જગતને ધ્રુવની ગલા

૫ ૧૬૭ મોપિતાપચીસાં ઓપિના (જેનો પતિ પરોય છે
તેથી નાપિકા)ને અનુસરોને ત્યાંએલા પચીસ મોક ચેલો મખ્મશાલીન
છે, જે મોકાન્તે બે ચરણનો પુનરુક્તિ ઉપરથી પણ દેખાયો

અંબર-આકાશમાં, સ્વપ્નમા કલ્પનામા એમ અર્થ હોય ।
અખગ્ગેસરરૂપી, નેશુનુ વિદેભા ૫જુ પતિ હજર તો છે નદિ ત્યાં
એમ લેવુ કુર્પટ છે ૧ વાચી તજ્ઞ-વાલો (દિવ્યવ્યાક્રા)ને ઊાડોને

સર૦ ખાલાશહર 'શુદ્ધિપ્રકાશ'ના ત્રીજા હતા તેવામા મે ૧૮૯૩ ના
અંકમા ૫ ૧૦૨ ઉપર પાદપૂર્તિ માટે આપેલી પક્તિમા 'વાલી'
શબ્દનો આવો ઉપયોગ: 'તે વૃદ્ધ વાલીજનની કચમ તે' વિસારી ?'
રતિપતિ-ગતિનો પતિ, કામ ઠગ પ્રાગ સાથે-૨-'પ્રાણનાથે' પાઠ
હશે ? આગળ ૪આમા 'પ્રાગ', ૬ઉમા 'પ્રાગજી', ૧૧૪મા 'પ્રાગ'
પ્રયોગ છે. તે બધે જ ઠેકાણે 'પ્રાણ' શબ્દ હસ્તપ્રત ઉપરથી છપાતી
વખતે 'પ્રાગ' છપાયો હશે તેમ માનવા પૂરતું કારણ નથી ખાકી
પ્રાણનાથ-પ્રાણપતિ-પ્રાણ-એ શબ્દો આ કૃતિમા અનેવાર વપરાયા
છે 'પ્રાગ' જોવા શબ્દ 'પ્રાગજી' કે 'પગગજી' નામના માણસનું પણ
સૂચન કરતો હોય કવિ ખાલના કર્તૃત્વ વિષે માસક કરે એવો-સહેજ
ચોક્કાવનારો લાગે એવો-છે પરંપરા અસિ-તલવાર ઉઘઆ-આ
શૈલીના પ્રસિદ્ધ મસ્કૃત શ્લોકને અનુસરીને. હાથ વેરી-વેર ગાખનાર.
૧૦ નિશિ-ગત ઊલૂક-ધ્રુવઃ જાણુક-શિયાળ ૧૧ કયાધ-અધ્ર.
૧૩ વાયુથી વીસગણી પીઠા પેટની વ્યાધિની, તેનાથી પચીસગણી
પિત્તની પીઠા, તેથી ત્રીસગણી ટાઢિયાની, તેથી એકીગણી મનિપાતની
અને તેથી કાટિ કાટિ ગણી વિરહની વેદના હોય છે-એમ ઉત્તરોત્તર
વેદનાની કક્ષાઓ ખતાવી, ખીજને તો દવા હોય છે, વિરહને હોતી
નથી તેમ કહી અસદાયતા સૂચવી છે ૧૪જી ગસતલે-'રસાતલે'
અભિપ્રેત હોય તો નવાઈ નહિ ગમતલ પણ હારીને રહી એમ,
નહિ તો, લેવાય ૧૬જી 'અની નાથ (૧)'-અરપટ છે પ્રશ્નાર્થ તેથી
મે મૂક્યો છે ૧૯ઉ જાણે-'જાણે' પાઠનો મલવ છે ૨૧અ વમન૦-
સગ૦ કલા૦ ૩૩આ ૨૨ વસત-મત, વિન્નેગ-જોગ, યમકગ્યના
સાધી છે પુત્રી-'પુરી' પાઠ હોવા મલવ છે પુરીનું પુત્રી વચાવું
મુશ્કેલ નથી. તેથી જાપજૂલ ચર્મ હોય ૨૪ સારે-શારે, વીધે. ૨૫
પગેરુ-પગલા પડ્યા હોય તેની હાગ ચોરને પકડતા વાટ શોધે તેને
'પગેરુ જોવું' કહે છે

૫૦ ૧૭૮ કુદરત-૧. બાર્ધરનના Child Harold નામના

પણ 'હવે તો હરિ આવોને !' અને શ્રી 'સ્નેહરશ્મિ'એ 'હરિ આવોને'માં આ સર્વસાધારણ પદ્ધતિને લગાવીને ગીતો રચ્યા છે

આ કૃતિની પ ૬, ૧૮ અને ૨૮ માં જીવણુ શબ્દ જોઈ મને વહેમ ગયો કે કવિ જીવણના મહિના તો નહિ હોય અને શ્રી કે કા શાસ્ત્રી સંપાદિત 'સંકલિત યાદી'માં તપાસ કરી શુ વ સો પ્રત ૬૨૭ જોતા ખરે જ જીવણના મહિના મળ્યા, જેની વાચનાને આ 'અપૂર્ણ' દુકડો-સહેજસાજ પામતર બાદ કરતા-મળતો આવે છે હા ત, પ ૨૭ માં 'વિમલ' છે તેને ઠેકાણે હુમ્મ (હસ્તપ્રત)માં 'વીલન' (-વિહ્વલ, વાગ્વિકાગ્ની દષ્ટિએ અમત્યનો શબ્દ છે,) છે - મને મળેલી નોટખૂંકમાં આ દુકડો હતો તેથી અહીં સામેલ થયો છે કવિએ જીવણના મહિના કયાંક સાબળ્યા હશે અને આટલો અથ ઉતારી લીધો હશે બાકી 'સંકલિત યાદી' પ્રમાણે એ આખી કૃતિ હજી અપ્રસિદ્ધ છે

પૃ ૧૫૮ 'સતીકલ્પન'માંથી ૧૩ નિદા-મરઠ કુમારમંલવ, મર્ગ પ. વર-તુ વગેરે હવેની ત્રણ કડીમાં ચિત્રની વિતક્ષણતાએને બાલ પ્રતીક ગણી તે પાછળની લખના અને મંચલતા જોવા પ્રેરે છે જગતવિનાશ-પ્રલય જ માયિક કાળી-માયાથી કાળરૂપ ધારણ કરે છે, જગતપ્રલય વખતે કાળી=કાળા સર્પ, એમ પણ કદાચ અર્થ હોય, પણ કદાચ જ ૮ ધર્મનુ-યમદેવનું, ધર્મરાગનું

૨ ૬ વહ્નિમોચન-ચિત્ર પણ-પ્રતિગા ૮ પામે શુભ દરિયાવ-શુણના સમુદ્ર એવા મહાદેવ પામે

૩ ૨ કામળ બાળી-કુમળી બાળા મન બાળી-મનને બાળીને દિલકુખજનનિ-દિલના કુખનું ભંગન કરનારી ૫ પ્રચલિત-સનીની માતા દિલ ચક્રી-દિલ ચક્રવાળું છે કે મૌલમયકી-જેના મૌલિ (મસ્તક) ઉપર મયક(મર્ગિક, ચંદ્ર) છે તે મહાદેવ કરી અંકી મુગ્ધ બેની-મારી લાગીને અગીકાર કરશે, 'અંકી'ને જ વગમી ગેદુ દોય તો અંક કરી, બોળામાં લેશે અર્થાત્ પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર કરશે. ૬

હરકતહરને-હરકતના હરનારને. ૮ જાવને-શિવને. ૭ સતીની ખારી-સતીની સખી. માતા મારી-સતીની તેથી તેની સખીની પણ માતા.

પૃ. ૧૬૧ ચાપ્તુકઃ મનસુખ-મનનું સુખ. પોતે મૂર્ખ હોવા છતાં મનનું સુખ લેવા વલખાં મારે છે. શ્લેષ જાપાથી આપણા સાહિત્યની એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ પણ નિર્દિષ્ટ છે. ૨ 'ઈઝ' અંગ્રેજી, અસ્તિ મંસ્કૃત અને તેનું ગૂજરાતી 'છે'-એમ ભાષાવદ્ધીથી અંગ્રેજીથી અનાર જડ તરજુમિયા લેખકોનો ઉલ્લેખ છે. શ્રી દુર્લભરામ મને 'હિ જ, અસ્તિ છે' (મં. હિ=જ; સં. અસ્તિ=છે.) એવો પાઠ આપે છે, જેનો આશય તો એ જ છે. ૪ તેં એમાં નહું શું કયું ? તારા વ્યક્તિત્વનો એ પૂર્વ પડિતોના કાર્યને ક્યાં પાસ લાગ્યો? ૬ લાલનપાલન-નવા ઊગતા સર્જકોની પ્રતિભાનું. ૮ બૃહસ્પતી-દેવોના ગુરુ જેવો; મનુષ્યોને તો પછી કેવોક ! રાહ-ઊગતા પ્રતિભા-અંદરને અસનારો. નવી પ્રજાની માંય-નવ સર્જકોની વચ્ચે. ૧૦ સ્ખાંભળવા પ્રમાણે આ કૃતિને અંતે ત્રણવાર 'હાય' ઉમેરીને એ ગવાતી.

પૃ. ૧૬૨ મુક્તકોઃ ૧ રતિચિ-પ્રેમથી. ૨ અવતારોનો ઉલ્લેખ છે. શબ્દ-? 'ખલક'(પૃથ્વી) શબ્દ હોવા સંભવ છે. ૩ જામની-યામિની, રાત્રિ. '[વેલીઓ]'-પદ્યપૂરક. એ ઉમેર્યું છે. ૪ વાતમાં ને વાતમાં-સરં જાવબૂતિ જલ્પતોરક્રમેણ...રાત્રિરેવ અરંસીત્. ૧ સખીયાં તયાર-અરપષ્ટ પાઠ છે. ૫ સરં આ જાવનું મધ્યકાલીન પુનઃ પુનઃ આલેખન, ખાસ કરી મીરાંઃ—'કદશુ થયા રે માધવ મથુરાં જમ, કાગળ ન લખ્યો કટકો રે' (કાવ્ય દોહન ૨-૮૫૯) ૬ આતુર્યતા, આતુર્યતા, -સંસ્કૃતાભાસી જાવવાચક શબ્દો, આતુર્ય અને આતુરતાને બદલે. કેટલાક વળી આવા અપ્રયોગને વળી નપાણું લગાડી 'સંત્યતા-પણું' 'આતુર્યતાપણું' એમ કરી વ્યાકરણનું તાપણું જ કરે છે. અનિવારની-અનિવાર્ય (?) ૮ મૂળઃ—

શૂન્ય વાસગૃહ વિલોમ્ય શયનાદુત્યાગ કિચિચ્છન્ન-

નિદ્રાવ્યાજમુપાગતસ્ય સુચિરં નિર્વર્ણ્ય પ્રયુર્મુક્તમ્ ।

વિસ્રમ્ય પરિચુમ્બ્ય જાતપુલકામલોક્ત્ય ગણડસ્થલી
 લજ્જાનમ્મુલ્લી પ્રિયેણ હસતા વાલા ચિર ચુમ્બિતા ॥
 ૯ દષ્ટિવિહીન-અધ, પણ ગતાંધળો અભિપ્રેત લાગે ॥ ૮૩૫થી
 પોતાની શપ્થા બતાવવાનો આશય છે

જસા દય નિમગ્નજહ્ન્ય એવ્ય મહ દિભસઅં પલોદિહિ ।

મા પહિઅ રક્તિઅધિય સજ્જાએ મહ નિમગ્નજહિસિ ॥

મુક્તાક ૮ અને ૯ મમ્મટના કાવ્યપ્રમથના ૪ અને ૩ ઉત્પાસ-
 માથી લેવાને કવિ લનયાયા હોય તો નવાઈ નહિ ૧૦ થી
 ૧૩ અન્યોમિતઓ છે લૌભ-મગળ તમદરિમા-અંધારાણી ખીણમા
 લક્ષ્મી-સૂર્ય ઊગવાથી કમળ ખીને અને વિસિત કમલમા લક્ષ્મી
 વિગાનમાન હોય ૧૧ મુકુટમણિ હરિનું-હરનું ભોધએ બધુ લક્ષ્મીનો-
 કમલે બને સમુદ્રમથનમાથી નીકળેલા અવગુણ-અદને મૃગશી કાક
 છે તે ૧૨ છેલ્લી બે પ્રમિતમા સ્વજનપાલનની ટેને કારણે કલને
 પણ શોભા આપનાર ગણ્યુ છે ૧૩ ધન-મેષ વાદળ તોય-પાણી-
 ૧૪ કી જ્યારના-સૂર્યનાં કળ-કમલ ૧૫ મહિ ભાપ નિદાળી-અદર
 ભાયા ભોધ છેત્રી પક્તિ અરપટ છે ૧૬ ભક્ષ્યમાં આ પાદપૂર્તિ
 કવિએ કરેલી હરિ(કૃષ્ણ), જેના મુખમા બહાડ હતું તે મધુ પીવા
 ગયા ત્યારે તેમનું મુખ કાંક ખૂલતા તેમાનું આખું વિશ્વ(બહાડ)
 મધુપાનમાં પ્રતિબિમ્બિત થયું બીજી બાજુથી મધુપાન ઉપર માખી
 મધુ પીવા માટે મૂંઝી આવી હતી તેના નાણુક પમ જાણે કે પેલા
 પાવમાના પ્રતિબિમ્બિત જગતને પ્રગટી ગયા

૫ ૧૬૭ ગ્રાપિતાપયીસાં પ્રોવિના (જેનો પતિ પરદેશ છે
 તેવી નાવિકા)ને અનુલક્ષીને રચાયેલા પચીસ મેલક સેની મખકાલીન
 છે, જે મલોગ-તે બે ચરણનો પ્રનરુક્તિ ઉપરથી પણ રખારો

અમગ-આકાશમાં, રવપ્નમા કલ્પનામા એમ અર્થ દરો !
 અમગ=કેસ દગી નેજનું વિશિષ્ટ પણ પતિ હજાર તો છે નહિ તેથી
 એમ ભેનુ પુરેટ છે ૧ વાલી તજ-વાસો (guardian)ને ઊગીને

સર૦ ખાલાશંકર 'શુદ્ધિપ્રકાશ'ના તંત્રી હતા તેવામાં મે ૧૮૯૩ ના અંકમાં પૃ. ૧૦૨ ઉપર પાદપૂર્તિ માટે આપેલી પંક્તિમાં 'વાલી' શબ્દનો આવો ઉપયોગ: 'તે વૃદ્ધ વાલીજનની કચમ તે' વિસારી?' રતિપતિ-ગતિનો પતિ, કામ. ઠગી પ્રાગ સાથે-૧-'પ્રાણનાથે' પાઠ હશે? આગળ ૪આમાં 'પ્રાગ', ૬ઉમાં 'પ્રાગજી', ૧૧ઈમાં 'પ્રાગ' પ્રયોગ છે. તે બધે જ ઠેકાણે 'પ્રાણ' શબ્દ હસ્તપ્રત ઉપરથી છપાતી વખતે 'પ્રાગ' છપાયો હશે તેમ માનવા પૂરતું કારણ નથી. ખાકી પ્રાણનાથ-પ્રાણપતિ-પ્રાણ-એ શબ્દો આ કૃતિમાં અનેકવાર વપરાયા છે. 'પ્રાગ' જોયો શબ્દ 'પ્રાગજી' કે 'પરાગજી' નામના માણસનું પણ સૂચન કરતો હોય કવિ ખાલના કર્તૃત્વ વિષે સાશક કરે એવો-સહેજ યોગ્યનારો ભાગે એવો-છે. પર્ષ અસિ-તલવાર. ૭અઆ-આ શૈલીના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શ્લોકને અનુસરીને. ૯ઈવેરી-વેર રાખનાર. ૧૦ નિશિ-રાત. બિલૂક-ધ્રુવ. ૧૧ જામુક-શિયાળ. ૧૧ કલાધર-ચંદ્ર. ૧૩ વાયુથી વીસગણી પીડા પેટની વ્યાધિની, તેનાથી પચીસગણી પિત્તની પીડા, તેથી ત્રીસગણી ટાઢિયાની, તેથી એ'શીગણી મનિપાતની અને તેથી કાટિ કાટિ ગણી વિરહની વેદના હોય છે-એમ ઉત્તરોત્તર વેદનાની કક્ષાઓ ખતાવી, બીજીને તો દવા હોય છે, વિરહને હોતી નથી તેમ કહી અસહાયતા સૂચવી છે. ૧૪જી રસતલે-'રસાતલે' અભિપ્રેત હોય તો નવાઈ નહિ. રસતલ પણ હારીને રહી એમ, નહિ તો, લેવાય. ૧૬જી 'અની નાથ (૧)'-અસ્પૃષ્ટ છે. પ્રશ્નાર્થ તેથી એ મૂક્યો છે. ૧૯ઉ બધે-'બધે' પાઠનો સંભવ છે. ૨૧અ વસન૦-સર૦ કલા૦ ૩૩આ. ૨૨ વસંત-અંત, વિજેગ-જેગ, યમકગ્યના સાધી છે પુત્રી-'પુરી' પાઠ હોવા મંભવ છે. પુરીનું પુત્રી વચાવું મુશ્કેલ નથી. તેથી જાપબૂલ ચર્ષ હોય. ૨૪ સારે-સારે, વીધે. ૨૫ પગેરું-પગલાં પડ્યાં હોય તેની હાર. ચોરને પકડતાં વાટ શોધે તેને 'પગેરું બેલું' કહે છે.

પૃ૦ ૧૭૯ કુદરત-૧ : ખાર્ડનના Child Harold નામ

૧) વિસ્રજ્યં પરિચુમ્બ્ય જાતપુલકામાલોક્ય ગણસ્થલો
 લજ્જાનમ્મુક્તી પ્રિયેણ હસતા ચાલા ચિર ચુમ્બિતા ॥
 ૯ દષ્ટિવિહીન-અંધ, પણ રતાંધળો અભિપ્રેન લાગે છે. બાંડવથી
 પોતાની સમ્પા બતાવવાનો આશય છે.

અસ્તા એવ ઝિમ્મજ્જદ એવ અહં દિભસઅં પલોદિહિ ।

મા પહિમ રત્તિભન્ધિઅ સ્વજ્ઞાદ મહ ઝિમ્મજ્જદિસિ ॥

મુક્તાઃ ૮ અને ૯ મુમ્મટના કાવ્યપ્રકાશના ૪ અને ૩ ઉત્સાસ-
 માંથી લેવાને કવિ લલયાયા હોય તો નવાઈ નહિ. ૧૦ થી
 ૧૩ અન્યોક્તિઓ છે. લૌભ-મંગળ. તમદરિમાં-અંધારાફી ખીણમાં
 લક્ષ્મી-સૂર્ય ઊગવાથી કમળ ખીણે અને વિકસિત કમલમાં લક્ષ્મી
 વિરાગ્તમાન હોય. ૧૧ મુકુટમણિ હરિનું-‘હર’નું જોઈએ. બંધુ લક્ષ્મીનો-
 કમલે બંને સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં. અવગુણ-ચંદ્રને મૂગરૂપી કલંક
 છે તે. ૧૨ છેલ્લી બે પંક્તિમાં સ્વજનપાલનની રેકને કારણે કલંકને
 પણ શોભા આપનાર ગણ્યું છે. ૧૩ ધન-મેષ, વાદળ. તોપ-પાણી.
 ૧૪ કારણકરનાં-સૂર્યનાં. કમ-કમલ. ૧૫ મહિ ભાષ નિહાળી-અંદર
 ભાષા જોઈ. છેલ્લી પંક્તિ અસ્પષ્ટ છે. ૧૬ ભરૂચમાં આ પાદપૂર્તિ
 કવિએ કરેલી. હરિ(કૃષ્ણ), જેના મુખમાં બહાંક હતું તે, મધુ પીવા
 મયા ત્યારે તેમનું મુખ દીક ખૂસતાં તેમાંનું આખું વિશ્વ(બહાંક)
 મધુપાત્રમાં પ્રતિબિંબિત થયું. બીજી બાજુથી મધુપાત્ર ઉપર માખી
 મધુ પીવા માટે મૂકી આવી હતી તેના નાજુક પગ જાણે કે પેલા
 પાત્રમાંના પ્રતિબિંબિત જગતને પ્રજ્વલી રચા.

પૃ. ૧૬૭ ગ્રાપિતાપયીર્સીઃ પ્રોષિતા (જેનો પતિ પરદેશ છે
 તેવી નાવિકા)ને અનુવદ્ધોને રચાયેલા પન્નીસ શ્લોક શેલો મધ્વકાશીન
 છે, જે શ્લોકાન્તે બે ચરણની પુનરુક્તિ ઉપરથી પણ દેખાયો.

અંગર-આકાશમાં; રવપનામાં, દરપનામાં એમ અર્થ હશે !
 અંગર-રેસરદમી, નેહનું વિગેયજ; પણ પતિ હાજર તો છે નહિ તેથી
 એમ ભેજું કુપંટ છે. ૧ વાણી તજ-વાણી (Gopārdījā)ને ઠાડીને.

પ્રયોગ ૧૬ તમપ્રભાવ-અધિકારનો પ્રભાવ. શાત પ્રદેશ-સસા-
રીઓ જ જાગે છે એવું નથી, શાત પ્રદેશો ઉપર જીવન માળનારા તે
પણ પુરુષાર્થ માટે ઉદ્ધત થાય છે

પૃ૦ ૧૮૬ નૈસર્ગ્ય : પાદ્મીપત્રા 'એડીટર' ૬ તેનું કારણ
એ કે પોતે આ કૃતિ છાપી તે વખતે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના તંત્રી હતા.
કૃતિ શેત્રીના Stanzas written in dejection near Na-
ples ઉપરથી છે ૧ ભીમિ—મોળ વમન-વસ્ત્ર ૨ અચ્ચા-મધાનું
મિશ્રણ તે એકાતમય બને છે-એમન્ત એ છે ને મનમા શાંતિનો
વિસ્તાર કરે છે અચર આદર-જેના ઉપર આથી ન શકાય એવી
આદર મૂળ untrampled floor તે આદરની પીઠ ઉપર નાની
નાની લીલીભૂરી વેલો (મૂળ : seaweeds) પથગાયેલી છે તે હું
જોઉં છું ૩ ઉર્મ્યાવલી-મોર્ગની હાર તે કચ્છ(કિનારા) ઉપર તેજ-
રૂપ લાગે છે એ તેજમિશ્રણનો રમ જીજળે છે અને તેના તાગઓ
જેવા શીકરો ઊડે છે મધ્યાન લગતી-મરોગની ભરતીની લબક
ફેલાવે છે અને તેની જ્યોત્સ્ના-આભા (પ્રમશ, દ્યુતિ) ઓપી રહે
છે જ્યોત્સ્નાથી આદની સમજવાની નથી કેમકે બપોરનું વર્ણન છે.
સગ-૧આ મૂળમા 'lightning' છે ૪ અકુર-મૂળ 'a tone'
હોઈ જ્વનિનો અકુર એમ અથ લેવો કેવી મજા-મૂળ How
sweet ! did any heart now share in my emotion.
આ પક્તિનો અનુવાદ જશ અપાવે એવો નથી ૬ નવીન-નવું જ,
જુદું, સૌ કગતાં બીજી તરેલથી મૂળ 'in another measure'
મન-મનમા સહ-વેડી શકાય એવા ૭ અગિત-પ્રમિત'ને સુધારીને
છાપ્યું છે મૂળ 'tired child' રૂપ-જેવો બનીને દેવિનિદ્રા મૃત્યુ-
નિદ્રા તેજ મૃત્યુ ચોરે-આ સ્થૂલ દેહને ચોરી જાય મૂળ પ્રમાણે
દેવી નિદ્રા, મૃત્યુની પેઠે, મારી પામે ચોરીછૂપીયા આવે છેલ્લી બે
પક્તિ બરોબર બિતરી નથી મૂળ સર.

And I might feel in the warm air

કાવ્યના ત્રીજા મર્ગના શ્લોક ૮૬, ૮૭ અને ૮૮ તેની ઉપરથી આ કાવ્યના ૧ થી ૫ શ્લોક છે. શ્લોક ૬ અને પછીની બે પંક્તિ તે મૂળના શ્લોક ૯૩ ઉપરથી છે તે પછીની પંક્તિઓ તે મૂળના શ્લોક ૯૬ ઉપરથી છે. ૧ ખિલતિ કળિ યુ-મૂળ 'a living fragrance ...Of flowers yet fresh with childhood'. વળી 'યુ'નો અવિકારી વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ. ૧ બિંદુ-મૂળ પ્રમાણે ઉપર લઈ લીધેના હલેમા પછી ખરતું બિંદુ કાઢિલા ઉડે-મૂળમા grasshopper ખડમાઠડી છે મૂળરાતીમા કાઢિલા વગર તે કવિતા થાય?—ખડમાઠડી તે કવિતામા કુદાવાય, ખીજ લલિત પ્રાણી જીવજતુ મરી પરવાઈ છે?—એ આપણી મહુચિત કવિતાભાવનાની લીલા બાવાયદર જેવા કાર્ષક મુખવિહારી કવિ ઉપર પણ પ્રભુત્વ ભોગવતી, આવા દૃષ્ટિએ વડે, દેખાય છે રજનીમાં માધુર્ધમરતી—મૂળ 'Sings his fill' પેટ ભરીને—કે ભરીને—ગાય ■ ૩ 'તરતિ મગિતા મગજની...' થી '...પ્રેમુ સુપ્રેમમા' એમા મૂળની ડાયા પથાર્યપણે જિવાઈ નથી. સગ.

There seems a floating whisper on the hill,
But that is fancy, for the starlight dew
All silently their tears of love instil,
Weeping themselves away, till they infuse

Deep into Nature's breast the spirit of her hues.

૪ મુંદરા-મુંદર બાગ્ય કાર્ણુ—જ્યોતિષથી તારાઓની ગનિમા બાગ્ય વચાવ છે તે. ૫ કાલિ—તમારી કાન્તિ લક્ષ્મી—આ સૌને પણ તેથી તા-કે સાથે અમે સરખાવીએ છીએ અને તારાનું નામ આપીએ છીએ ૬ પણ બાગ્ય ગુજના બમઝમાં દૂં લીન થઈ—A portion of the tempest and of thee ૭ અમારસિ-ગિરિઆવસિ' વધારે સારુ. મૂળમાં 'loud hills' છે ધરનિ કપિર—ધરનીધરની કપિન અને અતિન ચીએ ઉપર હસના વદને ઘૂરે છે કાં 'અમારસિ'. ૮ રથાન રિધર—મૂળમાં 'the goat—'લક્ષ્' છે હરની ઠમિ

સમ-હૃદયની ભિન્નિનાં તોફાનોની પેઠે. જગતજનન—આ પક્તિ પાછળ આવતા હજમા શ્લોકના સારરૂપ છે

પૃ૦ ૧૮૦ ‘ઝીણું ઝરે’-આમલ્ક હેરાલ્ક સર્ગ ૩ના શ્લોક
૧૦૨ ઉપરથી : ૧ દેવી રતી-રતિદેવી ગણુ-સમૂહ
શીર્ષક મેં ચોળ્યું છે

પૃ૦ ૧૮૧ તરંગ પહેલી છ લીટી શાના ઉપરથી છે તે જણાતું નથી. ‘હે પ્રેમ’થી અંત સુધીની લીટીઓ આમલ્ક હેરાલ્કના ચોથા સર્ગના શ્લોક ૧૨૧-૧૨૨ અને ૧૨૩ના આરભની બે પક્તિ ઉપરથી છે. ૨ વસન-સં પ્રમાણે તો ‘વજ્ર, કપડા’ એમ થાય પણ અહીં ‘વાસ,’ ‘રહેઠાણ’ એ અભિપ્રેત છે સરં મૂળ Oh love, no habitant of earth thou art ખેચર-આકાશમા વિચરનારો (મૂળ ‘Seraph’=દેવદૂત) ૪ બહાલ કલ્પે—The mind hath made thee, as it peopled heaven. વિચાર એ—એ (પ્રેમવિષયક) વિચાર મગજમા એવા ચિત્ર ચીતરે છે કે જે અંતઃકલ્પ-અવનીમા તૃપિત અને દુઃખ દુખી હોય છે તે અધિક દુઃખા ભોગવે છે. ૫ કલ્પનારૂ—Of its own beauty is the mind diseased And fevers into false creation. પ્રેમ બોલે તે બંકે, ચૂવાનિતું તોફાન છે—Who loves, raves—’tis youth’s frenzy—but the cure Is bitterer still

પૃ૦ ૧૮૨ કવિની ચક્ષુ A Midsummer Night’s Dream અંક ૫ દ્રશ્ય ૧ની નીચેની (૧૨થી ૧૭) પક્તિઓ ઉપરથી
The poet’s eye, in a fine frenzy rolling
Doth glance from heaven to earth,
from earth to heaven,
And, as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet’s pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothing
A local habitation and a name

૩ અવકાશ ધરે જનધામ—જે આકાશ છે તે જનધામને, કાષ્ટ નક્કર રવરૂપને, ધારણ કરે છે. કારમી—ખરાબ અર્થમાં નથી; સરં 'કીર્તિ કેરી કારમી હો એક અખંડિત ભાત'—નાનાલાલ ('વીરની વિદાય'). છેલ્લી પંક્તિ કવિની અનુવાદકશક્તિના સુંદર નિદર્શનરૂપ છે.

પૃ૦ ૧૮૧ પરની અનુવાદકૃતિના મૂળમાં અંતે 'frenzy' શબ્દ છે તેણે કવિકલ્પનાને શેકરિપયરની 'fine frenzy'વાળી પંક્તિઓ તરફ ધકેલી હોય તો અસંભવિત નથી. આ બંને અનુવાદ 'ભારતી-ભૂષણ'માં સાથે છપાયેલા.

પૃ૦ ૧૮૩ સૂર્યોદય : ૧ ભગ્યાંબરે-ભવ્ય આકાશોઃ. ઇર્ષ પંક્તિમાં આરંભની ૨-૩-૪ શ્રુતિની યમકરચના છે. ૨ હાંદો-(દિંદો) હાયા. ૩ પૂર્વાર્ણવે-પૂર્વના મધુદ્રમાં. (આકાશરૂપી સમુદ્રમાં ?) કવિ યોધા-ભર્ય નોકરીએ હતો. મુંબઈ પરીક્ષાઓ આપેલી. બનતા મુઘી પશ્ચિમાર્ણવ જોવામાં આવે. હતાં અમુક ચોક્કસ જગ્યાએથી પૂર્વાર્ણવ પણ જોઈ ચકાવ. ૪ કરો-કિરણો. અભ-આભ. જવનિકા-પાદો. વિસ્તીર્ણ—આ એક જવનિકા વિસ્તાર પામી તે કેવી છે? બણા રંગોના નિધિ(ભંડાર)વડે ભરેલી છે. ૫ કિરણોની લીલાનું વર્ણન. ઉત્પ્રેક્ષાઓથી. ખની—આ મળ દાયગ્રતના 'દ્યુગ્ધ' શબ્દની હાપમૂલ હોવાનો તર્ક રંગૂ કરું છું. નિશ્ચય અલંકાર. ૬ રક્તિમા-રતાય. પત્રગાળે-પાંદડાંના અંતરાલમાં, વચમાં. બાજો-બાજકો તે વૃક્ષોની મોટી હાયા પડે છે તેને ખરી-કાઈ માઓ પદાર્થ-સમજી કૌતુક પામે છે. ૭ દવબિન્દુ-ઝાઝળબિન્દુ. આદર્શતા-દર્પણ હોવાપણું. સરોવર દર્પણ જેવું રવચ્છ, પ્રતિબિંબ ઝીલે એવું, છે. ૮ ચંદ્રાશુ-ચંદ્ર(ભયંકર) છે અશુ(કિરણ) જેનાં, સૂર્ય. ૧૦ઈ મિત્રને-સૂર્યને, મે. મિત્ર=૧ સૂર્ય, ૨ દોસ્ત. તેથી સ્લેષ કયો છે. ૧૧ દારે-ધાટના જે ધાટ નજીકના મંદિરના બારણે. ૧૨આ મોર બોલે છે તે જાણે તૂર્ય-એરીના અવાજને એક-જગના ગળી આનંદ પામીને. ઈ-ઈશ્વરનામણી સુષ્ટીને પણ દોષ તજતા નથી. શુ મદાલતીઓ-વિશેષજને બદુલચનનો અત્યથ તે ચરોતરી

પ્રયોગ ૧૬ તમપ્રભાવ-અધિકારનો પ્રભાવ શાત પ્રદેશ—સંસારીઓ જ જાગે છે એવું નથી, શાત પ્રદેશો ઉપર જીવન ગાળનારા તે પણ પુરુષાર્થ માટે ઉદ્ધત થાય છે

પૃ૦ ૧૮૬ નૈરાશ્ય : પાદટીપમા ‘(એડીટર)’ છે તેનું કારણ એ કે પોતે આ કૃતિ છાપી તે વખતે ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ના તંત્રી હતા. કૃતિ શેઠીના Stanzas written in dejection near Naples ઉપરથી છે ૧ ભર્મિ—મોગ વસન—વસ્ત્ર ૨ અઆ—મધાતું મિશ્રણ તે એકાતમય બને છે—એકાન્ત રચે છે ને મનમા શાંતિનો વિસ્તાર કરે છે અચર આદર—જેના ઉપર ચાલી ન શકાય એવી આદર મૂળ entrapped floor તે આદરની પીક ઉપર નાની નાની લીલીશૂરી વેલો (મૂળ : seaweeds) પથગાયેલી છે તે હું જોઉં છું ૩ ઉર્ધ્વાવલી—મોજાનની દાર તે કચ્છ(કિનારા) ઉપર તેજ-રૂપ લાગે છે એ તેજમિશ્રણનો રમ જીજળે છે અને તેના તાગઓ જેવા શીકરે જાડે છે મધ્યાન જારતી—મધ્યાની જારતીની લલક ફેલાવે ૪ અને તેની જ્યોત્સ્ના—આભા (પ્રકાશ, દ્યુતિ) આપી રહે છે જ્યોત્સ્નાથી આદની સમજવાની નથી કેમકે જ્યોત્સ્ના વર્ણન છે. સર ૧ આ મૂળમા ‘lightning’ છે ૪ અકુર—મૂળ ‘a tone’ હોઈ જ્વનિતો અકુર એમ અથ લેવો કેવી મજા—મૂળ How sweet I did any heart now share in my emotion. આ પકિતનો અનુવાદ જરા અપાવે એવો નથી ૬ નવીન—નવું જ, શુદ્ધ, સૌ કર્તા બીજી તરેલથી મૂળ ‘in another measure’ મન—મનમા સલ—વેડી શકાય એવા ૭ અમિત—‘અમિત’ને સુધારીને છાપ્યું છે મૂળ ‘tired child’ ૩૫—જેવો મનીને દેવિનિદ્રા મૃત્યુ—નિદ્રા તેજ મૃત્યુ ચોરે—આ સ્પૂલ દેહને ચોરી જાય મૂળ પ્રમાણે દેવી નિદ્રા મૃત્યુની પેઠે, મારી પામે ચેરીછૂપીયા આવે છેલ્લી બે પકિત બરાબર જોતરી નથી મૂળ સર ૦

And I might feel in the warm air

My cheek grow cold, and hear the sea

Breathe over my dying brain its last monotony.

મૂળની ચાર કડીઓ અનુવાદની અનુક્રમે ૬, ૧૪, ૨૨ અને ૨૦મી કડીઓ પૂરી થાય છે.

‘નૈરાશ્ય’ શીર્ષક અરોબર નથી, ‘નિર્વેદ’ જોડો.

પૃ૦ ૧૮૮ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય : ૧ આર-દડાને (પરોણાને) છેડે તીણી લોહાની અણી હોય છે તે ૨ રમરે-રમગથી, કામના પ્રભાવથી, માંભરે (મને-અધ્યાહાર) મધૂર-‘અધૂર’નું સુધારીને ડાખ્યું છે. સર૦ ‘મધુરો મધૂરવ’ ૧આ ૩ સુદીમતી-સારી દીમતી સર૦ ‘એવી સખિ ! અદ્રકલા સુખસતી’—નાનાલાલ (ચરદપૂર્ણિમા). ડાંદી-છાંટ, શોકર. ૪ શશિ શીળ-શીતળ શશી, શીળો શશી આવા પ્રમંજે શશિ શીળ-છાપવાથી અનુકૂલના થાય સર૦ ૭ઈ શાન્ત રજની-‘શાનિ રજની’ને સુધારીને ‘શાન્ત’ શબ્દ લખી જૂઓ સહેલાઈથી ‘શાની’ પણ વચારો છાપજાયથી, તેથી, ‘શાની’ છપાય તે પ્રક્રમા સુધારી ‘શાન્ત’ કવવાને બદલે છંદની જરૂરિયાત મુજબ ‘ની’ને ધ્રુવ કરી નાખી ‘શાનિ’ ધોકલી દીધું—આમ થયું હોવાની સંભાવના છે તે વિદ્વાનોના વિચાર માટે બહો જૂ કરી છે. રથાપિ-રથપા-ચેલી. ૬ દિલ્લા-યુદ્ધના મદ્દા કિલ્લા. મર૦ કાલના ‘flying fortresses’ છ ‘શસી’ને ઓલિંગ શબ્દ મળ્યો છે ૧૦ આ શ્લોક કલાન્ત કવિ અને સૌન્દર્યલક્ષરીની યાદ આપે એવો છે અદા પોતાના ત્રિપતમ જલધિના સાયુજ્ય માટે ગમેજે બુકાવે છે તેવી જ બહો કાન્ત-કાન્તાની પણ રિયતિ છે કાન્ત પ્રીતિના નીગર્મા પડીને અથવા એ નીગર્મી પર્યંકે (પત્રમ-પાથરણા ઉપર) સુષ્ટને-અર્થાત્ નાગ (નીર) ઉપર શયન કરવાને લગ્ન માણસ નારાયણ બનીને-ચતિરામ પૂર્વક રમે છે અને જાણી જ રમતે-એ એકલો રમતો નથી, સાથે મદામાયા છે એ મદા માયાવિનીનું સ્વરૂપ, જેમ મદાનું પોતાના કાન્ત જલધિના સાયુજ્યથી શીતળ બદલે શીતળનગ બને છે

તેમ, નારાયણરૂપી પોતાના કાન્તના સાયુજ્યથી શાન્તિરૂપ, પરમ નિર્વાણ સ્થિતિ રૂપ દિસે છે. અને લુઓ તો ! એ મહામાયા પ્રેમમાં પંડિત-નિપુણ અને પાનપૂર્ણ-મદિરાપાનમાં ચકચૂર અર્થાત્ સાયુજ્ય-સમાધિમાં મત્ત એવા કાન્તના મગજ-ચિત્તમાં એટલે કે એ ચિત્ત-રૂપી પ્રીતિસ્થાનમાં અખર સિંચન કર્યા કરે છે.

આ કૃતિ 'સૌંચે પ્રિતીસ્થાનમાં'—એવી પાદપૂર્તિ ઉપરથી અંશતઃ-પણ મોઝાઈ હોય એવો સંભવ લાગે છે.

પૃ૦ ૧૮૦ કુદરત-૨ : આખર હેરાલુ સર્ગ ત્રીજાના શ્લોક ૬૮-૬૯-૭૦ ઉપરથી પ્રથમ ૨૨ પંક્તિ છે. બાકીની પંક્તિ શ્લોક ૭૨-૭૩-૭૪ ઉપરથી છે. મૂળ ૭ શ્લોક અનુક્રમે અનુવાદની ૫, ૧૩, ૨૨, ૩૦, ૪૦ અને ૪૬મી પંક્તિએ અટકે છે. ૧ પારદ-પાર આપનાર; પારદર્શક. મૂળમાં 'crystal' છે. બધે પાયરેલો પારદર્શક પદાર્થ (સરોવરરૂપી) પ્રેમથી પ્રેરેલી મારી દૃષ્ટિને આકર્ષે છે. માધુર્યતા-સર૦ 'મુક્તકો' ૧અ. ૨ ધિક્કાર૦-અનુવાદ ભેદએ એવો નથી. મૂળ : To fly from, need not be to hate, mankind. ૩ કુંડ—મૂળ 'throng' ભેતાં જૂથ, ટોળું કુંડ-ભેદએ. ૪ વર્ષો ગુમાવી આત્મા પોતાનું રુધિર બાળી અચ્યુ બને છે અને ભવિષ્યના રંગો પણ અંધારિયા જેવા કૂર દેખાય છે. સરત નિષ્ફળ—મૂળ : The race of life becomes a hopeless flight. ૬ એમના મનરૂપી જહાજને તે કુકાળે જ રાખે છે. લઘુદૃષ્ટિ—અનુવાદ સારો છે. મૂળ :

I live not in myself, but I become
Portion of that around me.

જ શાન્ત કુદરત નહોતિ—અહીં 'નહોતિ'થી અર્થવિપર્વય થાય છે. હું 'નયોતિ' પાઠ અગ્રલ હોવાની સંભાવના રજૂ કરુ છું. જાપશૂલથી તેનું 'નહોતિ' થઈ ગયું હોય. શાન્ત કુદરતની ન્યોતિ રસવમળનાં બિભરા ભરે છે—એમ અર્થ બરાબર બેસે છે. આ પંક્તિ કવિએ અનુ-

વાદમા પોતા તરફથી ગાંઠની નાંખી છે છેવટે 'રહોતિ' એવું પાઠાંતર
 સીધા વગર અર્થ કરવો અશક્ય છે કુદરત વિષે—કુદરતમા ને
 કોઈ ખામી હોય તો તે એ ૬ માનુ શરીર પૃથ્વી સાથે માસની
 શૃંખલાથી જકડાયેલું છે ૮ હૃદયનું-સમય દેહ નહિ પણ હૃદયનું તો
 કુદરત સાથે મિશ્રણ થઈ ચકે એમ ૯ દુનિયા દિસે રણ-મૂળમા
 સુંદર શબ્દો છે 'peopled desert' ૯ પશુથી-પાખથી નવિન
 કલિ-નવીન નિદગીરૂપી કલિ ૧૦ મૃદુ રૂપ-મૃદ(માટી) રૂપ. 'મૃદુ'
 છાપભૂલ હશે, કેમકે મૂળમાં સ્પષ્ટ 'clay-cold' છે ૧૧ જીવજાતુ
 જીવ—સૌ જીવજાતુના જીવ બને રહે એમ ઇશુ બાપી બધી નિદગી
 પચમૃતમા બળી જાય તે વખતે શુ આ બધું ચળમટ વગરનું લાગશે
 પણ ખરેખર મમતામય તો લાગશે જ મૂળ 'less dazzling
 but more charm' આકારવિષય—મગ The bodiless
 thought? The spirit of each spot? Of which
 even now, I share at times the immortal lot?
 આ પક્તિઓનો છંદો અનુવાદ કર્યો છે ને એ જ ઠીક છે

પૃ૦ ૧૯૩ સ્વર્ણસ્ત ૧ કિન્નો પોતે જ્યાં લીલા છે તે
 ધુરંતો—મોજાની પછાડથી ધૂળ-જૂની વિદ્યાનો પ્રભાસ જુઓ, તે તો
 પરિશ્રમપૂર્વક મદ્ય કર્યો નહિ નહિ તો બધું સાદું સ્વચ્છ પણ
 સમયના ક્રમ પ્રમાણે અવદશા પણ આવે ૨ પણ હવે પૂર્વનાં યાત્રીઓ
 પ્રકાશ ખીળ પા-ણ કરે છે ('ભણ્યા') અને એમના શરીરથી વિજય
 ફેરશે. પૂર્વના વિદ્યાપ્રભાસનું નવલ-નવી રીતે મદ્ય કરનારાઓ
 સામેથી દડો લીધો દરે છે આમ જગત્પરસ વાદ કરવા જતાં એ
 પ્રકાશ તો એ આલ્યો! જુઓને એ પ્રભાદીપક થીમે થીમે ક્ષિતિજ
 આઠે અદષ્ટ પણ થયો—અવમ બે મોહનો આ તો બેભનેલ કરતો
 અર્થ ૬ પણ પશિ-રૂપ-ના તંત્રને જાણીને પૂર્વમાં ઉદિત થયેલો પ્રકાશકર
 ઠવિ પશિમ તરફ દો ૬ એ દરવ બેઠા આપણી જુમિના સરૂતિ
 પ્રભાસનો અરત બેવામાં ઠવિ રાખ્યા છે એનું જ કોઈક મૂચન મને

છે. ૩ પર જગે-ખીજ લોકમાં. ૪ રંગીન છૂટાં વાદળાંને તેમના આકાર ઉપરથી જુદાં જુદાં ગ્રાણી કહે છે. અજ-અકરો. ૫ સાદી-આકાશની. રતને-તારા રૂપી રતનથી. ૬ ઉડગણુ-તારા. પણ પછીની એ લીટીઓમાં પક્ષીઓ અભિપ્રેત છે. વળી તારા જોડે નહિ. જતન જીવજીવિ-જીવના જતનની જીવિ Instinct of self-preservation. ૯ વૃક્ષો સજીવ રૂપ ધારણ કરે છે એમ કહી પોતે તેમને પહેરેગીર તરીકે વર્ણવ્યા છે તેનું સમર્થન કરે છે. આવા સજાન વર્ણનથી 'અસત્ય ભાવારોપણુ'-'Pathetic Fallacy'નું બળ ઘટી જાય છે, જેમ મેઘદૂતના આરંભે મેઘને મંદેશવાહક તરીકે મોકલતાં પહેલાં ક્યાં જડ વસ્તુઓના સંચય જેવો મેઘ ને કયા જીવતાનગતા દૂતો એ વિવેકનો પ્રશ્ન કવિએ ઉપસ્થિત કરવાથી ઘટી જાય છે. ૧૦ ચંદ્ર-મુખી-ચંદ્ર તરફ મુખવાળી કમલિની, કુમુદિની. સ્વતંત્ર શબ્દ લેતાં. ચંદ્રમુખી રસિકાઓ. ૧૧-સંસ્કૃત ઉપરથી. વંશો-વાંસ. ૧૧. સ્વરગના-તેનો સંબંધ ઉપરની પંક્તિના 'રમ્ય વનમાં' જોડે છે, જ્યાં તારા રૂપી પુષ્પો ખીલે છે.

૫૦ ૧૮૫ શીલરક્ષા : નો વિષય પવન અને વાદળોના રૂપકની ઓથે સચોટતા અને સરળતાથી વર્ણવે છે. ૧ વિવશ-નું વિશેષ્ય પરત્વો. વિકૃતિ-વિકાર-વાળી. અથવા મતિ પોતે જ વિ-કૃતિ (વિપરીત કૃતિ) ખની, 'ને'માં ભાવાવેગ છે; 'આ ગયો ને!' ઋતિ-તરત જ. ૨ હર્મ્ય-મહેલ, આકાશનો. ખલિ-ખળવાન. ૩ વૃત-વ્રત. વડી-'પડી' વાંચો. 'એવું તે'માં 'ને' બોલચાલની છટાનો અંશ ઉમેરી ક્ષણુતામાં વધારો કરે છે. તત્ત્વચરિરના-તત્ત્વચરીરના-તેના ચરીરના. ૪ આશંસે સં. આ + શસ્ ઉપરથી-આશીર્વાદ વરસાવે છે. કર્તા-'જે'-ધન્યવાદ. ૫ આ માં 'એ' અને ઈમાં 'અણુધ' તે દુષ્ટ પવન. અહીંઆંથી પતિત-પડેલી તે કદી ન જીવે-એ એણે ન જાણ્યું માટે અણુધ-અનળુ. ૬ દુષ્ટ આખો સમુદ્ર પણ દહમલાવી મૂક્યો. ત્યાં સેતાપ રહી તે મારી અદૃહાસે મરકરી નહિ રે કરતી હોય-એમ માનીને.

પૃ૦ ૧૯૭ ગુણવૃક્ષ અન્યોક્તિઃ ૨ દિવસેશ્વર-સૂર્ય પાન્યે-
મુસાફરે. તિર્થકુલો-પખીગણો.

પૃ૦ ૧૯૮ ભ્રમરાન્યોક્તિ ૨ દક્ષો-ડાહ્યાઓ ૪ લેનો-
ભર્યી 'નો' ચપકળીમા શુ છે? એ શોભે છે ખરી પણ એમા સાર-
સુગંધ કાઈ મળે છે કે નહિ એ તો જો ભ્રમરા ચપકકળીમા ન લોભાય
તે માટે સર૦ 'અસિ અવગમેજ, ચપા સિવરાજ હૈ'-ભૂષણ; 'શિવા-
બાવનો' ૫ અદ્યોધી એને ચપકકળીના મિથ્યા આકર્ષણમાથી બચાવીને
જેનો તેની ઉપર સાચો અધિકાર છે તે કમલિની પ્રત્યે એને વાળે છે.
૭૪ આમ જોઈએ તુજ ગણુત્રી પુરપ્રવીણ તારી ગણુતરી તો બારે
પ્રવીણ-હોસિયારીવાળી છે પાછળ ખર્ચમાં 'ભૂલ' સાથે 'ગણુત્રી'નો
ત્રેગ બેસે છે ૮ ન થા—મૂળ 'તથા'ને સુધારીને આમ કર્યું છે તું
તાગ પ્રેમપાત્રથી જ મંતુષ્ટ ગદીય અને બીજો ભટકાર નહિ એ
નક્કી કર

પૃ૦ ૨૦૦ સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના ક્યા મિત્ર તે સમજાયું
નથી ૧ અમૃતના નિધિ જેવું જ્ઞાન સુશુભી વખતે પણ હૃદયમાં શુ
સતાપ આપે છે? શરીરને સુખનો સાજ સખતાં આજે કાણુ રોકે
છે? કાવ્યનો ઉધાડ નાટ્યાત્મક છે હર્ષ વહતી-વિશેષ્ય 'ભક્તિઝરણી'
૨ પૃથ્વીપ્રી પ્રેમવનમાં પોતાને બધું જગ મધુર અને રૂપમય નજરે
ચડે છે, સાના હૃદયો એમા વિદરતાં દેખાય છે, પણ તે સૌને પય
પળના-માર્ગે જતાં-તેમની જોમ વિદરવા જતા પોતે ચોક્કી જાહે છે
તે આ માટે ૧-એમ પોતાને પ્રમ પૃથ્વી માને તાજે કરે છે ૩ જૂન-
કાળથી પોતે કપાય છે, કેમકે મત મમવના રસને વધાગનારો મિત્ર તે
અત્યારે નથી પહેલાં તો પોતાની દૃષ્ટિ કાઈ સુદૃઢ સ્થળ, રૂપ, કાવ્ય,
સંગીત જે કંઈ રીઝી દોષ તે બધું જ મિત્રને મદ-ઉપભોગ માટે
સાદર કરતી ૪ છતાં નિર્લજ્જપણું શુ તે સગજ ચાહતો નથી પળેથી
મિત્રને ઉપાસજા કર્યો દતો તે એનું નિર્વજ્જપણું વળવે છે અમગપૂરે
સ્વર્ગે વજ્ર લગ-તારા હૃદયે. અરે દેખાડ્યું—ને' હૃદયના પ્રેમ શુ

(સાથે) રતિ(સહેજ પણ) તુજ-તારું (સ્વરૂપ) દેખાડ્યું નહિ.
 ૬ નિધી-જલનિધિ-સમુદ્ર. ના કયમ૦—મળતાં જે હર્ષ યાય તે તું કેમ
 સહી નથી શકતો—અર્થાત્ કેમ એ હર્ષનો પ્રસંગ ટાળે છે. ૭ પહેલાં તો
 એવા હર્ષ માટે જ તું જીવતો તે કહે છે. તું સ્વર્ગમાંથી પણ સુધા
 પ્રગટાવવા મથતો. અંતે હવે એ રસમાં હું ભળવામાં હતો, ત્યાં તો
 મને પટકચો! ૮ નિધિ વિધુયોગ-સમુદ્ર અને ચંદ્રનો યોગ, આંદની
 રાતે સમુદ્રસેવનનો ઉદ્દેશ્ય છે. ધર્ષ-હે વહાલા તો' જે સરિતતરુ
 પાસે ધાટ પર રમતા અને પોતાના સાથીના કુહુરવથી છળી જતા
 (ઉતરાતા અથવા ક્ષોભ પામતા) નમતા-નમણી છટાથી ઊતરતા
 કુંજ (કોંચ)ને તલ્લ્યો છે તો મેં પણ તેને તલ્લ્યો છે. આ એ પંક્તિ
 કવિની ચિત્ર ઉપજાવવાની અને હૃદયના કરુણરસને સધનતાથી
 નિરૂપવાની શક્તિની પતાકારૂપ છે. ૯ સુરશું-દેવો સાથે. શોક-એનો.
 એ તારી સુરો સાથેની લીલાના રલાતા અમૃતજ્વનિરસનું ખિંદુ મારે
 હૈયે ધડીક માંડ કરે છે, ત્યાં તો તું દેખાની સ્મૃતિએ ચઢીને એને
 ધુંટાવે છે, ધુંટીને એ અમીનું અગ્રુ બનાવે છે. વિરહનું સૂક્ષ્મભાવા-
 લેખન છે. 'ધુંટાવે'ને ઠેકાણે 'જુટાવે' મૂળ પાઠ હોય એમ વિચાર
 આવે છે, પણ છે તે વધુ રસપોષક છે. ૧૦ નારે-કવિતા આલાપના
 નાદ. ૧૧ હૈયે છે તો આખે કેમ દેખાતો નથી? ત્વચાને સ્પર્શે અમૃત-
 રસનો લાભ કેમ નથી દેતો? મૂળમાં 'ન વદે' છે તેમ જ અહીં છાપ્યું
 છે, પણ અન્વય જોતાં 'ન વદે' જ મૂળ હોઈ શકે ૧૨ 'મહેક'-
 આરભનાં 'હ્યા-પ્રેમ' જોતાં 'મહેર' શબ્દ હોવો જોઈએ. પહેલાં જેવું
 શરીર ધારણ કરી પહેલાનો પ્રેમ દાખવી સૌને બચાવવાની આરબુ-
 જરી માગણી કરી છે. 'હૃદયવળગ્યા' સમાસમાં ('ગળેવળગ્યા' યાદ
 કરતાં) તાજગી અને માર્દવ છે, કરુણચિત્ર રચાય છે. ૧૩ આગલા
 શ્લોકમાંથી 'ઉગારી લે' લઈ કરેલો શ્લોકારભ વેધકતા સાધે છે.
 ઉગારે-તારે ઉગારે, તોરા બિગરતાં સકલ મધુર પદાર્થો સૌને અપરિ-
 એમાં જૂલ નહિ.

૫૦ ૨૦૩ સહનશક્તિ બાધરનના ચાષ્ઠક હેરાફના સર્ગ
 ચોથાના શ્લોક ૨૦થી ૨૩ ૧આ જમિન નહિ-જમીનમાં નહિ
 પણ નાશ (વેરાન)માં, મૂળ-Rooted in barrenness ઉદ્ધિરૂપ
 તોફાન-મૂળ eddyng storms ('વમળમય તોફાન') બાધથી ભેગા
 અધીકા-મૂળ worthy of the mountainsનો ભાવાર્થ મારી રીતે
 આપ્યો છે આ ઉપમા તેમજ ભાવજની બાધરનની માનીતી છે મર-
 સર્ગ ૩, શ્લોક ૩૨ ચૈત-વવાગુ-—મૂળ the mind may grow
 the same ૨અ-પાખો અનુનાદ છે મૈન્ય-મૈને, મૈનપણે ગર્ધવ-
 વૃષભને ઠેકાણે મૂળ ઊઠ-વડ છે ઉચ્ચ મૃતિમ રૂપને—મૂળ ૧૦ of
 nobler clay ૩ ધાગ્ય કરી-(દિલ્લી દીપ) 'રૂપો'તેમજ 'મનુષ-
 કાયા' મેડિનો-મૂળ in each event ends જોતાં બેઉ રીતે
 જોઈએ ઉજી મૂળ ગૂજરાતીમાં લખાઈ હોય એવી છે નક્ક
 માણસોનાં જુદા-આત્મા ઉચ્ચ નીચ હોય તે પ્રમાણે સારુન-મું પદ
 મદ્ય કરે છે, ભક્તિ મહેનત યુદ્ધમાંથી રુચતી વસ્તુને તેમનું ચિત્ર
 અનુસરે છે 'વાદી'-આદિ' (વગેરે) હોય જોઈએ મૂળ 'Some seek
 devotion, toia, war, good or crime' પહેલા ત્રણ 'ભક્તિ
 મહેનત યુદ્ધ' પછી 'આદિ' શબ્દ જ હોય કેમકે 'good or crime'નો
 નિર્દેશ ઉપર 'સારુ કે નરમ'માં થઈ ચૂક્યો છે ૪ ચમક ધનકારે
 કરે-મૂળ Striking the electric chain wherewith we
 are darkly bound પાછલા શબ્દોનું પ્રતિબિંબ 'ઉત્પત્ત કરે-'
 —માં છે નિતાધગ્યા-ઉનાગાની સાજ, ૨૨૧ ચતા, અનિલ, ઉદ્ધિમાન
 કલરવ કરતાં પખી,—એ સૌ ચમક સાથે ધનકારે કરે છે ને એમાની
 એકાદ વસ્તુ પણ જૂત વ્યથાને તાણ કરી આપવા મમથ છે

૫૦ ૨૦૪ પરોપકાર ૧ વિવેચ-પ્રભુ ભાવે-ભાવપૂર્વક અથવા
 પ્રભુ પામે તો મામણી કરી જ છે, પણ રીપો નું જ આપે તો પણ
 આનંદ આનંદ થાય ૨ આનો ઉનાળે 'સાન્નતા' આપે છે એ કહેવાની
 સાથે જ બીજો શાન્તિ આપનારો-મેધ-સાંભરો તે પણ ક્યાં સ્વાર્થ

કાળે વરસે છે ? છતાં એમાં ફેર એટલો કે તે આપતી વખતે ધ્વજાડને ગળવીને ગળે છે. 'ગરજ તો' છૂટા લેતા, 'ધ્વજાડને ગરજ ગળવવી (શોરથી બતાવવી) ગ્રહે છે,' પણ તે અનભિપ્રેત લાગે ૩ ખોળા વૃક્ષો ને પણ 'શાન્તતા' કરે છે તે યાદ આવે છે. પણ તે તો આત્મનું અનુકરણ કરે છે એમ કવિ ઝડપી (તેમજ એકતરફી) ચુકાદો સુણાવી દે છે, જો કે એ અન્યાયનો દસ ઓછો કરવા તેમના 'અનુકરણ' માટે ધન્યતાભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. ૪ મોઠા જ્યાં ફળ-અર્થાન્તર-ન્યાસનું સુંદર દૃષ્ટાંત યાચું હું-તે ને યાચના કરી હોય તેની વિગત યાચુ છું ૫ આનંદનું બેળિયુ-સુદગ શબ્દપ્રમદગી, મર-૦ 'ખારા રે સમદગમા અમૃતનું બેળીઉં રે'—મોરા. ૬ નમ્ર-સર-૦ નમન્તિ કલિનો વૃક્ષઃ ૭ વાસના-ભાવનાના અર્થમાં વાસ-સુગંધ-નો ભાવ પણ ગર્ભિત છે. હાપુષ્પ-હૃદયમાથી પ્રગટેલા પુષ્પ-મજરીઓ લે તને-૦—લે તને હું આ યશગાન અર્પું શુ તું કાર્ધ તે સાલજે—'અસત્ય ભાવારોપણ'માથી આવા સંભાનોદગાગથી છટકખારી સગ-૦—'સૂર્યાસ્ત'—૯. અ-યોક્તિ-પ્રસંગ જોતા, જેને ગૂઢ રીતે આ ઉક્તિ સંજોધાર્ધ છે તે સુહૃદ્વાક્ય પ્રત્યે બધિર છે એવો ઉપાલભ

પૃ૦ ૨૦૮ શ્રી રીપન પંચદશીઃ દિવના વાઘસરોય રીપનની વિદાયમાં. ૧ મવત સુગ(૧) વેદ(૪)મહ (૯)શશિ (૧)—એ આકાશ કવિસમય પ્રમાણે ઊલટા લેતા મવત ૧૯૪૧ ની સાલ સમજાય છે. સ ૧૯૪૧ માગશર વદ ૧૩ને દિવસે રીપનની વિદાય ૨ આધી-મનોવ્યથા આધી-હૃન-આધિહૃણ પારથ-અર્જુન ગદીએ-ગદીએ. ૩ વૈદેહીના બહાલા-રાગચ્છ્ર "સ્વ-રાજ"ની વાત રીપનના વખતમાં લોકજીભે ચઢી રીપનના અમલ પછીને જ વરસે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કો-ગ્રેસ) રથપાર્ધ તે અને તેની ઉદ્ધાગ મહાયજ્ઞતિ યાદ કરેા હોદ્દુ હૃદનો ગૈયા—૪ સ ૧૯૮૧ મા અફઘાનિસ્તાનમાં અબ્દુલ રહેમાનખાનને અમીર બનાવી રશિયાની ચઢાઈનો ભય ટાળ્યો તેનો ઉલ્લેખ ૪ આમે હયાત-અસ્તિત્વનું પાણી ૪ઉ નું 'નિદગાની જોગ જળ'

ગરાડ-કરાડ અટવિ-વન, 'અટવાઇ વળ્યો' એમ પણ હોય આરા-
ગત-અહોરાત (૩) યશ હવાત-આળેહવાત તો કોઇને ન મળ્યું-
પણ યશહવાત ગોપન પામ્યો ૫ પયમ-પયગામ નરમાન-
નર (વીર) તરીકેનું માન ૬ અવધ આડી વાળી-આડો આક વાળ્યો
છે શ્રોણીતની ધાગના પુકાગ-વીસમી સદીમાં આ વિચાર કેટલો
ખોલો બાપક બન્યો છે. એચ જી વેલ્મ આદિએ ઇતિહાસના મિદર
સીઝર, ઝંધોમ, તેમજ નેપોલિયન વગેરે કહેવાતા વીરોને પણ વસ્ત્રોત
શોણિતપિપાસુઓને રૂખસદ આપી માનવદિર્ઘી-સંસ્કૃતિધુરીઓને
વીરનરપદે સ્થાપવા માટે દાખવેલો આગ્રહ હવે તો સર્વવિદિત છે
આગને પોખીને-પ્રેમથી ઉદ્ધાર કર્યો હોય એવો અવતાર પુગલોમા
નથી કવિ ભુક્તને બૂલી ગયા હાથે છે, પણ તે છે છેલ્લો અવતાર
અને પુરાણોએ યોદ્ધા ધર્મને પોતાનામાં સમાવી લેવાના ઇસાગ્રાહે
તેને અપનાવ્યો હોય બહુ લકા-ઓ પણ નથી એ યાદ કરતાં કવિએ
એને પુગલુનદિષ્ટૂત કેમ લેખ્યો એ પ્રશ્ન નહિ રહે આ જ ભૂમિના
ગાંધી જેવાને જોવાનો પ્રગમ મળતા પ્રેમનગથી માનવતાને ઉદ્ધારના
ભુક્તની બીજા અવતારોથી વિગેપતા દર્શાવવાની તક અર્વાચીન કવિને
મળી શુઓ 'સુન્દરમન' 'ભુક્તના ચક્ષુ' ૭ નમ-પ્રેમાક્ષુ ૮ ગુજ
જનો-તને જતો એત કિનારા તણા-ગીગગ લોક ગહે છે તે કિનારાના,
ઇગન-કનાકિનાગના વડી આવવાની વડી હ વ્હાલા-મતભાઈ અમેજો
વધરા-લો, વિધન અત-આખરે તો ૧૦ અચ્ચા કેટલું સત્ય છે. ૧૧
પરનાદ-પગમનાદ ૧૨ જેગસે-જેગણાશે આ કશી સાથે સગ-મો-દર્પ-
૧૩ સર-કપૂરમજરીનું અર્પણ-૧૪ આપે-પોતાની મેલે (તું)
રમુદિ-પણાએ દિદી-કિંગ-આગળી દનના અનુકગ્નમાં ઉપર 'રદસ'
(૪૪) શુઓ પાગવાગ-પારાવાર સમુદ જેવો વિશાળ સબ આકા-
રાન્ત કગવાથી બહોળાપણનો ભાવ યશુ ખીમે છે ૧૫ 'બાખતો નથી
હું કાખ્ય કીર્તિ ઉર સારીને' એ આશય છે છતાં તને આશિષ આપું
હું અને ■ કાખ્ય કરીને

૫૦ ૨૧૩ વિજયાપ્રશસ્તિ: સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે. ૧ સુખમા-સુખમા ૨ ચીન-બ્રહ્મ-પુરાસાન વિક્ટોરિયાના રાજ્યકાળમાં થયેલી સદાપ્રજ્ઞોનો ઉલ્લેખ. ૩ ખંડનપ્રભાસી-ખંડ ખંડોને ઉમળનાર. ૪ દિસાનમં-દિશાઓમાં. મહાબારી-સમુદ્ર. ૫ કિસાન-કુશાનુ, અમિ. સુભોરી-સારી રીતે ભોળી, લક્ષી, આનંદો-અન્યનો. મરૌર-મરૌડી. રૌર-રૌળી સાન-શાહોને. ૬ સર૦ શ્રીરીપન૫૦૧૩. ૭ કુળ-અવતંસિની-કુળને અલકાર, ભૂપણ, રૂપ. વિજયા-અંગ્રેજી Victoria-નો ૫૫૫ થોજ્યો છે. ૮ ધનેશ-કુભેર પ્રલંબન-ભાંગનાર (ગર્વને). નાણે-ન આણે (કુ:ખને મનમાં ન લાવે). સત્રાજિત પાસેથી જે મણિ શાણા રણજિત પાસે ગયો તે અમર-દેવોના મુકુટરૂપી શાણે (સરાણુ ઉપર) 'પ્રાપ્ત' ગ્રમગતો. કોહીનૂર હીરાની વાત છે. લલામ-આભૂષણ. રૂપાંત્ર મીઠાના ચંદ્રની રેખા. ૯ કામી-પ્રજ્ઞાવાળા. 'ખાલાગી' ભારતના 'રાજ્યભક્ત' અને 'ભોળો' ગણાયો છે એ તે પછીના અર્થાંક નહીં. ૧૦ હેટલું માથુ દેખાયું છે. ૧૦ ઉદયગિરિ અને અસ્તા-અળ તે ૧૨૬૨-૬૨નો તાજ-મુકુટ સ્વર્ગના મુકુટ સમા સૂર્યને ધારણ કરે ત્યાં સુધી. આશીર્વચનમાં પ્રલયકાલ સુધી વિજયા માતૃસ્થાને રહો એમ કહ્યું છે, પણ વિજયાના પોતાના સમગ્ર આયુષ્કાળ સુધી રહો એ રીતેજ ઘટાની શકાય. વિજયા પ્રલયકાલ સુધી ઓછી જ જીવવાની હતી? અને આશિષ 'ભારત ત્રેય કાળે' જ એ પણ નોંધવાનું છે. ૧૧ નક્ષત્રનાથ-ચંદ્ર. શર્વરિકા-રાત્રિ ૧૨ તલપદ૦-પદ-તલમાં જે પદ્મા તેનું પદપ્રક્ષાલનવખતનું પાણી તે. છડો-છાઓ. અષ્ટક-આ ગીતમાં આઠ કડો હોઈને, મણિરૂપ-સર૦કલા૦ 'શતક-મણિરૂપ'. અક્ષરમાળા-સર૦ શ્રીરીપન૫૦૧૩.

૫૦ ૨૧૮ શ્રીમાન્ શક્ત્યાર્ચન: દુહા-૧ ઉમગ્યો-પ્રગટ્યો. પ્રાહુને -પરોણા, મહેમાન. આલય-ધર ઉપર (અમારા). યતિવરનાથ-યતિવરો-ના નાથ, સ્વામી. ૨ સુ-પરસ-સુસ્પર્શ. આપુ-પોતે (અમે). અષ્ટ-પદ્મી: ૧ લક્ષણ-માં 'લ' યકાળ્યા વગર એક માત્રાનો, દિંદી કે સાધુ.

શાઈ દબે, બોલવાનો છે ૨ તત્ત્વમસિ રૂપી તરની સાખાના પદનવમાં
 વસનાર શુનશુલો ગઢન વેદવચનરૂપી વનઉપવનમા બૂલા પડ્યા છીએ.
 ૪ ગય-ગય, પંખો. ૫ બિજમૂલે-૧ બિનમૂલે, અમૂલે શિખિ-તમૂ.
 ૬ લોક અમને દુગચારી કહે છે પણ અમે મનમા ખેદ કરતા નથી,
 કેમકે જેના ચિત્તમા પ્રેમપ્રભાવ વલ્લો તે તો વેદ કહે છે કે, જગમા
 પુનિત છે ૭ ઉપદેશ ઉપસ્થિત સર ૦ 'મૂર્ખની મૂર્ખાઈ'-૧૨આ ૮ મદાકિની
 સ્વર્ગગા હરિગીતિકા ૧ બાદિ-૧ બદિ મયૂષ-કિરણ ૨ દામજીત-
 દોરકાવાળી મેખલા-કોરો તે ઇન્દ્રધનુષ્ય જેવો, ચચના-વીજળી.
 બરખાવ-વ-માવીને ૪ સગિમ-જેવુ ૫ જનન-જન, લોક અધ-
 પાપ દુહા-૧ સવત સુજ(૧) વેદ(૪) અદ (૬)શરિ(૧)-ને
 અવળેથી લેતા ૧૯૪૧ સવત મળે છે સ ૧૯૪૧ માદ સુદ ૬ ને
 રવિવાર ૨ સુપ્રેમજીત-સુપ્રેમવાળા 'લખીતગ...બાદ' તેને દ્વાની
 એક પક્તિ તરીકે વાંચવાનું છે

પૃ૦ ૨૨૧ થી ૨૩૦ આ દસ પૃષ્ઠ ૨૬ કર્વા છે

પૃ૦ ૨૩૧ ચેનીચલ વૃદ્ધ સાદિત્વિષ્ણુમાથી ચાલકૃતિ આ પ્રથમી
 ચોળના કવિએ મોટા પાયા ઉપર કરી દત્તી મૂળ વેળીદામ નામના
 વસોના પાગીદાની સ્મૃતિમાં ખજાતના કુર્માગમ કવિએ ગચેનો
 'સદિત્તમિધુ' નામે કાવ્યશાસ્ત્રનો અથ હાથ આવતા કવિએ પોતા
 તરફથી દષ્ટાતાદિક ઉમેરી તેને બદલાવીને પ્રગ આગળ મુકાનો
 છગદો સેવેલો પણ તે પૂર્ણ ન થયો જેટલું 'ભાગીભૂષણ'માં
 છપાયેલું તેમાંથી માત્ર બાળાસકરની ગ્યના જ અહીં ઉદ્ધૃત કરી છે

ભાગીભૂષણ'માં કવિએ આને પ્રગટ કરતા જે પ્રારનાવિક
 'સચન' મૂકેલું તે અહીં ગમેલ કર્યું છે.—

'સદિત્ત' મધ વસોના લેકવા પાગીદા અમીન વેળીદાસ જાનુઆરીએ
 પોતાના કવિ દુરમાર મ જે ખજાતનો વાસી દત્તે તેની પાસે રચાવવા
 આપ્યો અને કવિએ પોતાના છત્રનું નામ રાખવા તેનું નામ રાખ્યું તેથી
 વેળીદાસે રચ્યા કૌમ ચઈ ચુક્યું મધ અપુરો રહ્યો અને વેળીદાસનું [મૃત્યુ]

તેમના દુરમન મારી જ્ઞાતિના ગુલાબરાંમથી ઝટકે થયું. આ વિશે અંથમા રસની સમાપ્તિએ કવિએ લખેલું પણ છે. વેણીદાસના મૃત્યુથી અંથ અધુરો રહ્યો તે તેમની સાધવી સ્ત્રીએ પોતાના પતિનું નામ સરસ્વતિ બંદારમા ચીરકાળ રહેવા તેજ કવિ પાસે પુરો કરાવવા માંડ્યો. તેમાં નવે રસની સમાપ્તિ કર્યા પછી અન્યોક્તિઓના છંદ એકસો ને સાક્ષિપત્યાવન લખ્યા બાદ કાણુ નાણે કવિના મરણથી કે કાઠ ખીજ કલેશથી અંથ અધુરો રહેલો હતો. તોપણ અંથની સ્લોક સંખ્યા દસ હજારપુર હતી. તે અંથ એમના વંશજો પાસેથી એ. કે. ક્રોપ્સે સાહેબે નક્કલ કવીશ્વર દલપતરામ મારફત કરાવેલી તેની નક્કલ મેં આ મારા પૂજ્ય કવીશ્વર પાસે અભ્યાસ વખતે બરાબર કરાવી હતી. ત્યાર પછી તે નક્કલ મેં વેણીદાસના વંશજો પાસેથી અસલ મારા મિત્ર આપાજી ગોકળ-આઈ દેસાઈ (જેમને હું અત્યંત આભાર માનું છું) મારફતે મગાવી સર-આવી જોઈ તો તેજ મુજબ હતી. અર્થાત્ અધુરી પણ હતી.

સાહિત્યસિંધુ એ નામની સંકળના જોતા અન્યોક્તિ પ્રકરણના પ્રથમ કવિત્તમા અન્યોક્તિને ગંગા કલ્પી સદ્ગુણમુખી રાખ્દ વાપરી કર્તાનો અન્યો-ક્તિનાં હજાર કવિત્ત કરવાનો ઇરાદો હતો એમ માની તે સરવે મેં ખીજ' સંગ્રહ કરી અને મારા પોતાના રચી પુરા કર્યા અને અથ પણ પુરો કર્યો. એટલુંજ નહીં પણ જે આ સંગ્રહમા પણ નહીં આવેલા એવા અનેક કવિ-યોના કવિત્ત, ખીજ સંગ્રહો તથા ગ્રંથો જે મને મારા શોધમા મારા અભ્યા-સમા મળેલા, તથા હાલ યોડાજી વખત ઉપર ખાસ ઉત્તર હોંદુસ્તાનમાં થયેલા ભાગમા (મજમા પણ) મને સારા કવિયોના મેળાપ વખતે મળેલા તે સરવેનો સાર આ સંગ્રહમા ઉમેર્યો છે. એટલુંજ નહીં પણ દરેક દૃષ્ટાંતમા પ્રથમ મારા રચેલા કવિત્ત મુક્યા છે. આ પ્રમાણે ગ્રંથનું પ્રમાણ દસહજારને બદલે લગભગ બીસ હજારનું મેં કર્યું છે. એટલુંજ નહીં પણ અતિ ઉત્તમ ઉત્તમ કવિઓનું અમૃત આમા પુરું છે જેની કદર ખરો વિધાન જાણુરો.

વેણીદાસ પોતે એટલા બધા ઉત્તમ કવિ નહતા પણ સમજવાર તો હતાજ. ધનાઢય હતા અને તેમના વરાજ શ્રીમત છે. પણ હાથ 1 વેણી-દાસનું હૃદય કમાચી 11 ગયને અતે હું વેણીદાસનું ચરિત્ર મધારાક્તિ આપીરા એટલે અત્રે લખાણનું કામ નથી. એટલું જ બચ છે. એમણે કવિતા રચી ૧ પણ ધણીજ ચોટી રચી છે. ફક્ત એમના વખતની કેટલીક નામડા-ઓની ઉપજ સળધી હકીકત લખી છે તેજ છે. બહુ વખાણવા લાયક નથી.

આને અને સાહિત્યને કાઢ સળધ ન હોવાથી જો કે આ બાબત તરમ પાડે
અથવા નાખ્યો. તથાપિ મેં છેલ્લો નામવચન મુઝી દીધો છે વિરોધમાં
ઘોરણું મેં-ધાર્યું છે કે આમા કૃત નવ રસનુજ વર્ણન છે તથાપિ વ્યજ
પદ્ધતિ, નાટક, અવકાર છ સર્વ વરગો મેં વધાર્યો છે અને પછાત બોલોળા
પાયા ઉપર બધાત્વ લીધેલું છે તેમા પછુ મારી કવિતાઓનો સમાવેશ
કરેલો છે.

વાચનારી પ્રભામા એક અવકાર તરીકે હું પ્રસિદ્ધ નથી અને તેથી હું
શુભરાતી છતાં દોહીમા કાવ્ય રચુ એમા જરા સહા કે હાસીનો વાચક વર્ગ
આગળ બધ રહે છે મારે પોતાને વાસ્તે વધારે લખવું અથવા ય મારી વાચ
નારની સંતિને મારે નમ્રતા દાખલ નીચેના કવિત લખુ છું જે ઉપરથી
મારી રીતી, અને શક્તિનો અનુભવ આખા અથ પરત્વે ધરી [અહીં શ્લોક
રજ થી રજ ઉતાર્યા છે ન.]

ઉપર પ્રમાણે સર્વ સ્થળ મેં મુઝી અથનું નામ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે
રાખ્યું છે દોહુસ્તાનીમા બીજા એકાદ મેં સમઢ છે ખરા પરંતુ આ બાની
ઉપર એકે નથી તે વાચનાર જાણી લેશેજ.

શુભરાતી પ્રભામા દોહુસ્તાની બાબતે કદાચ અમાવ હશે પરંતુ તેમણે
વિચારવું જોઈએ કે શુભરાતીમા સાહિત્ય અથો લાવવાને સંસ્કૃત કે દોહુસ્તાની
એ બેજ સાધન છે, એટલુજ નહીં પણ આ સમઢ કરનર મૂલ કવિ શુભ
રાતી છે તેનો છત્ર શુભરાતી છે અને એ બંને બાન્ધશાલીઓના અમુક
પ્રપત્તને પુર્ણ કરવા સરકાર પામેલો સેવક પણ શુભરાતી નામર છે એ
શુભરાતી પ્રભાને કોઠું માન નથી આ અથની ખાસ દોહુસ્તાની ત્રિમાસિક
આવૃત્તિઓ દોહુસ્તાન મેવાડ, મારવાડ વીરેને વાસ્તે પણ કાલવાની છે હવે
બેળીદાસના અને મારા સરકાર વિશે એકજ કવિત લખી સૂચના બધ કરીશ.
[અહીં શ્લોક ૩ ને ઉતાર્યા છે ન.]

૨ મુખમાય પાવ-જેના પાવને મારી પેઠે સપસવાથી ૩ ઉઘો
બાન-બાનુ બીચો બાકો જસચઢ જાકો-જેનો વચમઢ વાકડિયો ૪
કર્પા વણી, દયા બાકા ૪ ઉમાદ-ઉમમ તગિ-સપ પાન-પવન
વૂર-લૂખા કિત ગો-કયા મયો ૫ પતિતા-ચિત્તી વૈદો-પ્રીતમની
જુદાર્થથી તેજે ઉઢ દેવાથી બાર્થ ઉનશર્થ, છુ જિનુ અવકાર-અદ

વગરની રાત્રિમા પચિક ન મળ્યો ૬ ભાલ-જતાટ ભાગ-ભાગ્ય ૭
કચ્છ-કટાક્ષ માધો-હે માધવ ૮ પકિત અતેના શબ્દોમા ન છે તે
બહુ વચન બતાવનાર ૯ પનકાન-પવકો પલકારા ૯ ગિતુરાજ
માસમે-વસત-મધુમાસમા ૧૦ અચાહ-અચાગ પગસે-રપરે ૧૧
પગિઆઈ-આન-અન્ય, ખીજા ૧૨ લતાન-લતાઓ પલિકા-આસન,
સેજ ૧૩ અગુરીસોલ-આગળાથી ટોડી પકડીને ઊભી છે ૧૪
હુનાઈ-લાવણ્ય ૧૫ ગતિગેહ-અતપુર ૧૦ ખગી-પખિણી તગની
તતુળ-જમના ૨૦ જ્યા પ્રીતમ નથી તે બજાર ઉજ્જડ છે જે
ઉજ્જડ જગામા પ્રીતમ છે તે બજાર જેવું ભર્યું ભર્યું છે ૨૧ કિર
કારી- છુ (આખમાનું) ૨૨ જગરાઈ-હે જગગયા પગ્યાવ-પચિય
૨૩ ષક્ષાની વિનતી ૨૪ પાકશાસન-ઈન્દ્રની પ્રાર્થના ૨૫ ચાદની
વે-તડમા ચાલે તો તો જાણે મમળ્યા પણ ચાદનીમા ચાલતા
જેના પગે છાલા પડી જાય છે ઝાગ-જવાળા વનાત-વનને છેડે
શુધિ-ખખર ૨૬ મહામન-મહેગમણ સમુદ્ર જેવો જમુનાનો ધરો
૨૭ પ્રતચ્છ-પ્રત્યક્ષ ૨૮-૨૯ કરી, રાખી જનયત્ર-ખીજા પ્રેમી
ઓના મનમા ધીગજ માટે જગા ન રહી તેમની ધીરજ ખૂની ગઈ.
૨૮ ભાગખારી-ભાગ્યવાળી બોરી-બોળેલી ૨૯ જાલિકા-ગળિયુ,
ખારી પ્રનાલિકા-પરનાળ ઔરન-ખીજાઓને (પ્રીતમ મિવાયનાને)
લૌનખાસી જવનમા વમનારી

પૃ ૨૪૫ દલીદાસ રાજનીતિ-અર્પનપત્ર શ્લોકની પૂર્વે નીચેનું
ગદ્ય વાંચ્ય મૂકેલું છે-‘સર્વલ ગુણસપત્ર વિવેકસાગર, વિદ્યાનિધિ પરમ
પવિત્ર ક્ષત્રીશ્વર દિલપતિરામ હાહિયામાફકા અને સદાઽશક્તિ શિષ્ય
હજાસરમસુત બાલાસકરને યદ્ય ધય સપ્રમાત કરનસે જપન કીયો હે।’
સૌન્દર્યલદરીની પ્રથમાવૃત્તિના પછવાડેના પુદા હિપર ગ્રંથોની યાદી.
કવિએ આપે-નો છે જેમા ‘વાન્ત કવિ’ ગોથો છે તેમા દલીદાસ
રાજનીતિ’ પ્રથમ છે કવિની શરૂઆતની રચના અને તે હિંદીમા

કેવી પ્રસાદયુક્ત છે અને એમનું કવિહૃદય કેવું પૂર્વજાતુરાગી છે તેનો આ ત્રણ શ્લોકથી પૂરો ખ્યાલ આવશે

પૃ૦ ૨૪૬ સુમાપ્તિ ૧ પકિત ૧ મહા-માં, અનેકન બાતસો-
અનેક રીતે ૩ પીયૂષ-પીયૂષ, અમૃત ૫ ધુનો-ધ્વનિ કાનન-કાન
૬ ખીખ-વિષ જરૌ-જલુ બળુ ૭ પ્રિય-પ્રિય પિયુ માનનમે-
માનમા ૮ ઊરકી-ચટકુ અસ્પાઅસ્પ સેગ ૯ નીસકુ હોન-નિશદિન
૧૦ ગૈલ-ગલી ન દિય૦-હેયે ગ્માળ (કૃષ્ણ)ના ચરણ પાખી ચકની
નથી ૧૨ વસ-વાસ-વાસળી . ૨ વીંગ-ધ્વજ પેને-પહેપા
૪ અશ્વવાન આશ્વએ બતીવા-વાતો, વાર્તાલાપ

પૃ૦ ૨૪૮ ગણલે-ચાલ ૧૨ દગ ગેતીએ ના મહેરબા (હારસી)
રહેમ વગની દુનીઆમાં વો બેઝાર—એવો છુરી દાહતવાળો એટલે
કે બહુ જ ખગળ દાહતવાળો સુદ-દાવદો આશનાર્થ—ઓળખાણ,
પરિચય, પ્રીતિ ૩ સુખ દમ-વહેલી સનારે નસીમ-રાયુલદરી.
(સંબોધન છે) હે સહરી તું મને માકી(માથક)ની ખબર લાવી દે
'હની'-'હી' વાચો અને (માથકના) મૂંઝાની સુવામ(બુ)ની સારાઈથી
માગ દિમાને જારી દે ૪ ધમ'-('ગમ' જોષએ) વિધા. ચાત્યો
જાય છે, જ્યારે અમ્હો માથકની પ્રશસા અમે ગામએ છીએ પ્રીતિથી
દઈ નિ શ્યામ નાખીને રૂવે છે ૫ જુરઆ-ધુટડો લાદે-લએ વાંચો
માથકના ઓઢને લાગેલા દારુનો એક ધુટડો પીએ તો આ બાલ
જુદાઈના દઈની મમગીનીમાથી છૂટે (આઝાદ થાય આઝાદને ટેમળે
'આઝાદ' જોષએ)

૨ ખમખાના—('ખુમખાના' વાચો) પીકુ બહેરે ખુદા-
ખુદાને માટે જના-માથક ૨ યુમતાદ-જેનો રરતો યુમ થયો છે
એવો તિશનયે લએ વાર-વાર(માથક)ના લન(ઓઢ)ને માટે તિશના
(તરમવાળો) ધુ કાયાના-રહેવાની જગા ૩ સમસાદ-એક ઝાડ છે
જે જાયું દોષ છે હારસી સાવરે માથકના કડને તેની ઉપમા આપે

છે. દર ચમન—ચમનમા, ખામમા પમમાતા—ખાલો ૪ પીરે મુધા દારૂ વેચવાવાના શીરો લખે જાના—મધુર ઝોણવાળી માથુક ૫ ધમ—‘ગમ’ રાગો હે ગમગીની, નારુ કઈ કામ(કાર) નથી ૬ ‘માથુકે ઘાલ’ વાગો હે ખાલની માથુક, તારા મૂંઢાની ખારીક ગિરહ—ગાઠો ખોલ મૂંઢાની ગાઠ બાધવી એટલે પ્રિયજનને પ્રેમમા ગુચવવુ અફસાના—ડયા, કિરસો

૩ ૧ દર્દ—દર્દ અને ગમગીનીમા મહાનુભૂતિ બતાવનારને, ૨ પરી પયકર—પરીના જેવા શરીરવાળી તેરી રૂયે મેંહ વશ—તારુ મુખ(ર) ચદ્ર(મહ) જેવુ (નથ) છે બધી ચરમ છોડી દે (તર્ક કર) રૂપોશ—મુખને ઢાકનાર, છુરખો ૩ દિલને આકર્ષનાર શુલાખી રગ (શુ)ના દારૂ(મદ્ય)નો ખાલો ભરી ભરીને ગળે લપટાછને (એટલે કે વહાલપૂર્વક) હમેશા(દાયમ) પીનડાવવો જોઈએ જુવાના—‘પિલાના’ વાગો ૪ ખુફતાહ—નોંદમા પડેલો બરસ—૧ તે નાઝનીને (નખરા વાળીએ) જાન(શરીર)નો આરામ સુવાથી કર્યો તેણીને ફકારોનાં દર્દ અને ગમ આપના જોઈએ જેથી એને ખમર પડે એ મતલમ. ૫ દિલદાગમે—માથુકને કારણે મગ ઝોાં—મર્વ કદ વાગો—જેનું કદ મરના ઝાડ જેવુ ૩ ઝો—અને સગ દિલ—જેનું હૃદય પાથર જેવુ ૪ પયામ—પનગામ મદેશો ૬ તારી આખની નિગાહ(નજર)થી દાનાઓ(ડાલા)ઓ દિવ ના થઈ ગયા ઈરકઝાર—આશઝઝાર—હોણુ જોઈએ ઝર—પરેશાન

૪ ૧ જાની—માથુક ૨ ફુકગતી—ફુકવાતી માકી—માથુક દારૂનો ખાલો લઈને મેહામેહા ગત ચાથી ગઈ હમણા સાકી આવે ને અદર દારૂ રહે એવી ધનેગરીમા રાત વહી ગઈ એ મતલમ ૩ ગુનરખ—શુલાખી ચહેગવાળી વમનાક—ગમગીનીથી ભરેલો ૪ મુગે દિલ—દિનનું પખી મજસે—કન્દેસે વગો—ઈગાદાથી, મતલમ કે હાથથી દગ—મા. ખનિતઝારી વાગ—છનિતઝારી—એ—યાર વાગો—યારની ઇતેઝારી. ૫ સીના—છાતી દિઝ—વિરહ

વિષય સમજવામાં મદદરૂપ થવા ઉપરાંત કવિની ભાવનાસૃષ્ટિની ઝાંખી કરાવશે, તેમજ કવિની વિદ્વતા અને વિવેચકશક્તિનો પણ પરિચય કરાવશે. મારી નોંધમાં અકારણ પુનરુક્તિ ન થાય તે પર નજર રાખી છે. કવિના મધ્યની જોડણી મૂળ પ્રમાણે જ રાખી છે.

પિતાના આદર્શો અધૂરા રહે ને પુત્ર પૂરાં કરે એવો યોગ વિવલ દેશ છે. પણ કવિના પુત્ર શ્રી ત્રિપુરાસંકર 'મસ્તાન' એમણે હાકિલના અનુવાદનું કાર્ય વેગથી અને સફળતાથી આગળ ધપાવ્યું હતું. 'વીસમી સદી'માં પ્રથમ થયેલી તે સામગ્રીમાંની કિંચિત્ પ્રસાદી માટે જુઓ ઉપોદ્ધાત.

[ટિપ્પણમાં એક કહીને આપ્યા છે.]

પૃ. ૨૫૩: ૧ ૨ પસતાળ—સતત બારે મારે ૩ અલક—વાળ. છટકયાં—નપુસકલિંગ, 'અલક'થી 'ઝૂફકી' અભિપ્રેત હોઈ. ૬ સરાય—સરાઈ, મુસાફરખાનું. ૯ ભમરા—પાણીની ભમરીઓ, ચકરીઓ. ૧૦ ગતી અમારી—સરો દરદીકી ગત દરદી મને (મીરા); માર્દો પકયા તે મહાશુભ માણે, દેખનારા હાથે જો ને (પ્રીતમ). ૧૨ ભાર—ભરમ.

અલકાયા કૈવ્યુ દરસાઝી અહિર કાસન વ નાવિલહા.

કિ દરક આસાન નમૂદ અગ્વલ વલે ઉક્તાહ મુરિકલહા.

આ કવિતામાં સસારની કુટિલતાનું તથા તે કુખથી મુક્ત થવા અનન્ય ભાવનું ચિત્ર છે. ગુરને યરજ રહ્યા સિવાય પૂર્ણ બોધ થતો નથી. પ્રેમથી હૃદય નિર્લસ કરવામાં ગુરઆદેશ ઉપર ભાવ રાખી તેના શુભાશુભ તથા બાકી દેખાવની શંકા ન કરવી એ પ્રેમિબોનું એક કર્મ છે. આલોકારિક જ્ઞાન પણ ધાર=બોધક ગુર અથવા પ્રેમી મદળીમાને એક માણસ=પ્રેમીતમ; મરિશ= પ્રેમબોધ; દરિયા, મીઠા વગેરે=સસાર સમુદ્ર; ગુર વાત=પ્રેમ રહસ્ય; અમારી રાત=અજ્ઞાન; એ રીતે ભાવ સમજા લેવા. શબ્દ લાવખી છે. દરેક કુકની પ્રથમ લીટી બબ્બે વાર બોલવી.

૧ મરિશનો ખાસો પ્રેમને મરિશ સાથે સરખાવ્યો છે તેનું કારણ પ્રેમ પણ બીજા વસ્તુઓથી બેમાન કરે છે. મરિશનો નીરો અનિષ્ઠ છે અને પ્રેમનો નીરો નિષ્ઠ છે મરિ પ્રેમીએ કહે છે કે અમે એ મરિશ પીએ છે અર્થાત્ તદનન્ય પ્રેમ થઈ માવાબજથી તદન બેરહમ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જુઓ પ્રેમપંચદશી.

પુરિ પાત્ર અંતર ઉન્નવલે રંગી મદીરા પ્રેમનો;
મસ્તાન પાને સર્વદા સડિયલ મદિરા શું કરે.

વળી કલાન્ત કવિ-

શિખરિણી

વિલાસી કહેવાતા શિયર મધુપાને રતિ ધરે,
હુ તો ખારે કાળે તવ પ્રિતિ રસાળે મદિ ખરે;
પરન્તુ શું એવા જનસહ મહારીજ તુવના,
મળે યજ્ઞ કોડે મુજ મધુ તણો એક કણ ના.

પ્રેમરૂપી મદિરા ખીધેલા મહા જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ કહેતા ભાગવતમાં
જહોમ્સવિશાકવત્ તથા નારદે અમૃતીભવતિ, આત્મારામો ભવતિ છત્પાદિ
વચનો વાપર્યાં છે. પ્રેમની અને મદિરાની સરખાવણી સર્વ કવિઓએ કરી
છે તે યોગ્યજ છે,

૬ શુર ઉપર હંમેશા મદ્દા રાખવી તેમજ પ્રેમમાં પ્રીતમ ઉપરજ મદ્દા
રાખવી અર્થાત્ તેનેજ અનન્ય થવું. તત્ સુખ સુખીત્વને ન્યાયે એટલે જે
પ્રીતમને પ્રિય છે, તેજ અનુવર્તન કરવું. એ પ્રેમીઓનું મુખ્ય સાધન છે.
પ્રીતમની વિપરીત ચેષ્ટાનો અથવા આદેશનો અનાદર નહીં કરવો. એ, મન
ઉપરની સખ્ત આરનાય છે. પામ્યમી તથા છઠ્ઠી દુકમાં દર્શાવ્યું છે તેના
કારણમાં છઠ્ઠી દુકમાંજ બતાવે છે કે તારે પ્રીયતમના આદેશમાં જરા પણ
શંકા હોવી નહીં. તારો શુર અથવા પ્રીયતમ જે સર્વ પ્રેમનું સ્થાન છે તે
તારા પંથનો તારા કરતા વધારે ભોમિયો છે માટે તેના આદેશ ઉપરજ મદ્દા
રાખ. મુસલમાની ધર્મમાં મદિરા નિહિત છે એટલે સુધી કે મદિરાનું ટીપું
પરમુ હોય તે જમા બાળી નાખવી જોઈએ. તેપણ પ્રેમીને કહે છે કે તારા
શુર અથવા પ્રીયતમનો દુકમજ હોય તો તારે ખૂબ કરવાનું આસન તમામ
મદિરામાં બોળી કહાડવું. સકરાચાર્યની મદિરાપાનની તથા દત્તાત્રેયના મદિ-
રાપાન તથા શ્રીઓ સાથેની લોકવિરોધ ચેષ્ટાના પ્રસંગ પુરાણોમાં તથા
દંતકથાથી પ્રસિદ્ધ છે. સારાસ એ છે કે પ્રેમના અનન્ય વ્યવહારમાં લોક,
વેદ અને સર્વ વ્યવહારનો ત્યાગજ થાય છે. પ્રેમમાં લોક વેદની દરકાર
નહીજ નોંધએ. જુઓ.

ગમ્મામજન્ દુર્જરમેહધૃતક્ષમ્

સમૃદ્ધ્ય તદ્. પ્રતિયાતિ સાધુના ।

૫ ૧ માથાનો દિદાર, હે દોસ્તો, મને ક્યાં મળે ! સખૂરીના પરદાથી દિલ (બહાર) ચર્ષ ગયું, મતલબ કે સખૂરીને હટાવી એ બહાર આવ્યું—ધીરજનો અંત આવ્યો અને દિલની વાત ખુદલી ચર્ષ ગઈ. ૨ બેહિસ્ત(સ્વર્ગ)ની હંડી હવા ચાલુ ચર્ષ. શરાબ માંગવો જોઈએ. ઘરાબી દિલના પરદાથી બહાર આવી ગયા. ૩ હે ગાવાવાળા, આ ખુશીની મોસમમાં તું ક્યાં જાય છે ? આ શુલ(ફૂલ)ની મોસમમાં બાગનો કોઈ સાકી નથી. (તિથી તો તું રહે જ—એ મતલબ). ૪ હે સવારની હંડી હવા, અગર તું ચમનના યારો તરફ નીકળે, તો બગીચાના શુલખુલનો પયગામ જલદી પહોંચાડી દે. ૫ કહે છે કે શાલુ શુત પરસ્તી-મૂર્તિપૂજા કરે છે. (હા) એ તો અલસતના રાજથી—એકરારના દિવસથી (રાજે-અઝસથી) એવો છે. [આપણા ઠવિએ ‘અલસ્તો’ (=તું નથી ?) ને હારસી બહુવચનનો અર્થ ‘આ’ લગાડ્યો છે એ વિપરીત છે.] હેલી હડીના વિચાર માથે અમીર ખુશરોની નીચેની શેરનો ખ્યાલ સરખાવો :

ખલક મીગાયેદ કે ખુશરો શુતપરસ્તી મીકુનદ,

આરે આરે મીકુનદ બા ખલક આસમ કાર નીસ્ત.

(કુનિયા કહે છે કે ખુશરો મૂર્તિપૂજા કરે છે. હા, હા, કરે છે. કુનિયાથી મારે કામ નથી)

૬ ૧ હે સાકી, મને શગબ દે આ શુલ(ફૂલો)ની મોસમ છે —વર્મન છે. (ટક)હે ગાવાવાલા, અમીર અરાજથી મા. આ શુલની મોસમ છે. ૨ ઊઠો, હે નખગંધી ભરેલી માથુક, અને પોતાના ચાસાક પગથી નાચો. ચમન(બાગ)માં રિન્દ (શગબ પીનાર અને લહેર કરનાર) જની હરો કારણ કે આ શુલખુલની જગ્યા છે. ૩ બોધ અને પવિત્રાર્ધને ખૂસી જાઓ, શગબ કે રિન્દ જગમગના યમા (દીપ-શિખા)—માં દિલરૂબામાં મરાગૂસ છે. મનસખ કે આસાક ચમાની પેટે જમે છે ને દિલરૂબાની પેટે રુવે છે તે સમયે પવિત્રાર્ધને રિન્તી કરો. ૪ ખુદાના કુદમને ઊઠો દે અને માથાના કુદમને જળવો, કેમકે

રિન્દ લોકો કહે છે કે એમાં જોડું શું છે ? પ એવું કહો નહિ કે ખાલના દારૂ પીતાં પીતાં સવાર થઇ ગઇ. અરે એ તો હમેશાંનો પ્રેમનો સ્વરૂપ પીનારો છે, પવિત્ર છે, અલ્પસ્ત (એકરાર-વાયદા)ના દિવસથી માંડીને. અલ્પસ્ત—આદમ અને હવાને પેદા કર્યા પછી તેમનાથી જે મનુષ્યજાતિ ફેલાવાની હતી તે તમામના આત્માઓને—તેમના પેદા થવા પહેલાં—ખુદાએ જોલાવીને પૂછ્યું: શું હું તમારો પાલનદાર નથી ? ત્યારે તેમણે કહ્યું: હા !—આને ઈકરારનો દિવસ કહે છે. તે દિવસથી પોતે પીનારો ને પવિત્ર છે એ મતલબ. ...અંગમઝ (કઆ) અને દીન (પઆ) ફારસી નથી, જીર્ણ પ્રયોગ છે.

હાફિઝ

[કવિએ 'ભારતીયુષ્ણ'મા આઠ ગઝલોનું લાખાતર પ્રકટ કર્યું હતું. તે સિવાય એક આખી ગઝલનો અનુવાદ પ્રાપ્ત થયેલ છે જે આ સંગ્રહમા સામેલ કરેલ છે. કવિએ દરેક ગઝલના આરંભની મૂળની જે પંક્તિ આપેલી છે તેમ પાછલી બે ગઝલોના મૂળમાંથી પણ આરંભની જે પંક્તિ તે તે સ્થળે લેવારી છે. અનુવાદ મટિ પસંદ કરેલી ગઝલોની પહેલી શેર હપર દરે નાખતા જ નાખકારને સમજશે કે તે બધી જ 'રદીફે અલીફ'ની—પંક્તિ અ તેના પ્રાસ-વાળા સપ્તનો છેલ્લો અક્ષર જેમા અલીફ (ફારસી વર્ણમાળાનો પ્રથમ અક્ષર) છે તેવી—છે, એટલે કે દિવાને-હાફિઝની રાસઆતની ગઝલોમાંની છે. આપણી દસ ગઝલોનો અંક તે દિવાને હાફિઝમા અનુક્રમે ૧, ૧૦, ૯, ૧૩, ૩, ૧૫, ૧૪, ૨, ૬ અને ૪ છે. એ નામીપ્રેસ (લખનૌ)ની આવૃત્તિનો આશરો લીધો છે અને ફારસીના મારા અજ્ઞાનને કારણે કયલે ને પગલે જે અનેક ભુલકેલી-લીપ્યાને સમાવવાનું થાય તેમા મૌલાના સય્યાદ અબુઝરર નદવી સાહેબની અને પ્રોફ ડાહુભાઈ આર નાયક, એમ. એ. ની પૂરી મદદ લીધી છે. ભૂલો માટેની જવાબદારી, અલગત, મારી છે.

મેં સપ્તાર્થ, અન્વય, મૂળ સાચેની સવાદિતા અથવા વિસંવાદિતા અને મૂળના અન્વય કે કદ વિશેષ વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તે પૂરતી નોંધ આપી છે. કવિ જાણે પોતે 'ભારતીયુષ્ણ'મા વિસ્તૃત દીકા આપેલી છે તે આખી જ તે તે ગઝલ હપરની મારી નોંધ સાચે સ્મૃતિમા સામેલ કરી છે. ને

રાહુ=રસ્તો, સરાય=મુકામ કરવાની જગો ધર્મશાળા જેને રહરે કહે છે.
મનસ=મુસાફરીનો અંતર ભાગ.

૯ આ દુકર્માં સંસારના અથવા પ્રેમવિષાસનામા પડતા અનેક દુઃખનો વિચાર આપે છે.

૧૦ પ્રેમીઓની કપોતવૃત્ત દુઃખમય ગતિ સંસારમા ચેહાશય થઈ પડે છે તેનો નિષેધ કરવા કહે છે કે અમારો પ્રેમપંથ જે વ્યવહારથી એટલે સરી-અતથી જલદા છે તે અજ્ઞાનીઓ જેમણે સંસારના પાવ તથા પ્રેમના પાવ ખમ્યા નથી તેથી શું જાણશે ?

૧૧ વ્યવહારમા (સરીઅતમા) પ્રેમીની અથવા જ્ઞાનીની ચેહા વિશ્વ હોય છે. અને પ્રેમ—જ્ઞાન—ની વાત શુભમા શુભ હોય છે.

તેથી હમેશા તેમની બહુ નિદા થાય છે એટલુંજ નહીં પણ પ્રેમભક્તો ઉપર ધણે જુલમ જુલમવામા પ્રથમના જુલમી સમયમા આવતો હતો. સુધીમતના લોકોનું “હુ ઈશ્વર હું” “અહ મગ્યાસ્તિ” એમ માનવું હતું. મુસ-લમાની ધર્મમા ઈશ્વરની સાથે જીવની વલ્લના કરવી એ વિશ્વ છે. માટે આવા તત્વજ્ઞાનીઓના સિદ્ધાંતોની તથા તેમના આચારોની નિંદા બહુજ થતી. તત્વજ્ઞાનના વિષય અર્થાવવાથી ધર્મને બાધ લાગે અને મર્મ પડી જાય માટે ધણા રાજાઓએ જુલમ જુલમી છે મનસુર (જેને વારંતે એક કવિનામા આગળ વિસ્તારથી આવરી) જે તત્વજ્ઞાની હતો અને “હુ ઈશ્વર હું” એમ કહેતો હતો તેને રાજ્ય વરદથી આમડી ઉતરડાથી મારી નાખવામા આગ્રે હતો. ઘણી નાસિદ મહેલા ઉપર મહાશિ રાજાનો, રોહિડીસ ઉપર મીરાના પ્રભસત્તા રાજાનો, ધોટેસ્ક ટો ઉપર રોમન કેથેલિક રાજાઓનો જુલમ જુલમી હતો તેમ જે સમયમા “ચિચાર” પુષ્પવયે પદોલ્લેખો નહોનો તેવામાં મનસુર જેવા બહોળો ઉપર જુલમ જુલમી હતો આવો હસારો અહીં કર્યો છે.

૧૪ શાલ એ માત્ર નામ જોડે મૂક્યું છે તે માત્ર દાક્ષિ જેવા મદાલિની કવિનાઓમા મદા પ્રતાપી નામ જોડે આ અહપનાય પણ વાવનારી પ્રાચીન સમય રહેવાની લાલસાથી લખ્યું છે.”

પૃ૦ ૨૨૫ - ૨ ૧ ગાલકા-મંજોધનને કારણે આકારાત ૩ સનુજ-એક ઝાડનું નામ છે. મનુજર જેવા કદવાળી અમારી સનમ અમળી નથી ત્યાં સુધી મોરચીઓની લાગ છે. ૬ અને ૮૨ ૧ ૬

જ્યારે ક્યામતને દિવસે સૌને પોતપોતાનાં કાર્યોના ખુલાસા રજૂ કરવા બોલાવવામાં આવશે ત્યારે ઢોંગી પૂજારીઓની પાક રાટી (ધર્મના નિયમોનું નિરનગ્ર પણુ દબી પાલન) તે માગ મદિરા-નાપાક પાણી પણુ વસ્તુતઃ (દિવ્ય પ્રેમનું પોણું)ને મુકાગલે ફાવી ન જાય, અર્થાત્ અમારા ઇશકમા અપૂર્ણતા રહી ન જાય. ૮ હર-હરેક. એવો વખત એની મેળે જ આવશે કે મારું નામ તમે યાદ નહિ કરો, અર્થાત્, હું ફના થઈ જમશ તે પહેલાં શા માટે મને ફના કરો છો? (બૂલી જઈને)-એ મતલબઃ ૬ લાલાશુ-ફૂલની જેમ. શીત સમય-શિયાળો. કવિએ ‘મદ’ પાક લીધો છે. પણ ‘મર્વ’ પાક પણુ છે, તે લેતાં ‘મારુ દિવ મરુના ઝાડ જેવી માશુકની લગનીમાં લાલાની પેઠે લાય (સુરખીરાણુ) થયુ છે.’ આકાશ તે સમુદ્ર. અંદર નાવરૂપ નવો નીજનો) ચંદ્ર છે ૧૦ આ ‘મદદ’ (ડમીદા) એક વજીર હાજી કિવામને મખોધીને છે, મારા હાજી કિવામની બક્ષીસમા આકાશરૂપી નીલરંગી સમુદ્ર રાતે ખીજના ચંદ્ર (નવલ નિશાકર) જેવી નાવ તે આખા તે આખા ડૂબી ગયા છે એકવાર તે વજીરે કવિને જમવા નોતરેલા. આદનીનો સમય હતો. માર્ષ પ્રવાહી ભરેલા પાત્ર(રૂપી બક્ષીસ)માં ચંદ્ર અને આકાશનું પ્રતિબિંબ પડતા ‘મારા વજીરની બક્ષીસમાં આકાશરૂપી સમુદ્ર અને ચંદ્રરૂપી નાવ ડૂબ્યા’ એવો ઉદ્દગાર. ૧૧ જળમા ગ્ને ખીજા કોઈ ધન્યના નહિ પણુ આસુના કણુ વેરવામા આવે તો ..૫ખીને લલચાવવા કણુ જોઈએ તેને ઠેકાણે આંસુકણુ વરસાવ.

“સાકી બનૂં જાહેરુ બર અદ્દુલ જમીમા,

મુતનિખ ખુશુકિ કરે જહા શુદ જકામેમા. (એ ઉપરથી)

૧ મદિરાનો ખાલો ભરી મડળીમા ફેરવનારને “સાકી” કહે છે. મિત્ર મડળીમા સાકીનું કામ એક જણુ બજાવે છે. જ્ઞાનપક્ષે બોધક શુરને સાકી સમજાવો. મદિરા તે પ્રેમભક્તિ અને જામ એટલે પાત્ર તે ચિત્ત સમજવું. કર્મવાદી જનોની ઉપેક્ષા કરી કહે છે કે અમારા મદિરાને એટલે પ્રેમને ધિક્કારે છે પરંતુ અમારે તો અમારો પયજ સત્ય છે. સાક્ષાત્ ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિના જ્ઞાનનું આ લક્ષણુ છે. મદિરા વડે પરમાત્મનું સૂચન કરે છે, અને

કહે છે કે હે સાજી—અમારા પ્રેમરૂપી મહિમા પાનાર ! મને તારોજ મહિમા
પા. એ મહિમાજ અમારે ગાણ છે. આનું વધારે આગલી દુકામ કહે છે, ઉમેદ
બર આવી=મનોબિલાપા જે પ્રિયદર્શનની અર્થાત્ પરમાત્માના ઈશ્વરી દલી,
તે પરમાનંદમયી પ્રાપ્ત થઈ. વધારે વાસ્તે વાચો પ્રસ્તાવના તથા પ્રથમ
ગણતરી કુટનોટ.

૨ પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે દાર્દ્ર્યના મત શબ્દોમા બ્યગ્ય
જ્ઞાનાંશનો રહેલો છે અને તેના સજ્જો તેજાજ ભાવ સમારોપણ કરે છે તે આ
આખી અગ્રવર્તી દર્શાઈ આવે છે. એમાં મહાત્મ્ય જ્ઞાનધુજ્જ પ્રેમનું દર્શન છે.
આ બીજી કડીમા કહે છે કે મહિમાનો નીચો તો અનિત્ય છે પરન્તુ અમારો
પ્રેમ મહિમા તો નિત્ય છે. આવા નિત્ય મહિમાથી મરત થએલા અપ્રેા પ્રેમી-
ઓની મજા નિંદક શું જાણ્યો ? કેમકે અમારા મહિમા વડે—પ્રેમ વડે અમારા
મહિમા પાત્ર (ચિત) મા અમને અમારો પ્રિય-હૃદ આત્મારત્ન સાક્ષી થયો
છે. તાત્પર્ય પાત્ર જે હૃદય તે વન્મય પ્રેમથી પ્રિય રૂપજ થઈ ગયું છે. આવા
ભાવની જુઓ પ્રેમ પંચદશીમા :

‘અરે શું જાણ્યો લગ્નગત પવિત્રીમાં પડી રહેતાં,
પ્રિયાની ખાસિની મરતી તણે કહ જુદાર જુદો છે.’

૩ પ્રેમીઓને તો પ્રિયમા પ્રિય, જલવાનમા જલવાન, અચલમાં અચલ,
વસલમાં વસલ, શ્રીમતમાં શ્રીમત અને મુંદરમા મુંદર હૃદ મૂર્તિજ છે.
ત્યા પાત્રાનું અનન્ય ચિત્ત દર્શાવતા કહે છે કે અમે જે સૌન્દર્ય પસંદ કર્યું
છે; જે સૌન્દર્યના અપ્રે મોહિત થયા છીએ તે એનું તો સૌન્દર્ય છે કે-એટલે
અમારો પ્રીયતમ એટલો જયો મુંદર છે કે-અમને હૃદ રૂપની તો અભિલાષા
કિચિત પણ થાય નહીં. કાણકુમા કહે છે કે દમાર સર્વ તથા સનૂજા પાસા-
પાપ છે ત્યા મુખી આ સસારની રૂપનર્વિજ મુંદરીઓ રેખા દઈ રાંધે છે. જે
સમય એ જુદાર નીચરે છે તે સમયે મુંદર રમખીઓથી રૂપવાનીને લીધે
ટકી સમાવે નથી.

“સર્વ” જેને સર રહે છે તે રક્ષ આ રક્ષ સીધુ સોરા જેનું અસ્તવ
નાનુક સાખા તથા પત્રના કુચ્છાજય થાય છે તે થતી જાનોમાં દોષ છે.
“સનૂજા” પણ તેજુંજ મુંદર રક્ષ થાય છે. ફારસી કવિયેતમાં વધી મુંદર
શ્રીઓને આ રક્ષાની ઉપમા આવે છે. આપણા કવિઓમાં સીમુખનાં જેમ
કમલ, ચંદ્ર આદિ સામાન્ય ઉપમાજ થઈ પડ્યા છે તેમ ફારસી કવિઓમા
આ રક્ષા શ્રીના કદનાં ઉપમાજ થયાં છે.

૪ પ્રેમની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતા કહે છે કે પ્રેમી તો સાક્ષાત્ જીવન્મુક્ત છે જીવન્મુક્ત જો તેથી એમ નહીં સમજવું કે તેને સારી વિક મૃત્યુ મહત્વ કરવું નથી પરંતુ તેનું ચિત્ત પ્રિયતમમા કેવલ લીન હોવાથી, અનન્ય હોવાથી મૃત્યુ શું તે સમજતો નથી, તાત્પર્ય, દેહ અને મન જુદા હોવાથી તથા મન પ્રિયરૂપમા તલ્લીન હોવાથી શરીરની અવસ્થાનું લાન રહેવું નથી. માટે કહે જો કે ને જન પ્રેમથી પોષિત થઈ જાય છે તે તો મરતો જ નથી; તાત્પર્ય તે સ્વયમભાગે રૂપ, અનન્દ, અમર થઈ જાય છે આનું જ સારના દર્શનમા લખેલું છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અનુભવમા જીવન્મુક્ત પ્રેમીએ જેથીએ છીએ તેમ કથાપરંપરાથી ધણા સાક્ષીએ છીએ એવા જીવન્મુક્તના દ્રષ્ટાત્ સૈક્ષામજન, યુગુક્તુલેખા, શિરીનફરહાદનાં પ્રેમી જોડા ધણા છે પ્રેમ-પ્રત્યક્ષમા પ્રેમીને જીવન્મુક્ત કહેતા લખ્યું છે કે—

‘યથા ને પ્રેમમા પૂરો થયો છે મુક્ત સર્વેથી,

મહા મરતાન જ્ઞાનીના મગજમા તાર ભૂંડો છે’

વળી મહાત્મા ઇંગ્લેન્ડ કવિ મિલ્ટને પોતાના “સ્વર્ગ ત્યામ” (Paradise Lost)ના આઠમા સર્ગમા પ્રેમને પ્રોત્સાહન આપી લખ્યું છે કે—

‘In loving thou dost well, in passion not,
Wherein true love consists not. Love refines
The thought, and heart enlarges, hath his seat
In reason, and is judicious is the scale
By which to heavenly love thou may’st ascend
Not sunk in carnal pleasure, for which cause,
Among the beasts no mate for thee was found”

Milton-Paradise Lost, Book VIII.

આવાર્થ—જો તું પ્રેમ સમજે તો તો સાફ કરે છે, પરંતુ વિકાર રૂપ માથિક મોહ જ્યાં સત્ય પ્રેમ રહ્યો નથી તે કવિમા તો ઈ ખોટું કરે છે. પ્રેમ તો વિચારને નિર્મળ કરે છે અને અત કચ્છને લક્ષ્ય બનાવે છે પ્રેમમા વિવેક જ અને તે મનુષ્યને વિવેકી કરે છે પ્રેમ તો ઈશ્વર પદને પહોંચાડનાર પામ સાધન છે. જો ઉદ્ધીય દૃષ્ટિને અર્થે પ્રેમ હોય તો તે લીધામા લીધું છે, ને મનુષ્ય થઈ જ ન સમજે તો પણ પણ વર્ગમા પણ વારી જોડ મળશે નહીં.

આવીજ રીતે પ્રેમને મોક્ષ ગણી ઠલાન્ત કવિમાં લખ્યું છે.

હશે થોગી મોટા જગતનિ મહા થોમ સધતા,
કદાપી હું તોયે મન નવ ગણુ છા રખડતા,
સમાધી લાગી જે સદજતવ પ્રેમે મુજ તણી,
ખરી તે મારી છે સતત દહ મોક્ષે નિસરણી.
ન મારે હીસાણે મદપિ શિવ મોટા જગતમા,
યથું શું તેમાહી યદપિ પિધું હાલાહલ મહા,
નથી લાખી આશા યતિ અનનમા સાદસ કરે,
પિધું મે પ્રેમાશી જગત જનમી પ્રેમવિષ છે. (ઠલાન્ત ઠવિ)

૫ળી જુઓ નારદ વાક્ય જમૃતીમયતિ, આત્મારામો મયતિ

૫ આ ક્રુકમા પોતાના પ્રિયતમને સર્વ સમર્પણ કરે છે તે લખતા કહે છે કે અમારે તો જે અમારા પ્રિયને પ્રિય તેજ વર્તન કરવું જોઈએ તે પ્રેમીનો ધર્મ છે અમારો પ્રિય સદા સર્વદા મસ્ત રહે છે. મસ્તી એની આખમાં સારી રોએ છે. તાતપર્થ મસ્ત લોકોનો પ્રેમ પંચ-જ્ઞાનપંચ-તે સાથ છે તે પ્રિયતમને પ્રિય છે. માટે અમે પણ અમારા ગુરુના આદેશ પ્રમાણે અમારી લગભગ અમે મસ્તીના હાથમા આપી છે. એટલે અનન્ધ યથાનું કહે છે. અનન્ધતા તે ઠન્યાધયાણા ત્યાગઃ તથા તદનુકૂલાચરણ સદિરોધિપૂદાસીમતા ય. પ્રિયતમ વિના બીજા કોઈનો આશ્રય ન કરવો તથા પ્રિયતમને અનુકૂલ આચરણ કરવું તથા તેના પ્રતિકૂલ આચારમા લદાસીનતા રાખવી એજ પ્રેમીઓનું કર્મ છે. માટે જ્ઞાતી પોતાની અખિલ આચારતા સમર્પણ કરે છે. આવા પ્રેમીને કોઈ અન્ધ સાધનની અમત્ય નથી. અન્ધ પ્રમાણે આપણા જ્ઞાનના ધણા છે તે વિસ્તારના અમથી આપ્યા નથી.

૬ જ્ઞાતીને મન કર્મવાદી મૂર્ખ છે અને કર્મવાદીને મન તત્ત્વજ્ઞાતી મૂર્ખ છે. તેથી આ જ પક્ષ વચ્ચે અસ્પર્શ હાસ્ય તથા નિંદા ચાલતી આવેલી છે. ક્રુકમાં કર્મવાદીનું હાસ્ય કરીને કહેતા ન્યાય દર્શને છે. તે મરહરીમાં કહે છે કે પણ એટલે પનિગાહના ય.પલમા કહેનાર જનની રોડથી અમતા મહિલા ઉપર રમિને કયામતને દિવસે જ મેળવે! એ અમને પ્રિયો જાણે છે!! ઇશ્વર ધર્મમા મરિસ નિર્જિત છે તથા પ્રેમીઓ કું દેશર પું એમ કહે છે તે પણ નિર્જિત છે તેથી કયામતને દિવસે અમને પ્રિયી પ્રિય થશે!!

કયામત = ઇસ્લામ ધર્મના મુખ્ય બે અંગ છે. ૧. વિશ્વાસ, ૨. કર્મ (ઇમાન અને દીન). વિશ્વાસ છ વસ્તુમાં રાખવાનો છે પ્રથમ પરમેશ્વર એક અને સર્વશક્તિમાન છે તેવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. (લાઇલા ઇલ્લીલા મહમદ રસુલિલ્લા) એક પરમેશ્વર સિવાય બીજો નથી અને મહમદ તેનો રસુલ છે. બીજો વિશ્વાસ ફરેસ્તાઓ વિશે રાખવો, ત્રીજો કુરાન ઈશ્વરદત્ત પુસ્તક છે એવો વિશ્વાસ રાખવો. ચોથો વિશ્વાસ સર્વ પેગંબરો છે તેમનામાં રાખવો. તેમાંના મુખ્ય છ પેગંબરોનાં નામઃ આદમ, નુહ, અબ્રહામ, મુસા, ઈસા, અને મહમદ. પાંચમો સૃષ્ટિના અત સમયે તમામ જીવ પાછા પરમેશ્વરના હુકમથી ઉભા થશે તેવો વિશ્વાસ રાખવો. આ દિવસને કયામતનો દિવસ (રોજે કયામત) કહે છે. છઠો વિશ્વાસ એવો રાખવો કે જીવ આદિથી ઈશ્વરના ઉપજાવેલા છે. પરમેશ્વરે જીવ પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યા તે દિવસને (રોજે અજવ) કહે છે. કયામત આપણો મહાપ્રલયન છે. કયામતના દિવસનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે ઇસ્લામ ધર્મમાં આપ્યું છે:

કયામતનો કાળ સ્વર્ગ તેમજ પૃથ્વી ઉપર લાવિ વિનાશના ચિન્હ મુચ્ચવતો શરૂ થશે, જેમાં કે ખગ્વાસ અંદ્ર અંદલુ, સૂર્યની ગતિમાં વિલેપ, રાત્રીમાં વિશ્વદ, મહા ભકિતનો અભાવ, મુનકિર અને નકીર નામના રીરસ્તાઓનો આવિર્ભાવ વિગેરે. તે વખતે જીવતા મનુષ્ય મરલાની સ્થિતિને પસંદ કરશે. તે કાળનું આખર ચિન્હ હજરાફિલ નામના ફરેસ્તા કેનેર નાદ છે. તે નાદ ત્રણ વખત થશે. પહેલી વખત પૃથ્વી કપ થશે પર્વત તથા હિયા મીનારા પડી જશે તથા સમુદ્રમાં તોફાન થશે તે નાદને કીરે મનુષ્યો લવચીત થઈ નાસશે. પિતા, પુત્રની ભરદાશ રાખ્યા વગર હોડક, માતા, છોકરાને ધવરાવતાં તરછોડી નાસશે.

બીજી વખતના નાદથી સર્વ પ્રાણીઓ પોતાના પ્રાણુ તજશે, અલ્લાહના ખાસ પ્રીતિપાત્ર જનોનો ખયાલ થશે. આખરે મરણાધિપતિ (યમ) પણ નાશ પામશે ત્યાર પછી આખીસ દિવસ સુધિ વરસાદ વરસશે.

ત્રીજી વખતનો નાદ જીવોના પાપ પુણ્યનો પરીક્ષાનો અવસર પાસે આણે છે એમ સૂચવે છે. મરી ગયેલા જીવોના આત્મા મૃત શરીરમાં પુનઃ પ્રવેશ કરશે. પુણ્યશાળી જીવો મુખે ત્યાગશે તથા પાપીઓના મુખ નીચાં રહેશે; ત્યાર પછી ફરેક્તા પાપ પુણ્યની પરીક્ષા થશે, તે વખતે જીવોએ એક તુલા લઈને બેસશે જેનું એક ત્રાજું તેજસ્ તથા બીજું તમસ્ (અધકાર)

સહા પારે છે. દુષ્ણ આપનારને પોતાના પુણ્યને આ દુષ્ણિત જનોને આપવો પડશે તુના વડે પરીક્ષા કર્યા પછી “અવસેરાત” નામનો સેતુ જે તરવારની ધાર જેવો તીક્ષ્ણ છે તથા જે “જહાનમ” (નરક)ની ખાડી ઉપર આવી રહેતો છે તેના ઉપરથી જીવોને લઈ જવામાં આવશે પાપીઓથી તેના ઉપર ચાલી શકાયો નહીં અને ખાડીમાં પડશે, પરન્તુ પુણ્યવાન પોતાના પુણ્યના બળથી સ્વર્ગ ભૂમિ તરફ ચાલ્યા જશે.

મુસલમાનના નરક (જહાનમ)નું સ્વરૂપ પણ લક્ષ આપવા લાયક છે, કેમકે તે ધણે અંશે આપણા પૌરાણિક નરકના સ્વરૂપને મળતું આવે છે. તેના સાત ભાગ ૭ પ્રથમ નાસ્તિકોને રહેવા સાર છે, બીજા બેનીકામન લેખો જે દેવી તરવો માને છે તેમને વારતે મુકર કરેલો છે ત્રીજા બ્રાહ્મણોને વારતે છે, ચોથા શાકુનીને વારતે, પાંચમો ખ્રીસ્તીઓને સાર, છઠ્ઠો ધરાનના મુખ અથવા મધ્ય (અભિપૂજક પારસી) તથા સાતમો ધર્મ રહિત જનોને સાર છે. જહાનમ અને સ્વર્ગ વચ્ચે “અલઅરફ” નામનો દેશ છે જ્યાં બાળક, આડા વિગેરે પ્રાણીઓ જેમને પાપ પુણ્યનું જ્ઞાન નથી તેમને રાખવામાં આવે છે. તેમાં પણ જેમના પાપ પુણ્ય સરખા હોય છે તેમને મદમદની કૃપાથી સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યાં રહેનાર પ્રાણીઓ સ્વર્ગ તથા નરક નિવાસીઓ જોડે વાતચિત કરી શકે છે, તે પ્રદેશ સ્વર્ગવાસીને નરક સમાન અને નરકવાસીને સ્વર્ગ સમાન લાગ્યા છે.

હવે બીજા અંબ હીન (કર્મ) તેમાં સમય સમયની પ્રાર્થના (નિમાળ), કુરાનનો અવધાસ અને મકાની યાત્રા (હજ) એ વગેરે છે જેનું વિવેચન અત્રે લખાણ થઈ જાય તેથી કર્યું નથી.

૭-૮-૬—વૈરાગ્યથી કહે છે કે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે નામ-રૂપનું તાલ વિસ્મરણ થશે નામવર પ્રિયતમને વારતે ૭ લાક્ષણિક જાતનું પુષ્પ ૭ તે રમીત સમયમાં કરમાઈ જાય છે તે સદૃશ પ્રેમથી માર દિલ સ સારથી કરમાઈ નહું ૭ અર્થાત્ નિર્મળ થઈ પ્રિયતમને અનન્ય થતું છે તો એક દિવસ એવોજ આવશે કે મારા પ્રેમનો જાણેલો પ્રિયતમે આપવોજ પડશે. તે આખરે મારા ઉપર પ્રીતિ કરશેજ એ જાણ પ્રેમી અને પ્રિયતમ, સ્વામી અને સેવક, તેમાં યોગ્ય કામને પ્રેમના પ્રયુક્તમાં કહે છે કે મારો ટો છે તો એ મારા ઉપર પ્રીતિ કરશેજ, આવેજ બાજ તુલસીદાસના નીચેના શ્લોકમાં ૭

સ્વામી સેવક દોષમે કૌન બડો હે એક ?

દુલસી હે વા હી બડો ભકે મનમે ટક.

તેમજ જગન્નાથ પડિત જગાણી સ્તુતિ કરતા એમજ કહે છે કે “મજે ! જેમ મૃત્યુ લોકને તારા જેવી બીજી મળનારી નથી તેમ તને મારા જેવો પાપી મળનાર નથી; માટે તારે મને પાવન કરવોજ પડશે.”

૧૦ આ દુકમા સતોષની મહત્તાનું વર્ણન કરે છે. હાજી કિવામ નામનો બહુજ ધનાઢ્ય ચાહુદી હતો. નિસ્સૃહી તૃણવજ્જગત્ત એ નિયમ પ્રમાણે કહે છે કે મારે આખી દુનીઆની ખરવા નથી કારણ કે મારા હાજી કિવામ—પ્રિય-તમની દોલત એટલી બધી છે કે નલ-આકાશ રૂપી સમુદ્ર તથા નવાચ દ્ર (દ્વિતીયાનો) રૂપી હોડી તે દોલતમા દુખી ગયા છે. હાદિગની કવિતાઓમા ઇશ્વરેલાહી (ઇશ્વર પ્રેમ)નોજ આશ્રય થાય છે તે આ કવિતાથી સ્પષ્ટ જણાય છે. તરંગની ઉચ્ચતા તથા ઘટના આ દુક તથા આવડી દુકમા ધ્યાન રાખવા જેવી છે.

૧૧ અર્થ સ્પષ્ટ છે. પખી=પ્રિયતમ; આસુ અને દાણાના રૂપકની, પખી અને પ્રિયતમના રૂપકની તથા પખીને ભલમા પડવાના ધર્મોની ચોગ્યતા લક્ષમા રાખવા જેવી છે.

પૃ૦ ૨૫૬: ૩ ૪ નેકી-ભમાઈ. ચાર-દોસ્તો હુટ૦—લાખોનો લાભ (હલાવો) લુટે છે એમ ગણ્ય. ૪ પવન પૂઠના ઊડાને-જેથી શબ બરોબર ફૂલે અને નાવ આગળ ને આગળ ધધે જાય. ૭ ઇલ-પર-આ દુનિયામા અને પેલીમા ૧૦ કર-હાથમા. ૧૧ આ અમારી ફારસી ગઝલ જો અમારો હરીફ ગાય, તો તે વૃદ્ધ અને પવિત્રાઈ-વાળાઓને પણ નાચતા કરી મૂકે. ૧૨ માય-મા, જનની, ઉત્પાદક. સર૦ અગ્રેજ પ્રયોગ Mother of woes. ૧૩ કાર્ન-હજરત મુસાના વખતમા હતા. એવા દોલતમદ હતા કે તેમના ખજાનાની કૃત્રીઓ ઉપાડવા ચાલીસ માણસ જોઈએ કવિએ છેલ્લી કડી પહેલાની એક છાંડી દીધી છે જે આમ છે—“પવિત્ર મહાપુરુષોને, હે સાકી, આ ખુશખબર સુણાવો કે પારસી માણક ઉમર(આયુષ્ય) આપનારી છે. (એને જોવાથી જે ખુશ થાય છે તે કારણે)” ૧૪ આ ચરાનથી

બરેલુ આ કપકુ તે હાફિજે આપમેળે પહેર્યું નથી (આ ઈશકની વાતો કડુ હુ તે પોતાની મેળે કગ્તો નથી ઈશ્કરે આપેલી છે એ મતલબ)

“ દિલ મીરવદ ને દસ્તમ્ સાહેબ દિલા ખુદારા

દરદા કિ તોને પિનહાં ખાહદ શુદ આસકારા (એ ઉપરથી)

આ કવિતામાં પણ સર્વત્ર જ્ઞાનારા પ્રદર્શિત છે. મનની નિર્મળતાનું વર્ણન છે પ્રેમ એ ગુપ્તમા ગુપ્ત છે સખ્દાર્થ તથા વ્યગ્યાર્થ સ્પષ્ટ છે સાતમી દુકના દ્વિતીયાર્ધને મળતું સંસ્કૃત કવિનું વાક્ય જુઓ. માન્યાન્મનય વિદ્વિષોન્મનુનય પ્રચ્છાદય સ્વાન્ગુગાન્ આથી દુકમા વધુવેલુ સસાર સમુદ્રનું ચિત્ર પ્રથમ બહુવચનમાં જુઓ.

ગુપ્ત ગોઠી ઉપાડી ચાલ છે તે વિષે જુઓ પ્રથમ બહુવચન “રહે કમલ છાની મારા યાર” તથા તે ઉપરની કુત્નોત આડમી દુકમા નસીબના દાવ છાડવાનું કહ્યું છે ત્યાં સસાર પ્રિયવચનના પ્રેમનો વિરોધી છે તેમા જન્મ થવાથી કંતકલ્પ થવામા દાનિ પડોયે છે, વાત્પર્થ પુન જન્મની છછા નહીં કરતા આત્મ વિક મોક્ષની સૃષ્ટિ કરે છે.

૧ ધરાવના પ્રતાપી રાજા જમશીદના સમયમા મદિરાની વલપતિ થઈ છે. આ રાજા પછે પ્રતાપી હતો. વિદ્યા કલાને ઉત્તેજન આપતો હતો. ઈરાન-મા સંગીત અને મદિરા એણે ફાખલ કર્યા ત્યાં દ્રાક્ષને કાઢવાની મુઠ્ઠું પાણી જેર બહાવ હવ જમશીદની એક દાસીને માથાનુ રફ રફ, તે એક દિવસ રફથી કઠાણે આત્મપાત કરવા તૈયાર થઈ. તેણે દ્રાક્ષનું પાણી મરવા વાસ્તે પીધું આથી તે મરી ન જતા તેનું રફ મરી ગયું. જમશીદે ખબર જાણતા ફેરા પાંદરાના રસાયણીએને જોવાની દ્રાક્ષનો આસવ કઠાળી પરીક્ષા કરાવતા રમુજ આપનાર માલમ પડયો. આ પ્રમાણે આખા દેશમા મદિરાનો પ્રચાર થયો. જમશીદના નામના માહાત્મ્ય તરીકે મદિરાના ખાવાને “જમ-જમ” એટલે જમશીદનો ખાતો કહે છે આ અનુસંધાન કરી કહે છે જ અમારો ખાતો (પ્રેમનો) એ સિંહરે પાંદરાદનુ રફજુ છે, એમા ફાસ પાંદરાદના તમામ મુઠ્ઠાની જલ્દ પડે છે. સિંહરે રાજ્ય સોમથી આખી પૂર્યોને વિજય કરવાની હજી રાખી હતી અને તેટલા મરિ દુનિયાના પંડિતો પાસે તમામ રથની દુર્ગીબની નોખ તથા નકશા તૈયાર કરાવી રાખ્યા હતા અને “આમનમે સિંહરે” એટલે સિંહરેનો મુકુર-રફજુ કહેતા સિંહરે ફાસ પાંદરાદનો મુલક કાઢ્યો હતો.

યુનાન દેશનો ફિલસુફ પીથાગોરસ અને ચિન દેશનો તત્ત્વજ્ઞાની તાઈ જીમરીઈ રાત્રના દરબારમાં રહ્યા હતા. જીમરીઈ નવી પંચાંગ પદ્ધતિ ગોઠવી હતી અને યુક્લિડની ભૂમિતિના ૧ લા સ્કધનો ૪૭ મો સિદ્ધાંત આ રાત્રના સમયમાં એના દરબારના આ ફિલસુફોએ પ્રયમવારકો સિદ્ધ કર્યો છે એમ ઘટિદાસમાં લેખ છે.

૨ પ્રેમિઓએ પ્રિયતમને સૌથી સળળ ગણવો જોઈએ તેની અકૃપાનો ભ્રમ રાખવો જોઈએ તથા તેનાજ મોહિત થઈ રહેણ જોઈએ. તે દર્શાવતાં કહે છે કે અમારો પ્રિયતમ એટલો તો કોપી છે કે તેને પ્રતિહસ આચરણ થતા તે તને તો બાળીજ નાખશે કારણ કે સખ્તમાં સખ્ત પચ્ચર જેના હાથમાં મીણ જેવા થઈ જાય છે તો પણ તારી રી ગતિ ? પ્રિય તમને સર્વથી સમર્થ માનવો એ પણ પ્રેમીનું કર્તવ્ય છે જુઓ વલ્લભાચાર્ય—
“પ્રમુદસર્વસમર્થો હિ”

૩ સ્વમાર્ગની મહત્તા દર્શાવતા કહે છે કે અમારી પ્રેમની વાતોમાં એટલો તો મોહ ભર્યો છે કે વૃદ્ધ અને મોટા મોટા પવિત્ર ગણાતા પુરુષો મત્ત થઈ જાય છે બીજા માર્ગોમાં તર્ક વિતર્ક તથા વિધાના સમારંભથી મોક્ષ પ્રચ્છનારને કિલકટા લાગે છે, પરંતુ અનન્યતામય પ્રેમ તો સીધો અને મોહ ભર્યો માર્ગ છે.

૪ મદિરા—પ્રેમની ઉત્કટતામાં કહે છે કે બે પવિત્રાઈ યોગનારાઓ અમારા મદિરાની નિંદા કરે અને બે એમ કહે કે મદિરા સર્વ દુખનો જનક છે પરંતુ અમને તો એક મુખ્યા સ્ત્રીના સુખન જેટલો મિષ્ટ અને પ્રિય લાગે છે.

૫ કારન નામનો મહા ધનાઢ્ય માહુદિ હતો. દુખમાં પણ પૂતિ તાખી પ્રિય સ્મરણનો ત્યાગ નહીં કરતા પરમાનંદથી દિવસ જાળવા આ કિમિયો એવો છે કે ગરીબ માણસ હોય તે પણ પરમાનંદી થવાથી કારન જેટલો ધનાઢ્ય થઈ જશે અર્થાત્ નિસ્પૃહ થવાથી તે તો રાત્રનો રાત્ર છે. એજ સાવતું જુઓ પ્રેમપચ્ચરીમાં —

“કરું મોતિમાળા હુ, અનુપમ મારી પ્યારીએ,

કર્યો નક્ષત્રનો મારું, ગળે રાણનાર જુહો છે.”

૧ મદિરા રંગી વસ્ત્ર=મગ્ન વસ્ત્ર જે સાધુઓનું ચિન્હ છે તેની ઉપેક્ષા

લીલાના દર્શણને, લાલ ધરે. ઘેર આવી તેમણે કલેશી બાબીને વપકાર માન્યો છે. તેવો લેખ છે.

૭ આ દુકામાં કહે છે કે જ્યારે હું પ્રેમમાં—પરમાર્થમાં—મસ્ત બનું છું ત્યારે કૈલાસ પાદશાહની સર્વ સમૃદ્ધિને પણ એક જવના દાણા જેટલી મહત્ત્વ છે. હું સર્વથી શ્રીમાન છું એમ હું મહત્ત્વ છું કેમકે જેને દ્રવ્યની ઇચ્છા નથી તે સર્વથી શ્રીમાનજ છે.

કૈલાસ-ધરાના “કૈ” વંશનો પાદશાહ. આ વંશના પાદશાહોના નામ સાથે “કૈ” લખાણ હતું જેમકે કૈલાસ, કૈપુરા કલ્યાણ. આ પાદશાહ કૈલાસનો પુત્ર હતો. ધણે સમૃદ્ધ હોવા છતાં લોક વરા ધર્મ આસપાસના લોકો ઉપર ચલાવ્યો કરી હતી; એના રાજ્યનું વર્ણન કવિ ફ્રેડેસીએ શાહ-નામામાં વિસ્તારથી કર્યું છે. એ પાદશાહના ધણે પરાક્રમ કર્યું નથી પરંતુ એનું રાજ્ય “સ્તમ” નામના પ્રસિદ્ધ વીર (પિદેલવાન)ના પરાક્રમેથી તથા આ વીર અને તેના પુત્ર વચ્ચેના કરુણાગ્રનક યનાવથી વધારે પ્રખ્યાત થયું છે. પિતા પુત્ર વચ્ચેની કરુણાગ્રનક વાત એવી બની છે કે તે આખા દેશની પ્રિય વાર્તા થઈ પડી છે. તથા કવિએને વિષય ધર્યો છે. તેથી તે સૂચના અતી કરવી યોગ્ય છે, જે કે સ્તમની વાતને આ કાવ્ય સાથે સંબંધ નથી.

“કૈલાસ” જેને શ્રીસ દેશના કવિદાસોમાં ક્યાકઝરીસ (Cyaxeres) અને બાહબલના “ભુગીય” પુસ્તકમાં આર્ફક્સાદ (Arphaxad) નામનો લખ્યો છે, તે કૈલાસ પછી માદીએ બેઠો હતો. આ પાદશાહે માર્ગદશન અને સિ-સ્તાન દેશો ઉપર ચલાવ્યો કરી હતી. એ બન્નેમાં તે ક્યાકો હતો, પરંતુ બન્નેમાંથી સ્તમ પદેલવાને તેને મુક્ત કરી વિજય અપાવ્યો હતો, સ્તમનાં અનેક પરાક્રમે સ્તમનાં કાવ્યમાં ફ્રેડેસીએ આપ્યા છે. તેમાંના આ બે પણ છે. સ્તમને દાંધે પેતાના પુત્રનું મોત થયું તે શોકાગ્રનક યનાવ આ સમયે બન્યો હતો. સ્તમ બુવાનીની શરૂઆતમાં તમીના નામની એક મદરથી પુત્રી સાથે પરણ્યો હતો પરંતુ તેણે સ્વદેશસેવામાં દિન લગાડ્યું તથા પરાક્રમે કરવા આદર્યું. તેથી એને છાંયી પડી અને સ્તમ તેમના જાતિયા-માં ભેદાયો. તમીનાને સ્તમના મથા પછી પુત્ર પ્રસવ થયો. પરંતુ જનમ આ ઠાકાને કાવો કર્યો એમ ખાતરી સ્તમને મળ્યું કે એકરી અગરી છે. સ્તમે છૂટો પડ્યો ત્યારે પેલાની મુદ્દા એને આપી કરુણ હતું કે પુત્ર પ્રસરે તો એ મારો છાકરો છે તેવી યોગ્ય રહે મરે તે બેના બાકુએ બપનું

આ પ્રમાણે મુદ્રા છાકરાને હાથે બાધી અને તેનું નામ “સોહરાળ” પાડ્યું હતું. સોરાળ મોટો થયો. તે જાણતો હતો કે તેનો પિતા રસ્તમ છે. તથાપિ... ઇરાનના કુબન હામાવેરાન (ધણું કરી આસીરીયા)ના પાદરાહ અફ્રેસાઇબની નોકરીમાં ચોક્કા તરીકે રહ્યો. અને ઇરાનની સેનાઓમાં ત્રાસ ઉપભવવા લાગ્યો. ક્રેકાઇસનો ચોક્કો રસ્તમ હતો; તેથી જન્મે સેનાઓ મળતાં પિતા પુત્ર વચ્ચે આક્રમક નહીના બિનારે યુદ્ધ થયું. સોહરાળે ઇરાનના વીરને કંદ યુદ્ધમાં ઉતરવાનો ઝાસો આપ્યો. રસ્તમ ખીજું નામ ધારણ કરી આગળ આગ્યો. અત્યાર સુધી પિતા પુત્ર પરસ્પર ઓળખતા નહોતા. જન્મે વચ્ચે ધણા વખત યુદ્ધ બાદયું, આખરે રસ્તમે સોહરાળને એક ગદા મારી જેથી તે ભૂમિ ઉપર પડ્યો. આ વખતે સોહરાળે ઇરાની વીરને કહ્યું કે “મારા પિતા રસ્તમને મારું મોત જાણી લાગણીથી ગુસ્સો યરો અને તે વૈર લેશે માટે તેથી જાણતો રહેજે.” થોડે રસ્તમનો પુત્ર છે તે બાહુપર બાધેલી મુદ્રા ખતાવી સાબીત કરી આખી પ્રાણ મુક્યો. રસ્તમે અત્યંત રોક કર્યો, સેનાઓને વિદાય કરી પુત્રનું રાજ લઈ રસ્તમ સિસ્તાનમાં આગ્યો અને તેની ઉત્તર ક્રિયા કરી. (સાહ નામું.)”

૫૦ રખટ: ૫ ૧ પાર શિરાઝી—શિરાઝની સુંદર માથક. મન મેળાવે—મન સાથે મેળાવો—મેળ—સાથે. સમર—સમરકંદ. તિલ—સ્થામને લાવે—મમરકંદ ને જુખારા હું આપું તે કેની કીમત પેટ ? તે માથકના બદન ઉપરના સ્થામ તલને બદલે. ર રુકનાબાદ, મુસલ્લા જુઓ ૫૦૨૭૨. ૩ છોટી—જુવાન. કરે અરે—અન્વય: અરે અફ્રેસાઇ. બાધું શહર મસ્તાન કરે છે. તુરક જયમ—તુર્કો લૂટ ચલાવવામાં નામચીન છે તેમ આ ગૌરાંગીઓ દિલમાંથી ધીરજ હરી લેવામાં કાબેલ છે. ૪ મારી પ્રીતિ અપૂર્ણ—અધૂરી છે, પ્રણ પ્રેમીની ખુબી તે એ અધૂરપની દગ્ગાર કરનારી નથી. સહજ—કુદરતી રૂપાળી કાન્તિને રંગ, સુગંધી, તોય (=પાણી, અહીં ચહેરાનું પાણી—નૂર સમજવાનું છે), ચહેરા ઉપરનો તલ—એ ચીજોની શી દરકાર છે ? [કવિ અસલમાંના ‘ખત’ (ચહેરા ઉપરની મોઢક રૂવાટી)ને યાદીમાં લાવી ચકચા નથી. તો ‘સુગંધી’ થોડે ગાદની ઉમેરી છે.] ૫ યુસુફ જેમ

હરી કહે છે એવાં દોંગનાં ચિન્હ મેં ધારણ નથી કર્યાં તો શું થયું? હું
તો નિર્મળ થયો છું. રંગી સપ્તમાં “રાગ” (ગાદી)નો અર્થ છે તે સમજવું.”
૧ પૃ. ૨૫૮: ૪ ૧ નિશા-રાત્રિ. જોશે પુરે-પૂરે જોશમાં. ૨ મને
મનમાં, મનને. ૩ મારો હરીફ તે મારો સાકી (પ્રિયતમ) હતો. તે
હરવખતે બુદ્ધિ અને ચહેરાવડે અનુક્રમે છાયા અને તેજ બતાવતો
હતો, અર્થાત્ મારા શોખને (મને તલસાવીને) બતાવતો હતો. ૪
મારો શોખ વધેલો જોઈ તેણે ખાલામાં ચરાબ ચોર વધારી દીધો,
ઉછાળે ચડાવ્યો. શકૂન-શબ્દ. કડી ૫-૬-૭ સંબોધન છે. ૬ પરી-દૂર.
ઐહામુષ્મિક-આ લોકના તેમજ પેલાના. હરી-પરમેશ્વર. ૭ જવની-
જવના કણુની-તુલ્યે, જવ તોલે, અસ્પાસ્પ. ૭ કૈકાઉસ-ઈરાનના
એક મોટા શહેરગાદ.

“શબ્દ જ મુતરિજ કિ દિલ પુરા બાજ વધેરા,

શુનીદમ નાલયે જ સોજ નયરા. (એ ઉપરથી)

૧ “ગાયક” પ્રિયતમ અથવા ગુરને ઉદેશી મુક્યો છે. પ્રિય મૂર્તિનું
આત્મક દર્શાવી પોતાના પ્રેમનું અધિષ્ઠાન નિર્માણ કરવાનું કારણ સૂચન કરે
છે. મિષ્ટ વાણીને સર્વથા શ્રદ્ધ સરોહ અથવા વાસણીની ઉપમા અપાય છે.
તેથી “વાસણી વાહ” એ શબ્દોમાં પ્રિયતમે મિષ્ટ વાણી કહી અથવા ગુરને
સંસાર ઉપરથી કિતિ દૂર કરવાનો ભાષ કહ્યો એ ઉપાદી રીતે વ્યક્તિ ધાર
છે. ગુર રાસજ અવરધામાં ગુર વાણીજ પ્રિય દોવી જોઈએ. આ આખી કવિ-
તામાં “દાક્ષિ”ની વૈરાગ્ય વૃત્તિ પ્રેમજ શબ્દોમાં દર્શાઈ આવે છે. વાહ=
વગાડી. વાસણી સાથે “વાણી” શબ્દ ઉપયુક્ત કરેલો એ બાબાની રીતી છે.
જોરો=જોશથી, જોરથી.

૨ પ્રિયતમની મિષ્ટ વાણીની અસર શું શું થઈ તેનું વર્ણન કરતાં કહે
છે કે પ્રેમાપીન થવાથી સંસારમાં સર્વ વસ્તુ કુટુબા ભરી—કલેષ ભરી અથવા
વદાસીનતા વત્પત્ત કરનારી પ્રિયતમના પ્રેમની વિરોધિ થઈ ગઈ. અર્થાત્ હું
પ્રિયતમને અનન્ય બાંધ થયો.

૩ અનન્ય પ્રેમના ફળનું વર્ણન છે. જે પ્રિયતમને મને પ્રેમ લાગ્યો
હતો તે બેદરકાર હતો પશુ આજા જમન ઉપરથી પ્રિય ઉતરી જતા, તે
પ્રિયતમને હું અનન્ય પ્રેમી થયો ત્યારે તેજ પ્રિયતમ દરે આજા ઉપર પ્રેમ

કરે તો યથા અનન્યતા શિવાય પ્રેમ છે જ નહીં. પ્રિયતમના સૌન્દર્યને કંદરત સાથે સરખાવી કહે છે કે સૂર્યના તેજ અને છાયાથી જેમ કંદરત અવારનવાર અભિનવ રંગ ધોતે છે તેમ હવે મારો પ્રિયતમ મારા ઉપર પ્રેમ કરી સૂર્ય જેવા ગૌર મુખથી તથા છાયા સમાન છુટા કેસથી—અલકથી—મારા તરફ પ્રેમ ચેષ્ટા કરે છે જ્ઞાન પદ્મે પ્રકાશ અને છાયા દર્શાવનારી કંદરતનો હું ભક્ત યથા હું તેમ પણ બનિત યાય છે

૪-૫-૬ પ્રિયતમ સાથે મદિરા વિહારનો અથવા ગુર સાથે જ્ઞાનચર્યાના નિદિધાસન-નિરતર અભ્યાસ-ના આનંદ તથા ફલનું સૂચન કરે છે મદિરા ખાલામાં ઉછાળે ચઢેલાં એ સારા શુકન છે એ મે સન્નિધન પ્રતિ કહ્યું, કારણ કે તારા મદિરા પ્રેમથી હું સત્ય પ્રેમ સમજ્યો પ્રિયતમને હૃદયી પાચમી દુકમાં કહે છે કે જ્યારે હું મારી સાથે વધારે મદિરાવિહારમાં ખાલાઓ દેવે હોડ બંધે છે ત્યારે આ મારા જીવનરૂપી જલનથી સદા સર્વદા મુક્ત કરે છે ગુર આદેશે, 'હોડ કરે છે' તેના જેમ જેમ વધારે મિષ્ટ મદિરાવધી જ્ઞાનગોષ્ઠી ચર્ચાવે છે તેમ તેમ છઠ્ઠી દુકમાં પ્રિયતમને અથવા ગુરને માયિક પ્રેમથી અથવા બોધથી સત્ય પ્રેમ (ધરકે ધલાહી) અથવા તત્ત્વક પ્રાપ્ત થયું તેથી આર્શિવાદ આપે છે એકામુખિક-આલોક તથા પરલોક-આખી કવિતામાં અને મુખ્યત્વે કરી પાચમી અને છઠ્ઠી દુકમાં શાખે નિખાતનો હસારો કર્યો છે એમ મારા ઉસ્તાદ મુનશી સૈયદમીયાં તથા મારા પૂજ્યપિતા જે ફારસીમાં પ્રવીણ હતા અને જેમનાથી મને ઘણો સસ્કાર થયો છે તે હું જ્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હતા ત્યારે કહેતા હતા બન્ને વિદ્વાનો સ્વર્ગવાસી થયા છે અને તેમની આ બાબતર સમયે ઘણીજ ખોટ પડી છે

તેઓ એવો બમ્મ સૂચન કરતા હતા કે હાકિઝ શાખે નિખાતના પ્રેમ વડેજ તત્ત્વજ્ઞાની યથા તેનો તે આવાર માને છે અને કાવ્ય યુક્તિથી પ્રિય તમાને આશિષ આપે ॥ ઘણા પ્રસંગો એવા બન્યા છે કે વિરુદ્ધ પ્રયત્ન કરવા જતા સાર ફલ પ્રાપ્ત થાય ॥ શાખે નિખાતના પ્રેમમાં અસ્ત થયો તો આલીસ દિવસનો પ્રયોગ કર્યો તેમાંથી ઉચ્ચર પ્રત્યે દૃઢીભૂત આસ્થા રહી અને તત્ત્વનું જ્ઞાન થયું માટે હાકિઝ તો સર્વ ફલનું કારણ શાખે નિવૃત્ત ૨ ગણે એ વાસ્તવિક છે ઘણી જુઓ તેજ પ્રમાણે મુજરાતના ભક્ત હિંદીમાં નરસિંહ મહેતા વિષે બન્યું છે બાણીના મહેણાથી શિવ પ્રસન્ન ૧૬૬ જેમ

લીલાનાં દર્શણનો લાભ થયો. ઘેર આવી તેમણે ક્યેશી બાલીનો ઉપકાર માન્યો છે. તેવો લેખ છે.

૭ આ દુકમાં કહે છે કે જ્યારે હું પ્રેમમાં—પરમાર્નદમા—મસ્ત બનું છું ત્યારે કૈકાઈસ પાદશાહની સર્વ સમૃદ્ધિને પણ એક જવના દાણા જેટલી મહત્ત્વ ધરાવે છે. હું સર્વથી મીમાન્સુ છું એમ હું ગણું છું કેમકે જોને દ્રવ્યની ઇચ્છા નથી તે સર્વથી મીમાન્સુ છે.

કૈકાઈસ=હરિશ્ચન્દ્રના “કૈ” વંશનો પાદશાહ. આ વંશના પાદશાહોના નામ સાથે “કૈ” લખાવું હતું જેમકે કૈકેયનાથ, કૈમુરાર ઇત્યાદિ. આ પાદશાહ કૈકુબાદનો પુત્ર હતો. ધણો સમૃદ્ધ હોવા છતાં લોક વશ થઈ આસપાસના લોકો ઉપર અદાલતો કરી હતી; એના રાજ્યનું વર્ણન કવિ કિરકુસીએ શાહનામામાં વિસ્તારથી કર્યું છે. એ પાદશાહના ધણા પરાક્રમ કઈ નથી પરંતુ એનું રાજ્ય “સ્વતંત્ર” નામના પ્રસિદ્ધ વીર (પેટેલવાન)ના પરાક્રમોથી તથા આ વીર અને તેના પુત્ર વચ્ચેના કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના વધારે પ્રખ્યાત થયું છે. પિતા પુત્ર વચ્ચેની કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ વચ્ચેની યુદ્ધ છે કે તે આખા દેશની પ્રિય વાર્તા થઈ પડી છે. તથા કવિઓને વિષય થયો છે. તેથી તે સૂચના અહીં કરવી યોગ્ય છે, જે કે સ્વતંત્રની વાતને આ કાવ્ય સાથે સંબંધ નથી.

“કૈકાઈસ” જોને ગ્રીસ દેશના કૃતિદાસોના કાયાકૃચરીસ (Cjuxeres) અને બાઇબલના “જુદીથ” પુસ્તકમાં અર્ફક્સાદ (Arphaxad) નામનો લખ્યો છે, તે કૈકુબાદ પછી ગાદીએ બેઠો હતો. આ પાદશાહે મહાદેવના અને સિન્ધુના દેશો ઉપર અદાલતો કરી હતી. એ જન્મેના તે કુસાણો હતો, પરંતુ જન્મેનાથી સ્વતંત્ર પેટેલવાને તેને મુક્ત કરી વિજય અપાવેલાં હતાં, સ્વતંત્રતા અને પરાક્રમો રસભર કાવ્યોમાં કિરકુસીએ ગાયા છે. તેમના આ પુત્ર છે. સ્વતંત્રને હાથે પોતાના પુત્રનું મેલ થયું તે ચોક્કસ જનાવ આ સમયે જન્મેલાં હતાં. સ્વતંત્ર જુદીથની સાથેના તમોના નામની એક પ્રદક્ષિણી પુત્રી સાથે પરણેલાં હતાં પરંતુ તેણે સ્વદેસરોવામાં દિન લગાડ્યું તથા પરાક્રમો કરવા આગ્રહ્યું. તેથી જોને ઊભી પડી અને સ્વતંત્ર તે મદા સંમતિમાં બેઠો. તમોનાને સ્વતંત્રના મદા પછી પુત્ર પ્રસવ થઈ પરંતુ સ્વતંત્ર આ ઊકારાને દાવો કરે એમ ધારી સ્વતંત્રને કદાચું કે ઊભી જવનરી છે. સ્વતંત્ર પ્રેરે પડેલાં ત્યારે પોતાની મુદ્રા જોને આપી હતી હતું કે પુત્ર પ્રસવે તે એ મારો છેકરો છે તેવી એજાજ રહે મારે તે એક બાહુને જવનરી

આ પ્રમાણે મુદ્રા છોડવાને હાથે બાધી અને તેનું નામ “સોહરાજ” પાડ્યું હતું સોરાજ મોટો થયો. તે બળતો હતો કે તેનો પિતા રસ્તમ છે તથાપિ ઇરાનના કુશ્મન હામાવેરાન (ધણુ કરી આસીરીયા)ના પાદશાહ અફેસાડખની નેહરીમા થોડા તરીકે રહ્યો અને ઇરાનની સેનાઓમા ત્રાસ ઉપજાવવા લાગ્યો. કૈહાકસનો થોડો રસ્તમ હતો; તેથી બંને સેનાઓ મળતા પિતા પુત્ર વચ્ચે ઝગડાસત નદીના કિનારે યુદ્ધ થયું સોહરાજે ઇરાનના વીરને દ્વંદ્વ યુદ્ધમા ઉતરવાનો ઝાસો આપ્યો. રસ્તમ ખીલું નામ ધારણ કરી આગળ આગ્યો, આત્મા મુધી પિતા પુત્ર પરસ્પર ઝોળખતા નહોતા બંને વચ્ચે ધણા વખત યુદ્ધ થાવ્યું, આખરે રસ્તમે સોહરાજને એક ગદા મારી જેથી તે ભૂમિ ઉપર પડ્યો આ વખતે સોહરાજે ઇરાની વીરને કહ્યું કે “મારા પિતા રસ્તમને માથે મોત બણી લાગણીથી ગુસ્સો થશે અને તે વૈર ઘેરો માટે તેથી બચતો રહેશે.” થોતે રસ્તમનો પુત્ર છે તે બાહુપર બાંધેલી મુદ્રા બતાવી સાબીત કરી આખી પ્રાણ મુક્યો રસ્તમે અત્યંત શોક કર્યો. સેનાઓને વિદાય કરી પુત્રનુ રાજ લઈ રસ્તમ સિસ્તાનમા આગ્યો અને તેની ઉત્તર કિયા કરી. (શાહ નામુ)”

૫૦ રખલ: ૫ ૧ ચાર શિરાઝી—શિરાઝની મુદર માથક. મન મેળાવે—મન સાથે મેળાવો—મેળ—સાથે સમર—સમરકદ તિલ સ્થામને લાવે—સમરકદ ને જુખાગ હું આપુ તે કોની કીમત પેટે ? તે માથકના બદન ઉપરના સ્થામ તલને બદલે રડુકનાવાદ, મુમલલા જુએ ૫૦૨૭૨. ૩ છોટી—જુવાન કરે અરે—અન્ય અરે અફ—સોસા ! બાધુ ચદર ચસ્તાન કરે છે. તુરક બધમ—તુર્કો લૂટ ચલાવવામા નામચીન છે તેમ આ ગોગગીએ દિલમાથી ધીરજ હરી લેવામા કામેલ છે ૪ મારી પ્રીતિ અપૂર્ણ—અધૂરી છે, પ્રજા પ્રેમીની ખુબી તે એ અધૂરપની દગ્ગાર કરનારી નથી. સહજ—સુદગ્તી રૂપાળા કાન્તિને રગ, સુગંધી, તોય (=પાણી, અહીં ચહેરાનું પાણી—નૂર સમજવાનું છે), ચહેરા ઉપરનો તવ—એ ચીજોની સ્ત્રી દગ્ગાર છે ? [કવિ અસલમાના ‘ખત’ (ચહેરા ઉપરની મોહક રૂપાદી)ને વાદીમાં લાવી શક્યા નથી તો ‘સુગંધી’ થોતે ગાદની ઉમેરી છે] ૫ યુદ્ધ જેમ

-જેમ ઉમરે વધતો જતો હતો તેમ તેમ તેની કાંતિ વધતી જતી હતી. ત્યારે જ મેં જાણ્યું હતું કે પ્રાતિવ્રતના પરદામાંથી ઝૂલેખાને એવી પ્રીત જરૂર બહાર ખેંચી લાવશે. ૬ દેખ ન દુનિયામાં—દુનિયાના બેદમાં ઊંડા ન બિતરો, ફિદ્સુશી ન કહોળો. હોઈ-યછને ૭ નિજ નિર્મળ—કેમકે જે નસીબવાન—અચ્છા જીવાનો ૮ તે અકલમક વહોની સિખામણને જાનથી પશુ વહાલી ગણે છે. ૯ મેં વચનો મીઠાં કહ્યાં—મૂળ કરતાં ફેર છે. મૂળમાં 'તે' અને કડવું કથું અને હું ખૂશ છું.'—એમ છે. ૯ તે જાનરૂપી મોતી પરાળીને હાર રમ્મો તો આકાશ તને સામેથી મંદાકિનીનો હાર પહેરાવે છે.

■ અમર આં તુઈ શીરાઝી બદસ્તાર દિલે માતા,
બખાલે હિંદુયરા બખ્શામુ સમરકદો ખુખારાતા. (એ ઉપરથી)

આ કવિતામાં સર્વત્ર હાફિઝના પ્રેમના ઉદ્દેશ છે. ૧ શીરાઝનો પાર= સામેનિબાત. સૌન્દર્યથી એટલો બધો એકિત થઈ ગયો છે કે એક કાળે તિલ તેને માટે ખુખારા અને સમરકદ બન્ને યદેરો બની દવ એમ કહે છે. અને સમર લખ્યું છે તે સમરકદનું હુક નામ છે. કવિએ તો શાલના શાલ છે. એટલે એમને ગાઠની ક્યાં દોલત જોઈએ છે. હાફિઝની આ મજલ બહુજ પ્રસિદ્ધ છે અને મુખ ઉપર આવેલા રયામ તિલ બાબતની આ પદેલી દુહા તો સાધારણ બાત ચિત પ્રસંગમાં વિનોદના રહાત રૂપ થઈ પડી છે. કસ-પલાના કર્તાએ રૂપમુંદરીનું સૌન્દર્ય વખાણતાં ત્રાજનું એવું મુંદર દર્પ કે જેમ કોઈ સીના મુખ ઉપર આવેલા તિલ માટે એક અમીર ખુખારા અને સમરકદ બન્ને યદેરો આપવા તૈયાર થયો હતો, આનો જલ્લે ખરો જનાવ બન્યો. દોષ તેવું સ્વચ્ચ કહ્યું છે તે બીજો કોઈ અમીર અથવા પાદશાહ નહોતો. પણ આપણે નિરપૂર કવિરાજ દતો એમ સમજવું. આ કાબ્યની વાર્તા ઉપરથી યુગ્મરાતીમાં એ રીતે દાખલ થઈ.

૨ રશનાજાદ નહી અને મુસલમાનો માફકો તે વિષે પ્રસ્તાવનામાં વિરતા થયી લખ્યું છે તે જુઓ.

૩ મુંદર સીઓ મનની ધીજા દરી થઈ તેનું ઉપમાન તુઈ લોગનું કહ્યું છે કારણ કે વરના કામમાં તુઈ લેકો પલાયન અને અલગ છે.

૪ અમારો પ્રિયતમ અત્યંત મુંદર દોષથી કમળો પાવા કાનો નથી.

રૂપવિષ્ટ છે. એનું સૌંદર્ય સહજ છે. જે સ્વાભાવિક સૌંદર્ય છે તેને મુખ ઉપર લગાડવાના રંગની, સુંગધી પાણીની અથવા સૌંદર્ય વર્ધક રચામ તિલ ઇત્યાદિની કાંઈ જરૂર નથી.

૫ યુસુફની સુંદરતા જોઈ જુલેખાએ મોઢ પામી પોતાનું પતિવ્રત ઓળખું: તે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે એ પ્રીતિ જ એવી છે: જલબલ્લાને બુલાવે છે: એ કાવ.

યુસુફ મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓના પેગંબરોમાનો એક છે. એનો ઇતિ-હાસ બાઈબલમાં “સુથિની ઉત્પત્તિ” (Genesis)ના પુસ્તકના પ્રકરણ ૩૦ થી ૫૦ સુધીમાં સવિસ્તર વર્ણન કરેલો છે, તથા કુરાનના બારમા સુરામાં આપેલો છે. યુસુફ અને જુલેખા (Joseph and Potiphar's Wife) એ જોડાનું નામ લેલી અને મળનું તથા સીરીસ અને ફરહાદ જેવું દર્શાવેલ રૂપ યઈ પડ્યું છે. વળી નીલમી કવિએ આ વાર્તા કાવ્યરૂપે લખી છે. યુસુફ “માહે કિનાન” (કિનાનનો ચંદ્ર), “ચાહે મિસર” ઇત્યાદિ ઉપમાઓ અપાયેલી છે. એ પેગંબર-તરીકે ગણાયો છે માટે તેનો ઇતિહાસ મૂલ કુરાનમાંથી તથા બાઈબલમાંથી સંક્ષિપ્ત કરી નીચે આપીએ છીએ.

૧ યુસુફ જઈ જોસેફ તે માફૂખ જઈ જોકબનો પુત્ર હતો. તે અત્યંત સુંદર હતો. તેના ઉપર તેના પિતાનું ખાલુ વઢાલ હતું તેથી તેને અમીરોની પદવીને શોખ એક ડગલો ચિવડાવી આપ્યો હતો. આટલા ઉપરથી તેના ભાઈઓની તેના ઉપર અદેખાઈ થઈ અને તેઓ એક વખત જંગલમાં ગયા હતા ત્યાં યુસુફને એક કુવામાં નાખી દીધો. પરમેશ્વરે તેનો બચાવ કર્યો. કિનાન દેશમાં એનો જન્મ હતો તથા તે દેશના કુવામાં તેને નાખી દીધો માટે એને “માહે કિનાન” (કિનાનનો ચંદ્ર) કહે છે. અહીંથી કેટલાક વેપારીઓ તેને કાઢી ગયા અને મિસર દેશમાં તેને વેચ્યો. આ સમયે તેનું વય સત્તર વર્ષનું હતું. મિસર દેશના રાજ ફરહો રાજનો કોષાધિકારી કિતફર (Potiphar) નામનો હતો તેણે તેને ખરીદ કર્યો. અહીં તેને ઘણી માયા બતાવવામાં આવી અને ધરનો કારભારી યુસુફ થયો. કિતફરને જુલેખા નામની સ્ત્રી હતી, તે તેના ઉપર મોહિત થઈ. એક દિવસ ધરમાં કાંઈ નહિ હતું તેથી જુલેખાએ યુસુફને વ્રતભંગ થવાનો આગ્રહ કર્યો અને યુસુફનું પહેરણ પકડ્યું. યુસુફ પણ જુલેખાના સૌંદર્યથી મોહિત થઈ પાપગર્ભમાં પડવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં કહે છે કે એના આત્માને કોઈ દેવ ઠપકો દેવું દોષ તેમ જણાયું અને અટક્યો.

પાપરૂતિ એકદમ દૂર થઈ અને એણે નાસવા માડ્યું. બુદ્ધેખાએ નહિ છાડવાથી તેણે પહેલું પાછળથી ફાટી ગયું. મોહિત બુદ્ધેખાએ તેને બદલે કવચી રીતે વાગવા પ્રુમ ખાડી તથા તેને પતિ અને માણસો ભેગા થતા યુસુકે ઉપર ખેંટો આરોપ મૂક્યો. યુસુકે ખરેખર કહી દીધું કે મેં સ્વામિભક્તિથી કંઈ પાપ કર્યું નથી છતાં એને બધીખાનામા નાખ્યો. બુદ્ધેખા તો તેની પછળ ચાલી જઈ મધ્યે એક દિવસ બુદ્ધેખાએ ચહેરની સુદર ચાલીસ સ્ત્રીઓને નોતરી અને કહેખાનામાથી યુસુકેને ખાન પા રીતે બોલાવ્યો. બધી સ્ત્રીઓની સમક્ષ બુદ્ધેખાએ યુસુકેને કહ્યું કે ભેં છ મારી કચ્છા પૂર્ણ નહિ કરે તો આ ચાલીસ સ્ત્રીઓ તારા ઉપર પોતાના પ્રાણ અપરો. યુસુકે હા થો નહિ ત્યારે નાણાંસે સ્ત્રીઓએ પોતાના હાથ કાપી નાખ્યા. આટલું થયું છતાં પણ તે હાથો નહિ ત્યારે પાછો કહેખાનામા મોહાવી દીધો.

યુસુકે પરમેશ્વરનો લાડીલો હોવાથી તેણે પ્રત્યક્ષ રક્ષણ કર્યું હવે તેમ સર્વત્ર રક્ષણ કર્યું છે કહેખાનામા તે ઉપરીઓને તથા સદસાસીઓને પ્રિય થઈ પડ્યો. આ સમયે ફેરદોને સ્વપ્ન થયું તેનો બાવ યુસુકે ભવિષ્ય કહી દર્શાવી આપ્યો. તેના કહેવા પ્રમાણે જન્મ્યું તેથી ફેરદોએ પોતાના શત્રુઓનો મુખ્ય બતાવ્યો અને તમા ઉપર બેસાડ્યો. આમ થતાં વર્ષ વહી ગયા. આ સમયે બુદ્ધેખાનો ધની કિન્નર મરી ગયો હતો. તેથી ફેરદોએ યુસુકેને લગ્ન બુદ્ધેખા સથે આગ્રહથી કરાવ્યું. કેમકે, બુદ્ધેખા તો હજીને યુસુકેની પાળ આપીને હતી કેટલાક કહે છે કે યુસુકેને લગ્ન આસેનાથ સાથે થયું હતું યુસુકે બુદ્ધેખાનું ગેરુ ઉપર પ્રમાણે પાકું મળ્યું છે આ જન્મેના પ્રેમને આશય થઈ નિભમી કવિએ એક અત્યુત્તમ કવચ ફારસીમા રચ્યું છે.

છ આ દુનીઆને અવદાર એ અકપરી રમવ—ગદોપરો—છ જેને જામ અધાપિ કાઠએ ઉધાર્યો નથી અને હવે ગાઈથી ઉપડવાનો નથી એવી એક જમવાળી દુનીઆને સત્ર ત્યાજ કરે તે એટલે સુધી કે તેણે સ્મરણ પણ કરીશ નહિ માત્ર તારા અન્નમરમાળ મચેડો રહે તારો પ્રેમરૂપી મહિત જે વને દુનિઆનું વિરમણ કરાવે છે તેથી સત્ર મત દેઈ તારા અન્નવાસના બાધનો તારા જ ન્યારે દુનીઆમા છ નથી ત્યારે દુનિઆને દુષ્ટિ અપરિને ન્યાય વને લાગનો નથી. વરો માર્ગ દુનીઆને કમે કે ન મમે તેની તારે દરકાર ન કરવી કેમકે માત્ર આ પ્રમાણે ના બેધથી છ જ સારથી નિર્મિત થયો—એ જ વ

૮ સરળ છે.

૯ સુમુદ્રનું લક્ષણ નિર્મળ અંતઃકરણ થવું તે છે. પ્રથમ વારકું મન જે રજતામસ ગુણન્ય વિકારોને સતત આધીનજ તે જીતવું કઠિણ છે અને આ મનોઅન્ધી વિમુક્ત થવી એનુંજ નામ મોક્ષ છે. હાકિમની આ ગણવ શામે નિખાતને ઉદ્દેશીને છે. તેના બાથ પોતાનું વિશુદ્ધ મન દર્શાવો પ્રગટ કરે છે તે કેવો ઉત્તમ છે. તે કહે છે કે પ્રિય તારા પ્રેમથી ઉદ્દીપ્ત થઈ મેં તને મીઠા મીઠા વચનો કહ્યા અને તેના બદલામાં તેં તો મારા પ્રેમને તરછાડતા કડવામાં કડવું ફુનીઆની કડવારાના સત્ત્વ સમાન જે કડવું વચન તે કહ્યું. બાકે તને અમ્યુ તે ખરું, અને તારૂં કડવું વચન પણ પ્રિયકર છે. પરમેશ્વર તારૂં ભક્તું કરો, મને શુભાશુભ પ્રિયાપ્રિય સમાન ગણનારને કંઈપણ તે બાબત શોક નથી, પરંતુ એટલું તો કહેવા દે કે તારા મિત્ર અથવા ઉપર આ "નકાર" બતાવનારા વચન બહુ શોભે છે ! અર્થાત્ કે શોભતાં નથી મિત્રતા અને કદુતા કેવળ વિરોધી છે તેથી મિત્રતાએ કદુતાનો સંજ કરવો એ ધાન્ય નથી. આ વ્યંગ્યાર્થ કાઢી પ્રતિપાદિત કરવાનો છે.

૧૦ કવિઓને પોતાના કાવ્યઔરવતું, ભક્તોને પોતાની ભક્તિનું કહક હૃદયમાન રહે છે અને તે કોઈ વખતે બહુ ઉત્તમ રીતે દેખાઈ આવે છે આમાં કહે છે કે પ્રિયગમના ગાયનો ઉપર ગાયન રૂપી મોલી તે પરાંગમા. હવે આવ બેસ એ મોલીની માળા કરી બેસ અને ગર્વ ગાઈ ભક્તિપર. જે તારા ગાયન ઉપર મોહિત થઈને મુદ્ધ સ્વર્ગ ગયા તારે મને હાર પહેરાવે છે. સ્વર્ગ-ગંગા-મહાકિની-(Milky way) જે આકાશમાં અત્યંત તારાઓના સમૂહથી હાર જેવી દેખાય છે તે રૂપી હાર તારૂં માથન સાબળીને આકાશ પહેરાવે છે. આવાજ ભાવનું જીવો પ્રેમપદ્મદર્શીમાં:—

મધુર ગાયન હું બાધક બા સુસ્પરે જો
મારા ગુણિચલના ગુંથ ગુણ મન કરે જો.
મૂર્ખ સમજશે ન મર્મ કાવ્ય રસ વારે જો
તેમા હુ શું કર શો પડી છે માહરે જો
મસ્ત કુદરત રસમસ્ત કવિતા ઉરે જો
લાડી બાલ સિરે સૂર્વમલ્લિ મુગટ ધરે જો."

૫૦ ૨૬૧: ૬ ૧ માન-માપ. કેષ કેટલો અંતર-અમારી જુવાની હતી ત્યાં જાહવો આવ્યો. મતલબ કે. હાકિમ. હવેની બાકીની

જિન્દગી ખુદાની બંદગીમાં ખરચ કરી દો. ૫ દિનકરકર-સુર્પકિરણ.
૬ ચિજુક-હડપગી, કૂપ-કૂવો. કેમ કરિય-કેમ કરીય અને, અર્થાત્
કેમ કરીને. નીચેથી ઊંચે પ્રિયાના મુખ ઉપર નજર નાખ ત્યાં
અહેરા પર આવતાં પહેલાં જ ચિજુકકૂપનું નડતર નડવાનું.

“આ મહત્ત્વ સરળ છે, વત્તવજ્ઞાની કર્મવાદીઓની મરહરી કરતા પોતાના
સંબંધી જાણી જોઇનેજ અવળી યોશીમાં કહે છે. સાવ સરળ છે. જ્ઞાનીનાં
અને કર્મવાદીનાં કર્મોદિનો પરસ્પર વિરોધ યહાણી વત્કૃષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો છે
અને તે અનુકરણીય છે. મૂળ ફારસીમાં:

સલાહિ કાર કુલ એ મન્ ખરાબ કુલ

ખિર્જી તફાવતે રહજ્ કુલસ્તતા બકુલ (એ ઉપરથી.)”

પૃ૦ ૨૬૨: ૭ ૧ પાત્ર-વાસણ. ૩ ઉ-કા—એક કપોલ કલ્પિત
પંખી, જે દાથીને ઉપાડી ઊડી શકે છે. ૪ કરે-દાયમાં ૬ આદમ-પ્રથમ
પુરુષ. ૭ હમેશના મિલનની લાલચ ન રાખીય. એક બેવાર તું
ખુદાઈ પ્રીતિનું પ્યાહું પી શકે, એક બેવાર તેને મળી શકે તો તે
આપુ નથી, હમેશના મિલનની લાલચ ન કરજે. ૮ છુદાપામાં આવીને
હવે એવી ફિકરમાં ન રહે કે આમ કરતાં બદનામી મળશે ને એમ
કર્તા નેકનામી (મારું નામ) મળશે. ઈશ્વરને કેમ મેળવેવો એ ફિકર-
માં રહે એ મતલબ અનુવાદમાં બીજી પકિત બરાબર ગતરી નથી
અને ગુજરાતીમાં મંદિગ્ધ પણ રહી છે. ૯ હે લદરી, ગુરુને જાહેરે સંદેશો
પહોંચાડ કે લાફિઝ મદિરાનો મુરીદ (લકત) થઈ ગયો છે. અર્થાત્ ઈશ્વર
ઈલહીમાં પોતે આટલે દરજ્જે પહોંચ્યો છે એ સંદેશો મોકલાવે છે.

“સૂરી જિયાજી આજનુથે સાફરત જમશ

તા બિનજિરી સફાઈ મયે લખાલ ફામશ.—એ ઉપરથી.

આમા દાફિજની મતદરાશના ઉદ્દારો છે. આ કવિતામા સર્વત્ર મુખ-
રૂ-ખની સમાનતા, નિર્મોદ અને હજ મૂર્તિનું જ લક્ષણથી કહે છે તે લક્ષમા
લેવાનું છે. મન નિર્મળ થયા પછીની ગુરુસેવનાની વખતના ખારો દોષ
સેમ જણાય છે.

૩ ઉ-કા—શીનીકસ. આ પદ્યનું કદ પદ્યજ્ઞ પ્રાપ્ત છે. આપણે ગણ

પક્ષી કહીએ છીએ તે કદાચ હોય. આ પક્ષીની પોતાને એટલે જ્ઞાનીને ઉપમા આપી કહે છે કે દુનીઆની મોહનજ બમે તેટલી પાથરે પરંતુ અમારું મહાન ઉચ્ચમન એ મોહને કદાચિ વશ યનારું નથી. આછી તો એટલે અમે જ્ઞાનીઓ પાસે તો કંઈ મળવાનું નથી. જગતની જાનળથી શૂન્ય છે. શીની-કસ અને મારા ધારવા પ્રમાણે એજ આપણુ ગરૂડ પક્ષી હોય તો તે માદા-માસ્કરનો બેઠ અને આફ્રિકાના પશ્ચિમ સમુદ્ર કિનારા તરફ ઉત્પત્ત થાય છે. એ એટલું મોટું છે કે મોર્કોપોલોએ પોતાના પ્રવાસમા એનું વિસ્તારથી વર્ણન આપ્યું છે, લ્યા લખે છે તે નીચે પ્રમાણે:—

“માદામાસ્કરના લોકો જણાવે છે કે પ્રત્યેક વર્ષની અમુક ઋતુમા કોઈ વિચિત્ર જાતિનું “ફમ” નામનું પક્ષી દક્ષિણ ભાગમા હેખા હે છે. તેની આકૃતિ ગરૂડ પક્ષીને મળતી કહે છે પણ કદમા ઘણુ જ મોટું હોય છે. ઘણુ મોટું અને જોરાવર હોવાથી તે પોતાના પત્નમા એક હાથીને લકને લવામા લડી તેના મૃત શરીરનું જમીનપર નીરાતે બસણ કરવાને તેને નીચે પડે છે. જે લોકોએ આ પક્ષી જોયું છે તેમણે ખાતરી કરી છે કે જ્યારે તે પાંખો પ્રસારે છે ત્યારે તેની લબાઈ આ છઠ્ઠાથી પેલા છઠ્ઠા મુખી સોળ કદમ જેટલી હોય છે. તેનાં પીછા આઠ કદમ જેટલા લાંબા અને તેના પ્રમાણમા નાંકા છે. લોકો એમ કહે છે કે એની આકૃતિ ગરૂડ પક્ષી જેવી છે પરંતુ “મીરીન” જેની આકૃતિ અડધા સિંહની અને અડધી પક્ષીની ચિત્રેમા જેવામા આવે છે તે આ નથી. આ મહાન પક્ષીજ છે.”

૬ આદમ. ખ્રિસ્તિ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે સૃષ્ટિમા સર્વથી પ્રથમ ઉત્પત્ત થયેના પુરુષ છે. હિબ્રુ ભાષાના “આદમાહ” એટલે સૃષ્ટિકા શબ્દ ઉપરથી એ શબ્દ નિકળ્યો છે. તે બન્નેમા રમઝૂનો ભાવ ગ્રાસ સ્ફુરે છે. છઠ્ઠે દિવસે ઈશ્વરે મનુષ્ય ઉપજાવ્યું પછી પ્રજાએ વિશ્રાન્તિ લીધી. આ મનુષ્ય બધી પૃથ્વીનો લોકતા નિર્માણ થયો. અને તે સર્વનું ટાકણ અને શિરોમણી ગણાત. સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ કયન (genesis)ના પહેલા નવ પ્રકરણમા આદમના ત્રણ નિરનિરાળા ચરિત્ર વર્ણવ્યા છે. તેમા ૧-૨ થી ૨-૩ સુધિ પ્રથમ ચરિત્ર; ૨-૪ થી ૪-૨૬ સુધિ બીજું અને ૫-૧ થી ૬ ના અત સુધિ ત્રીજું એ પ્રમાણે છે. તેમા ઠેકઠેકાણે વાપરેલા જમાના શબ્દને બદલે ઇતિહાસ પણ થોડાં શકાય. પ્રથમ ચરિત્રનો આશય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહેવાનો છે; બીજાનો સ્વર્ગનું વર્ણન, મનુષ્યમા પ્રથમ પાપનું પ્રગટય, અને આદમની વરાહદિ

આઠમી દૂકમા દર્યાવેલો લાવ લક્ષમા લેતાં આ બ્યંબ પક્ષ તરી આવે છે તે લક્ષમા રાખવા જોય છે.

૭ પ્રસ્તાવનામાં હાફિઝનું લાખા કૌશલ્ય નિર્દિષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે બ્યાકરલ્લ શુદ્ધતા, વિચારની અને તર્કની ધરના તથા રૂઢીનું બાહુલ્ય તેના કાબેમાં અદ્વિતીય જણાઈ આવે છે. અહીં આખરે ગોળની ઉપમા તથા ગોળને બાન્ડ હોય ત્યાં નહીં તેમ આખરી મોઢપામેલાને મુખની બાન્ડ નથી એ ભૌમિતિક સાધર્મ્ય અભ્યાસીએ લક્ષમાં રાખવા જોવું છે.

૧૫ પ્રેમ પક્ષના વિરોધિઓ સર્વ પયોના મનનું સમાધાન કરવાને કહે છે કે કદાપિ અમારો પ્રેમાચાર અને તમારો આચાર જો કે કેવળ સિત્ત છે તથાપિ અમારૂં અને તમારૂં છુટ એક જ કાર્ય છે જો કે રસ્તા ભૂલ્યા છે. ભૂલ્યા રસ્તાથી તમારી મહણીમા અમને એક જ મળતી નથી—તમે અમે પ્રેમ પંથીઓને સિત્ત ગણો છો—તેની કંઈ દરકાર નથી.

૧૬ આ શહેર તેના બ્યાપારની પ્રીતી અને સૌજના સૌન્દર્યને વારતે પ્રખ્યાત છે.

પ્રખ્યાત મુસાફર માર્કોપોલોએ હાફિઝના સમય પહેલાં માત્ર વીસ વર્ષ ઉપર જ મુસાફરી કરી હતી. તે વખતના યઝદ શહેર વિષે તેણે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે —

યઝદી નામનું હરાનની સરહદ ઉપર આવેલું બગ્ય શહેર છે. ત્યાં બ્યાપાર પ્રમથાકાર થાય છે. યઝદી નામનું રેશમી તથા જરીઆની કાપડ અહીં બને

૧ યઝદ એ ખાસ હરાન અથવા કુરિસ્તાન પ્રાંતની છેક પૂર્વ સરહદ ઉપર આવેલું શહેર છે. ઉપરના કીસ્તી જે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં ત્યાં ગયા હતા તે એવું વર્ણન આપે છે કે ‘આ શહેર વિશાળ અને મોટી વસ્તીવાળું છે એક રેલીના રખૂના કિનારા ઉપર આવેલું છે. જ્યાંથી પૂર્વ પશ્ચિમ વિસ્તાર પશિતાં પર્વતની ઢાળ સર થાય છે. રાહ કાનારાના તથા ત્યાંના રહેવાસીઓના માત્ર મીલકતના જથ્થા અરે આ શહેર બ્યાપારીઓમાં પ્રખ્યાત છે. દિલ્હીના, ખેતાસાન, ખમહાદ અને હિસન વગેરે બ્યાપારીઓના મથકનું મુખ્ય બન્દર છે, અને હરાનમાં કિનારી બ્યાપારની વધારે અમથતા ધરાવનારી રાઉ બીજ મળ્યા નથી. જુનો—ખલ્લશીરવાનની મુસાફરી, પાનું ૪૩૧. રૂઢીઓ ૨૬૫ મહાદને અગરે છે.

આંખોને. જનની-જન(માણસ)ની. ૯ જગતું શું-જગતું હોય તે જોવું. એટલે કે કદાચ જાગરો. ૧૦ તમારા ચમકતા ચહેરાના પાણી(નર)એ મારી આંખોપર છાલકો લગાવી છે. ૧૫ મજલીસના સાકીઓ તમારી ઉમર લાંબી હજો ! અગર જો કે મારો જામ તમારા જમાનામાં પૂરો જરાયો નથી તો પણ. આ ગઝલના મૂળની શરૂઆતની શેર આમ છે:—

“અય કુરુજે માહે હુસ્ન અઝ રુચે રહસાને શુમા.

આખરુચે ખૂબી અઝ આહે ઝનખદાને શુમા.”

મૂળની ૯ પંક્તિનો અનુવાદ થયો છે, ૪ બાકી રહી છે.

“પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ એક ઇષ્ટ મૂર્તિમાં મન સંકલિત કરવાની સ્થિતિનું સૂચન અને ધ્યાનરત યતાં પ્રેમના અનિયમિત ઉદ્ગાર સારી રીતે દર્શાવ્યા છે. ચંચલ અને બહુ લક્ષક મનને એક બિંદુમાં લાવવાને પ્રત્યેક તત્વશોધક, કવિ, ભક્ત, કે પ્રેમીનું પ્રયત્ન સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. સંન્યસ્તમાં બહુ બ્યંજક હૃદયવિભક્તિ પ્રેમી આદિનાં સ્તુતિ આદિકાવ્ય સંગીતમાં મુખ્ય કે ચરણ અથવા અમુક બાવાભિનય લક્ષ્ય થઈ દેખાઈ આવે છે તે તીવ્ર લુહિતા તત્વ શોધકથી અવિદિત નથી જ. વળી એક પ્રેમીને સુંદરમાં સુંદર તો ઇષ્ટ મૂર્તિ જ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આ લાવવાને અનુપ્રેરિત થઈને પ્રિયતમના મુખાદિની ઉપમા અને તદ્ભાવજન્ય દૈન્યાદિ સંચારી લાવ નીકળેલા છે. ગઝલનો સર્વ અર્થ સરળ જ છે.

૬ હાકિઝના પ્રેમના ઉદ્ગારોમાં જ્ઞાનનો જ આક્ષેપ થાય છે. પ્રેમ સર્વત્ર શુદ્ધ અને અત્યંત શાંતિ આપનાર છે તે જણાવતા કહે છે કે જ્યારે મારો મિત્ર મળશે અર્થાત્ અજ્ઞાનાવસ્થાથી મુક્ત યતા પરમાત્મનો પ્રેલાપ થશે— તદ્રુપ થઈ જહરા ત્યારે આ લવમા—અપાર હૃઃખસામર સંસારમાં અનેક જન્માતરે ભટકીને ઉત્તરોત્તર સસ્કાર જન્ય ભક્તિ જ્ઞાન યોગે હવે સ્થિર થએલું ચિત્ત ઇષ્ટ મૂર્તિના વિખરાયલી કેસાલીની મધ્યમાં જ લપેટાયલું રહે. કદરવના અનેક પ્રકારના ભાવો જે અનત અને નિરતર વાહ્યા જ રહેલા છે—તાત્પર્ય સંસારની મધ્યમાં રહીને પણ માર મન એક જ સ્થાનમાં નિશ્ચલ રહેશે— સંસારથી હું કોઈપર છું એ બાબ થશે. વળિ પોતાની પ્રિયને ઉદેશને જુ તેની પ્રેમોપાસનાનું પરિણામ તેણે મોક્ષને જ ઇછ્યો છે તે પાંચમી વચા સ્તંભ

કહેવાનો છે, અને ત્રીલોકા મુખ્યત્વે કરી નોંધા અને આદમ તથા તેની પ્રતિભા સબધ સ્થાપન કરવાનો છે. આદમ શબ્દમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રમાણે સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ કથનના ૫-૨ માં કહેલું ■ કે પુરુષ અને તે સ્ત્રી તેણે ઉત્પત્ત કર્યા અને તેમને આદમ નામ આપ્યું. આદમ પુરુષને પ્રભુએ પોતાનો ઈંડનનો બગીચો સાવવવા રાખ્યો. જ્ઞાનના વૃક્ષ સિવાયના બધા વૃક્ષના ફળ ખાવાને તેને આજ્ઞા હતી. ઈશ્વરે તેને કહ્યું હવે કે ■ તે ખાશે તો મરશે. વળી ત્યાં એક છવનનું ઝાડ પણ હવે અને ફેટલાક ધારે છે કે આ વૃક્ષના ફળના નિરતર ઉપયોગથી, મૃત દેહને આદમ ચિરકાળ નિભાવી શકે. આદમની પ્રસન્નતા પ્રમાણે બધા પ્રાણીના નામ પાડ્યા અને મનુષ્ય ભુદ્ધિ અને શક્તિની પ્રતીતિ આપી. આદમને એકાન્ત લાગ્યું અને ઈશ્વરે તેને ઘેર નિદ્રામાં નાખી તેની એક પાસળી કાઢી તેની એક સ્ત્રી બનાવી તેને સોંપી પુરુષ યજ્ઞ અને નિર્દોષ હતો. પરંતુ સાપની પ્રેરણાથી સ્ત્રીએ, મનાઈ કરેલા ઝાડનું ફળ તોડી પોતાના પતિને આપ્યું અને ઈશ્વરની એક આજ્ઞાની અવગણના કરી તેથી તેમને ઈંડનના બાગમાંથી દાઢી કાઢવા અને તેઓના અપરાધને માટે પૃથ્વીને શાપિત કરી આદમ ૬૩૦ વર્ષ છળ્યે. ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેને કેઈન, આબેલ, અને સેથ નામે પુત્રો હતા. અને બીજા ફેટલાકના કહેવાથી એ સિવાય બીજા પુત્રો પણ તેને હોવાનું અનુમાન થાય છે. આનો આશય લઈ કવિ મિલ્ટને “સ્વર્ગાભ્યુત્તિ” અને “સ્વર્ગપુન પ્રાપ્તિ” એ નામના કાવ્યો લખ્યા છે.”

2

૫૦ ૨૬૩ ૮ ૪ જે-જેવાર વપરાયો છે ૫ અધિકાય-અધિક થાય. ૭-૮ મસ્તૂરી-દિલમાં ઇશ્ક છૂપે હોય ત્યારે. મસ્તૂરી-ઇશ્કનો વેગ દુનિયામાં જાહેર થઈ ગયો હોય ત્યારે તારી નરમીમ જેવી આબોના જગાનામાં કાઠએ આરામની બાજુ (બાજુ સુખની) ડાંસલ કરી નથી. સોજાબાની તો ઠીક પણ એકબાની પણ સુખની ન મળી. એથી તો બહેતર છે કે મસ્તૂરીની એવી દાલતને તમારા મસ્તોને વેચી દેવી દુનિયામાં મસ્તૂરીમાં કાંઈક આગમ મળે છે, પણ તમારા મસ્તૂરને તો આગમ પણ નથી, તેથી વેચવાની વાત મસ્તૂરી જાને વેચવાની, તો કહે છે કે તમારા મસ્તોને એટલે કે તમારી બે

આંખોને. જનની-જન(માણસ)ની ૯ જગતું થું-જગતું હોય તે જેવું. એટલે કે કદાચ જગશે. ૧૦ તમારા ચમકતા ચહેરાના પાણી(નૂર)એ મારી આંખોપર છાલકો લગાવી છે. ૧૫ મજલીસના સાકીઓ તમારી ઉમર લાખી હજો ! અગર જો કે મારો જન્મ તમારા જમાનામાં પૂરો બરાયો નથી તો પણ. આ ગઝલના મૂળની શરૂઆતની શેર આમ છે—

“અય કુરુએ માહે હુસ્ન અઝ રુએ રકશાને શુમા.

આખરુએ ખૂબી અઝ માહે ઝનખ્દાને શુમા.”

મૂળની ૯ પકિતનો અનુવાદ થયો છે, ૪ ખાકી રહી છે.

“પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ એક ઇષ્ટ મૂર્તિમાં મન સંકલિત કરવાની સ્થિતિનું સૂચન અને ધ્યાનરત થતા પ્રેમના અનિયમિત લફનાર સારી રીતે દર્શાવ્યા છે. ચચલ અને બહુ લક્ષક મનને એક બિંદુમાં લાવવાને પ્રત્યેક તત્વશોધક, કવિ, ભક્ત, કે પ્રેમીનું પ્રયત્ન સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. સંન્યસ્તમાં બહુ ઓમંજક ૩૦ કવિભક્તિ પ્રેમી આદિના સ્તુતિ આદિકાવ્ય સંગીતમાં મુખ્ય કે ચરણ અથવા અમુક ભાવાભિનય લક્ષ્ય થઈ દેખાઈ આવે છે તે તીર્થજી સુદ્ધિના તત્વ શોધકથી અવિદિત નથી જ. વળી એક પ્રેમીને સુદરમાં સુદર તો ઇષ્ટ મૂર્તિ જ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આ ભાવનાને અનુપ્રેરિત થઈને પ્રિયતમના મુખાદિની ઉપમા અને તદ્દભાવજન્ય દૈન્યાદિ સંચારી ભાવ નીકળેલા છે. અઝવનો સર્વ અર્ધ સરળ જ છે.

૬ હાફિઝના પ્રેમના લફગારોમાં જ્ઞાનનો જ આશ્રેય થાય છે. પ્રેમ સર્વત્ર શુદ્ધ અને અત્યંત શાંતિ આપનાર છે તે જણાવતા કહે છે જ્યારે મારો મિત્ર મજશે અર્થાત્ અજ્ઞાનાવસ્થાથી મુક્ત થતા પરમાત્મનો મેવાપ થશે— તદ્રુપ થઈ જઈશ ત્યારે આ ભવમાં—અપાર દુઃખસાગર સસારમાં અનેક જન્માતરે ભટકીને ઉત્તરોત્તર સસ્કાર જન્ય ભક્તિ જ્ઞાન મેળે હવે સ્થિર થએલું ચિત્ત ઇષ્ટ મૂર્તિના વિખરાયલી કેશાલીની મધ્યમાં જ લપેટાયેલું રહે. કુદરતના અનેક પ્રકારના ભાવો જે અનલ અને નિરંતર ચાલ્યા જ રહેલા છે—તાત્પર્ય સંસારની મધ્યમાં રહીને પણ માર મન એક જ સ્થાનમાં નિશ્ચલ રહેશે— સંસારથી હું કોઈ પર છું એ ભાન થશે. વળિ પોતાની પ્રિયાને લેદેશીને પણ તેની પ્રેમોપાસનાનું પરિણામ તેણે મોક્ષને જ કહ્યો છે તે પાંચમી તથા સાતમી

આઠમી દુકમા દર્શાવેલો ભાવ લક્ષમા લેતા આ બંધન પછી તરી આવે છે તે લક્ષમા રાખવા જોય છે

૧૩ પ્રસ્તાવનામા હાકિરનું ભાષા કૌશલ્ય નિર્દિષ્ટ કરતા કહ્યું છે કે બાકરણ શુદ્ધતા, વિચારની અને તર્કની ઘટના તથા રૂઢિનું બાહુલ્ય તેના કાબોમા અદ્વિતીય જણાઈ આવે છે આઠી આખને ગોળનો ઉપમા તથા ગોળને ખાતૂ હોય નહીં તેમ આખથી મોહપામિયાને મુખની બાજુ નથી એ ભૌમિતિક સાધર્મ્ય અવશાસીએ લક્ષમા રાખવા જોય છે

૧૪ પ્રેમ પક્ષના વિરોધિઓ સર્વ પયોના મનનું સમાધાન કરવાને કહે છે કે કદાપિ અમારો પ્રેમાચાર અને તમારો આચાર જો કે કેવળ ભિન્ન છે તથાપિ અમારૂં અને તમારૂં છાત્ર એક જ કાર્ય છે જો કે રસ્તા ભૂલ્યા છે ત્યાં રસ્તાથી તમારી મરણીમા અમને એકક મળતી નથી—તમે અમે પ્રેમ પયોગીને ભિન્ન ગણો છો—તેની કંઈ દરકાર નથી

૧૬ આ શહેર તેના બાપાની પ્રાંટી અને સીઓના સૌન્દર્યને વરો પ્રખ્યાત છે

છે. જે વ્યાપારીઓ દુનીઆના ઘણા દેશોમાં લઈ જાય છે ત્યાંના રહેવાશીઓ સુસલમાની ધર્મ પાળે છે. આ સહેરથી આગળ જેમને પ્રવાસ કરવો હોય છે તેમને એક રજૂ પસાર કરવું પડે છે જે કરતાં આઠ દિવસ લાગે છે તથા જેમાં પ્રવાસીઓને આરામ વાસ્તે માત્ર ત્રણ જગાઓ આવે છે. ખજૂરીઓનાં ઘટ વનોમાં થઈ રસ્તો ચાલે છે, ત્યાં શિકાર પુષ્કળ મળે છે. પાર્ટીન અને ક્વેકલ નામનાં પક્ષીઓ તથા પશુઓ પણ શિકારને માટે ઘણાં મળી આવે છે. શિકારના શોખીન પ્રવાસીઓ રસ્તે શિકારની સારી ગમત કરે છે. જંગલી ગંધેડા પણ ઘણા મળી આવે છે જે દેખાવડા હોય છે. આઠ દિવસ પૂરા થયે ઊંચાના રાજ્યમાં આવી પોંદોંચાય છે.”

પૃ૦ ૨૬૫: ૯ આ ગઝલના મૂળની પહેલી શૈર આમ છે:—

રેનકે અહલે રાખાખૂઅસ્ત દિગર ખુસ્તાં રા,
મીરસદ મુઝકયે શુલ ખુવખુયે ખુશ હલહૈ રા.

૧ મધુ-વસંત. ૨ શુકન-શબ્દ. ૪ તમારા અંદર જેવા સુંદર મુખના દહાને અને સુગંધી લાંબા વાળરૂપી ગેડીને બેગમાં ન કરશો, ગેડીદહાની રમત શરૂ ન કરશો, અર્થાત્ તમારા ચહેરાને છુપાવશો નહિ. કેમકે તેમ કરવાથી મારી હાલત જે પહેલેથી બગડેલી છે તે બોર બગડશે. ૫ મદિરામંદિર-પીઠું. નુહ-Noah, મહાન પ્રલયવખતે નાવમાં બેસીને જે પયગંબર બન્યા હતા તે. ૬ ખુદાના માલુસોની પ્રીતિ કરો, કેમકે નુહની નાવમાં એક ખાફી, ખાફનો-મિટ્ટીનો બનેલો, આદમી હતો તો પણ તેને તોફાન ન લાગ્યાં. આશ્ચર્ય એ કે ખાફ-મિટ્ટી-ને પાણી તો ઓગાળા દે, વહાવી દે (તેમાં તોફાન હોય ત્યારે તો પૂછવું જ શું ?) પણ નુહનું રૂંવાડું પણ ન પલબ્ધું. સંસારી પ્રલયપૂરના ધમ-સાથમાં નુહની માફક રહો એ મતલબ. ૭ આ આસ્માનના ધર (એટલે દુનિયા)માંથી હું નીકળી જ, અને તેની પાસેથી રાટીની બીખ ન માગ. એ બખીલ (ફૂપણ, કજૂસ) આખરમાં મહેમાનને જ મારી નાખે છે માટે. ૮ જો તે બહાર આવે, દર્શન દે, તો હું મય-ખાનાના દરવાજાને વાળવા મારી આંખની પાંપણની સાવરણી બનાવું. ૧૦ જંગ-જંગ્યા. છાંર-છાર, રાખોડી. ચિતે લાગ્યો-મન

લગાડ્યું. ૧૧ યુસુફ ચદ્રકીનાની—યુસુફ સીરીઆના કીના શહેરના વતની હતા. તેથી તેને કીનાના ચદ્ર તરીકે ઓળખાવ્યો છે. મૂળમાં ‘યુસુફ માહકનો’ છે. રાજ્યો—શોખ્યો. માથુસનું શરીર તે કેદખાનું છે. તેમાંથી આત્મા(માહકના)એ છૂટીને તખ્તપર બેસવાનું છે અર્થાત્ પરમેશ્વરને મળવાનું છે, એ મતલબ. ૧૨ તારા ખૂદકાંવાળા મસ્તકમાં હું જાણતો નથી કે શો છુટો જાગ્યો છે, કે તે લો? અને કરતૂરીને સાથે બાંધ્યાં છે? લટો પોતે કરતૂરીની જેમ કાળા અને મુગધી છે. તેમાં કરતૂરી ઉમેરવાથી અમારી મસ્તીમાં ઓર મસ્તી ઉમેરવી ધારી છે કે શું એ મતલબ. ૧૩ આઝાદીનો મુલક અને સતોપનો ખૂણો એ એક ખળનો છે. તે એવો ખળનો છે કે કોઈ બાદશાહને તલવારથી હાથ આવતો નથી. ૧૪ ખલતા—ખલપણું, નીચતા.

પૃ૦ ૨૬૭: ૧૦ આ ગઝલના મૂળની પ્રથમ શેર આમ છે:—

અમોલાખમાને મુસ્તો કે રસાનહ ઉ દારા,

કે જયક પાદશાહી જનઝર મરોંઝદારા.

૧ હું જમમાં બૂલ્યો છું પ્યારી—મૂળમાં ‘એ કયામત અસ્ત’—કેવી કયામત છે? કેવી મોટી મુસીબત છે એ?—એમ છે, જે વધુ ચોદદાર છે.

આ અપૂરી ગઝલ કવિ ચાઝના કવિપુત્ર શ્રી ત્રિપુરાચક્ર ‘મસ્તાન’ના હાથે પૂરી થયેલી છે તે અહીં જિતારી છે:

પ્રિમા, રાજલુ આનું છુ, કરમે રસા ફુર્નનથી

તેજ પ્રલપ્તાન્તિ મુખદાની મદદ મને પદોચારે—કાવ્ય૦ ૩

જલદોજલાલી ગાલદાલની ફુનિયા - બસ્મ કરે,

મદદ કરે કયમ ના દરદી પર પ્યારી નફો શું કદાહો—કાવ્ય૦ ૪

કાળી આખની પલક ઇસારો ખુલ પર મચા કરે,

એલે પ્યારી પ્રપચ વને ના પશાલાપ પમાટે—કાવ્ય૦ ૫

શાન લમામ ગુઝારી આસમાં પ્રાન.કાજ લવા

રનેદી જનની ખજારલાલીને મન આનહ પમદિ—કાવ્ય૦ ૬

પ્યારી પૂર બરી મદિરાને દે ‘દારેક’ લવા

મત્તાન ફુવા ઝિદી અસર કરે તવ અતર પ્રિમ જમાટે—કાવ્ય૦ ૭

ઉપોદ્ધાતમાં જે મૂકવાની યોજના હતી તે હાકિઝના શ્રી મસ્તાને કરેલા અનુવાદોની વાનગી અહીં આ ‘બાલનંદિની’ને અંતે મધુરેણ સમાવ્યેત્ એ વિચારે આપીએ છીએ. માત્ર જે જ ગઝલ-એક મમગીનીની અને બીજી ખુશહાલીની-અહીં પેશ કરી છે:

સુંદર મુખકું આપનું

શું મઝા ! ફરીફારી હાંકે ‘જર ન મુખકું’ આપનું,
દિલ્લર જુવે અમ આંખ રે, સુંદર મુખકું આપનું. ૧
ખારની ખવાહિરામા હારન સમ અમ આપદા,
ઠીક થાત ઠીકું હોત ના સુંદર મુખકું આપનું. ૨
કેદી બનત હારન ના તવ ચિયુક કરા કૂપમાં
‘જર ન વર્ધુ’ મારુતે સુંદર મુખકું આપનું. ૩
પ્રસરી મુગનિંહ બાગમા એ દાખરે તમ હાજરી,
ઉ મસ્ત ખુલ્લુલ જોઈને સુંદર મુખકું આપનું. ૪
સહે સખત જુદમ જુદાઈનો મસ્તાન નિત્યેરે સનમ !
કર દૂર છુધર કે જુવે ‘હાફેઝ’ મુખકું આપનું. ૫

નસીબ આજ રાત

ખુદાએ પાક ખાલીક નસીબ આજ રાત,
પ્યારીએ દર્શન દીપ્ત, નસીબ આજ રાત ૧
દિલ્લદારનું મુખ જોઈને સલામ હુ કરે,
અદલાહની તારીફ કરે, નસીબ આજ રાત. ૨
વસ્ત્રથી આરામનું દરખ્ત ફાલીયું,
ફળ્યો ફૂલ્યો હુ પલ્લુ ફરે, નસીબ આજ રાત. ૩
ચિતારાસે ‘અનલ હક’ ખુને જમીનપર, અગર
મનસુર સમ શૂળી અહુ, નસીબ આજ રાત ૪
લયત્રે-લુવ-કદ્રનો છે હિસ્સો મારે હાથ,
જગજ હિસ્મત થયું, નસીબ આજ રાત. ૫
આહુ હુ ચિર કપાય જયમ મનસુરનું થયું,
હકાતું તબક ટાકણું, નસીબ આજ રાત. ૬
બકીસનો હુ છ પુરો, હકદાર ખુદાવંદ,
દુસ્તની જગત લગ ખુશી હું આજ રાત. ૭

‘હાફેઝ’ને મન વસી રહ્યો છે ખૌફ મનનો,

તોફાન છે મગલે ભર્યું મસ્તાન આજ રાત. ૮

તે ઉપરાંત પિતાપુત્રે મળી ગુજરાતીમાં ઉતારેલી સો
ગઝલોમાંથી કેટલીકના ઉપાડની પંક્તિઓથી પણ હાફેઝની સૃષ્ટિનો-અને
તેમાં પ્રવેશ કરાવનાર શ્રી મસ્તાનની કલમનો પણ-ખ્યાલ આવશે-

સુદરતાના શાહ ! રહમ ખા અમો ગરીબ પરદેશોની, (૧૮)

સૂરજ સારમિન્દો યથા મારાક મુખડુ જોઈ. (૧૯)

રોઝા યથા પૂરા અને હદ આવી દિલ ખુરા યાવ છે. (૨૫)

સ્વર્ગ કેરો બાગ એ એકાન્ત મઠી દરવેશની. (૨૬)

હુદકુના એક તારથી હૈયાં હઝાર બાધી લીધા,

વિદ્વાનનાં ચારે તરફથી હાર હઝાર બાધી લીધા. (૩૭)

મદિરામદિરાના ખૂણામાં ખાસ મુકામ હમારો છે. (૪૦)

સુખ, ખુનવરસ્યા, ખુરાનુમા, અધર માહરી માથાકનો. (૪૧)

બગીચાનો નહીં આધાર સતુબર કે સર પર છે. (૪૪)

પસીને તરબતર દસતા અધર માથુક આવે છે. (૪૬)

એકાન્તવાસીને તમારાનાચની દરબાર શી ? (૫૧)

ખ્યાલ તાહસે રમી રતો દરબાર રહી ન શરાબ તણી. (૫૮)

દિલદારને દિલદાઘ કહેવાની હમારો આસ છે. (૬૬)

મુખડુ હીકુ ન કોઈએ આસાક હઝાર છે.

સાચાર મુજ સમા આ શાદરમાં હઝાર છે. (૭૧)

સાકી ! શરાબ કે, સમી રમજાનનો યથા (૭૩)

અમર મુમન્દિહાર હુદકુથી ગુન્દો યથે તે શી દરબારી (૭૭)

દિલ આપે બાપ નુસ્ખની નસે ફસામ છે. (૮૧)

માથુક રોઝે વરસની તને યાદ આવેલો. (૮૬)

દલરો વખત હતી વૂહયો ફરીને તે કદુ છ દ. (૮૪)

બાગમા ગુલ એકાંત જીવજીવ વખર શોમે નહીં (૮૭)

વઢી નિન્દાથી પણ મન દનુ કહ માનવું નથી

અફરોઝ કે કિરમત દનુ કહ બનવું નથી. (૮૯)

પૂર્તિ

૧ 'અંકગણનાંક મંડા' (પૃ. ૨૦૭) ઉપરનો કવિનો લેખ:

"કવિયો કોઈ વખતે ગણિતના કાયદા વિગેરેને પણ કાવ્ય યુક્તિમાં લાવી નીચ વિષયને રસમય બનાવી આનંદ માને છે એવું અમારા અગ્રણ્ય એક અંકમાં પુષ્પપરીક્ષા અને તેને અનુગત દોહા આપતાં એમ જણાવ્યું છે. તેમ અંક વિગેરેની સંજ્ઞાઓ બતાવવામાં અથવા સંકેત વિગેરે સૂચવવાની અનેક યુક્તિઓ અનેક દેશવાગાઓ કાઢી છે. આપણા કાવ્ય અને શાસ્ત્રોમાં અંકસંજ્ઞા સૃષ્ટિના અનેક પદાર્થ અને વિષય સંકેતથી લીધેલી છે જેમ વેદ=૪, મુની=૭, સૂર્ય=૧૨, ચંદ્ર=૧ ઇત્યાદિ, અને જ્યારે તેમને કોઈપણ અંક યુક્તિથી બતાવવા હોય છે ત્યારે આ અંકોને બદલે ઉપર પ્રમાણે સાંકેતિક શબ્દો વાપરે છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં તેો ઠગલે ઠગલે આ નિયમ લાગુ કરવામાં આવેલો છે. અને બ્રહ્માનાં વામનો ગતિઃ એટલે આ સંકેત અરબી પાસાથી બહુવો જોઈએ. આ રીતિ દસપતરામ વિગેરેનાં પિંચજોમાં પ્રસિદ્ધ છે એટલે આપણો વિષય આપતાં આ રીતિ વધારે ચર્ચાવતા નથી. આ જોવી પદાર્થ સંકેતથી અંકો વિગેરે બતાવે છે તેવી રીતે પદાર્થ વિગેરેની સંખ્યા, શબ્દ, વિગેરેના આધાર ન લેતાં જુદી જુદી પ્રજાઓએ અંક સંજ્ઞા, અને મુખ્યત્વે સવત વિગેરે લખવા જુદી જુદી રીતો કાઢેલી છે. લાટિન લોકોએ L, C, X, V, I વિગેરે અક્ષરસંજ્ઞા રખેલી છે. તેમ આરબ લોકોએ મૂળાક્ષરની ઓળખ જોઈવધુ કરી છે કે સાધારણ રીતે કવિતા લખી નંબ અને તેમાંથી થયે કંઈ સાલમાં લખાયો હતો તે સવત નિકળી આવે છે. આ પ્રમાણે અરબી અને ફારસી ઘણા અંકકારોને લખવાની એક આદત પડી ગઈ છે. અને આ પદ્ધતિને "અબજનફનો હિસાબ કહે છે." આ હિસાબમાં અરબી મૂળાક્ષરોને ચારચાર પાંચપાંચ અક્ષરના શબ્દોના વિસ્તારમાં વહેંચી નાખ્યા છે. અને દરેક અક્ષરની કિંમત ગણિતસંખ્યા પ્રમાણે આંકી છે. જેમ, એક, દસ, સો, હજાર, જો પ્રમાણે એકથી દસ સુધી દરેક અક્ષરની કિંમત દસથી દસક દસક વધી સો સુધી દરેક અક્ષરની કિંમત અને સોથી ચતુક ચતુક વધી હજાર સુધી અક્ષરની કિંમત એ પ્રમાણે અંકોથી જો સંખ્યા કાઢવી હોય તે નીચળી શકે. આપણી યુક્તિ આ યુક્તિને અનુસરીને છે માટે તે સમજાવતા પહેલા જો રીતિને અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે રીતિનું કંઈક દિગ્દર્શન કરવું જોઈએ માટે આ હિસાબની આરબી ફારસીમાં કેવી રીત છે તેનું એક દ્રષ્ટાંત આપી આપણી રીતિનું સૂચન કરીશું. આરબી મૂળાક્ષરોને

ઉપર પ્રમાણે આપણી ગોઠવણી સંવત કાઢવાનો ૭ પ્રકારે થઈ શકવાનો કંબવ છે ૧ ચલુ આઘાદીર—જેમાં દરેક ચરણનો પ્રથમ રાખ્દ એવો આવે કે જેનો પહેલો અક્ષર ઉપર પ્રમાણેની ક્રિમતનો લઈ તેનો સરવાળો કરતાં ધારેલા સંવતની સંખ્યા આવે. ૨ ચલુ અંત્યાદીર—જેનું ઉપર પ્રમાણે વળન મેળવના ધારેલો સંવત આવે. ૩ ચલુ આઘ અંત્યાદીર—આઘ અને અંત્યે અક્ષરનું વળન મેળવતા ઉપર પ્રમાણે સંખ્યા યાય. ૪ રાખ્દ આઘાદીર—કવિતામાં આવેલા દરેક રાખ્દનો પ્રથમ અક્ષર એવા વળનનો ગોઠવવો કે વિષય પ્રસૂત આવે પરંતુ રાખ્દનો પ્રથમ અક્ષર લઈ મેળવતાં ધારેલી સંખ્યા આવે. ૫ ત્ર્યક્ષર રાખ્દ મધ્યાદીર—કવિયો ધણી વખત એકેક, બે, ત્રણ ત્રણ, ચાર, ચાર ચાર અક્ષરનાજ દરેક રાખ્દ જેમાં હોય તેવી કવિતા બનાવે છે. ત્યારે ત્ર્યક્ષર રાખ્દ બધું કવિતા હોય ત્યારે દરેક રાખ્દના મધ્યાદીર લઈ વળન મેળવતા સંવત લખી શકાય. ૬ સર્વાદીર—તમામ અક્ષરોનું વળન લઈ ધારેલી સંખ્યા લખી શકાય.

આ શુદ્ધિ ગમે તેટલી સંખ્યાને વારતે અનુકરણ કરવી હશે તો કરી શકાશે અને ઉપલા પ્રકાર શિવાય બીજા અનેક પ્રકારના પ્રયોગ શુદ્ધિ પ્રેક્ષિત કરી શકે. પરંતુ અત્રે મુખ્ય માત્ર દર્શાવ્યા છે એનો ઉપયોગ કવિયો પોતાની કવિતામાં સ્વતઃ સમજી કરી લેશે. માટે કવિતાના દાખલા ન આપતા આ વિષય બંધ કરીએ છીએ.”

૨ અદ્વૈત

[કવિત મનહર]

એક જ અવર્ણ્ય સર્વવ્યાપી સર્વ વિશ્વ વિશે
અવકાશકાલથી અનેક જેવું ભાસે છે;
જ્ઞાન પ્રેમ દયાથી વા દૃષ્ટિબદ્ધ દૂર યતાં
ભિન્નત્વપ્રતીતિ પણ સ્વરૂપવારે નાસે છે;
અસેદની સાથે એકજાનુભવ પ્રસંગોપાત
અજ્ઞાન સ્વરૂપ છતા સર્વ કોઈ પાસે છે;
પ્રમા વિશે સરાય વા અવિદ્યાસ લાવી જેઓ
તદ્ગ્રુહ ન બને તેવા પછીથી વિભાસે છે. ૧
દૂરત્વને દૂર કરી એક જ નજીક તેમ
અનુરક્ત માતા બાળ હૃદય સામું ધરે;
સરીર-જ બિન્ન નહીં અસ એમ સૂચવવા
સખાઓ સખાઓ સાથ સ્નેહથી કોટી બે;

અનુગ્રહ ત્યાગે અનુક્રાંતી આવર્યા વિશે
 અનુભવ અમાનુષને ઓળખે નહોં ખરે;
 પ્રેમથી થઈને મત્ત એકત્વ જાણી-કરીને
 થોડા દષ્ટયુગ્મ રસસાગર વિશે તરે.
 નવોદાસિયતિમા જ્યારે મૂર્ખ મૌઁવ્ય હૃદય ત્યારે
 એકત્વ વિષેની મારી પ્રાર્થના ન માનતી;
 જડ દષ્ટિને જ કૃત્ત અનુસરનારી બાળા
 તાકપર્થ અભેદ તણું કરું નહોં જાણતી.
 પ્રાણદમ યજ્ઞ કદાચ મારા ચિત્તને આશાસ
 પડે ત્યારે જરા મારી ઇચ્છાને પ્રમાણતી;
 ફાણ એક જેને તોય મૃગજળ એવું ગણી
 એજ સત્ત્વ છે એવું તો અંતર ન આણતી. ૩
 અધિક ગદન અન્ન વસ્તુઓના અનુભવ
 મતા દષ્ટિ શુદ્ધતર ધોમધી થતી ગઈ;
 પોતે તો નહોં જ પાણુ જ્યારે હું બતાવું ત્યારે
 "નહોં" કહેવાની આમતી મતિ જતી ગઈ;
 સત્પ્રેમા નિષે પછી અપૂર્વ આનંદ એક
 પ્રથમ થવાની ઇચ્છા પણ તજતી ગઈ;
 એકત્વનો અનુભવ આપણા યુવાને માટે
 નવા નવા સાધન રસાળ સજતી ગઈ. ૪
 બખત જતા તો નહોં બાપાની રહી જરૂર
 વૃત્તિઓ સમસ્ત ફેળ આસેધથી દાખવે.
 પ્રેમ હપકાર હર્ષ ઇચ્છા ભવ વલકલિત
 સુવિત કરે એ સર્વ અભિન્નત્વ રાખવે,
 અસામાન્ય ખૂબીને બતાવે કેમ કેદાર
 શેખતાથી રથેશ્વર વિષે પતિ મિત્ર નાખવે,
 જન્મને સામાની જરા અપ્રેમ નમાવી પૂર્ણ
 રસને જમાવીને સુખા રવગીચ આખવે. ૫

[સોરઠો]

અવધિ આ તો ઓ, પ્રિયે, કલા રહની રિસે!
 જનું ખરેખર એક; તોયે તારૂં મારૂં નહિ. ૧